

ნინო შანშაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი,
გიორგი ნარიმანიშვილი

ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის

(ძვ.წ. III-II ათასწლეულები)

ნინო შანშაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი,
გიორგი ნარიმანიშვილი

ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ
კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის

(ძვ.წ. III-II ათასწლეულები)

თბილისი
2016

**საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
სიძველეთა დაცვისა და შესწავლის ცენტრი „ტრიალეთი“**

ნინო შანშაშვილი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)
გოდერძი ნარიმანიშვილი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი)
გიორგი ნარიმანიშვილი (თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტი)

ვაჭრობა და სავაჭრო გზები სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის
(ძვ.წ. 3 - 2 ათასწლეულები)

თბილისი, 2016

**GEORGIAN NATIONAL MUSEUM
UNION – CENTRE FOR PRESERVATION AND STUDIES OF ANTIQUITIES “TRIALETI”**

Nino Shanshashvili (Tbilisi, Georgian National Museum)
Goderdzi Narimanishvili (Tbilisi, Georgian National Museum)
George Narimanishvili (Tbilisi, Free University of Tbilisi)

Trade and Trade Roads between South Caucasus and Near East
(3rd – 2nd Millenniums B.C.)

Tbilisi, 2016

**НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ ГРУЗИИ
ЦЕНТР ОХРАНЫ И ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ – “ТРИАЛЕТИ”**

ნინო შანშაშვილი (თბილისი. Национальный Музей Грузии),
Годердзи Нариманишвили (თბილისი. Национальный Музей Грузии),
გიორგი Нариманишвили (თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტი)

Торговля и торговые пути между Южным Кавказом и Ближним Востоком
(3-2 тысячелетиях до н.э.)

Тбилиси, 2016

ISBN 978-9941-465-50-5

© ნინო შანშაშვილი, გოდერძი ნარიმანიშვილი, გიორგი ნარიმანიშვილი, 2016
© გამომცემლობა „მწიგნობარი“, 2016

© Nino Shanshashvili, Goderdzi Narimanishvili, George Narimanishvili, 2016
© Printing house «Mtsignobari», 2016

ნაშრომი მოხსენების სახით წაკითხული იყო ქ. ტირეში (თურქეთი) 2010 წლის 1-5 მარტს ევრაზიის არქეოლოგიის მეორე საერთაშორისო კონგრესზე. გამოქვეყნდა მოხსენებათა მოკლე თეზისები – Second International Congress of Eurasian Archaeology, East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures, ICEA 2010 TIRE. Abstracts. კონგრესის საორგანიზაციო კომიტეტს ჩაბარდა ინგლისური და რუსული ტექსტები. კონგრესის მასალები დაიბეჭდა 2013 წელს - “*Proceedings of The ICEA 2010 TIRE 2nd International Congress of Eurasian Archaeology: East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures*”, Ed. A. Semih Güneri, 1-5 March 2010. Tire, Izmir, Turkey. 2013, გვ. 363-388.

მოხსენების ტექსტზე მუშაობის დროს დიდძალი მასალა დაგროვდა. ჩვენი კვლევა მრავალ საკითხს შეეხო და ამდენად, ჩვენ მიზანშეწონილად ვცანით ქართული და რუსული ტექსტის ვრცელი ვარიანტების სრულად დაბეჭდვა.

This article was read at the ‘Second International Congress of Eurasian Archaeology, East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures, ICEA’ in 1 – 5 March, 2010 in Tire, Turkey and a brief thesis was published as abstract. Texts of the article in English and Russian were delivered to the organizational committee of the conference. Proceedings of the conference were published in 2013 - ‘*Proceedings of The ICEA 2010 TIRE 2nd International Congress of Eurasian Archaeology: East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures*’, Ed. A. Semih Güneri, 1-5 March 2010. Tire, Izmir, Turkey. 2013, pp. 363 - 388.

During the work on the text, lot of materials were collected. Our research covered several important problems, so, we decided to publish here a full and extended version of the Russian and Georgian texts.

Доклад был прочитан на втором международном конгрессе археологии Евразии, который проходил в г. Тире (Турция) 1-5 марта 2010 года. Были опубликованы тезисы докладов – Second International Congress of Eurasian Archaeology, East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures, ICEA 2010 TIRE. Abstracts. В организационный комитет Конгресса был сдан текст на английском и русском языках. Материалы конгресса были опубликованы в 2013 году – “*Proceedings of The ICEA 2010 TIRE 2nd International Congress of Eurasian Archaeology: East Anatolian and Caucasian Bronze Age Cultures*”, Ed. A. Semih Güneri, 1-5 March 2010. Tire, Izmir, Turkey. 2013, стр. 363-388.

В процессе работы над текстом доклада был собран обширный материал. Наше исследование коснулось различных вопросов и поэтому мы посчитали целесообразным опубликовать полную версию грузинского и русского текста.

სარჩივი
CONTENTS
СОДЕРЖАНИЕ

შესავალი	6
თავი I. მტკვარ-არაქსის კულტურა	
§ 1. ინოვაციები არქიტექტურაში	14
§ 2. ქვით ნაგები აკლდამები	23
§ 3. ნიშან-სიმბოლოები	25
§ 4. მოხატული კერამიკა	26
§ 5. რქისებური სადგრები	27
§ 6. გლი პტიკა	28
§ 7. ნაცარგორას ჰორელიეფი	31
თავი II. შუა ბრინჯაოს ხანა. თრიალეთის კულტურა	
§ 1. გზიანი ყორღანები	33
§ 2. ტორევიტიკა.....	37
§ 3. ოქრომჭედლობა	40
§ 4. მოხატული კერამიკა.....	41
§ 5. საკიდი - ამულეტები	
ა). ბუზის ფორმის საკიდი	42
ბ). ფეხის ფორმის ამულეტი	43
გ). გულის ფორმის საკიდი	43
დ). საკიდი – გოჭი	44
ე). ნიჟარა	44
§ 6. საყოფაცხოვრებო ნივთები	45
თავი III. გვიანი ბრინჯაოს ხანა. ბარეთის კულტურა	
§ 1. საბეჭდავები.....	46
§ 2. სკარაბეები და სკარაბეოიდები	49
§ 3. სარიტუალო ქვები	50
§ 4. ინსიგნია	52
§ 5. შტანდარტები	57
§ 6. მცირე პლასტიკა	60
§ 7. ქალის ჰორელიეფები კახეთიდან	61
§ 8. ბაყაყის ფორმის ამულეტები	63
§ 9. მძივები	63
დასკვნა	67
Trade and Trade Roads between South Caucasus and Near East in 3rd – 2nd Millenniums B.C.	91

Торговля и торговые пути между Южным Кавказом и Ближним Востоком в 3-2 тысячелетиях до н.э.

Предисловие	99
Глава I. Куро-Араксская культура	
§ 1. Иновации в архитектуре	104
§ 2. Каменные гробницы	112
§ 3. Знаки-символы	114
§ 4. Расписная керамика	114
§ 5. Роговидные подставки	115
§ 6. Глиптика	116
§ 7. Горельеф из Нацаргора	118
Глава II. Среднебронзовая эпоха. Триалетская культура	
§ 1. Курганы с ритуальными дорогами	120
§ 2. Торевтика	123
§ 3. Ювелирные изделия	125
§ 4. Расписная керамика	126
§ 5. Подвески-амулеты	
а) Подвеска в форме мухи	127
б) Подвеска в форме человеческой ноги	127
в) Подвеска в форме сердца	128
г) Подвеска в форме свињи	128
д) Раковины	128
§ 6. Предметы быта	129
Глава III. Эпоха поздней бронзы. Баретская культура	
§ 1. Печати	130
§ 2. Скарабеи и скарабеоиды	132
§ 3. Ритуальные камни	133
§ 4. Инсигнея	135
§ 5. Штандарты	136
§ 6. Мелкая пластика	139
§ 7. Женские горельефы из Кахетии	139
§ 8. Амулеты в форме лягушек	141
§ 9. Бусы	141
Заключение	143
ტაბულების აღწერა	162
Description of the Plates.....	170
Описание таблиц	177
ლიტერატურა	185
Bibliography	185
Литература	185
შემოკლებათა განმარტება	200
ტაბულები	201
Plates	201
Таблицы	201

შესავალი

სავაჭრო ურთიერთობას სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს შორის შესაძლოა ზედა პალეოლითში ჩაეყარა საფუძველი [Kushnareva 1974: 28]. ეს სავაჭრო ურთიერთობა, ქრონოლოგიური წყვეტილებით, გრძელდებოდა უკერამიკო და კერამიკული ნეოლითის, აგრეთვე ენეოლითის ეპოქაში. თუმცა რეგულარულ კონტაქტებს ადრებრინჯაოს ხანაში ეყრება საფუძველი [Mellaart 1985: 21].

ადრებრინჯაოს ხანაში სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ჩამოყალიბდა მტკვარ-არაქსის კულტურა, რომელიც კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში დიდ ტერიტორიაზე გავრცელდა (ტაბ. I). ამ კულტურამ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა ჩრდილოეთ კავკასიის, ანატოლიის, ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანის და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის უძველეს ისტორიაში. არცერთი კავკასიური კულტურა არც მანამდე, არც შემდეგ ასე ფართოდ არ გავრცელებულა და არც ასეთი შესამჩნევი კვალი დაუტოვებია ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში.

მტკვარ-არაქსის კულტურის ერთ-ერთი ძირითადი მახასიათებელი მეტალურგიის დიდი აღმავლობაა. ამ დროს ჩნდება ლითონის ჩამოსხმის წესით დამზადებული სხვადასხვა დანიშნულების იარაღი. მრავალფეროვანი ხდება ლითონის სამკაული. სამხრეთ კავკასიაში მეტალურგიის სწრაფი და ინტენსიური განვითარება ახლო აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციებთან ურთიერთობით არის ახსნილი. არაერთხელ აღინიშნა, რომ წინააზიური წარმომავლობის ნივთები სამხრეთ კავკასიის გავლით მოხვდა ჩრდილოეთ კავკასიაში.

მტკვარ-არაქსის კულტურა ბ. კუფტინმა გამოყო XX ს-ის 30-იან წლებში და მანვე პირველმა აღნიშნა, რომ ეს კულტურა დაკავშირებული იყო მცირე აზიისა და ხმელთაშუაზღვისპირეთის უძველეს ცივილიზაციებთან [Kuftin 1948:18]. მეცნიერები მტკვარ-არაქსის და მცირე აზიის კულტურების სიახლოვეს ხაზგასმით აღნიშნავენ. ამასთან ერთად, ირანული და მესოპოტამიური კულტურების ზემოქმედებაზეც მიანიშნებენ [Gogadze 1972: 81; Japaridze 1976: 71]. ო. ჯაფარიძე თვლის, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურა წინამორბედი ადგილობრივი კულტურის და ანატოლიის ადრეული კულტურების შერევის საფუძველზე ჩამოყალიბდა [Japaridze 1976: 71,84]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტებში მომხდარ ცვლილებებს მეცნიერთა ნაწილი ახალი ეთნიკური ელემენტების შემოსვლას უკავშირებს [Chubinishvili 1971: 164]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობას ბედენური კულტურის მატარებელი ტომების შემოჭრასთან აკავშირებს ზ. მახარაძე [Makharadze 1994: 74-75].

სამხრეთ კავკასიაში მომხადრი ის საზოგადოებრივი და კულტურული ცვლილებებიც, რომლებიც ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბებას მოჰყვა, უცხო ეთნოსის შემოსვლით არის ახსნილი [Javakhishvili 1973: 366-371; Japharidze 1991:

165, 229; Japaridze 2006: 121-134]. ო. ჯაფარიძის აზრით შუა ბრინჯაოს ხანაში რაიმე ეთნიკური ცვლილება ნაკლებ სავარაუდოა. კულტურის საერთო დონის ამალღების ერთ-ერთი მიზეზი კი წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდასთან უყო დაკავშირებული [Japharidze 1991: 165]. ჩვენც მიგვაჩნია, რომ საზოგადოების კულტურულ-ისტორიული განვითარების პროცესში დიდ როლს ასრულებს სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობები.

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე სამხრეთ კავკასიაში დაფიქსირებული ინოვაციები, რომლებიც კულტურის ახალ ელემენტებს წარმოადგენენ, რაოდენობრივად მეტად მცირეა და გამორჩეულია მტკვარ-არაქსის კულტურის ძირითადი მახასიათებელი ნიშნების მქონე არტეფაქტებისაგან. ჩვენი აზრით, ეს კულტურული ინოვაციები სამხრეთ კავკასიისა და ახლო აღმოსავლეთის უძველეს ცივილიზაციებს შორის არსებული სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგია. მტკვარ-არაქსის კულტურაში დაფიქსირებული სიახლეები ძირითადად სირიული და ჩრდილომესოპოტამიური კულტურული გავლენით უნდა აიხსნას [Shanshashvili, Narimanishvili 2009: 13-17]. თუმცა, აღსანიშნავია ისიც, რომ დასტურდება მტკვარ-არაქსელთა ექსპანსია სამხრეთით, რომელიც პალესტინამდე აღწევს (ტაბ. I).

ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარსა და შუახანებში მტკვარ-არაქსული შავპრიალა კერამიკა ჩნდება ჩრდილო სირიის ქალაქებში (ტელ-მარდიხი, ტელ-ბრაკი, ტელ-მოზანი), სადაც ამ კულტურის მატარებელი ხალხი უშუალოდ დაუკავშირდა მესოპოტამიელ ვაჭრებს და ეზიარნენ მესოპოტამიური კულტურის მიღწევებს. როგორც ჩანს, სამხრეთკავკასიურმა ტომებმა მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტები ერთის მხრივ გაავრცელეს ანატოლიასა და სირია-პალესტინაში, მეორე მხრივ კი ეზიარნენ რა წინა აზიური კულტურების ელემენტებს, შემოიტანეს ისინი სამხრეთ კავკასიაში.

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნასა და განსაკუთრებით ძვ.წ. III ათასწლეულის შუახანებში სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ჩნდება ნატიფი და მდიდრული ნივთები. მათ შორის აღსანიშნავია სპილენძის დიადემები ქვაცხელეზიდან და გუდაბერტყადან, საპარადო იარაღი საჩხერედან, ვერცხლის და ოქროს სამკაული და იარაღი ამირანის გორადან, ანანაურიდან, შენგავითიდან, ბედენიდან. მათი დიდი ნაწილი მსგავსებას იჩენს ანატოლიის და მესოპოტამიის ანალოგიურ ნიმუშებთან.

მიუხედავად იმისა, რომ ადრებრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის ნაწილს გააჩნდა გარკვეული პოლიტიკური და კულტურული კავშირი ანატოლიის და სირია-მესოპოტამიის ქალაქებთან, სამხრეთ კავკასიის ადრე ბრინჯაოს ეპოქის საზოგადოებამ „ქალაქური ცივილიზაციის“ საფეხურს ვერ მიაღწია.

ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრის სანყის ფაზაზე სამხრეთ კავკასიაში იწყება განვითარების ახალი საფეხური და ადრებრინჯაოს ეპოქას შუაბრინჯაოს ხანა

ენაცვლება. სამხრეთ კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილში ყალიბდება მარტყოფ-ბედენის, თრიალეთის, კარმირ-ბერდის, სევან-უზერლიკის შუა ბრინჯაოს კულტურები [Japaridze 2006: 309].

ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან იწყება მტკვარ-არაქსის კულტურის ჩაქრობა სამხრეთ კავკასიაში. ამავე დროს ჩნდება გარკვეული სიახლეები, მათ შორის აღსანიშნავია ბედენისა და თრიალეთის კულტურების ყორღანები, რომელთა ყრილებზე აღმოსავლეთის მხრიდან მიდგმულია ქვით მოკირწყლული გრანდიოზული „სარიტუალო-საპროცესიო“ გზები [Narimanishvili 2004a]. ამ ეპოქის ყორღანები გრანდიოზულ დასაკრძალავ კომპლექსებს წარმოადგენენ და შეიცავენ მდიდრულ სამკაულს, ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებულ ჭურჭელს, იარაღს, ქსოვილებს, ორნამენტირებულ კერამიკას და ხის ნაკეთობებს. ამ კატეგორიის არტეფაქტების გავრცელება მიუთითებს, რომ სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის ის ნაწილი, რომელიც შესაძლოა გამდიდრდა ბუნებრივი რესურსებით ვაჭრობის შედეგად, ადგილობრივ ელიტას წარმოადგენდა.

ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ჩნდება ახალი კულტურის ელემენტები, რომელთა ერთობლიობა „ბედენის კულტურის“ სახელითაა ცნობილი. ვფიქრობთ, რომ ბედენის კულტურის ძირითადი ელემენტები მტკვარ-არაქსელების აღმოსავლურ ცივილიზაციებთან ურთიერთობის შედეგად ჩამოყალიბდა ანატოლიაში, საიდანაც სამხრეთ კავკასიაში გავრცელდა.

ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულს სამხრეთ კავკასიაში შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთის კულტურა ვრცელდება. მისი არეალი მტკვარ-არაქსის კულტურასთან შედარებით მცირეა და სამხრეთით სირია-პალესტინამდე აღარ აღწევს. თუმცა ურმიისტიხისპირეთის და ანატოლიის გარკვეულ რეგიონებში მონათესავე კულტურები ყალიბდება. სამხრეთ კავკასიაში თრიალეთის კულტურა მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საზღვრებს ემთხვევა.

მტკვარ-არაქსის და თრიალეთის კულტურების ძეგლების კონცენტრაცია ლითონის საბადოებთან, ან მათი განლაგება სატრანზიტო გზებზე, სპილენძისა და ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების მაღალი დონე მიუთითებს, რომ სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბება და აყვავება ლითონის წარმოებასთან არის დაკავშირებული. შუა ბრინჯაოს ხანაში კალიანი ბრინჯაოსაგან დამზადებული იარაღის ხვედრითი წონა იზრდება. შესაძლოა, თრიალეთის კულტურის სიმდიდრის წყაროს ბუნებრივი რესურსებით და პირველ რიგში, ახალი ტექნოლოგიებით ვაჭრობა წარმოადგენდა. სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე გვხვდება სხვადასხვა ნივთები, რომლებიც მეტყველებენ სამხრეთ კავკასიის უძველესი მოსახლეობის კავშირებზე მესოპოტამიასთან, სირიასთან, ირანთან, ეგეოსურ ცივილიზაციებთან, ეგვიპტესა და ინდოსტანის ნახევარკუნძულთან.

ნინაზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდასთან არის დაკავშირებული სამხრეთ კავკასიაში თრიალეთის კულტურის (ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარი - ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისი) დანინაურება [Japaridze 1991: 166, 187]. ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ახლო აღმოსავლეთში მნიშვნელოვანი პოლიტიკური ცვლილებები მოხდა. შამში-ადად I (ძვ.წ. 1813 – 1781 წწ) მესოპოტამიაში ძლიერი სახელმწიფო შექმნა, ჩაკეტა ევფრატზე, ტიგროსზე და ზაგროსის მთიანეთზე გამავალი ყველა გზა, რითაც დაარღვია მთელი აღმოსავლეთის საქარავნო გზების სტრუქტურა [IDV 1988: 30]. ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისშივე პიტხანასი და ანიტასი მცირე აზიაში ქმნიან ხეთების სახელმწიფოს. დაახლოებით ძვ.წ. 1800 წელს დაინგრა ხატუსა, ალიშარი და ქანიშ I. ძვ.წ. XVIII საუკუნისათვის მალათიაზე გამავალი სავაჭრო გზა, ისევე როგორც ანატოლიაში არსებული ასირიელთა სავაჭრო კოლონიები განადგურდა. დაინგრა ევფრატზე მდებარე უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო ცენტრი - მარი [Margueron 1999: 12].

შეცვლილმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ გავლენა იქონია სავაჭრო-გაცვლით ურთიერთობებზე. მესოპოტამიელი ვაჭრების ქარუმების (სავაჭრო კოლონიები) არსებობა [Burney 1980: 164] ანატოლიაში, ქიულ-თეფე/ქანიშში და ნორშუნთეფეში სამხრეთ კავკასიის და სირია-პალესტინის დამაკავშირებელი სავაჭრო გზის მოქმედებითაც იყო განპირობებული. ამ ქალაქების დაცემამ მალათიაზე გამავალ გზას მნიშველობა დაუკარგა. ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურების დაცემა ანატოლიის სავაჭრო კოლონიების და სავაჭრო გზების დარღვევამ გამოიწვია.

ახლო აღმოსავლეთში ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში მომხდარმა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა სამხრეთ კავკასიას ახალი პერსპექტივები გაუჩინა. ძველ ცივილიზაციებთან დამაკავშირებელმა ძირითადმა სავაჭრო-სატრანზიტო გზამ, რომელიც ადრე მდ. მტკვრისა და მდ. არაქსის სათავეებისაკენ მიემართებოდა, აღმოსავლეთით, ვანისა და ურმიის ტბების მიმართულებით გადაინაცვლა (ტაბ. II). ეს გზა ადრე ბრინჯაოს ხანაშიც მოქმედებდა. ამაზე მიუთითებს მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარები ურმიის ტბის პირას, თუმცა შემდეგში ეს გზა უფრო ინტენსიურად გამოიყენებოდა.

სამხრეთ კავკასიის ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურების გავრცელება სამხრეთით და ის იმპორტი, რომელიც დადასტურებულია სამხრეთ კავკასიის სამაროვნებსა და ნამოსახლარებზე, აგრეთვე ზოგიერთი კულტურული ინოვაციები, სამხრეთ კავკასიის და ახლო აღმოსავლეთის მოსახლეობას შორის სასაქონლო-გაცვლით და სავაჭრო ურთიერთობებზე მიუთითებენ.

ძვ.წ. XVI საუკუნის მიწურულიდან სამხრეთ კავკასიაში ახალი კულტურის აყვავება იწყება. ამ დროს ვრცელდება ერთიანი არქეოლოგიური კულტურა, რომელსაც ჩვენ ბარეთის კულტურას ვუნოდებთ. ამ კულტურის ძეგლების აღსანიშნავად ზოგჯერ ხმარობენ ტერმინებს – გარდამავალი ხანის ძეგლები, ლჭაშენ-ნითელ-

გორული კულტურა, ბაიბურთული ტიპის ძეგლები. ამ კულტურის ძეგლები პირველად თრიალეთში ბარეთის მინდორზე (ადგილი „ბაიბურთი“) გამოვლინდა, რის გამო მას „ბარეთის კულტურა“ ეწოდა [Narimanishvili 2006: 92-126] და ეს პირობითი სახელი ჩვენ უფრო მისაღებად მიგვაჩნია.

ბარეთის კულტურის საზღვრები თრიალეთის კულტურის ძირითად არეალს ემთხვევა. ის სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილშია გავრცელებული და ქრონოლოგიურად ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებს მოიცავს. ამ კულტურის გავრცელებას თან ახლავს მთელი რიგი სიახლეებისა, რომლებიც ამ რეგიონის გარე სამყაროსთან კიდევ უფრო ინტენსიურ კავშირს ასახავენ. გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში კულტურის ახალი ელემენტების გაჩენა თან სდევს მითანის სახელმწიფოს აყვავებას. ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში მითანის სამეფო ერთ-ერთ უძლიერეს ქვეყანას წარმოადგენდა, რომელსაც ანგარიშს უწევდნენ ეგვიპტის ფარაონები და ხეთების მეფეები.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში, შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო, სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო კავშირები ძირითადად ვანისა და ურმიის ტბებისაკენ მიმავალი გზებით ხორციელდებოდა. მცირე აზიაში და მესოპოტამიაში მსხვილი სახელმწიფოების წარმოქმნამ საერთაშორისო ვაჭრობის ძველი ფორმებით აღდგენა შეუძლებელი გახადა. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა მესოპოტამიისაკენ ან ვანის ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროსთან, ან ურმიის ტბის დასავლეთ სანაპიროსთან გადიოდა, შემდეგ მდ. მცირე ზაბს მიუყვებოდა და არბელას გავლით ზემო მესოპოტამიაში ჩადიოდა. როგორც ჩანს, ამ გზით სარგებლობდნენ ვაჭრები სამხრეთკავკასიური ლითონების გატანისას. შემდგომში, მდ. ხაბურის აუზში წარმოქმნილმა მითანის სამეფომ აშური დასავლეთის კომუნიკაციებს ჩამოაშორა, ასევე შეწყდა მისი კავშირი აღმოსავლეთთან, როდესაც მდ. ადემის აუზში ჩამოყალიბდა არაპხას ხურიტული სამეფო, რომელიც მდ. მცირე ზაბზე არსებულ მნიშვნელოვან გადასასვლელს ფლობდა. ირანის პლატოსკენ მიმავალ მეორე გასასვლელს, რომელიც დიალას ველზე გადიოდა, აშურთან მტრულად განწყობილი კასიტების სამეფო აკონტროლებდა.

მესოპოტამიური, ეგვიპტური თუ ლევიანტიური იმპორტი სამხრეთ კავკასიაში ახლო აღმოსავლური პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული გავლენის ანარეკლს წარმოადგენდა. ცილინდრულ საბჭდავებთან ერთად კავკასიაში ვრცელდება წინა აზიური ტიპის სატევრები და მახვილები, ამულეტები, სკარაბეები, სკარაბეოიდები ბრინჯაოს ქანდაკებები და სირიული ღვთაებების რელიეფური გამოსახულებები, მინის მძივები და ეგვიპტეში, სირიასა და მესოპოტამიაში გავრცელებული ოქროს სამკაული. ვითარდება კერამიკის დამზადების სრულიად ახალი ტექნოლოგია. გავრცელებას იწყებს კერამიკის ახალი ტიპები. ჩნდება ორბორბლიანი ეტლები, რომელშიც, როგორც ჩანს, ცხენები იყო შებმული.

ძვ.წ. XIV ს-ს მეორე ნახევარში ხეთების სამეფო, ეგვიპტე და ასურეთი გაერთიანებული ძალებით გამოვიდნენ მითანის წინააღმდეგ. ხეთების მეფე სუფილულიუმა I-მა (ძვ.წ. 1340-1325 წწ) დაიპყრო მითანის მთელი მიწები ხმელთაშუაზღვამდე, კარხემიშის ჩათვლით. ძვ.წ. XIII ს-ის შუა ხანებში ასურეთის მეფე ადადნერარი I-მა დაიპყრო მითანის დიდი ნაწილი.

ძვ.წ. II ათასწლეულის II ნახევარში მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ნაირის ქვეყნების გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს. ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულისათვის, ნაირის ქვეყნების კოალიციიდან წინა პლანზე ურარტუ გამოდის, რომელიც ძვ.წ. IX საუკუნიდან უძლიერესი სახელმწიფო ხდება.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში პოლიტიკური ძალების გადანაწილებას და ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებას მოჰყვა მახლობელ აღმოსავლეთში ძველი საქარავნო გზების მოშლა. მანამდე (ძვ.წ. IV-III ათასწლ.) სამხრეთ კავკასიიდან მესოპოტამიასა და სირია-პალესტინისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზა მალათიაზე გადიოდა. ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბებას ანატოლიაში და შესაძლოა კავკასიაში, აგრეთვე მათ გავრცელებას სამხრეთით. ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ეს სავაჭრო გზა, ისევე როგორც ასირიელების სავაჭრო კოლონიები, განადგურდა. როგორც ჩანს, ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისათვის კავშირი სამხრეთ კავკასიასა და მესოპოტამიას შორის მცირე ზაბისა და არბელას გავლით ხორციელდებოდა. ამ ტერიტორიებს კი ძვ.წ. XV-XIV სს. აკონტროლებდა მითანი. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიისათვის ვანის და ურმიის ტბებისაკენ მიმავალი გზის მნიშვნელობა უფრო იზრდება. მესოპოტამიასთან, სირია-პალესტინასთან და უფრო სამხრეთით, სავაჭრო ურთიერთობები მითანის სამეფოს შუამავლობით ან მეშვეობით ხორციელდებოდა. მოგვიანებით, ასურეთის სახელმწიფოს გაძლიერების შემდეგ, ჩრდილოეთით მისი ექსპანსიის ახალი ტალღა იწყება, რაც ძირითადად სავაჭრო გზების ხელში ჩაგდების მიზნით ხორციელდებოდა. შედარებით მშვიდობიან სავაჭრო ურთიერთობებს სამხედრო ლაშქრობები და დაპყრობითი პოლიტიკა ცვლის. ძლიერდება ასურეთის ბრძოლა ჩრდილოეთით მდებარე „ნაირის ქვეყნების“ წინააღმდეგ. ძვ.წ. 1112 წ თიგლათფილესერ I-მა დალაშქრა ხეთების ყოფილი სამეფო. მისი მიზანი იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზის ხელში ჩაგდება, რომელიც მიუყვებოდა ზემო ევფრატის და ჭოროხის დაბლობებს, რომელთა სიახლოვეს სპილენძის, ვერცხლის და ტყვიის უმნიშვნელოვანესი საბადოები მდებარეობდა.

ძვ.წ. XIII საუკუნიდან, მითანის სამეფოს დაცემის შემდეგ, ასურეთის აგრესიული პოლიტიკის გამო ახლო აღმოსავლეთში რთული პოლიტიკური და ეკონომიკური სიტუაცია შეიქმნა, რომელიც სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობასაც შეეხო. სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ახლო აღმოსავლური არტეფაქტები,

ან მათი ასლები შედარებით იშვიათად ჩნდება. როგორც ჩანს, ამ დროიდან სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ირანის ზეგანისაკენაა მიმართული (ტაბ. III). ამ მიმართულებით სავაჭრო ურთიერთობების გაფართოვებამ, უფრო მოგვიანებით, „ნაირის ქვეყნების“ კოალიციიდან ერთ-ერთის – ურარტუს გაძლიერება და გამოყოფა გამოიწვია, რომლის მნიშვნელოვანი ქალაქები და სიმაგრეები სწორედ ამ გზაზე იყო განლაგებული. სავარაუდოა, რომ სავაჭრო გზებისა და შესაბამისად სამხრეთ კავკასიის ლითონით ვაჭრობის კონტროლმა ურარტუს სამეფო ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთ ძლიერ სახელმწიფოდ აქცია.

მოცემულ ნაშრომში ჩვენ არ ვეხებით ბრინჯაოს ხანის საბრძოლო იარაღის გავრცელების საკითხს, რადგან ეს პრობლემა არა ერთხელ იყო განხილული სამეცნიერო ლიტერატურაში. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ სახეობის არტეფაქტები ან იმპორტს წარმოადგენენ ან წინააზიური ნაწარმის მიბაძვით არის ადგილობრივ დამზადებული [Kuftin 1949: 71-75; Japaridze 1969: 151-167; Kushnareva, Risin 2001: 103-109].

ვფიქრობთ, რომ ძვ.წ. III-II ათასწლეულების სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე კულტურულ-ისტორიული პროცესი საზოგადოების განვითარების, შიდა პროგრესის, საგარეო სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობების შედეგია. ადრებრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში დიდი ეთნიკური ცვლილებები არ ხდება. ყოველ შემთხვევაში არქეოლოგიური მონაცემები სხვა დასკვნის გამოტანის საშუალებას არ იძლევა.

სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში, მტკვარ-არაქსის კულტურის მინურულს გაჩენილი ინოვაციები საფუძვლად დაედო ახალი არქეოლოგიური კულტურის ჩამოყალიბებას, რომელიც ბედენის კულტურის (ძვ.წ. XXVI-XXIV სს.) სახელითაა ცნობილი. ჩვენი აზრით, ბედენელები ანატოლიიდან, უკან, სამხრეთ კავკასიაში მობრუნებული მტკვარ-არაქსელები არიან. სწორედ ბედენური კულტურის წიაღში ჩამოყალიბდა სამხრეთ კავკასიის ერთ-ერთი ძლიერი არქეოლოგიური კულტურა, რომელიც თრიალეთის კულტურის სახელითაა ცნობილი, რომელმაც ძვ.წ. III ათასწლეულის მინურულიდან ძვ.წ. XVII ს-მდე იარსება. ეს ეპოქა ხასიათდება ახლო აღმოსავლეთის ცივილიზაციებთან ახლო კონტაქტებით.

შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთის კულტურის წიაღშივე ხდება ახალი არქეოლოგიური კულტურის ჩამოყალიბება. ამის ნათელი დადასტურებაა თრიალეთში გათხრილი ჯინისის ნამოსახლარი, სადაც ჩანასახის სახით გვხვდება ის ელემენტები, რომლებმაც გვიანი ბრინჯაოს ხანის ბარეთის კულტურას დაუდეს საფუძველი. ძვ.წ. XVI-XIV სს. ბარეთის კულტურის აყვავების ხანაა. ამ კულტურის ჩამოყალიბებაში კი სწორედ წინა აზიასთან კულტურულ-ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა ითამაშა დიდი როლი.

თავი I. მტკვარ-არაქსის კულტურა

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე სამხრეთ კავკასიაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების ტერიტორიაზე, ჩნდება ახალი კულტურული ელემენტების მთელი რიგი, რომელიც, ჩვენი აზრით, სირიული და ჩრდილო-მესოპოტამიური კულტურული გავლენით უნდა აიხსნას [Shanshashvili, Narimanishvili 2009: 13-17].

ვფიქრობთ, რომ ამავე დროს ეს არის ერთადერთი ეპოქა სამხრეთ კავკასიის ისტორიაში, როდესაც ადგილობრივი კულტურის ელემენტები (არქიტექტურა, კერამიკა, ლითონი) ფართოდ ვრცელდება სამხრეთით (ტაბ. I).

მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელება სამხრეთ კავკასიიდან სამი მიმართულებით მიმდინარეობდა. ჩრდილოეთით მან კავკასიონის ქედი გადალახა და მის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილში გავრცელდა. სამხრეთ-დასავლეთით ის ცენტრალურ ანატოლიაში დამკვიდრდა. მოგვიანებით კი სირია-პალესტინას მიაღწია. სამხრეთ-აღმოსავლეთით მტკვარ-არქსელთა მძლავრი ნაკადი ურმიის ტბის სამხრეთ სანაპიროებამდე აღწევს, თუმცა ამ კულტურის ელემენტები უფრო სამხრეთით, ცენტრალური ირანის დასავლეთ რეგიონებშიც გვხვდება [Rothman 2005: 59, სურ. 2].

მტკვარ-ქრაქსის კულტურის არეალის გაზრდას შედეგად მოჰყვა ის, რომ ირანისა და თურქეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ამ კულტურის ძეგლების ტრადიციული დასახელების პარალელურად დამკვიდრდა ტერმინი ადრეტრანსკავკასიური კულტურა. სირია-პალესტინაში კი ხირბეტ-კერაქის (ბეთ იერახი) კერამიკის სახელითაა ცნობილი. მოგვიანებით, ანატოლიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის ელემენტების შემცველი მრავალი ძეგლი გამოვლინდა. ამ რეგიონში გათხრილი მძლავრი მტკვარ-არაქსული//ადრეტრანსკავკასიური კულტურის ძეგლის – ქარაზის ნამოსახლარის დიდი მნიშვნელობის გამო, პარალელურად ახალი ტერმინი ქარაზის კულტურა გაჩნდა.

სამხრეთკავკასიური კერამიკა ირანში ნაცრისფერი, ანატოლიასა და პალესტინაში ვარდისფერსარჩულიანი კეცით და წითელი ან შავი ზედაპირით ხასიათდება. მათი საერთო ნიშნებია ზედაპირის გაპრიალება და სპეციფიკური ორნამენტაცია, რომელიც მხოლოდ მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის არის დამახასიათებელი. გამორჩეულია ლითონის ნაკეთობანიც, რომლებიც დარიშხანიანი ბრინჯაოს და სპილენძის ნივთებით არის წარმოდგენილი.

მეცნიერთა ნაწილი ფიქრობს, რომ მტკვარ-არაქსელთა სამხრეთით გადაადგილებას ძალადობრივი ხასიათი ჰქონდა. თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ძალადობის კვალი მხოლოდ არსლანთეფეზე შეინიშნება. ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ანატოლიის ადრებრინჯაოს ხანის სხვა ძეგლებზე (პულური, ნორშუნთეფე, ტიულინთეფე, ქარაზი, სოსჰუიუქი) ძალადობის კვალი არ ჩანს. რაც იმაზე მიუთითებს, რომ მტკვარ-არაქსელთა სამხრეთით განხორციელებული ექსპანსია ძირითადად მშვიდობიან ხასიათს ატარებდა და სწორედ სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებზე იყო აგებული. არსლანთეფეში დაფიქსირე-

ბული სიტუაცია კი, მხოლოდ ეპიზოდურ ხასიათს ატარებდა და გავლენის სფეროების გადანაწილებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

მტკვარ-არაქსის კულტურა თითქმის ათასი წლის მანძილზე იყო გავრცელებული სამხრეთ კავკასიაში. მას მკვეთრად გამოხატული ელემენტები ახასიათებს. თუმცა, შეინიშნება ინოვაციებიც, რაც ჩვენი აზრით, გარე სამყაროსთან ურთიერთობის შედეგია.

§ 1. ინოვაციები არქიტექტურაში

მტკვარ-არაქსის კულტურის არქიტექტურა და სამშენებლო ტექნიკა მრავალფეროვნებით გამოირჩევა. ამ ეპოქაში, თიხის არქიტექტურის პარალელურად, პირველად ჩნდება ხის სარებიტა და წნელებით შეკრული კარკასული ტიპის ნაგებობები. ყალიბდება სრულიად ახალი სამშენებლო ტექნიკა - მიწაში ჩაჭრილი ორმოს პერიმეტრზე ამოყვანილი კედლები თიხის ხსნარით შეკავშირებული ქვის ნყოფას წარმოადგენს [Javakhishvili 1973: 162]. შემოდის ბრტყელი, ძელურ-მიწური სახურავი, რომელიც თავისუფლად მდგარ ბოძს ეყრდნობა [Javakhishvili 1973: 351].

სამხრეთ კავკასიაში ადრებრინჯაოს ხანის არქიტექტურა ძირითადად სამი ტიპისაა: 1. ჯარგვალის ტიპის სახლები, რომელთა კედლები ნაგებია სარ-ლასტით და ეს წნული ორმხრივია შელესილი ბუნარევი თიხით (ტაბ. VI-VII). 2. ქვის არქიტექტურა დაუმუშავებელი ქვებით ნაგები სახლებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. VIII-X). 3. ალიზის არქიტექტურა (ტაბ. VII₁).

პირველი და მესამე ტიპის სახლები ძირითადად დაბლობ რეგიონებშია გავრცელებული, მეორე კი მთაში და მთისწინა ზოლში გვხვდება. აღსანიშნავია, რომ მესამე ტიპის, ალიზის აგურით ნაგები შენობები მტკვარ-არაქსის კულტურაში იშვიათად გვხვდება და არ არის დამახასიათებელი ამ კულტურისათვის.

აღსანიშნავია, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურაში შულავერ-შომუთეფეს ნეოლითური კულტურისაგან (ტაბ. V₂) განსხვავებით მშენებლობის ტექნიკაში ხის გამოყენება ფართოდ იწყება (ტაბ. VI-VII); წინამორბედ კულტურასთან კავშირი კი ვლინდება ნაგებობის წრიულ ფორმაში [Kikvidze 1972: 44-47]. ხიზანანთგორას და ბერიკლდეების სახლები წრიული ან ელიფსური ფორმისაა [Kikvidze 1972: 46; Ghloni, Javakhishvili 1987: 80-87]. ადრებრინჯაოს ხანაში შემორჩენილია ძლიერი ნეოლითური ტრადიციები, რაც გამოიხატება მრგვალი სახლების გავრცელებით და სამშენებლო ხერხებით [Javakhishvili 1973: 107-108]. სიახლეს წარმოადგენს სახლების კედლების შემკობა პოლიქრომული მოხატულობით (გუდაბერტყა), რაც ასევე მესოპოტამიური კულტურული გავლენით შეიძლება აიხსნას.

მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთკავკასიური ჯარგვალური არქიტექტურა დასტურდება ანატოლიის ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე, რის საფუძველზეც ფიქრობენ, რომ „მტკვარ-არაქსელებმა თავისი სარ-ლასტის სახლები ააგეს ცივილიზილებულ დასახლებების ნანგრევებზე“ [Frangipane 2003: 32-34]. პალესტინაში მტკვარ-არაქსელთა დასახლებები არ ჩანს. აქ მხო-

ლოდ მტკვარ-არქსული ტიპის ე.წ. ხირბეტ-კერაკული კერამიკა (Khirbet-Kerak Ware) გვხვდება.

მტკვარ-არაქსის კულტურის არქიტექტურის მიხედვით ალ. ჯავახიშვილი სამხრეთ კავკასიაში ორ რეგიონს გამოყოფს: 1. მტკვრის აუზი, სადაც ძირითადად ოთხკუთხა გეგმარების სახლებია (ტაბ. IV₁) გავრცელებული [Javakhishvili 1973: 223-230, 269-271]; 2. არაქსის აუზი, სადაც მრგვალი, ოთხკუთხამინაშენიანი სახლებია (ტაბ. IV₂) დამახასიათებელი [Javakhishvili 1973: 231-235, 269-271, 351-353].

ა. ორჯონიკიძის მიხედვით მტკვარ-არაქსის კულტურის ადრეულ, პირველ საფეხურზე შიდა ქართლში ნაგებობები უმეტესად მრგვალი ფორმისაა. ქვემო ქართლში გვხვდება როგორც მრგვალი, ისე ოთხკუთხა შენობები. ორი რეგიონის არქიტექტურას შორის განსხვავება მშენებლობის ტექნიკაშიც არის – შიდა ქართლში შენობები ნაგებია სარ-ლასტით და არ არის გამოყენებული ქვა. ქვემო ქართლში კი ქვის ფუნდამენტზეა ამოყვანილი [Orjonikidze 2004: 46-47].

მეორე საფეხურზე შიდა ქართლში გვხვდება სარ-ლასტით ნაგები წრიული გეგმარების სახლები (ხიზანანთგორას D ფენა), თუმცა ნამყვანი ხდება ოთხკუთხა, კუთხეებმომრგვალებული ნაგებობა [Orjonikidze 2004: 82]. ოთხკუთხა ფორმის შენობები შიდა ქართლის გარდა გვხვდება სამცხე-ჯავახეთშიც, მაგრამ ისინი ნაგებია ქვით, რითაც ემსგავსება ანატოლიის სინქრონულ ნასახლართა ოთხკუთხა ნაგებობებს [Orjonikidze 2004: 83].

მესამე საფეხურზე სამცხე-ჯავახეთის, ჩრდილო-დასავლეთ სომხეთისა და აღმოსავლეთ ანატოლიის რიგ ძეგლებზე გამოვლენილი შენობები ერთიან არქიტექტურულ სტილს ქმნიან, რომლისთვისაც დამახასიათებელია ქვით ნაგები არქიტექტურა. შიდა ქართლში გავრცელებულია სარლასტის, ქვემო ქართლსა და თრიალეთში კი ქვის საფუძველზე აგებული სახლები [Orjonikidze 2004: 129 - 130]

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ალიზის აგურით ნაგები შენობები წინამორბედი ეპოქის მსგავსად კვლავ დაბლობ რეგიონებში გვხვდება, მაგრამ მას უკვე აღარ უკავია გაბატონებული მდგომარეობა და არ არის დამახასიათებელი მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის. ახლად დამკვიდრებული ჯარგვალის ტიპის ნაგებობებიც ძირითადად დაბლობ რეგიონებშია გავრცელებული, ქვის არქიტექტურა კი მთიან და მთისწინა ზოლში გვხვდება.

ჯარგვალის ტიპის, სარ-ლასტით ნაგები სახლები, როგორც აღნიშნული იყო, მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩნდება. ამ დროს, შულავერ-შომოთეფეს ნეოლითური კულტურისაგან (ტაბ. V₁) განსხვავებთ, მშენებლობის ტექნიკაში ხის ინტენსიური გამოყენება იწყება (ტაბ. V₂). წინამორბედ კულტურასთან კავშირი კი ვლინდება ნაგებობის წრიულ ფორმაში [Kikvidze 1972: 46-47]. წრიული გეგმარების სახლები მტკვარ-არაქსის კულტურის სანყის ეტაპზე კიდევ გვხვდება. ასეთი გეგმარების სახლები წარმოდგენილია თიხის არქიტექტურით, გვხვდება სარლასტის სახლებიც [Javakhishvili 1973: 101-149]. თუმცა გაბატონებულ ტიპს კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხა სახლები წარმოადგენს. არქიტექტურის ეს ტიპი კარგად ჩანს არსლანთეფეს VIB ფენაში, რომელიც მკვლევართა აზრით მოსული მტკვარ-არაქსელების საცხოვრებლებს წარმოადგენს (ტაბ. XI-XII).

ქვის არქიტექტურის სანყისებიც მტკვარ-არაქსის კულტურაში ჩანს. ამ სტილის არქიტექტურის ჩანასახი ფიქსირდება ოზნის ნამოსახლარზე, სადაც წრიული გეგმარების სახლის ქვედა ნაწილი ქვით არის ამოყვანილი [Kuftin 1948: 28-29; Javakhishvili 1973: 194; Chubinishvili 1971: 79; Kushnareva, Chubinishvili 1970: 66]. სოფ. ოზნი სამხრეთ საქართველოში, თრიალეთის მთიან ზოლში, ზღვის დონიდან 1800 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს. მის სიახლოვეს, სოფ. ავრანლოსთან გათხრილი ადრებრინჯაოს სახლები სარლასტითაა ნაგები [Shan-shashvili 2010]. სარლასტით ჩანს ნაგები თრიალეთშივე, ბეშთაშენის მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენებში დაფიქსირებული სახლები.

ახლა ძნელია იმაზე საუბარი თუ როდის ჩამოყალიბდა წრიული გეგმარების ქვის არქიტექტურა სამხრეთ კავკასიაში და როდემდე არსებობდა ის. ერთი ცხადია, რომ ოზნის სახლი ჯერ-ჯერობით უძველესი ჩანს.

სამხრეთ საქართველოს მთიანეთში წრიული გეგმარების სახლების არაერთი ნიმუშია შემორჩენილი. წრიული გეგმარების სახლების და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებისაგან შემდგარი დიდი დასახლება დაფიქსირებულია აბულის „ციკლოპური“ ციხესიმაგრის გარშემო (ტაბ. XIV-XVII). ხაზგასასმელია, რომ ციხის შიდა სივრცეში მხოლოდ ოთხკუთხა სახლებია გამართული. ოთხკუთხა სახლებია შაორის „ციკლოპური“ კომპლექსის ცენტრალური, გამაგრებული ნაწილის შიდა ფართობშიც. კომპლექსის ცენტრალური ნაწილისაკენ მიმავალი სარიტუალო გზის გასწვრივ კი წრიული გეგმარების მცირე სათავსებია გამართული [Narimanishvili G. 2009: 48-49, ტაბ. XLI-2].

აბულისა და შაორის სახლები ნაგებია ბაზალტის საშუალო და მოზრდილი ფილებით, უდულაბოდ (ტაბ. XIV, XV). მათი დიამეტრი 1,5 – 3,0 მ-ს შორის მერყეობს. ასეთი სახლების სახურავი ბაზალტისავე თხელი ფილებითაა შედგენილი და ცრუ კამარას წარმოადგენს (ტაბ. XVI, XVII). აბულის დასახლება კარგად გამაგრებულ ცენტრალურ ნაწილსა და მის გარშემო განლაგებულ მცირე არქიტექტურულ კომპლექსებს მოიცავს. თითოეული კომპლექსი რამდენიმე, სხვადასხვა ზომის წრიული გეგმარების სახლისაგან და სათავსოსაგან შედგება (ტაბ. XIV-XV), რომლებსაც საერთო ეზო აქვთ (ტაბ. XVI). ცენტრალური ნაწილის სასიმაგრო კედლების სისქე 3,5-4,0 მ-ია. კედლების შემორჩენილი სიმაღლე 4,0 – 6,0 მ-მდე მერყეობს.

აბულისა და შაორის კომპლექსების თარიღებთან დაკავშირებით აზრთა სხვადასხვაობაა. ძეგლებზე არქეოლოგიური გათხრები არ ჩატარებულა, ძველი არტეფაქტები არც ვიზუალური და არც დაზვერვითი სამუშაოების დროს აღმოჩენილა. ამდენად, მათი დათარიღება ან რომელიმე არქეოლოგიური კულტურისათვის მიკუთვნება ჭირს.

მეცნიერთა ნაწილი მათ ზოგადად ბრინჯაოს ხანას მიაკუთვნებს. წინამდებარე ნაშრომის ერთ-ერთ ავტორს ისინი შუა ბრინჯაოს ხანის კომპლექსებად მიაჩნია. თუმცა, თუ ნეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის არქიტექტურის ზემოთ აღნიშნულ ხაზს გავიზიარებთ, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ამ კომპლექსების უძველესი პლასტი ადრებრინჯაოს ხანას მიეკუთვნება.

წრიული გეგმარების ნაგებობები სამსარის ქედის რამდენიმე მთის წვერზეც დაფიქსირდა. მათ ზ. ქიქოძემ მიაკვლია და მოკლედ აღწერა: „ყარადაღის მთაზე, რომელიც სამსარის ქედის უშუალოდ წყალგამყოფზე მდებარეობს და ერთის მხრივ ტაბანყურის ტბას დაჰყურებს, მეორე მხრივ კი ფარავანს და რომლის სიმაღლე 3100 მეტრამდეა, უშუალოდ მწვერვალზე აღმოჩნდა ნაყარი ვულკანური ქვების მშრალი წყობით ნაგები 150-ზე მეტი გაურკვეველი დანიშნულების ნაგებობა. ზოგიერთი მათგანი საკმაოდ დიდია – სიმაღლე 2,5 მ. ძირის დიამეტრი 4,0 – 4,5 მ. ნაგებობების უმეტესობა წრიული ან ოვალურია, რამდენიმე მათგანს თითქოს შესასვლელი (დრომოსი) გააჩნია, რომელიც ნაწილობრივ ჩაქცეულია. ნაგებობებს შორის ადრეფეოდალური იერის(?) თიხის ჭურჭლის ერთი ფრაგმენტი ვიპოვეთ.... ამ ნაგებობების დანიშნულების შესახებ ჯერჯერობით ვერაფერს ვიტყვით.... შესაძლოა ისინი სამალავებს – დარნებს ან დარღალებს წარმოადგენდნენ. უნდა ითქვას, რომ ჩვენ ასეთივე ნაგებობანი, ოღონდ უფრო მცირე მასშტაბის, აღმოვაჩინეთ სამსარის ქედის კიდევ ორ ადგილას, დაახლოებით 3000 მ-ის სიმაღლეზე.“ ქვის წრიულ ნაგებობებს მიაკვლიეს ჯავახეთის ქედის დასავლეთ ფერდზეც [Kikodze, Koridze 1978: 25-26].

ერთ-ერთ უნიკალურ კომპლექსს, რომელიც წრიული გეგმარების ნაგებობებს შეიცავს გოგიჩაანთელე წარმოადგენს. ნამოსახლარი მდებარეობს ბორჯომის მუნიციპალიტეტში, მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, სოფ. ჭობისხევთან. ძველ ნამოსახლარს დიდი ტერიტორია უკავია და რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება, რომელთაგან გამორჩეულია ორი უბანი, ნადიკრები I და ნადიკრები II. გოგიჩაანთ-ლელეს ნამოსახლარის მრავალრიცხოვანი კომპლექსური ნაგებობები ტერასებზეა განლაგებული. ნაგებობს შორის ნამყვანია წრიული გეგმარების კონუსური სენაკები. „გოგიჩაანთ ლელეს“ ნამოსახლარის შესწავლა 1971 წელს დაიწყო. გ. ნასიძე აღნიშნავს, რომ ბორჯომის ხეობის ნასოფლარები გეგმარებით და მშენებლობის ტექნიკით აღმოსავლეთ საქართველოს საცხოვრებელი ნაგებობებისაგან ძირეულად განსხვავდებიან [Nasidze 1976: 106; Nasidze 1976a: 79]. გოგიჩაანთ ლელეზე სწორკუთხა ნაგებობების კომპლექსიც გაითხარა [Nasidze, Kighuradze 1973: 104-107]. ცრუგუმბათიანი ნაგებობები მეორე, ძირითად ტერასაზეა განთავსებული [Nasidze 1987: 97].

ნადიკრები I ნამოსახლარის ქვედა ტერასაზეა განლაგებული. ამ უბანზე გაითხარა საცხოვრებელი კომპლექსი, რომელშიც შედის ერთმანეთთან კარგად მორგებული ქვის დიდი ლოდებით უდულაბოდ ნაგები ორი, წრიული გეგმარების ცრუთალოვანი ნაგებობა, ორი ოთხკუთხა სენაკი, სამზარეულო, ორი მარანი, სატრაპეზო, სამეურნეო ნაგებობა და წინაოთახი. ცრუგუმბათიანი სენაკების კედლები დამრეცია, რადგან საძირკვლის დონიდანვე იწყება ყოველი ზედა რიგის შევინროვება. ქვების ზომები ზედა რიგებში უფრო და უფრო იზრდება და ცრუ კონუსის ფორმის თაღს ქმნის.

პირველი წრიული სენაკის დიამეტრი 4.8 მ-ია, სიმაღლე 3.0 მ-ს აღწევს. ამ სენაკის ზედა ფენაში აღმოჩნდა XI-XIII სს მოჭიქული კერამიკა. მეორე ფენა, რომელიც თიხატყეპნილი იატაკითაა წარმოდგენილი VIII-X სს კერამიკას შეიცავს. ქვედა, მესამე ფენაში წრიული ლუმელი – თონე დაფიქსირდა. აქვე

აღმოჩენილი კერამიკა კი IV-V სს. იქნა დათარიღებული [Nasidze 1976a: 80]. ნაგებობის წინ გაითხარა ოთხკუთხა ნაგებობა „დარბაზი“ (6,5 X 5 მ.), რომელიც III-IV სს დათარიღდა. მეორე ცრუგუმბათიანი სენაკის სიმაღლე 3,5 მ-ია. მის გარშემო განლაგებულია ორი მარანი და სამზარეულო. აქ მოპოვებული მასალები XI-XIII სს განეკუთვნება [Nasidze 1976a: 81].

ნადიკრები I უბანზე მდებარე წრიულ-კონუსური ფორმის სენაკი აგებულია დიდრონი ერთმანეთთან მჭიდროდ მიჯრილი დამუშავებული ქვებით. წყობა მშრალია და ერთი შეხედვით ფსევდო-ციკლოპურ წყობას წააგავს. სენაკის საძირკველიდანვე იწყება სწრაფვა ცრუ კამარის შეკვრისადმი, რომელიც ზევით ერდოთი მთავრდება. სენაკი კონუსური ფორმისაა. სამშენებლო ტექნიკის თვალსაზრისით იგი ნაშენია სიმძიმის ძალთა წონასწორობის პრინციპით, კერძოდ: საძირკვლის ქვების პირველი მწკრივი მცირეა, ხოლო რაც ზევით მიიწევს კედელი, მით უფრო მატულობს ქვების ზომა და წყობაც იცვლება. თითქმის ქვედა წყობის პირველი რიგიდანვე იწყება სწრაფვა დახრილობისაკენ და იქმნება სრული შთაბეჭდილება, რომ ზედა მწკრივი ქვედას გაგრძელებას წარმოადგენს [Nasidze 1972: 57-58].

ნადიკრები II ნადიკრები I-ის სიახლოვეს, შემადლებულ ადგილზეა გაშენებული. ამ დასახლებისათვისაც წრიული გეგმარების კონუსური ფორმის სენაკებია დამახასიათებელი. ნადიკრები II დასახლების სენაკები უკეთესი სამშენებლო ტექნიკით გამოირჩევა, ვიდრე ნადიკრები I-ის ნაგებობები. საცხოვრებელი კომპლექსი შედგება 14 სენაკისაგან. ცენტრალურ ნაგებობას წარმოადგენს ცრუგუმბათიანი სენაკი, რომლის დმ. 5,8 მ-ია. ის მთლიანადაა შემორჩენილი და მისი სიმაღლე 4,3 მ-ს უდრის [Nasidze 1976: 106; Nasidze 1976a: 81]. ამ სენაკზე მიდგმულია მცირე ეკლესია, რომელიც არ არის ორიენტირებული მხარეების მიხედვით. ის ჩრდილოეთით 55 გრადუსითაა გადახრილი. გ. ნასიძე ეკლესიის ასეთ მდგომარეობას მშენებლების შეცდომად არ თვლის. მას მიაჩნია, რომ მშენებლებმა ეკლესიის მშენებლობის არსებული წესი იმ მიზნით დაარღვიეს რათა აქ არსებული დიდი ლოდი აბსიდის ცენტრში მოეთავსებინათ. ეკლესიას კ. მეღვინეთა V-VI სს ათარიღებს [Nasidze 1976a: 82]. თუმცა ისიც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს „აბსიდიანი“ ნაგებობა ეკლესიას არ წარმოადგენს. „ეკლესიის“ ქვეშ აღმოჩნდა ნაგებობის ნაშთი, რომლის მშენებლობის ტექნიკა ძირითადი კომპლექსის ტექნიკის მსგავსია [Nasidze 1976: 107; Nasidze 1976a: 82]. შემდეგი წლების გათხრებით დადგინდა, რომ ეკლესია აგებულია იმ ადგილზე, სადაც წარმართული სამლოცველო იდგა და ამ სამლოცველოს ცალკეული ატრიბუტები „ეკლესიის“ აბსიდშია შემორჩენილი [Nasidze 1987: 98].

გოგიჩანთელეს კომპლექსების დათარიღება მეტად რთულია. ერთი ცხადია, რომ ამ ტერიტორიაზე ინტენსიური ცხოვრება III-IV სს-დან ჩანს და ის სამშენებლო ტექნიკა, რომელიც წრიული გეგმარების სახლებს ახასიათებს დღეისათვის ცნობილ ყველაზე ძველ ფენაშიც ფიქსირდება, რაზეც გ. ნასიძე, რომელიც წლების მანძილზე თხრიდა ამ ძეგლს, საგანგებოდ მიუთითებს [Nasidze 1976: 107; Nasidze 1976a: 82]. როგორც ჩანს, VIII-XIII საუკუნეებში გოგიჩანთელეს დასახლებას მასშტაბური რეკონსტრუქცია ჩაუტარდა და

ძველმა ნაგებობებმა ახალი ფუნქცია შეიძინა. ჩვენ ვფიქრობთ, რომ წრიული გეგმარების სენაკები უფრო ძველია და ისინი შეიძლება დასახლების სიახლოვეს არსებული გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხების თანადროული იყოს.

ისიც აღსანიშნავია, რომ წრიული გეგმარების ქვის არქიტექტურა ფართოდაა გავრცელებული უძველეს კულტურებში [Javakhishvili 1973: 348-349]. ეგოსურ სამყაროში მსგავსი არქიტექტურა (თოლოსი) ნეოლითის ხანიდან გვხვდება. დასავლეთ ევროპაში კი ასეთი ნაგებობები უკანასკნელ ხანებამდე იყო ყოფაში (ტაბ. XVIII). ბ. კუფტინი სამხრეთკავკასიური წრიული გეგმარების სახლების და თესალიური ოვალური საცხოვრებლების მსგავსებაზე მიუთითებდა და მტკვარ-არაქსის კულტურისა და ხმელთაშუაზღისპირეთის უძველესი კულტურების სავარაუდო კავშირზეც საუბრობდა [Kuftin 1948: 27-29].

ადრებრინჯაოს ხანის მძლავრი დასახლება, სადაც ქვის არქიტექტურაა წამყვანი, გოგიჩაანთლელს დასახლებიდან 35 კილომეტრის დაცილებით, ახალციხესთან მდებარეობს. დასახლება „ამირანის გორაზე“ ყოფილა გამართული. მთის წვერზე სამლოცველო მდგარა, საცხოვრებელი უბანი კი სამხრეთ ფერდზე ტერასულადაა განლაგებული (ტაბ. VIII-X), აქვეა სამაროვანი [Chubinishvili 1963: 21-22, 36]. ამირანის გორაზე გაითხარა 10-ზე მეტი ხელოვნური ტერასა, რომელთა სიგრძე 25.0 მ., სიგანე კი 7.0-10.0 მეტრია. თითოეული მათგანი დამოუკიდებელი საცხოვრებელი კვარტალია. თითოეულ კვარტალში 18 სახლია (ტაბ. VIII). ისინი მხოლოდ ფლეთილი და რიყის ქვით არის ნაგები, თიხის ხსნარზე. კედლები ერთ ან ორ რიგად დანყობილი ქვების მწკვივებისაგან შედგება (ტაბ. IX-X). სახლები წარმოადგენს ოთხკუთხა გეგმარების, კუთხეებმომრგვალებულ მიწისზედა კაპიტალურ ნაგებობას. თითოეული სახლი ორი სათავისაგან, კვადრატული საცხოვრებელი ოთახისა და სამეურნეო წინაოთახისაგან შედგება (ტაბ. IX-X). სახურავი ან კედლებს ეყრდნობოდა ან კედლის გასწვრივ არსებულ ბოძებს [Javakhishvili 1973: 161-162].

ქვის არქიტექტურა შუა და გვიანი ბრინჯაოს ეპოქებისათვისაც არის დამახასიათებელი. შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანების სამარხი კამერების კედლები ქვითაა ნაგები. სამარხი კამერები, რომელთა ფართობი ხანდახან 180 კვ.მ. აღწევს, დასაკრძალავი დარბაზებს წარმოადგენენ, რომელთა ხის სახურავები კედლებს ან კედლების გასწვრივ და შიდა სივრცეში განთავსებულ ხის სვეტებს ეყრდნობა [Narimanishvili 2009: 66-67; Narimanishvili, Amiranashvili 2010: ტაბ. III-VIII]. მშენებლობის მსგავსი ტექნიკა ჯინისის შუაბრინჯაოს ხანის დასახლებისათვისაც არის დამახასიათებელი [Narimanishvili, Amiranashvili 2010: 207-253], სადაც ქვით ამოყვანილი კედლების გასწვრივ (ტაბ. XIX) და ინტერიერებში განთავსებულია ხის სვეტები (ტაბ. XX, XXI), რომლებსაც სახურავის კონსტრუქცია ეყრდნობოდა (ტაბ. XXIII, XXIV₁). მსგავსი ტექნიკით არის ნაგები თრიალეთშივე, საბეჭდავის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარზე გათხრილი სახლები (ტაბ. XXIV₂). მოტანილი მაგალითები იმაზე მიუთითებს, რომ მშენებლობის ეს ტექნიკა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში ფართოდ იყო გავრცელებული.

ჯინისისა და საბეჭდავის დასახლებებს შორის ის განსხვავებაა, რომ ჯინისის სახლები მიჯრით არ არის განთავსებული [Narimanishvili, Amiranashvili

2010: ტაბ. II, X] და ერთმანეთისაგან 5-10 მ-ითაა დაცილებული (ტაბ. XXII), საბჭოდავის სახლებს კი საერთო კედლები აქვთ. შესაბამისად მათი გადახურვის კონსტრუქციაც განსხვავებული უნდა ყოფილიყო (ტაბ. XXIV₂).

ადრებრინჯაოს ხანის ნაგებობების გეგმარებაზე კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი სახლის მოდელებიც მეტყველებენ. ისინი არა მხოლოდ გეგმარებაზე, არამედ სრულ ფორმაზეც გვიქმნიან წარმოდგენას.

სამხრეთ კავკასიაში, მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე დღეისათვის მხოლოდ შვიდი მინიატურული არქიტექტურული მოდელია ნაპოვნი: 1. ქვაცხელები [Ghlonti et. all. 1968: ტაბ. I₃₁; Dshaparidze 1995: 59, სურ. 35], 2. ოზნი [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, ტაბ. 24, 39], 3. ამირანის გორა [Chubinishvili 1963: 32, სურ. 4₂₅], 4. ხიზანანთ გორა [Kikvidze 1972: ტაბ. XXIV], 5. დიგაშენი [Orjonikidze 1995: 81, ტაბ. 141₁], 6. გუდაბერტყა (ინახება გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში), 7. თელუთძორი (ტაბ. XIII_{1,2}; მასალა მოგვანოდა რ. ზადალიანმა).

ხიზანანთ გორის C1 ფენის № 9 სახლში აღმოჩენილი სახლის მაკეტი [Kikvidze 1972: 16, ტაბ. XXIV-1] ნაკვეთილი კონუსის ფორმისაა (ტაბ. XXIX₁, XXX₂). მას სქელი, წითლად გამომწვარი კეცი, ბრტყელი ძირი და გაპრიალებული ზედაპირი აქვს. წრიული „სახურავის“ ცენტრში მრგვალი ღიობია დატოვებული. ერთ-ერთ კედელში კი ნაგრძელებული ოვალის ფორმის „კარია“ გაჭრილი. მაკეტის სიმაღლე 12,5 სმ., ყელის დმ - 9,5 სმ., პირის დმ - 13,5 სმ. უდრის. № 9 სახლი მიეკუთვნება C1 ფენას, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. ი. კიკვიძის აზრით ამ სახლის ის სათავასო, რომელშიც არქიტექტურული მაკეტი აღმოჩნდა საკულტო რიტუალისათვის გამოიყენებოდა [Kikvidze 1972: 16].

ქვაცხელების ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ ფენაში [Ghlonti et. all. 1968: ტაბ. I-31; Dshaparidze 1995: 59, სურ. 35] აღმოჩენილი მაკეტი წარმოადგენს ოთხკუთხა ფორმის, ორ, ან სამსართულიანი ნაგებობის მოდელს. ნაკეთობის ზედაპირი გაპრიალებულია და მუქი-წითელი ანგობითაა დაფარული. მაკეტის სიმაღლე 25 სმ-ია, სიგანე – 17 სმ. ორ მხარეს ერთ რიგად სამ-სამი „ფანჯარა“ გაჭრილი. ფანჯრების ზემოთ სამი პატარა მრგვალი ნახვრეტია დატანილი. დანარჩენ ორ გვერდზე თითო ოთხკუთხა „სარკმელი“ გაჭრილი. სახურავი ნანილობრივ დაზიანებულია, რომლის ცენტრში მრგვალი „საკვამურია“ დატანილი (ტაბ. XXIX₂; XXX₃).

სახლების მაკეტების ფრაგმენტი გუდაბერტყას მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარზეც აღმოჩნდა (ინახება პროფ. სერგი მაკალათიას სახელობის გორის ისტორიულ-ეთნოგრაფიულ მუზეუმში).

ოთხკუთხა სახლის მაკეტი მიკვლეულია დიგაშენის ადრებრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანები) ნამოსახლარზე [Orjonikidze 1995: 81, ტაბ. 141-1]. მაკეტს ცალ მხარეს მრგვალი ფანჯარა აქვს, რომლის ორივე მხარე ფრინველების სტილიზებული გამოსახულებითაა შემკული. მაკეტის ძირი ბრტყელია. „სახლს“ გვირგვინისებური, ერდოთი მომთავრებული ბანური გადახურვა აქვს. ბანის პერიმეტრს დაბალი ბორდიური საზღვრავს, რომელიც ირიბი ნაჭდევებით არის ორნამენტირებული (ტაბ. XXX₆).

ოზნის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი თიხის მაკეტი ოთხკუთხაა და ნაკვეთილი პირამიდის ფორმა აქვს (ტაბ. XXX₃). დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, გამომწვარია მოყავისფრო-მონითალოდ, ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული და წითელი საღებავითაა შეღებილი. ნაკლულია „სახურავი“ მოტეხილი აქვს. შემორჩენილი სიმაღლე 20,5 სმ-ს უდრის [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, ტაბ. 24,39]. სახლის მაკეტი აღმოჩნდა ოზნის ჰიდროსადგურის მშენებლობისას, მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენაში, თიხატკეპნილ მოედანზე, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება. ბ. კუფტინი ვარაუდობდა, რომ ოზნიში გათხრილი კომპლექსები საცხოვრებელი შენობებთან დაკავშირებულ სამსხვერპლო ადგილებს წარმოადგენდა, სადაც შესაძლოა საოჯახო-საგვარეულო რიტუალები სრულდებოდა. ის ასევე არ გამორიცხავდა, რომ ამგვარი სამსხვერპლო ადგილები დაკავშირებული იყო წინაპრების კულტთან [Kuftin 1948: 42].

ამირანის გორის ნამოსახლარზე სახლის მაკეტი X ნაგებობის (ძვ.წ. III ათასწლ. პირველი ნახევრი) იატაკზე აღმოჩნდა [Chubinishvili 1963: 32, სურ. 4-25]. ის ოთხკუთხა ფორმისაა და მისი სიმაღლე 25 სმ-ია (ტაბ. XXX₁). ძირი ოთხკუთხა აქვს, კედლები სახურავისკენ ოდნავ ვიწროვდება. კედლებში ორი ოვალური ფორმის ფანჯარაა აქვს შემორჩენილი. სახურავი ცენტრისაკენ ოდნავ შემაღლებულია, სადაც ფართო მილისებური ნახვრეტი - გვირგვინისებური ერდოა მოთავსებული.

სომხეთში, თელუთძორის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი მაკეტი ერთმანეთთან მიჯრით განლაგებული სამი ოთხკუთხა სახლის მოდელს წარმოადგენს, რომლებსაც კონუსური, ცრუთაღოვანი გადახურვა აქვთ (ტაბ. XIII_{1,2}). ამ ტიპის გადახურვა დამახასიათებელია წინამორბედი ეპოქის წრიული გეგმარების სახლებისათვის [Javakhishvili 1973: 211, სურ. 9b]. თელუთძორის მოდელი ასევე ემსგავსება ერთმანეთზე მიჯრით აგებული ოთხკუთხა სახლებისაგან შემდგარ კვარტალს, რომელთა კონუსური გადახურვები, გუმბათების რიგს ქმნიან. მსგავსი დასახლებები დღესაც გვხვდება სამხრეთ თურქეთში (ტაბ. XIII_{3,5}).

სახლების მაკეტების დანიშნულება ჯერჯერობით უცნობია. ეს საგნები სასაკმეველებად [Chubinishvili 1963: 71], ან სანათურებად არის მიჩნეული [Ghlonti et. all. 1968: 11; Kikvidze 1972: 16; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, ტაბ. 24,39; Orjonikidze 1995: 81].

სამხრეთკავკასიური სახლების მოდელები ორი ტიპისაა — მრგვალი (ხიზანანთ გორა, ტაბ. XXIX₁, XXX₂) და ოთხკუთხა (გუდაბერტყა, ქვაცხელები — ტაბ. XXIX₂, XXX₅, დიგაშენი — ტაბ. XXX₆, ოზნი — ტაბ. XXX₃) ან კუთხებმომრგვალებული (ამირანის გორა — ტაბ. XXX₁) სახლების მაკეტებს წარმოადგენენ.

სამხრეთ კავკასიის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე დადასტურებული მაკეტები ალბათ, ყოფაში არსებული მრავალსართულიანი კომპლექსისა და ერთსართულიანი სახლების იმიტაციას წარმოადგენენ.

კომპლექსის მაკეტები ოთხკუთხა ფორმის, სწორგვერდა, მაღალ, ორ, ან მეტ სართულიან არქიტექტურულ ნაგებობებს ასახავენ (ქვაცხელები, ოზნი, ამირანის გორა, გუდაბერტყა). მათ ძირი ბრტყელი აქვთ, „სახურავი“ კი უმეტეს

შემთხვევაში ნაკლულია. ქვაცხელების მაკეტს შემორჩენილი აქვს ბრტყელი გადახურვა, რომლის შუაში მილისებური „საკვამლე“ მრგვალი ნახვრეტია. ამირანის გორის მაკეტსაც ზედა ნაწილში მილისებური, ყელთან გაფართოებული ნახვრეტი აქვს. მაკეტებს კედლების ზედა ნაწილში „ფანჯრები“ აქვს. ქვაცხელების სახლი ტიპოლოგიურად ახლო აღმოსავლეთსა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში ძვ.წ. IV ათასწლეულში გავრცელებული კომპლექსური ტიპის საცხოვრებლების მსგავსია. ამ ტიპის არქიტექტურამ კავკასიაში თავი დღემდე შემოინახა. მრავალსართულიანი კომპლექსები მტკვარ-არაქსულ ძეგლებზე ჯერ-ჯერობით არ არის გათხრილი. თუმცა, ჩრდილოეთ სირიაში, ტელ ხაზნაში გაითხარა საკულტო კომპლექსი, რომელშიც შედიოდა რვა მეტრის სიმაღლის კოშკი. კოშკს ზედა ნაწილში ფანჯრებიც ჰქონდა. ეს კომპლექსი ფუნქციონირებდა ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურულიდან III ათასწლეულის შუა ხანამდე. შესაძლოა ტელ-ხაზნას საკულტო კოშკის მსგავსი ნაგებობები პროტოტიპად დაედო არქიტექტურულ მაკეტებს სამხრეთ კავკასიიდან.

ა. ჯავახიშვილი სახლის მაკეტებში ყოფაში არსებული საცხოვრებლის ასლს ხედავდა [Javakhishvili 1973: 122]. დიგაშენის და ხიზანანთ გორის მოდელები, როგორც ჩანს, წარმოადგენდნენ თანადროული, ან ოდნავ ადრეული სახლების მინიატურულ მოდელებს.

მტკვარ-არაქსის კულტურის არეალში აღმოჩენილი შენობების მაკეტები საკმაოდ მცირერიცხოვანია და ტიპოლოგიურად მსგავსებას იჩენენ მესოპოტამიურ და პალესტინურ ნიმუშებთან, რომლებიც გაცილებით ადრეული ეპოქით თარიღდებიან.

ადრე ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში შენობების მაკეტები შესაძლოა მესოპოტამიურ-სირიული საკულტო პრაქტიკის მიბაძვით გაჩნდა და ისევე, როგორც ახლო აღმოსავლეთში საოჯახო-საგვარეულო ცერემონიებში გამოიყენებოდა, ხოლო მათ დამკვიდრებას კავკასიაში ხელი შეუწყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ახლო კონტაქტებმა ჩრდილოეთ მესოპოტამიის და პალესტინის უძველეს მოსახლეობასთან, რომელთა საკულტო პრაქტიკაში შენობების მოდელებს გარკვეული საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა.

სამხრეთკავკასიური სახლების მაკეტების მსგავსი სასაკმევლები აღმოჩენილია მესოპოტამიაში - უბეიდის პერიოდის ერიდუში (აბუ-შახრეინი) [Goff 1963: სურ. 237], აგრეთვე თეფე გავრას XI ფენაში [Goff 1963: სურ. 147,496], რომელიც ძვ.წ. IV ათასწლეულის II ნახევრით თარიღდება და ჯემდეთ-ნასრის პერიოდის (ძვ.წ. 3200-2800 წწ.) ხაფაჯში [Goff 1963: სურ. 328]. მრგვალი შენობის მაკეტი აღმოჩნდა მარიში (ძვ.წ. 2700-2500 წწ) [Parrot 1955: ტაბ. XV-1,2; Fortin 1999: 278].

აღსანიშნავია, რომ ახლოაღმოსავლურ და სამხრეთკავკასიურ მაკეტებს შორის პრინციპული განსხვავებაა. აღმოსავლური „სახლების“ მაკეტებს, რომლებიც სასაკმევლებად არის მიჩნეული, ძირი (იატაკი) არ აქვს, მტკვარ-არაქსული „სახლები“ კი ყველა ძირიანია. მიუხედავად ამისა, მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე აღმოჩენილ ამ სახის არტეფაქტებს ჩვენ სასაკმევლებად მივიჩნევთ. ამირანის გორაზე და ოზნიში გამოვლენილი მაკეტები დიდ მსგავსებას იჩენენ პალესტინაში, იერუსალიმის მახლობლად, აის ტაძრის ერთ-ერთი

ოთახის ცენტრში აღმოჩენილ, ორ თითქმის ერთნაირ სასაკმეველესთან (ტაბ. XXX₄). აქ აღმოჩენილი ეგვიპტური ნივთების მიხედვით ტაძარი ძველი ეგვიპტის მეორე და მესამე დინასტიების დროინდელია და ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნით თარიღდება. ორივე სასაკმეველე ოთხკუთხა ფორმისაა. გვერდების ზედა ნაწილში ორივეს „ფანჯრები“, „სახურავში“ კი ძაბრისებური ნახვრეტი აქვთ [Marquet-Krause 1935: 331-333, ტაბ. V, VI-1].

ხიზანანთ გორის მსგავსი საგნები აღმოჩნდა გერარში [Gilead 1993: 470], გილათში [Levy, Alon 1993: 517], და გივათაიმში [Kaplan 1993: 521], რომლებიც პირობითად ენეოლითის ეპოქისაა.

ჩვენი აზრით, საქართველოში აღმოჩენილი სახლის მოდელები, თუ სასაკმეველები სამხრეთიდან მოტანილი საკულტო დანიშნულების საგნებს წარმოადგენდნენ.

§ 2. ქვით ნაგები აკლდამები

ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან სამხრეთ კავკასიაში ვრცელდება ალიზის აგურით, ან ქვით ნაგები აკლდამები, რომლებიც ხშირად ყორღანული ყრილითაა დაფარული [Shanshashvili 2010].

ქვით ნაგები აკლდამების დიდი უმრავლესობა სამხრეთ საქართველოში - კიკეთი [Pkhakadze 1963: 71-72, სურ. 4], კოდა [Chubinishvili, Nebieridze, Pkhakadze 1976: 19], არდასუბანი [Tushishvili 1968], თამარისი [Pkhakadze 1963: 73, ტაბ. XV], ახალციხის ამირანის გორა [Chubinishvili 1963: 36, სურ. 10, ტაბ. IV], გომარეთი [Tskvitinidze 2001: 103-14], ღრმახევისთავი [Abramishvili, Giguashvili, Kakhiani 1980: 17] და სომხეთში – გელაროტი [Badalyan, Smith 2007: 38-40], ჰორომი [Badaljan, Edens, Gorny, Kohl 1993: 4] არის აღმოჩენილი.

გამოთქმული იყო მოსაზრება, რომ ქვით ნაგები აკლდამები მხოლოდ სამხრეთ რეგიონებში იყო გავრცელებული და ქვემო ქართლის ჩრდილოეთით არ ვრცელდებოდა. თუმცა შიდა ქართლშიც, სოფ. დოესში, აღმოჩნდა ქვაყრილიანი აკლდამა, რომელიც ქვის ფილებით არის ნაგები [SHCMG 1990: 155].

ქვაყრილანი აკლდამა 2003 წელს თრიალეთშიც (საფარ-ხარაბა) გაითხარა. ყორღანის ქვაყრილი ძლიერ იყო დაზიანებული. მისი დიამეტრი 10-12 მ-ს უდრიდა. როგორც ჩანს, შიდა სივრცე მთლიანად იყო ქვაყრილით შევსებული. ქვაყრილის ცენტრში ბაზალტის ფილებით ნაგები სამარხი კამერა დადასტურდა, რომელიც ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე დამხრობილი. კამერის ოთხივე კედელი ბაზალტის ბრტყელი, სპეციალურად შერჩეული ფილებითაა ამოშენებული. ქვები ერთმანეთზე კარგადაა მორგებული, ისე, რომ მათ შორის ცარიელი ადგილები დატოვებული არ არის. აღსანიშნავია, რომ როგორც ცალკეული ქვები, ისე კედლები მყარადაა ერთმანეთზე გადაბმული (ტაბ. XXV). სამარხი კამერა გეგმაში „ნალისებურია“. მისი ჩრდილოეთი კედელი გვერდით კედლებთან მართკუთხედს ქმნის, მაშინ როდესაც სამხრეთი კედლის კუთხეები აშკარად მომრგვალებულია (ტაბ. XXV_{2,3}). აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ კედელს წყობის ქვედა ერთი რიგი არ გააჩნია. დანარჩენი სამი კედლის

საფუძველი სამარხის იატაკზე ღრმად არის ჩაჭრილი. სამხრეთით კი იატაკის დონიდან 0,1 მ სიმაღლის მიწის საფეხურია დატოვებული და მასზეა ამოყვანილი ქვის კედელი. თითოეული კედელი ქვის წყობის რვა რიგს შეიცავს. ამდენად, ამ მცირე ნაგებობას არქიტექტურული ფორმაც გააჩნია და ესთეტიკური მხარეც აშკარადაა გამოხატული. სამარხში ერთი მიცვალებული, 50-60 წლის მამაკაცია ჩასვენებული. იგი ხელფეხმოკეცილი, მარცხენა გვერდზე დაუკრძალავთ. თავი სამხრეთით უდევს. სახის წინ ჩადგმული აქვს მოზრდილი თიხის ბაღია. იატაკის დონეზე მიწისებური თეთრი პასტის ორი მძივი დადასტურდა.

სამხრეთ კავკასიაში გათხრილი ყველა აკლდამა ნაგებია ბრტყელი ქვით. დამხრობილია სამხრეთიდან ჩრდილოეთისკენ. შესასვლელი სამხრეთიდან აქვთ. ჩრდილოეთი კედელი მორკალურია. ზოგი სამარხი კოლექტიურია (ღრმახევისთავი, კოდა, ამირანის გორის №16 სამარხი, კიკეთი, თამარისი, გომარეთი, გელაროტი, ჰორომი), ზოგიც - ინდივიდუალური (ამირანის გორის №36 სამარხი, კიკეთის №7 სამარხი, დოესი, საფარ-ხარაბა). აკლდამების ნაწილი ქვაყრილითაა დაფარული (გომარეთი, ღრმახევისთავი, დოესი, საფარ-ხარაბა). სამარხების საშუალო ზომა 2,5X1,5 მ; 3X1,8 მ-ია. მათი ნაწილი დიდი ზომის ბრტყელი ლოდებითაა გადახურული (ამირანის გორის №№16,36 სამარხები, ღრმახევისთავი, გომარეთი, კოდა), ნაწილს კი - თაღოვანი გადახურვა გააჩნია (თამარისი, კიკეთის №№ 7, 12 სამარხები). აკლდამებში შესასვლელი სამხრეთიდანაა, ზოგან ქვის ლოდებითაა ჩაკეტილი (გომარეთი); ერთ შემთხვევაში საფეხურებია დაფიქსირებული (თამარისი); ზოგი შესასვლელი ღიაა (კიკეთი), ზოგან კი - ვერტიკალურად ჩამდგარი ლოდებია დაფიქსირებული (ამირანის გორის №№ 16,36 სამარხები). ზოგი სამარხის იატაკი ქვის ფილებითაა მოგებული (კოდა).

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ანალოგიური სამარხები თარიღდება ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრით. ჰორომის აკლდამა C₁₄ მეთოდის ანალიზის მიხედვით თარიღდება ძვ.წ. 3350-3050 წწ. და ძვ.წ. 3371-3136 წწ. [Badalyan, Kohl, Stronach, Tonikyan 1994: 14; Badalyan, Edens, Gorny, Kohl 1993: 3], გელაროტისა კი ძვ.წ. 3100-2700 წწ. [Smith, Badalyan, Avetisyan, Zardaryan 2004: 20]. ამ თარიღების გათვალისწინებით, ჩვენი აზრით, საფარ-ხარაბას ქვით ნაგები აკლდამა ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით უნდა დათარიღდეს.

აღსანიშნავია აზერბაიჯანში, სოიულბულალის სამაროვანზე ქვაყრილიანი ყორღანის ქვეშ დადასტურებული ალიზის აგურით ნაგები აკლდამა, რომელიც 2004-2005 წლებში გაითხარა. სამარხში მიცვალებულის ჩონჩხის გარდა ორი უბეიდური ტიპის ჭურჭელი დადასტურდა. ნ. მუსეიბლის აზრით, სამარხი ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება [Museibli 2010: 40-42].

ძვ.წ. IV ათასწლეულის ახლო აღმოსავლეთისთვის ქვით, ან აგურით ნაგები აკლდამები საკმაოდ იშვიათი მოვლენაა. თითქმის ყველა შემთხვევაში ისინი გამოირჩევიან მდიდარი ინვენტარით და შესაბამისად წარჩინებულთა დასაკრძალავებს წარმოადგენენ. ქვით და აგურით ნაგები მდიდრული აკლდამები პირველად ჩნდება თეფე გავრას XI-VIII ფენებში და ურუქის პერიოდით, ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება [Lloyd 1984: 72]. თითოეულში მრავლადაა ფირუზის, ობსიდიანის, სერდოლიკის, ლაზურიტის, სპილოს ძვლის

და ოქროს სამკაული, რომელიც სავარაუდოდ ტანისამოსსა და დიადემებზე იყო მიმაგრებული. როგორც ჩანს, ისინი თემის წარჩინებულ პირებს ეკუთვნოდათ [Lloyd 1984: 93]. თეფე-გავრას აკლდამებთან ახლო პარალელებს პოულობენ მდიდრული ინვენტარის შემცველი, ქვით და აგურით ნაგები კოლექტიური აკლდამები მალათიის რეგიონიდან [Burney 1980: 161]. კორუჯუთეფე B ფენაში, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. 3500-3000 წწ., აგურით ნაგები ორი აკლდამა აღმოჩნდა. პირველ სამარხში ესვენა ქალი, რომელიც შემკული იყო მრავალრიცხოვანი ქვის და ვერცხლის სამკაულით, რომელთა შორის აღსანიშნავია ვერცხლის დიადემა. მეორე სამარხში ესვენა ორი მიცვალებული – ქალი და მამაკაცი. ორივე შემკული იყო ვერცხლის და სპილენძის სამკაულით [Loon van, Güterbock 1971: 17].

ძვ.წ. 3000-2900 წწ. თარიღდება არსლანთეფეს VI B1 ფენაში აღმოჩენილი ე.წ. „მეფის“ აკლდამა, რომელიც ქვის ფილებით არის ნაგები. კერამიკის ნაწილი ადგილობრივი, გვიანურუქული ტიპისაა, ნაწილი კი – მტკვარ-არაქსული, შავპირილა, ვარდისფერსარჩულიანია. ძირითადი მიცვალებულის გარდა, იქ კიდევ ოთხი ახალგაზრდა მიცვალებულის ჩონჩხი აღმოჩნდა. მ. ფრანჯიპანეს აზრით, ორი მათგანი შესაძლოა მსხვერპლად იყო შეწირული. სამი მიცვალებული შემკული იყო სპილენძის, ვერცხლის და ოქროს სამკაულით, რომელთაგან აღსანიშნავია ვერცხლის და სპილენძის შენადნობისაგან დამზადებული დიადემები, რომლებიც ქვაცხელას №2 სამარხში აღმოჩენილი დიადემის მსგავსია. ძირითად მიცვალებულს დიდი რაოდენობით ჩატანებული ჰქონდა სამხრეთ კავკასიური წარმომავლობის ლითონის იარაღი, სამკაული და კერამიკა. მ. ფრანჯიპანე ფიქრობს, რომ ძირითადი მიცვალებული უცხოელია, კავკასიელი, თუმცა დიდებული წარმომავლობის და ძველი ელიტის მემკვიდრეცაა [Frangipane 2003: 33-34].

ჩვენი აზრით, აგურით და ქვით ნაგები სამარხები სამხრეთ კავკასიაში, ისევე როგორც ანატოლიაში, მესოპოტამიური გავლენით და მიბაძვით იგებოდა.

§ 3. ნიშან-სიმბოლოები

ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე ჩნდება აბსტრაქტული გამოსახულებები, ნიშან-სიმბოლოები (ტაბ. XXVI).

პიქტოგრაფიული გამოსახულებები დატანილია ოზნის [Kuftin 1948: 15], ბემთაშენის [Kuftin 1941: 116], ქვაცხელების, ქვემო არანისის [Shanshashvili 1990: 93; Shanshashvili 1999: 10-11] ნამოსახლარებსა და ამირანის გორის № 36 სამარხში აღმოჩენილ ჭურჭლებზე [Chubinshvili 1963: ტაბ. V]. ნიშან-სიმბოლოებით შემკული თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები სამხრეთ კავკასიის სხვა ნამოსახლარ-ბიდანაცაა ცნობილი [Shanshashvili 1999: 10-11]. მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე გამოსახული ნიშნები დიდ მსგავსებას იჩენენ უძველესი ცივილიზაციების (შუმერული, პროტოელამური, პროტოინდური, ხეთურ-ლუვიური) იეროგლიფურ დამწერლობებთან [Shanshashvili 2004: ტაბ. I, II].

მიგვაჩნია, რომ სამხრეთ კავკასიის მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე დადასტურებული ნიშან-სიმბოლოებიც უძველესი დამწერლობის ნიმუშებს

ნარმოადგენენ. როგორც ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის საზოგადოება განვითარების გარკვეულ ეტაპზე, ასული იყო იმ საფეხურზე, როდესაც ჩნდება დამწერლობის შექმნის მოთხოვნა, თუმცა ჩვენთვის გაურკვეველი მიზეზების გამო, ვერ შეძლო ამ ეტაპის გადალახვა და ნიშან-სიმბოლოები დამწერლობაში ვერ გადაიზარდა [Shanshashvili 1999: 21].

§ 4 მოხატული კერამიკა

სამხრეთ კავკასიის ადრე ბრინჯაოს ხანის (მტკვარ-არაქსის კულტურა) ძეგლებზე მოხატული კერამიკა მცირე რაოდენობით გვხვდება. ათიათასობით შავად გამომწვარ ჭურჭლებს შორის მხოლოდ რამდენიმე ათეული მოხატული ჭურჭელია დაფიქსირებული.

საქართველოს ტერიტორიაზე მოხატული ჭურჭლების ფრაგმენტები ნაპოვნია ბემთაშენის [Kuftin 1941: 112, ტაბ. CXXI; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 43, 44, 48], ოზნის [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 41], ავრანლოს [Shanshashvili 2010: 148, ტაბ. VII-43], ქვაცხელების [Javakhishvili, Ghloni 1962: 35-36], გუდაბერტყას და ქვემო არანისის [Ghloni 1985: 17-21] ნამოსახლარებზე (ტაბ. XXVII, XXVIII). სომხეთში მხოლოდ შენგავითშია აღმოჩენილი ერთი ეგზემპლარი [Khanzadyan 1969: 155]. აზერბაიჯანში მტკვარ-არაქსული მოხატული ჭურჭელი ჩვენთვის უცნობია.

მოხატულობა შესრულებულია სხვადასხვა ტიპის ჩალისფრად გამომწვარ ჭურჭელზე. დიდი ზომის ჭურჭლების მთელი ზედაპირი კარგადაა გაპრიალებული, ყელი და ზემო ნაწილი წითლადაა შეღებილი, რომელზეც შავი ან მოყავისფრო საღებავით დატანილია მარტივი გეომეტრიული ხასიათის მოხატულობა. მცირე ზომის ჭურჭლებზე წითელი საღებავით შესრულებული ორნამენტი ჩალისფერ ფონზეა დატანილი. ზოგ შემთხვევაში მოხატულობა პოლიქრომულია. გამოყენებულია შავი, ყავისფერი, აგურისფერი და წითელი საღებავი. ორნამენტი წარმოდგენილია გეომეტრიული და ზოომორფული სახეებით. მოხატულობის იკონოგრაფია საკმაოდ პრიმიტიული, ერთფეროვანი და მწირია: ჭურჭლებზე გამოსახულია ასიმეტრიული სამკუთხედები, ფართო სარტყლები, წერტილები, სვასტიკები [Shanshashvili 2007: 227-229].

სამხრეთ კავკასიაში მოხატული ჭურჭელი ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრიდან ვრცელდება. ამავე ეპოქაში იწყებს გამოჩენას ცენტრალურ ანატოლიაში [Marro 1997: 51-64]. თანამედროვე თურქეთის ტერიტორიაზე, ზემო ევფრატის აუზში, მალათიის და ქებანის მტკვარ-არაქსის//ქარაზის კულტურის ფენებში მოხატული ჭურჭელი მსგავსი მოტივებით, თუმცა უფრო მდიდარი ორნამენტული სახეებით, ჩნდება ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარებზე (ნორშუნთეფე, კორუჯუთეფე, არსლანთეფე, დეგირმენთეფე, ჰან იბრაჰიმ შაჰი, პულური, თეფეჯიქი, იმამოღლუ, იენიქეი) [Marro 1997: 180-181].

სამხრეთ კავკასიისა და თურქეთის ტერიტორიაზე ადრე ბრინჯაოს ხანის ჭურჭლების მოხატულობაში სჭარბობს ის მოტივები, რომლებიც მტკვარ-არაქსის კულტურის შავპრიალა კერამიკაზე რელიეფურად არის გამოსახული, ან ამოკანრული სახით არის მოცემული. ამდენად, მტკვარ-არაქსის//ქარაზის კულტურის მოხატულობა ავთენტურია და სხვა არქეოლოგიურ კულტურებს

არ ახასიათებს. ხოლო ის ფაქტი, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე მოხატული კერამიკა იშვიათია, იმაზე მიუთითებს, რომ კერამიკის მოხატვის ტექნიკა სამხრეთული კულტურების გავლენის შედეგია, ოღონდ ამ უკანასკნელისაგან აღებულია მხოლოდ მოხატვის ტექნიკა და არა სტილი. შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამხრეთ კავკასიაში მოხატული კერამიკა მალათიის რეგიონთან გარკვეული სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობის შედეგად გავრცელდა.

§. 5. რქისებური სადგრები

მტკვარ-არაქსის კულტურისათვის დამახასიათებელია ე.წ. რქისებური სადგრები (ქვაცხელები, ხიზანანთ გორა, ქულბაქები, არიჭი და სხვ.). მცირე ზომის რქისებური შვერილებით შემკული სადგრები ნაპოვნია მტკვარ-არაქსის კულტურის საცხოვრებელ სახლებში. ისინი უფრო ხშირად კერაში, ან კერასთან ახლოს იდგნენ. მეცნიერთა ნაწილი მათ სამსხვერპლოებად ან საკურთხევლებად მოიხსენიებს.

სადგრები დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი თიხისაგან, აქვთ ბრტყელი ძირი და ორი ან ოთხი შვერილი, რომელთა გამო მიიღეს კიდევ სახელწოდება. მათ დიდ უმრავლესობას მომრგვალებულ კიდებზე ნახვრეტი აქვთ გაკეთებული (ტაბ. XXXI, XXXII).

რქისებური სადგრები გავრცელებული იყო შიდა და ქვემო ქართლში, სამცხე-ჯავახეთში, სომხეთში და ანატოლიაში. ისინი გვხვდება ისეთ ძეგლებზე როგორცაა: ხიზანანთ გორა, ქვაცხელები, ზემო ავჭალა, ღრმახევისთავი, ოზნი, ზველის „რაბათი“, ლოდობანა, ამირანის გორა, არიჭი, ქარაზი [Kikvidze 1972: 42; Javakhishvili, Ghloni 1962: 10, ტაბ. IV – 336, 337; Pkhakadze 1963: სურ. 13-3; Abramishvili, Giguashvili, Khakhiani 1980: 50, 71, სურ. 207, 396, Orjonikidze 1983: ტაბ. 32; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 32-33, ტაბ. 22-33; Khachatryan 1975: 78, ნახ. 38; Diamant, Rutter 1969: სურ. 11-ა-დ]. ახლო აღმოსავლეთში რქისებური შვერილებით შემკული საკურთხევლები ხალაფური პერიოდიდან (ძვ.წ. VI ათასწლეული) გვხვდება მერსინში [Diamant, Rutter 1969: სურ. 18, 22]; უბეიდურ და ადრე ურუქულ პერიოდში (ძვ.წ. V ათასწლეულის მიწურული და IV ათასწლეულის დასაწყისი) გავრცელებულია მერსინში, თეფე გავრასა და ტელ ბრაკში [Diamant, Rutter 1969: სურ. 19-21, 23, 28]; ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში გვხვდება ალიშარში [Diamant, Rutter 1969: სურ. 16, 29], ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში კი ნუზიში და ბეიჩესულთანში [Diamant, Rutter 1969: სურ. 25-27, 31]; ურუქული პერიოდიდან (თეფე გავრა) გამოსახულია გლიპტიკაზეც [Diamant, Rutter 1969: სურ. 35]. რქისებური სადგრები მცირე ზომის ამულეტების სახითაც გვხვდება. ახლო აღმოსავლეთში ისინი ჯერ კიდევ ხალაფური პერიოდიდან იყო გავრცელებული [Goff 1963: 154]. ასეთი ამულეტები ნაპოვნია თეფე გავრას XI ფენაში [Goff 1963: ნახ. 562], აგრეთვე ტელ-ბრაკში [Goff 1963: ნახ. 667-668].

რქისებური საკურთხევლები და სადგრები ყველაზე მეტად მინოსური ცივილიზაციისათვის არის დამახასიათებელი. გარდა მცირე და დიდი ზომის

რქისებური საკურთხევლებისა, ეგეოსურ სამყაროში ფართოდაა გავრცელებული მათი გამოსახულებები გლიპტიკაზე, რელიეფებზე და ფრესკებზე [Diamant, Rutter 1969: 171, სურ. 36-45]. როგორც ჩანს, რქისებური საკურთხევლები დაკავშირებული იყო ხარის და ნაყოფიერების კულტთან, რომელიც ადრე ნეოლითიდან დასტურდება ანატოლიაში (გობეკლი, ნევალი ჩორი, ჩათალ ჰუიუქი). სხვადასხვა სახის რიტუალებში ისინი შემდგომშიც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ.

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი რქისებური სადგრების ფუნქციის თაობაზე აზრთა სხვადასხვაობაა. ბ. კუფტინი, ადარებდა რა მტკვარ-არაქსულ რქისებურ სადგრებს კრეტა-მიკენურ სამყაროში გავრცელებულ სამსხვერპლოებს, მიიჩნევდა რომ ორმაგი ცულის მაგივრად მტკვარ-არაქსულ სადგრებზე ჩიჩილაკის მაგვარი რამ უნდა ყოფილიყო დამაგრებული [Kuftin 1948: 70-77]. ი.კიკვიძე საკვებით დასაშვებად მიიჩნევდა, რომ რქისებურ სადგრებში ხის ფეტიში, ან ანთებული კვარი ყოფილიყო ჩამაგრებული [Kikvidze 1976: 193].

§ 6. გლიპტიკა

ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურულიდან მტკვარ-არაქსის კულტურის ძეგლებზე ჩნდება სხვადასხვა ტიპის თიხის საბეჭდავები, რომლებიც მსგავსებას იჩენენ ახლო აღმოსავლურ გლიპტიკასთან.

სამხრეთ კავკასიაში საბეჭდავებიც მცირე რაოდენობით გვხვდება. ისინი აღმოჩენილია: 1. გუდაბერტყაზე, 2. ქვემო არანისში, 3. გრაკლიან გორაზე, 4. ბერიკლდეებზე, 5. თალინსა და 6. ყალჩაღბიურში.

1. გუდაბერტყა. ნამოსახლარის მტკვარ-არაქსის კულტურის ფენაში, ერთ-ერთი სათავსოს სამსხვერპლოს მახლობლად ნაპოვნი იყო კონუსური ტიპის თიხის საბეჭდავი [Lortkipanidze 1969: 20, 70]. საბეჭდავის ტანი ამოღარული ხაზებით დაყოფილია ხუთ ფრიზად, რომლებიც სამკუთხედების რიგით არის შევსებული. კონუსის თავზე გამოსახულია რქებგაშლილი ირემი, რომლის რქები ბორჯღალში გადადის. საბეჭდავის ფუძე ამოღარულია (ტაბ. XXXIV₃₋₅).

მსგავსი იკონოგრაფიით შემკული კონუსური და შტამპური საბეჭდავები აღმოჩენილია ირანში, ტალ-ი ბაკუნ A ნამოსახლარზე ძვ.წ. 4100-3700 წწ. დათარიღებულ ფენაში [Langsdorff, McCown 1942: 67, ტაბ. 8-12, 82-5]. ტალ-ი ბაკუნში აღმოჩენილ ჭურჭლებზე იშვიათად, მაგრამ მაინც გვხვდება ამ საბეჭდავების ანაბეჭდები [Langsdorff, McCown 1942: 67, ტაბ. 7-12, 18]. მსგავსი გამოსახულება გვხვდება აგრეთვე ცილინდრულ საბეჭდავებზე, რომლებიც აღმოჩენილია სირიაში, ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღებულ ტელ-ხაზნას ადრე ბრინჯაოს ეპოქის სამლოცველოში [Munchaev, Merpert 1997: 22-23, ნახ. 20-4]. ტელ ხაზნას სატაძრო კომპლექსის ძირითადი ნაწილი ადრე-დინასტიურ I-III პერიოდებს ეკუთვნის და ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულით და III ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება [Munchaev, Merpert 1997: 23]. საბეჭდავები თითქმის ანალოგიური მოტივით ნაპოვნია სამხრეთ მესოპოტამიაში, ქიშის ეანათუმას პერიოდის სამაროვნის სამარხებში, რომლე-

ბიკ ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურულით და III ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება [Mackay 1929: 190, ტაბ. XLI-11,12].

გუდაბერტყას კონუსის მომრგვალებულ თავზე გამოსახული ასტრალური სიმბოლო (ბორჯღალი) გვხვდება პულურში ნაპოვნი შტამპური საბეჭდავების სამუშაო პირზე, აგრეთვე ამავე ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ჭურჭლების შემკულობაში [Koşay 1976: 84, 86 88, 189-190].

2. ქვემო არანისი. თიხის შტამპური (ტაბ. XXXIII₄) საბეჭდავი აღმოჩნდა ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებულ ნამოსახლარზე გათხრილ საკულტო ორმოში, რიტუალთან დაკავშირებულ სხვა არტეფაქტებთან ერთად [Ghlonti 2006: 53-54, ტაბ. VII]. მსგავსი შტამპური საბეჭდავები გვხვდება ანატოლიაში, პულურის ნამოსახლარზე, ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღებულ ფენებში [Koşay 1976: 128-130, ტაბ. 69-353].

3. გრაკლიანი. მრავალფენიანი ნამოსახლარი მდებარეობს კასპის რაიონის სოფ. იგოეთისა და სოფ. სამთავისის მიმდებარე ტერიტორიაზე, მდ. ლეხურას მარჯვენა ნაპირზე აღმართულ ბორცვზე, თბილისი-სენაკი-ლესელიძის გზის პირას. 2008 წელს გამოვლინდა ძვ.წ. 1100-900 წწ. დათარიღებული საკურთხეველი, რომელთანაც აღმოჩნდა ორი საბეჭდავი, ერთი მათგანი კონუსურია (ტაბ. XXXIV_{1,2}), მეორე კი შტამპური (ტაბ. XXXIII₁).

კონუსური საბეჭდავი დამზადებულია ღია ფერის, კარგად განლექილი თიხისაგან. მისი სიმაღლე - 5,2 სმ-ია, ძირის დმ - 2,8 სმ., ხოლო ზედა სიბრტყის დმ - 1,6 სმ-ია. საბეჭდავის ზედაპირი გეომეტრიული მოტივებითაა შემკული, თავზე კი ჯვარია გამოსახული. ვ. ლიჩელი და ნ. სამსონია ამ საბეჭდავის ანალოგს ჯემდეთ-ნასრის სტილის IV ჯგუფის საბეჭდავებთან ხედავენ. მათი ვარაუდით, ეს საბეჭდავი მესოპოტამიური წარმომავლობისაა და მისი ადრეული თარიღი ეჭვს არ უნდა იწვევდეს [Licheli, Samsonia 2010: 183]. ვ. ლიჩელის და ნ. სამსონიას აზრით ის შემდგომ სპეციალურ შესწავლას საჭიროებს, ხოლო მისი მოხვედრა ძვ.წ. 1100-900 წწ. დათარიღებულ ტაძარში ახსნილია იმით, რომ გვიანდელ ტაძრებში ადრეული საბეჭდავების მოხვედრა, იმ ეპოქისათვის ტიპური მოვლენაა [Licheli, Samsonia 2010: 183].

შტამპური საბეჭდავი დამზადებულია ღია ფერის, მოთეთრო ქვიშაქვისაგან. წრიული მარყუჟი მართკუთხა ზედაპირზეა ამოყვანილი. საბეჭდავის სიმაღლე 3,2 სმ, მარყუჟის სიმაღლე 2,2 სმ, ხოლო სამუშაო ზედაპირი 3,6X3,4 სმ-ია. სამუშაო ზედაპირზე სხივებიანი მართკუთხედი - “გასხივოსნებული ღმერთის სახლია” გამოსახულია, რომელშიც ორი ფიგურა, სავარაუდოდ თევზები ჩანს. ამ საბეჭდავსაც ანალოგები ჯემდეთ-ნასრის პერიოდის მესოპოტამიაში ეძებნება და შესაძლოა ძვ.წ. 3000-2800 წწ. დათარიღდეს [Licheli, Samsonia 2010: 182-183].

4. ბერიკლდეები. კონუსური საბეჭდავი (ტაბ. XXXIII₃) აღმოჩნდა ბერიკლდეების ნამოსახლარის ბედენის კულტურის ფენაში. საბეჭდავი დამზადებულია მაგარი ჯიშის მონითალო ქვისაგან (კაჟი?). ზედაპირზე დიდი და პატარა კონცენტრული წრეებია გამოსახული, ხოლო მომრგვალებულ ფუძეზე, შუაში ერთი წრე, მის ირგვლივ კი ექვსი კონცენტრული წრეა ამოყვანილი [Jalabadeze 1998: ტაბ. X-20]. ანალოგიური ორნამენტით არის შემკული ბედენის № 10

გორასამარხში აღმოჩენილი ლითონის აბჯრის უმბონი [Gobejishvili 1981: 99, სურ. 39]. სადულას № 2 ყორღანში ნაპოვნია სამი ოქროს მიძივი [Dedabrishvili, Rusishvili 1984: 58], რომელსაც ზოგიერთი მეცნიერი საბექდავად მიიჩნევს [Pili-posyan 1998: 121, ტაბ. 53]. მათი ზედაპირი შემკულია კონცენტრული წრეებით, ხოლო ფუძეზე, რომლის დიამეტრი 27 მმ ტოლია, მოცემულია პატარა წერტილებით შესრულებული ორი წრე. მათ გარშემო რვა კონცენტრული წრეა გამოსახული [Dedabrishvili, Rusishvili 1984: ტაბ. XXXI-1-3]. ორივე ეს ყორღანი ბედენის კულტურას მიეკუთვნება. თრიალეთის კულტურაში მსგავსი დეკორით არის შემკული ოქროს ფირფიტისაგან დამზადებული შტანდარტის (?) ნაწილი თრიალეთის VI [Kuftin 1941: ტაბ. XCIX] და ოქროს მრგვალი ფირფიტა XVII ყორღანებიდან [Kuftin 1941: ტაბ. CIII], აგრეთვე შემთხვევით მოპოვებული ოქროს მედალიონი უზუნლარიდან [Kuftin 1941: 99, სურ. 106].

მეცნიერთა ვარაუდით წრეში ჩახაზული წრეები მზის ღვათაების - შამაშის სიმბოლოს წარმოადგენდა [Lilyquist 1994: 19-28]. შვიდი, ან რვა წრით შემკული ოქროს მედალიონები გავრცელებული იყო ძველი ბაბილონური ხანის სირია-მესოპოტამიაში (დილბათი, ებლა, ლარსა). ამ მედალიონების მსგავსი რელიეფური გამოსახულება გვხვდება წნორის I ყორღანში აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელზე [Dedabrishvili 1979: ტაბ. XX-1, ტაბ. XXVIII-1], რომელიც ბედენურ კულტურას მიეკუთვნება; ხოლო თრიალეთის შუა ბრინჯაოს ხანის V ყორღანში კი ეს ორნამენტი უკვე მოხატულობის სახით არის წარმოდგენილი [Kuftin 1941: ტაბ. XXVIII-1]. როგორც ჩანს, ამ სიმბოლოს – წრეში ჩახაზულ წრეებს, სამხრეთ კავკასიაშიც საკრალური მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

5. თალინი. თიხის შტამპურ საბექდავზე შევრონებიანი ჯვარია (ტაბ. XXXIII₃) გამოსახული. საბექდავი აღმოჩნდა მტკვარ-არაქსის კულტურის საკულტო მოედანზე ქ. თალინთან, რომელიც ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურულით და III ათასწლეულის დასაწყისით თარიღდება [Badalyan, Avetisyan 2007: 243-247; Avetisyan, Muradyan, Sargsyan: 2010: 161-165].

6. ყაღჩაღბიური. თიხის შტამპურ საბექდავს (ტაბ. XXXIII₂) მიაკვლიეს მტკვარ-არაქსის ეპოქით დათარიღებულ სამაროვანზე (ინფორმაცია მოგვანოდა ისტ. მეცნ. დოქტორმა რ. ბადალიანმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ). საბექდავზე შევრონებიანი ჯვარია გამოსახული. მსგავსი შტამპური საბექდავები გავრცელებული იყო ირანში, ძვ.წ. V ათასწლეულიდან. თალინის და ყაღჩაღბიურის საბექდავებს ახლო პარალელები ეძებნებათ ირანში. თითქმის ანალოგიური მოტივით შემკული შტამპები აღმოჩენილია სუზა I-ში [Le Breton 1957: 92, ნახ.8-2], ტალ-ი ბაკუნ A-ში [Langsdorff, McCown 1942: ტაბ. 81-18; Alizadeh 1988: 21, ტაბ. I], თეფე გიანში [Cool Root 2005: 153, სურ. 46], ფარუხაბადში [Cool Root 2005: 140, სურ. 2], თეფე გავრაში, თეფე ჰისარში, თეფე ჯაფარაბადსა და სეჰ გაბიში [Rempel 2005: 42-44] და ძვ.წ. 4500 - 3700 წწ. თარიღდება [Cool Root 2005a: 3]. ოთხკუთხა შტამპური საბექდავი ანალოგიური გამოსახულებით დადასტურებულია თეფე გიანში [Cool Root 2005b: 159-160, სურ. 73]. თეფე გიანში აღმოჩენილია აგრეთვე მრგვალი შტამპური საბექდავები, რომლებსაც ოდნავ განსხვავებული დიზაინი აქვთ [Cool Root 2005b: 154, სურ. 48, 49].

შტამპურ საბეჭდავებზე დატანილი სწორფრთიანი ჯვრის გამოსახულება, რომლის სექტორებიც შევრონებით არის შევსებული, დომინირებს ჩრდილო-დასავლეთ ირანის და ლურისტანის პროვინციებში. სხვა გეომეტრიულ მოტივებთან შედარებით ის იმდენად ხშირადაა მოცემული, რომ დ. ჰ. კოლდუელმა შემოიღო ტერმინი “ლურისტანული ჯვარი” [Rempel 2005: 44]. ჯ. რემპელის აზრით, ჯვრის მოტივიანი საბეჭდავების სიმრავლე იმაზე მიუთითებს, რომ ის მხოლოდ პროვინციის დამადასტურებელი მონუმობას კი არ წარმოადგენს, არამედ ისინი მაღალი სტატუსის დაწესებულებებშიც (ტაძარი, სამლოცველო) გამოიყენებოდა.

როგორც ვხედავთ, სამხრეთ კავკასიაში დადასტურებული ადრებრინჯაოს ხანის საბეჭდავების რიცხვი საკმაოდ მცირეა. თითქმის ყველა მათგანი საკულტო ადგილებშია ნაპოვნი, რაც მათ საკრალურობაზე და მხოლოდ რიტუალურ ცერემონიებში გამოყენებაზე უნდა მეტყველებდეს.

§ 7. ნაცარგორას ჰორელიეფი

თიხის ანთროპომორფული ჰორელიეფი (ტაბ. XXXV) შიდა ქართლში, ნაცარგორის ნამოსახლარზე აღმოჩენდა. ნაგებობა, სადაც ჰორელიეფი გამოვლინდა, ადრე ბრინჯაოს ხანის დასასრულს მიეკუთვნება და კერამიკული მასალის მიხედვით ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებით თარიღდება [Shanshashvili, Ramishvili 2010: 115-125; Shanshashvili, Ramishvili 2009-2010: 87-98].

ჰორელიეფი დაზიანებულია (ტაბ. XXXV₃). მისი სავარუდო სიმაღლე 45 სმ-ია, სიგანე 31 სმ. ის დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისაგან და მოჩაღისფროდ არის გამომწვარი. ზედაპირი კარგად არის გაპრიალებული. ჰორელიეფის ზედა ნაწილი მომრგვალებულია და შემკულია შვიდი შვერილით. შუა, ყველაზე მაღალი შვერილი ჰორელიეფს ორ, სიმეტრიულ ნაწილად ჰყოფს. შუა შვერილიდან დაშვებული ქედის ორივე მხარეს ფოსოებია განლაგებული, მარცხენა ფოსოში ობსიდიანის „თვალი“ (ტაბ. XXXV₂) ჩადგმული (მეორე „თვალი“ დაკარგულია). ქედის ორივე მხარეს რელიეფური, კონცენტრული წრეებით შედგენილი „სპირალებია“ გამოსახული. ჰორელიეფის მარჯვენა მხარეს გამოსახული სპირალის ცენტრში ობსიდიანის „თვალი“ და „ნამწამებია“ ჩასმული (ტაბ. XXXV).

ნაცარგორას ნამოსახლარზე აღმოჩენილ ტერაკოტულ ჰორელიეფს სამხრეთ კავკასიაში ანალოგები არ გააჩნია. ჰორელიეფი სტილისტურ მსგავსებას იჩენს ანატოლიაში, პულურის ნამოსახლარზე (ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისი) მტკვარ-არაქსის//ქარაზის კულტურის ფენებში (IX-X ფენები) აღმოჩენილ თიხის დიდ ჭურჭლებზე გამოსახულ, მაღალ რელიეფში შესრულებულ, ანთროპომორფულ გამოსახულებებთან [Koşay 1976: ტაბ. 83-^{58,59}; 85-^{51,69,70}]. ამავე ნამოსახლარზე გამოვლენილია თიხის ანთროპომორფული კერები, რომლებსაც რელიეფური სპირალებით შესრულებული თვალები და პირი აქვთ. სტილისტურად ეს სახეებიც დიდ მსგავსებას იჩენენ ნაცარგორას ჰორე-

ლიეფთან [Koşay 1976: ტაბ. 19-1; 21-1,3]. ნაცარგორის გამოსახულება ასევე მსგავსებას იჩენს ძვ.წ. IV-III ათასწლეულის მიწნით დათარიღებული ტელ-ბრაკის „თვალის ტაძარში“ აღმოჩენილ მცირე ზომის ანთროპომორფულ ქანდაკებებთან [Goff 1963: სურ. 657-660] და მარიში აღმოჩენილ ალუბასტრის სტელასთან [Fortin 1999: სურ. 295]. ნაცარგორას ჰორელიეფი გარკვეულ სტილისტურ მსგავსებას იჩენს ადრედინასტიური ხანის ცილინდრულ საბეჭდავებზე გამოსახულ ანთროპომორფულ ფიგურებთან [Fossey 2001: 45-56]. მესოპოტამიური გლიპტიკის ამ პერსონაჟთან დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს ანატოლიაში, არსლანთეფე VI ფენის (ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრული) შენობის შესასვლელში საღებავით შესრულებული გამოსახულება. ამ ფიგურას გაჩეჩილი თმა და ფოცხისებური ხელები აქვს [Frangipane 1997: 48, სურ. 14; Frangipane 2003: 26].

ნაცარგორაზე აღმოჩენილი ჰორელიეფის ფუნქციის დადგენა ძალზე ძნელია. ცნობილია, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან, კერძოდ ადრედინასტიური პერიოდიდან ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველ ნახევრამდე მესოპოტამიაში გავრცელებული იყო მაღალრელიეფური ტერაკოტული და ქვის ვოტივური ფირფიტები ან ნიღბები, როგორც ჩანს გარკვეული ღვთაებისადმი მიძღვნილი გამოსახულებები, რომლებიც განთავსებული იყო სახლების ან საკურთხევლების კედლებზე. მათ შორის იყო ღვთაებების გამოსახულებები, მითოლოგიური, ან საკულტო სცენები, აგრეთვე სხვადასხვა დემონების გამოსახულებები და ნიღბები, რომლებიც სახლს ავი სულებისაგან იცავდნენ [Fossey 2001: 19, 46].

შესაძლოა ნაცარგორას ჰორელიეფი ასევე კედელზე იყო ჩამოკიდებული, ანდა პოსტამენტზე იდგა. არ არის გამორიცხული, რომ იგი გარკვეულ რიტუალებში გამოიყენებოდა როგორც ნიღაბი.

ამრიგად, ნაცარგორის ჰორელიეფი ტიპოლოგიურად უახლოვდება მესოპოტამიურ „პლაკეტებს“, თუმცა სტილისტურად დიდ მსგავსებას იჩენს აღმოსავლეთ ანატოლიაში (პულური, არსლანთეფე) აღმოჩენილ ანთროპომორფულ გამოსახულებებთან.

თავი II. შუა ბრინჯაოს ხანა. თრიალეთის კულტურა

ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან მტკვარ-არაქსის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურას შუაბრინჯაოს ხანის კულტურები ცვლის. ამ დროს სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ ნაწილში ჩნდება ახალი ელემენტები, რომელთა ერთობლიობა „ბედენის კულტურის“ სახელითაა ცნობილი. ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულს სამხრეთ კავკასიაში შუა ბრინჯაოს ხანის თრიალეთის კულტურა ვრცელდება. მისი არეალი შედარებით მცირეა, თუმცა, სამხრეთ კავკასიაში თრიალეთის კულტურა მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საზღვრებს ემთხვევა (ტაბ. I).

სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე გვხვდება სხვადასხვა სახის ნივთი, რომელიც მონიშნავს სამხრეთ კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ურთიერთობას სირია-მესოპოტამიასთან, ირანთან და შესაძლოა, ეგვიპტესთან. თრიალეთის, ბედენისა და მარტყოფის ყორღანებში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი სამკაული მსგავსებას იჩენს შუმერულ და სირიულ, ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებულ, სამკაულთან [Kuftin 1941; Japaridze 1969; Puturidze 2005]. თრიალეთური ტორეცტიკა და მოხატული კერამიკა ახლო პარალელებს პოულობს ირანში, ხოლო თრიალეთის და ყარაშამშის ვერცხლის თასებზე გამოსახული საყოფაცხოვრებო საგნები (მაგიდები, სკამები, ჭურჭელი) ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნაზე სირია-მესოპოტამიაში გავრცელებულ ხელოვნების ნიმუშებზე გამოსახული და საკულტო პრაქტიკაში დადასტურებული ნივთების ანალოგიურია [Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b].

§ 1. გზიანი ყორღანები

სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებიდან ჩნდება სიახლეების მთელი რიგი. მათ შორის აღსანიშნავია „მეფეთა“ და წარჩინებულთა „ბრწყინვალე ყორღანები“, რომლებსაც სარიტუალო-საპროცესიო გზები აქვთ [Narimanishvili 2000; Narimanishvili 2004a]. ეს გრანდიოზული დასაკრძალავები შეიცავენ მდიდრულ სამკაულს (ტაბ. XLIII, XLIV), ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებულ ჭურჭელს (ტაბ. XLI, XLII), იარაღს, ქსოვილებს, ორნამენტირებულ კერამიკას (ტაბ. XLVI) და ხის ნაკეთობებს.

სარიტუალო გზები XX ს-ის ბოლოს აღმოჩენდა. 1999-2000 წლებში ნალკის წყალსაცავში წყლის დონის დაკლებამ ბ. კუფტინის მიერ ამ ტერიტორიაზე XX ს-ის 30-იან წლებში გათხრილი ყორღანების გამოვლენა გამოიწვია. ზოგიერთ ყორღანთან მკაცრად აღმოსავლეთის მხრიდან მიდგმული, დიდი ზომის ბაზალტის ქვებით მოკირწყლული გზა დაფიქსირდა. ასეთი გზები აქვთ ბ. კუფტინის მიერ გათხრილ III, VI, VIII, XV, XVII და გაუთხრელ ყორღანებს (ტაბ. XXXVI-XXXVII). ქვით მოკირწყლული გზები დაფიქსირდა ო. ჯაფარიძის მიერ გათხრილ ზურტაკეტის ყორღანებთანაც [Narimanishvili G. 2009: 44].

გზების სიგრძე 40 მ-დან 500 მ-მდე მერყეობს, სიგანე კი 4-7 მ-ს უდრის. მაგ. თრიალეთის XLVII ყორღანთან გზის დაფიქსირებული სიგრძე 356 მ., სიგანე – 6 მ-ია (ტაბ. XXXVI₁, XXXVII₂). ზურტაკეტის № 6 ყორღანის (ტაბ. XXXVII_{1,3}) შემორჩენილი სიგრძე 400 მ-ს აღწევს. ყველა ყორღანის ყრილს ქვით მოკირწყლული გზა უშუალოდ ყორღანს აღმოსავლეთიდან ებჯინება (ტაბ. XXXVI₂). მის გაგრძელებას, უმეტეს შემთხვევაში წარმოადგენს გრძელი დრომოსი, რომელიც გზის დასასრულს, ყორღანს ყრილიდან იწყება და სამარხ ნაგებობაში შედის [Narimanishvili G. 2009: 44-45]. ქვით მოკირწყლული გზები ყორღანთა ორგანული ნაწილია. ისინი, როგორც ჩანს, მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალთანაა დაკავშირებული (ტაბ. XXXVII₁) და საპროცესიო მსვლელობისათვის იგებოდა [Narimanishvili G. 2009: 65]. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ „თრიალეთის როგორც ორმოიან, ისე „დასაკრძალავ დარბაზიან“ დიდ ყორღანებში მიცვალებული, ან მისი ფერფლი, ალბათ დრომოსით, უკვე გადახურულ „დასაკრძალავ დარბაზში“, ეტლში შებმული ხარებით შეჰქონდათ და ამ ეტლიანად მარხავდნენ“ [Kuftin 1941: 81, 143; Japaridze 1969: 68]. ალბათ, ეტლი სარიტუალო გზაზე პროცესიასთან ერთად მიემართებოდა [Narimanishvili G. 2009: 65].

სამხრეთ კავკასიაში უძველესი სარიტუალო-საპროცესიო გზები ბედენის კულტურის ყორღანებთან არის დაფიქსირებული და ისინი ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებს მიეკუთვნებიან. ასეთი გზები განსაკუთრებით ფართოდაა გავრცელებული თრიალეთის კულტურაში [Narimanishvili G. 2009: 63-64].

თრიალეთის ყორღანებთან დაკავშირებულ სარიტუალო გზებს ყორღანული კულტურების არეალში ანალოგები არ მოეძებნება. ისინი დიდ მსგავსებას იჩენენ ძველ სამყაროში დადასტურებულ სარიტუალო-საპროცესიო გზებთან, რომელთაგან განსაკუთრებულ სიახლოვეს ეგვიპტის პირამიდებთან (ტაბ. XXXVIII-XXXIX) არსებულ „აღმავალ გზებთან“ ამჟღავნებენ [Stadelmann 1991: 123-126, 136-138, 150-178, 189-214, სურ. 42-43, ნახ. 29, 52-68; Zamarovski 1986: 111, 285-296, 313-325]. ჯერ კიდევ ჰეროდოტე მოესწრო გზას, რომელიც მიემართებოდა ხეოფსის პირამიდის ზედა ტაძრიდან ქვედა ტაძრისკენ. მისი სიგანე 18 მეტრს აღწევდა და განყოფილი იყო მოპირკეთებული ფილებით. ეს გზა XIX საუკუნის ბოლოს გაქრა [Zamarovski 1986: 261]. ძველი სამეფოს თითქმის ყველა დინასტიის ფარაონი თავის პირამიდასთან აგებდა „აღმავალ გზას“. ეგვიპტოლოგები თვლიან, რომ ძველი ეგვიპტელების მისწრაფება პირამიდების სწორი ორიენტაციისაკენ დაფუძნებული იყო რელიგიურ რწმენა-წარმოდგენებზე, რომელთა მიხედვით, გარდაცვლილი მეფე (შესაძლოა მისი „კა“) ადის ვარსკვლავებთან, სადაც იკავებს ადგილს ჩრდილოეთ პოლუსის თავზე. ამ წარმოდგენების შესაბამისად, ძველი სამეფოს ყველა პირამიდის შესასვლელი დერეფანი უშუალოდ ჩრდილოეთზეა ორიენტირებული, რათა შეემსუბუქებინა გარდაცვლილი ფარაონის აღმავალი გზა პოლარული ვარსკვლავისაკენ [Zamarovski 1986: 300].

„აღმავალი“ გზები საკმაოდ შთამბეჭდავია. მაგალითად, ფარაონ უნისის პირამიდისკენ მიმავალი 670 მეტრის სიგრძის და 6,7 მეტრის სიგანის გზა ქვის კედლებითაა შემოზღუდული, რომლებიც 3,2 მეტრის სიმაღლეზე ქვის ბლოკებით იყო გადახურული. კედლების შიდა მხარე ბრძოლისა და ნადირო-

ბის სცენების რელიეფური გამოსახულებებით იყო დაფარული. მენტუხოტეპ I-ის პირამიდა და მთელი კომპლექსი შემოზღუდული იყო ქვის კედლით. აღმოსავლეთის მხრიდან ტაძრის ტერასისკენ მიდიოდა პანდუსი, საიდანაც იწყებოდა 1200 მ. სიგრძის და 33 მ. სიგანის ქვით მოკირწყლული გზა, რომელიც ქვედა ტაძრისკენ მიემართებოდა [Zamarovski 1986: 305,325]. ლარსას დინასტიის ეპოქის ურში არსებობდა საპროცესიო გზა, რომელიც მიემართებოდა ეთემენიგურუს ზიკურატისკენ [Dyikonov 1990: 23, სურ. 1].

გრანდიოზული საპროცესიო გზა არსებობდა ბაბილონშიც. მისი სახელი იყო „აიბურმაბუ“, რაც ნიშნავდა „დაე, არ არსებობდეს მტერი“. გზის გასწვრივ არსებული 2,95 მ. სიმაღლის კედლები მოპირკეთებული იყო „ჩუქურთმიანი ფრიზით“, რომელზეც გამოსახულია ვარდულები და იშთარის წმინდა ცხოველები – ლომები. საპროცესიო გზა მიუყვებოდა იშთარის კარიბჭიდან მარდუქის ტაძრამდე. გზა იწყებოდა ქალაქის გალავნის გარეთ. ქალაქგარეთ გზის სიგრძე 250 მეტრი იყო, სიგანე კი 20-24 მეტრს უდრიდა. გზა ნაბუქოდონოსორ II-მ გაიყვანა, რის გამოც არაერთ წარწერაში ტრაბახობდა [Klengel-Brandt 1991: 132-133].

სარიტუალო გზები ხეთურ სამლოცველოებთან და დასაკრძალავებთანაც არის დადასტურებული. ანკარასთან, გიაურ-ყალეში აღმოჩენილი სამარხი მდებარეობს ბორცვზე, რომელიც ციკლოპური კედლითაა გარშემორტყმული. მისკენ მიმავალი გზის დასაწყისში, ბუნებრივ კლდეზე შესრულებულ რელიეფზე გამოსახულია მჯდომარე ქალღმერთი, რომლის წინ ორი ფიგურა დგას. ზედა პლატოზე დასაკრძალავი ნაგებობა იყო გამართული. ნერილობითი წყაროების მიხედვით, ასეთი იყო სამეფო დასაკრძალავები, რომლებმაც ჩვენამდე ვერ მოაღწიეს [Macqueen 1983: 132-136]. წმინდა გზა მიემართებოდა ტაძრისკენ ბოლაზ-ქოიში [Neve 1993: 17-18].

ა.მ. როტი და კ. რიდერი თვლიან, რომ ქვაფენილები ეგვიპტის პირამიდებთან მეოთხე დინასტიის ეპოქაში ჩნდება, მაშინ, როდესაც მნიშვნელოვანი ცვლილებები იწყება ეგვიპტის ისტორიაში, რომლის გამოვლინებაც ნათლად ჩანს არქიტექტურაში, სკულპტურასა და ხელოვნების სხვა დარგებში [Reader 2004: 68; Roth 1993: 33]. მეოთხე დინასტიის დანყება ძველ ეგვიპტეში აღინიშნა მთელი რიგი რადიკალური გარდამტეხი მოვლენებით, რომლებიც აისახა ახალი სახის მნიშვნელოვან არქეოლოგიურ მასალაში, სამეფო პირამიდებსა და მათ ირგვლივ მდებარე დასაკრძალავ კომპლექსებში.

არაერთხელ იყო აღნიშნული, რომ ამ ეპოქაში იცვლება პირამიდების ორიენტაცია. თუ მესამე დინასტიის დროს დასაკრძალავი დარბაზი და შესასვლელი ჩრდილოეთ - სამხრეთის ხაზზე იყო განლაგებული, მეოთხე დინასტიიდან აღმოსავლეთ-დასავლეთის ორიენტაცია მიიღო. ახალი ორიენტაცია მზის ამოსვლისაკენ იყო მიმართული. ითვლება, რომ ეს ცვლილებები პირველად მეიდუმში (ძვ.წ. 2575 წ.), შემდეგ კი დაჰშურში (ძვ.წ. 2560 წ.) განხორციელდა [Reader 2004: 68]. ახალი სტილის პირამიდები ადიდებდნენ მეფეს, როგორც მზის მისტიურ სიმბოლოს [Roth 1993: 33]. რ. შტადელმანის აზრით პირამიდები წარმოადგენენ მონუმენტებს, რომლებიც სამეფო ძალაუფლების ძლიერებას გამოხატავენ [Stadelmann 1991; Roth 1993: 33].

კ. რიდერი, საკარაში ჩატარებულ გეოფიზიკურ გამოკვლევებზე დაყრდნობით თვლის, რომ ძველი სამეფოს ეპოქაში კლიმატი გაცილებით არიდული იყო. გამშრალი მდინარის კალაპოტი – ვადი, რომელიც საკარის მახლობლად მდებარებს, მეოთხე და მეხუთე დინასტიების ეპოქაში მდინარეს წარმოადგენდა, ხოლო საკარას პლატო, სადაც პირამიდებია განლაგებული, მაშინაც უდაბნო იყო. თითქმის ყველგან პირამიდის გზა მდინარისკენ, ან გამშრალი კალაპოტისკენ - ვადისკენაა მიმართული. ხეოფსის (ძვ.წ. 2551-2528 წწ.) დროიდან გზები გადახურული იყო, ხოლო კედლებზე გამოსახული იყო მინათმოქმედები, ხელოსნები, ეგვიპტელების ბრძოლის სცენები, ფარაონები და ღმერთები, ყველაფერი ის, რაც წესრიგს განასახიერებდა, ქაოტური უდაბნოს სანინააღმდეგოდ, სადაც ბოროტება სუფევდა. ეს გამოსახულებები, კ. რიდერის აზრით დამცავი ხასიათის იყო. გზა არა მხოლოდ ფიზიკური ხაზი, არამედ სიმბოლური დამცავი ზღუდე იყო, რომელიც წესრიგს ქაოსისაგან იცავდა. იგივე სიტუაცია დასტურდება აბუსირში და დაჰშურში. იქაც პირამიდის გზა მდინარისკენაა მიმართული. კ. რიდერის აზრით, გზა გამოყოფს ნაყოფიერ, „შავ მიწას“ ქაოსისგან, რომელსაც უდაბნო, ანუ „ნითელი მიწა“ განასახიერებს [Reader 2004: 70-71].

ხაზგასმით უნდა აღინიშნოს, რომ სამხრეთ კავკასიური სარიტუალო გზები არ არის მიმართული მდინარისაკენ, ან საერთოდ წყლისაკენ. თრიალეთის ყორღანების სიახლოვეს მდინარეცაა და ტბებიც, მაგრამ არცერთი გზა მათზე არ არის ორიენტირებული. ასევეა ზურტაკეტში, სადაც ყორღანები მდინარისპირა პლატოზეა გამართული. თრიალეთის კულტურის ყორღანების ყველა სარიტუალო-საპროცესიო გზა აღმოსავლეთ-დასავლეთის ხაზზეა დამხრობილი და მზეზეა ორიენტირებული. დრომოსები, ან ყორღანში შესასვლელი მზის ამოსვლაზე, პირველი სხივებისაკენაა მიმართული. სარიტუალო-საპროცესიო გზები მკაცრად აღმოსავლეთით, მზეზეა ორიენტირებული. როგორც ჩანს, დაკრძალვის ცერემონიის ერთი ნაწილი სარიტუალო გზაზე ხორციელდებოდა. სამგლოვიარო პროცესია, ხარებშებმულ ურემზე დასვენებულ მიცვალებულს აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მიასვენებდა და დასაკრძალავი კამერისაკენ მიემართებოდა.

კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია დაკრძალვის რიტუალის სრული სურათის აღდგენა, მაგრამ გათხრების შედეგად დაფიქსირებული მონაცემები აშკარად მიუთითებენ, რომ დაკრძალვის შემდეგ მიცვალებული აღმოსავლეთითაა მიმართული. რა დროს ხდებოდა ასეთი ცვლილება მთლად ნათელი არ არის. ვფიქრობთ, რომ დრომოსთან ან ყორღანის ყრილთან სრულდებოდა გარკვეული რიტუალი, რომლის დროსაც ხდებოდა ხარების გამოსხნა ურმიდან; შემდეგ, ხდებოდა ურმის შემობრუნება და დრომოსის გავლით დასაკრძალავ კამერაში შეტანა (უდრომოსო, ორმოიან ყორღანებში კი ურმის ან მისი ნაწილების ჩანყობა); სამარხეული ინვენტარის განთავსება და მიცვალებულის დასვენება შერჩეულ ადგილზე.

ფაქტია, რომ სამარხი კამერის დრომოსები, მათში დაკრძალული ხარები და ურმები აღმოსავლეთით არის მიმართული. ისიც არის აღსანიშნავი, რომ

შუა ბრინჯაოს ხანის ყორღანებში დაფიქსირებული ხარის თავეები სამარხი კამერის აღმოსავლეთ კედელთან აწყვია. ისინი უმეტესად კედელზეა მიყუდებული (ნატახტარი) [Sadradze 2002: ტაბ. XV-1], ან სპეციალურად მინაში გამოკვეთილ ნიშებში (წინამური) [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 70, ტაბ. სურ. 530-535] ან ბაქანზეა (წინწყარო) მოთავსებული.

ამდენად, დაკრძალვის რიტუალი იმაზე მიუთითებს, რომ მიცვალებული დაკრძალვის შემდეგ მზეზეა ორიენტირებული. ხარები, თუ ურმები ახლა უკვე მზისაკენ მიცვალებულის სვლას უწყობენ ხელს - ვირტუალური პროცესია მზისკენ მიემართება. დაკრძალვის რიტუალის დასრულების შემდეგ სარიტუალო გზა მიცვალებულისათვის აღმოსავლეთით, მზისაკენ სავალი გზის დასაწყისად წარმოგვიდგება. მიგვაჩნია, რომ დაკრძალვის მთელი რიტუალი სრულდება იმისათვის, რომ მიცვალებული მზისა და სინათლისაკენ, მზის სხივებზე ყოფილიყო ორიენტირებული. გზიან ყორღანებში დადასტურებული დაკრძალვის რიტუალი შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში მზის კულტის არსებობაზე უნდა მიუთითებდეს.

§ 2. ტორეგტიკა

თრიალეთის კულტურის სამარხებში საკმაოდ მრავლადაა აღმოჩენილი სხვადასხვა ლითონისგან (ტაბ. XLI, XLII_{2,3} დამზადებული ჭურჭელი (თასები, სასმისები, ქვაბები, სარწყული და სხვა). ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებულმა ჭურჭელმა აღმოჩენისთანავე მიიქცია ყურადღება. ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი აღნიშნავდა, რომ ყორღანებიდან წარმოდგენილი ძვირფასი ლითონის ნაკეთობები მრავალფეროვნებით გამოირჩევა და ისინი სამხრეთ კავკასიისათვის სრულიად ახალია. თუმცა, ის გარკვეულ მსგავსებას მაინც ხედავდა ურის, ურუქის, ტელ-ხალაფის და ალაჯა ჰუიუქის სამეფო სამარხების ტორეგტიკულ ნაწარმთან [Kuftin 1941: 87]. ე. გოგაძე ხაზს უსვამს თრიალეთის ლითონის ჭურჭლის მსგავსებას ტროასა და მიკენში აღმოჩენილ ტორეგტიკის ნიმუშებთან [Gogadze 1972: 75].

თრიალეთის კულტურის ტორეგტიკული ნაწარმი მეცნიერთა დიდ ინტერესს დღესაც იწვევს. ნ. ჯაფარიძემ, მ. ფუთურიძემ, კ. რუბინსონმა, დ. კოლონმა, რ. ბოემერმა და გ. კოსაკმა ამ თემას სპეციალური გამოკვლევები მიუძღვნეს [Japaridze 1982; Rubinson 2001; Rubinson 2003; Rubinson 2009; Boehmer, Kosack 2000; Collon 1982; Puturidze 2001; Puturidze 2002; Puturidze 2005; Puturidze 2006; Puturidze 2010]. მ. ფუთურიძის აზრით, ლითონის ჭურჭლის წარმოება თრიალეთის კულტურის მხატვრულ ლითონწარმოებაში ერთ-ერთი წამყვანი მიმართულებაა. თრიალეთურ ლითონის ჭურჭელში აუცილებლად უნდა გაირჩეს ორი კატეგორია. ერთი ესაა – ბრინჯაოს, ხოლო მეორე კი ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებული ნაწარმი [Puturidze 2006: 69].

უნდა აღინიშნოს, რომ ლითონის ჭურჭელი სამხრეთ კავკასიაში სწორედ თრიალეთის კულტურის ძეგლებზე ჩნდება პირველად. მ. ფუთურიძის აზრით, ამ ნაწარმის ლოკალურ გარემოში არავითარი წანამძღვრები და საფუძველი

არ გააჩნდა, რომ სამხრეთ კავკასიაში ეს ნაწარმი შესაძლებელია სამხრეთული კულტურების ზეგავლენით გაჩენილიყო, რადგანაც ანატოლიაში, შუმერში და სხვა რეგიონებში ძვირფასი ლითონის ჭურჭლის დამზადების ტრადიცია საკმაოდ წინ უსწრებს სამხრეთ კავკასიურს [Puturidze 2006: 72].

თრიალეთის კულტურის ყორღანებში აღმოჩენილი ტორევიტიკა ახლო პარალელებს პოულობს ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისით დათარიღებულ ლითონის ჭურჭელთან მესოპოტამიიდან და ირანიდან [Narimanishvili D. 2010b: 28]. თრიალეთის XVI ყორღანში აღმოჩენილი სახელურიანი ვერცხლის სასმისი (ტაბ. XLI₁) კალე-ნისარსა და თეფე გურანში [Müller-Karpe 1995: სურ. 7-_{13,14}] აღმოჩენილი ეგზემპლარების მსგავსია. კიროვაკანის და თრიალეთის VII ყორღანებში აღმოჩენილი ოქროს თასები (ტაბ. XLI₆, XLII₃) ტელ-სულეი-მაში ნაპოვნი თასების [Müller-Karpe 1995: სურ. 9_{6,7,9}] მსგავსია. ხოლო ვერცხლის თასები თრიალეთის XV ყორღანიდან (ტაბ. XLI₂) მესოპოტამიაში (აშური, ტელ-ად-დერი, ტელო), ირანში (თეფე გიანი) და ინდოსტანის ნახევარკუნძულზე (მერგარი, ჩანხუ-დარო) აღმოჩენილი ნიმუშების [Müller-Karpe 1995: სურ. 6-_{1,4,5,6}; სურ. 7-_{22,23}] მსგავსია.

ანატოლიურ რწმენა-წარმოდგენებთან უნდა იყოს დაკავშირებული სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ლომის ოქროს ქანდაკება (წნორის II ყორღანი), ლომების გამოსახულებიანი ოქროს თასი ვანაძორის (ყოფ. კიროვაკანი) ყორღანიდან (ტაბ. XLII₂) და თრიალეთის XV ყორღანის შტანდარტზე (ტაბ. XLII₁) გამოსახული ლომები [Kuftin 1941: ტაბ. C; Zhorzhiashvili, Gogadze 1974: 89, ტაბ. 79].

ახლო აღმოსავლეთში უძველესი დროიდან ლომი ქალღმერთის თანმხლები, საკრალური ცხოველი იყო. ჩათალ ჰუიუქშია ნაპოვნი მჯდომარე ქალღმერთის ფიგურა, რომლის ორივე მხარეს ლომები სხედან. შემდგომ ეპოქაში ლომი იშთარის ცხოველად წარმოგვიდგება. ებლას, მარის, ტელ ხალაფის ტაძრების შესასვლელში ლომის ქანდაკება უცილობელი ატრიბუტი იყო. ხათურ და შემდგომ ხეთურ რიტუალურ ტექსტებში ლომი მეფის ზოომორფულ სიმბოლოს წარმოადგენდა [Ivanov 1982: 590]. თრიალეთის კულტურის შტანდარტები (ტაბ. XLII₁₋₆) მაღალი სოციალური სტატუსის მატარებელი პირის, შესაძლოა „მეფის“ ინსიგნიას წარმოადგენდა.

თრიალეთის (XVII ყორღანი) ვერცხლის სარწყული (ტაბ. XLI₅) და **ბრინჯაოს ქუსლიანი ჭურჭელი** (XV ყორღანი) საკულტო დანიშნულებისაა. დ. კოლონი მათ ერთ ტიპოლოგიურ რიგში აერთიანებს, რომელსაც Bucket handles უწოდებს [Collon 1982: 96-₁₀₀]. ამ ტიპის ტორევიტიკულ ნიმუშებს, მისი აზრით პარალელები ეძებნებათ მესოპოტამიაში, ანატოლიასა და სირიაში, თრიალეთის ქუსლიანი ჭურჭლის მსგავსი ეგზემპლარი აღმოჩენილია მიკენში [Puturidze 2005: 10-13, სურ. 4].

აღსანიშნავია, რომ თრიალეთური ნიმუშების მსგავსი ჭურჭელი ურიდან, ქიულ-თეფედან და მიკენიდან სამარხული ინვენტარია, ხოლო ტელ-ასმარის, ტროას და ბიბლოსის „სარწყულები“ ტაძრებთან დაკავშირებული განძებიდან მომდინარეობენ [Collon 1982: 98]. ანალოგიური კალათა, თუ სარწყული ხელ-

ში უჭირავს ტელ-ასმარის აქადური ეპოქის საბეჭდავზე გამოსახული ქალის ფიგურას [Collon 1982: 101, სურ. 3]. მსგავსი ნივთის უძველესი გამოსახულება მოცემულია ქვის სტელაზე გობეკლი თეფედან [Schmidt 2011: 58, fig. 29]. საინტერესოა, რომ მდიდრულად ორნამენტირებული ქვის მსგავსი ნივთები მრავლადაა ნაპოვნი ირანში, ჯიროფტში. რა დანიშნულების უნდა ყოფილიყო ეს საგნები, დღესდღეობით გარკვეული არ არის, თუმცა ეჭვს არ იწვევს მათი საკულტო მნიშვნელობა [Narimanishvili D. 2014:289-290].

ასირიული ხელოვნების ნიმუშებზე ამგვარი სარწყული ხელში უჭირავთ სხვადასხვა სახის ზოო-ანთროპომორფულ ჰიბრიდებს, ან ანთროპომორფულ ფიგურებს – გენიებს. ასურული წერილობითი წყაროების მიხედვით ამ ნივთს ეწოდება „ბანდუდუ“ და ის განწმენდის რიტუალში გამოიყენებოდა. ტექსტების მიხედვით, ეს ნივთი აუცილებლად ლითონისგან უნდა ყოფილიყო დამზადებული და მასში წყალი უნდა ესხას [Black, Green 1992: 46; Wiggermann 1992: 66]. რიტუალის შემსრულებელი ასახიერებდა მარდუქს, რომელიც „იღებდა წყალს ორი მდინარის სათავიდან, თავის წმინდა ჯადოს მდინარეებს გადაავლებდა, განწმენდა მათ თავისი წმინდა შელოცვით და შეასხურებდა ამ წყალს ადამიანს, თავისი ღმერთის შვილს“. ადამიანს, რომელსაც რაღაც საშიშროება ემუქრებოდა, წმინდა წყლის შესხურება ათავისუფლებდა განსაცდელისაგან [Wiggermann 1992: 66].

ასურულ ხელოვნების ძეგლებზე გამოსახული სარწყულები ხშირად მცენარეული დეკორატიული ელემენტებით არის შემკული, ზოგჯერ დაწნული კალათის იმიტაციას წარმოადგენს. ასირიული რიტუალის მიხედვით სარწყული აუცილებლად ლითონისგან უნდა ყოფილიყო დამზადებული და მათზე ზოგჯერ ფანტასტიური არსებები, ზოგჯერ კი საკრალური ხე, ან ღია კარი იყო გამოსახული [Black, Green 1992: 46; Wiggermann 1992: 66].

დ. ნარიმანიშვილის აზრით ლითონისგან დამზადებული და ქოთურად განლაგებული ცხოველებით და მცენარეებით შემკული თრიალეთური სარწყული შეესაბამება მესოპოტამიური რიტუალის მოთხოვნებს. ის ასურული ნიმუშების მსგავსად, ამორფულ, მოუნესრიგებელ სამყაროს განასახიერებს [Narimanishvili D. 2014: 289-290]

განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევენ მითოლოგიურ-რელიგიური ხასიათის სიუჟეტებით შემკული თრიალეთის V (ტაბ. XLI₃) და ყარაშამბის (ტაბ. XLI₄) ყორღანებში აღმოჩენილ ვერცხლის თასები. თრიალეთის ვერცხლის თასზე ოთხი ფრიზია მოცემული. მეორე ფრიზზე სარიტუალო პროცესია, ავეჯი და ჭურჭელია გამოსახული. სარიტუალო მსვლელობაში თითქმის ერთნაირ ტანისამოსში გამოწყობილი 22 ადამიანი მონაწილეობს [Куфтин 1941: 87-88, ტაბ. XCI]. თრიალეთის თასისგან განსხვავებით ყარაშამბის თასის სიუჟეტი უფრო რთულია. თასზე გამოსახულია ექვსი ფრიზი [Bohmer, Kossack 2000: 17-21]. პირველ ფრიზზე ნადირობის სცენაა გამოსახული. მეორე ფრიზზე სარიტუალო პროცესიაა წარმოდგენილი, გამოსახული არიან შეიარაღებული პირები, არფაზე დამკვრელი და მჯდომარე ფიგურისაკენ ძღვენით მიმავალი ადამიანები. მესამე ფრიზზე გამოსახულია ბრძოლის სცენა და მითოლოგი-

ური პერსონაჟები: ფრინველი იმდუგუდი. თრიალეთის და ყარაშამბის ვერცხლის თასებზე გამოსახული ნივთების მთელი რიგი: მაგიდა, სკამი, სასაკმეველე, სასამისები დღეისათვის სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე დადასტურებული არ არის. თუმცა მსგავსი არტიფაქტები ჩრდილოეთ სირიისა და ზემო მესოპოტამიის ქალაქურ ცენტრებში ძვ.წ. III ათასწლეულის დასასრულისა და II ათასწლეულის დასაწყისის ფენებში გვხვდება ან ხელოვნების ნიმუშებზეა გამოსახული [Narimanishvili D. 2007: 225-226].

წერილობითი წყაროების მიხედვით ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში საკმაოდ გაცხოველებული ვაჭრობა იყო ჩრდილოეთ და სამხრეთ მესოპოტამიას, მესოპოტამიისა და ინდის დაბლობის ქალაქებს, ირანსა და სპარსეთის ყურის კუნძულებს, ირანსა და აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთს შორის. ვაჭრობდნენ ხე-ტყით, ღვინით, საკმეველით, ტკბილი ლერწმით, ქსოვილებით და სხვა ნივთებით. სავაჭრო ქსელში შესაძლოა თრიალეთის კულტურის მატარებელი ხალხიც იქნებოდა ჩართული [Puturidze 2005: 11, 20]. თრიალეთის ვერცხლის თასზე გამოსახული სასამისების დადასტურება ჩრდილო და სამხრეთ მესოპოტამიაში ამ კავშირების არსებობას ადასტურებს. ჩვენი აზრით, ამ კატეგორიის კერამიკის დადასტურება სხვადასხვა რეგიონში მოწმობს არა ეთნიკურ გადაადგილებას, არამედ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და სოციალურ განვითარებას და ურთიერთკავშირებს [Narimanishvili D. 2010b: 50-51].

§ 3. ოქრომჭედლობა

თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანების აღმოჩენისთანვე მეცნიერთა ყურადღება მიიქცია ოქრომჭედლობის ნიმუშებმა (ტაბ. XLIII, XLIV). პირველი, ვინც აღნიშნა თრიალეთური ნანარმის მსგავსება ახლო აღმოსავლურ ნიმუშებთან, იყო ამ კულტურის აღმომჩენი ბ. კუფტინი. იგი წერს, რომ საქართველოში აღმოჩენილი უძველესი კულტურული კერა გაჟღერებულია საიუველირო ხელოსნობის ძალზე ძველი ტრადიციებით, რომელიც თავისი მხატვრული ხერხებით უძველეს სამხრეთ მესოპოტამიური ოქრომჭედლობის ტრადიციებთან ამჟღავნებს მსგავსებას [Kuftin 1941: 94]. ბ. კუფტინის აზრით, თრიალეთის საიუველირო ნანარმი ახლო მსგავსებას იჩენს მესოპოტამიის, ანატოლიის და მიკენის ნიმუშებთან, თუმცა მათ მაინც ადგილობრივი ნარმოების შედეგად მიიჩნევა [Kuftin 1941: 93-100]. ო. ჯაფარიძის აზრით, ოქრომჭედლობის მკვეთრი აღმავლობა შუა ბრინჯაოს სამხრეთ კავკასიაში ახლო აღმოსავლეთის ცივილიზაციებთან მჭიდრო ეთნო-კულტურული კონტაქტებით უნდა აიხსნას [Japaridze 1969: 173].

არაერთი ქართველი და უცხოელი მკვლევარი (ო. ჯაფარიძე, ე. გოგაძე, ნ. ჯაფარიძე, მ. ფუთურიძე, დ. კოლონი, კ. რუბინსონი, რ. ბოემერი, კ. მაქსველ-ჰისლოპი, მ. მიულერ-კარპე) შეეხო თრიალეთური ოქრომჭედლობის ამა თუ იმ კონკრეტული მასალის შედარებით ანალიზს და მის მსგავსებას ახლოაღმოსავლურ ნიმუშებთან. როგორც სამართლიანად აღნიშნავს მ. ფუთურიძე: „თრიალეთურ ოქრომჭედლობაში სახეზე გვაქვს თითქმის ყველა კატეგორი-

ის ნაწარმი, რაც კი საერთოდ დამახასიათებელია სინქრონული ხანის ძველი სამყაროს სხვადასხვა კულტურებისათვის: საკინძები, უამრავი და სრულიად განსხვავებული ტიპის მიძივები, კულონი, ყელსაბამი, აგრაფი, შტანდარტი, მცირე პლასტიკის ნიმუში, გარსაკრავები, ფოლგები, ფიგურათა სადგრები, ფიგურათა მისამაგრებლები, სხვადასხვა მცირე დეტალები, ჯერ კიდევ გაურკვეველი დანიშნულების ოქროს ნივთები თუ თმის სამაგრები, და ბოლოს, ძვირფასი ლითონებისგან დამზადებული ჭურჭელი. მთელი ეს მრავალფეროვნება ნათლად წარმოგვიდგენს თრიალეთურ ოქრომჭედლურ ხელოვნებაში მიღწეულ დონეს, რომელიც არაფრით არ ჩამოუვარდებოდა მახლობელი აღმოსავლეთის ცივილიზაციათა დანიშნურებულ სტანდარტებს და ზოგ შემთხვევაში წინ უსწრებდა კიდევ მათ“ [Puturidze 2006: 67].

§ 4. მოხატული კერამიკა.

თრიალეთის კულტურის თითქმის ყველა მდიდრულ ყორღანში შავპირილა კერამიკასთან ერთად გვხვდება მოხატული ჭურჭელი (ტაბ. XLVI), რომელმაც აღმოჩენისთანავე მიიქცია ყურადღება. ბ. კუფტინმა თრიალეთის ყორღანების მოხატული ჭურჭელი ორ ტიპად დაყო: 1. ნითელ, უანგობო ზედაპირზე შავი საღებავით მოხატული კერამიკა; 2. კრემისფერ ანგობზე შავი, ან ყავისფერი საღებავით მოხატული კერამიკა [Kuftin 1941: 85].

შემდგომში ჩატარებულმა გათხრებმა ცხადყო, რომ პირველი ტიპის კერამიკა ფართოდაა გავრცელებული საქართველოში, სომხეთში, ნახჭევანში, აზერბაიჯანში, ვანის და ურმიის ტბების სანაპიროებზე [Japaridze 1969: 133-134; Kushnareva 1993: 163-164; Özfirat 2001: 120-123]. ამ ტიპის მოხატული კერამიკის გავრცელების დასავლეთი საზღვარი აღმოსავლეთ ანატოლიაში მუშის დაბლობზე გადის. სამხრეთით – ვანის ტბის სამხრეთით, ჰაკარიზე, აღმოსავლეთით – მილის სტეპებზე. ირანში ამ ტიპის კერამიკა მსგავსებას იჩენს „ვანი/ურმიის კერამიკასთან“, აგრეთვე ჰაფთავან-თეფე VI C და გეოი-თეფე DD ფენების კერამიკასთან [Özfirat 2001: 120-123]. ყველა ამ ჭურჭლისათვის საერთო მოტივს წარმოადგენს ტალღოვანი ხაზებით შევსებული სამკუთხედები, ნახევრად კონცენტრული რკალები, ფრინველებისა და სვასტიკების გამოსახულებები.

მეორე ჯგუფის თრიალეთური კერამიკა ძალზე იშვიათია სამხრეთ კავკასიაში. რამდენიმე ცალი აღმოჩენილია თრიალეთის V, VI და XVII ყორღანებში, რომელთა შორის XVII ყორღანში აღმოჩენილი ორი დიდი ზომის ჭურჭელი გამოირჩევა. ერთი მათგანი დაფარულია კრემისფერი ანგობით და შავი-მოყავისფრო საღებავითაა მოხატული. ჭურჭლის ზედაპირზე დეკორი ოთხ ფრიზადაა განლაგებული. ზედა ფრიზი (ყელზე) ძალზე დაზიანებულია, მეორე ფრიზი (ყელის ქვედა ნაწილი) შედგენილია ჭადრაკული ორნამენტით, სამკუთხედების რიგით და ვერტიკალური ხაზებით. შუა ნაწილი დიდი ზომის ტალღოვანი სპირალებითაა შემკული, რომელიც ამავე დროს ცხოველის რქებსაც მოგვაგონებს. მეოთხე ფრიზი კი ტალღოვანი და ვერტიკალური ხაზებით არის შემკული (ტაბ. XLVI₁₁). მეორე ჭურჭელი დაფარულია ღია ვარდისფერი ანგობით. ყელი

შემკულია ჰორიზონტალური ტეხილი ხაზებით. მუცელი კი სამი დეკორატიული სარტყელისაგან შედგება. ზედა სარტყელი შევსებულია რამდენიმე ოთხკუთხედით, რომლებშიც წერტილებია ჩასმული. შუა ნაწილი შემკულია გველისებური კლაკნილი ორნამენტით, რომელიც ტეხილი ხაზებითაა შევსებული, ხოლო ქვედა სარტყელი ტეხილი ხაზებითაა მოხატული (ტაბ. XLVI_{7,10}).

თრიალეთის მეორე ჯგუფის მოხატულ კერამიკას ზუსტი ანალოგები არ მოეპოვება. მსგავსი ტექნიკით და სიუჟეტით შემკული ჭურჭლები სამხრეთ კავკასიაში არ გვხვდება. ამდენად, ძნელია მათ ადგილობრივ წარმოებაზე საუბარი, თუმცა, არც მათ იმპორტირებაზე შეიძლება რაიმეს დაბეჯითებით თქმა. სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთხელ აღინიშნა თრიალეთის და ირანის თანადროული მოხატული კერამიკის მსგავსების შესახებ [Kuftin 1941: 86; Çiringiroğlu 1984: 139], რაც, სხვა მასალებთან ერთად, ამ რეგიონებს შორის არსებულ მჭიდრო ურთიერთობაზე მიუთითებს [Narimanishvili D. 2010b: 20-27; Narimanishvili D. 2010c].

§ 5. საკიდი - ამულეტები

ა). ბუზის ფორმის საკიდი.

ბუზის ფორმის საკიდები სამხრეთ კავკასიაში ლორი ბერდში (ტაბ. XLIV₆), ლქაშენში (ტაბ. XLIV₅) და ტაგავორანისტშია (ტაბ. XLIV₄) აღმოჩენილი. ისინი ძველ ეგვიპტეში გავრცელებულ ბუზის ფორმის ოქროს საკიდების მსგავსია. ძველ ეგვიპტეში ბუზის ფორმის ქვის ამულეტები წინარედინასტიური ხანიდანაა ცნობილი. ძველ და შუა სამეფოში ბუზის გამოსახულებები წარმოადგენდნენ მაგიურ ობიექტებს მშობიარობის რიტუალში. ახალი სამეფოს ეპოქაში (ძვ.წ. 1550-1075 წწ.) ფარაონები, რომლებიც ამავე დროს ეგვიპტის ჯარის მთავარსარდლები იყვნენ, ბრძოლის ველზე განსაკუთრებული სიმამაცით გამორჩეულ სამხედრო პირებს ბუზის ფორმის ოქროს საკიდებით აჯილდოვებდნენ [Wilkinson 2005: 84; Bongioanni, Croche 2001: 367]. ერთ-ერთი ცნობილი ოქროს გულსაკიდი, რომელიც ბუზის ფორმის მძივ-საკიდებს შეიცავდა დრა აბუ ელ-ნაგში, დედოფალ აჰოტეპის აკლდამაში აღმოჩნდა (ტაბ. XLV₁). დედოფალი იაჰმოს I მმართველობის დროს (ძვ.წ. 1550-1525 წწ.) გარდაიცვალა. ოქროს ბუზები, სხვა სამხედრო დანიშნულების ცერემონიალურ ნივთებთან ერთად დედოფალს მისმა შვილებმა, ფარაონებმა კემესმა და იაჰმოსმა შესწირეს [Bongioanni, Croche 2001: 367]. მსგავსი საკიდები უფლისწულ ჰნუმიტის სამარხშიც აღმოჩნდა (ტაბ. XLV₂).

სამხრეთ კავკასიაში ბუზის ფორმის საკიდების აღმოჩენა ბევრ კითხვას წარმოშობს. ამ ფაქტთან დაკავშირებით ახლა რთულია რაიმე მოსაზრების გამოთქმა. თუმცა, ისიც ფაქტია, რომ ძვ.წ. III-II ათასწლეულებში ეგვიპტური ნივთებისა თუ მათი ასლების ხშირი აღმოჩენა სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე შემთხვევითი არ უნდა იყოს და ამ რეგიონებს შორის საკმაოდ ახლო კავშირებზე უნდა მიუთითებდეს.

ბ). ფეხის ფორმის ამულეტი

თრიალეთის კულტურის ძეგლებზე აღმოჩენილი ზოგიერთი სამკაული შესაძლოა ეგვიპტური წარმომავლობისაა [Narimanishvili D. 2010:221]. ასეთ არტეფაქტთა რიგს მიეკუთვნება ადამიანის ფეხის ფორმის ამულეტი, რომელიც თრიალეთის XIII ყორღანში [Kuftin 1941: ტაბ. CI; XIV ყორღანში ჟორჯიკაშვილისა და გოგაძის მიხედვით - Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84] აღმოჩნდა (ტაბ. XL₁₂). ყორღანი ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულით თარიღდება [Gogadze 1972: 44,95]. ამულეტი დამზადებულია წითელზოლებიანი მოყვითალო ფერის ნახევრადძვირფასი ქვისაგან, სავარაუდოდ სარდიონისგან. ამულეტის სიმაღლე 2,2 სმ-ია. ის დაზიანებულია. ზედა ნაწილში კრატერის ფორმის ორმხრივი ნახევრეტი აქვს [Zhorzhikashvili, Gogidze 1974: 84, ტაბ. 74]. ე. გოგაძის აზრით, ნივთი ანალოგიურია ეგვიპტის ძველ სამეფოში გავრცელებული ამულეტებისა. ფეხის ფორმის ამულეტები ეგვიპტეში გავრცელებული იყო ძველი სამეფოს და “პირველი გარდამავალი პერიოდის” ეპოქებში, ე.ი. 5-8 დინასტიების ხანაში (ძვ.წ. 2465-2100 წწ.). მომდევნო ეპოქაში ის თითქმის აღარ გვხვდება. ფეხის ფორმის ამულეტი-საკიდები ჩვეულებრივ მზადდებოდა მოყვითალო-წითელი ფერის სარდიონისაგან, რომელიც ფერით სისხლს ჰგავდა. ძველი ეგვიპტელების აზრით, სწორედ ასეთი ქვა აძლევდა ამულეტს ძალას და ენერჯიას. თრიალეთის ამულეტი აბსოლუტურად იდენტურია მეტროპოლიტენ მუზეუმში დაცული ეგვიპტური ცალისა და იმ საკიდისა (ტაბ. XL_{13,14}), რომელიც ფ. პიტრის გათხრებიდან მომდინარეობს [Narimanishvili D. 2010: 221]. ჩვენი აზრით, თრიალეთში ნაპოვნი ფეხის ფორმის ამულეტი ეგვიპტურ იმპორტს წარმოადგენს.

გ). გულის ფორმის საკიდი

გულის ფორმის საკიდი (სიმაღლე 1,8 სმ.) თრიალეთის XIII ყორღანში [Kuftin 1941: ტაბ. CI] აღმოჩნდა (XIV ყორღანში ჟორჯიკაშვილისა და გოგაძის მიხედვით - Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84, ტაბ. 74). საკიდი დამზადებულია ვარდისფერი ქვისაგან და ზედა ნაწილში ორმხრივი კრატერისებრი ნახევრეტი აქვს [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: ტაბ. 74]. ეს საკიდი მსგავსებას იჩენს ძველ ეგვიპტურ გულის ფორმის ამულეტებთან, რომლებიც დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ძველი სამეფოს ეპოქიდან რომაულ ხანამდე. ძველი ეგვიპტელების რწმენა-წარმოდგენებით, გული იყო სიცოცხლის და აზროვნების წყარო. ეგვიპტელებს სჯეროდათ, რომ გული თავის თავში მოიცავდა ღმერთ ხეპრის სულს, და ამიტომ უკვდავი იყო. ჩვეულებრივ ეს ამულეტი მზადდებოდა წითელი ფერის სხვადასხვა ჯიშის ქვისაგან. ზედა ნაწილს ზოგჯერ ადამიანის თავის ფორმა ჰქონდა [Narimanishvili D. 2010: 221]. გულის ფორმის ამულეტი ცნობილია მეორე დინასტიიდან დროიდან [Budge 2001: 121-122].

„მიცვალებულთა წიგნში“ არის შვიდი შელოცვა გულის შენარჩუნების თაობაზე. ერთ-ერთი შელოცვა ეძღვნება ლაზურიტისგან დამზადებულ გულის ფორმის ამულეტს, მეორე – სერდოლიკისგან დამზადებულს. ნახევრად გამჭვირვალე ქვისგან დამზადებული ამულეტის პატრონი ოსირისის მფარველობით იყო უზრუნველყოფილი [Budge 2003: 166-168].

დ). საკიდი - გოჭი

„გოჭის“ ფორმის ამულეტი-საკიდი წინამურის (მცხეთა) № 13 ყორღანში მიცვალებულის მკერდთან აღმოჩნდა (ტაბ. XL₁₁). ის დამზადებულია მომწვანო-ცისფერი ფაიანსისაგან, სიგრძე – 1,2 სმ-ია [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72, ნახ. 572]. ყორღანი შუა ბრინჯაოს ხანის ადრეულ საფეხურს მიაკუთვნა [Sadradze 2002: 333-334].

სხვადასხვა ცხოველის ფორმის საკიდი-ამულეტები უძველესი დროიდან მთელ ძველ ახლო აღმოსავლეთში იყო გავრცელებული. საკიდები მზადდებოდა სხვადასხვა ჯიშის ქვისგან და თიხისგან, მაგრამ ქანდაკებები ცისფერი ფაიანსისაგან, როგორც ჩანს, მხოლოდ ეგვიპტეში მზადდებოდა. ღორის ფორმის ამულეტები ეგვიპტეში გავრცელებული იყო ძველი სამეფოს დროიდან ელინისტურ ეპოქამდე. ღორი ნაყოფიერების განსახიერება იყო [Narimanishvili D. 2010:221]. საკიდი წინამურიდან დიდ მსგავსებას იჩენს გოჭის ქანდაკებასთან ჰიერაკონპოლისიდან, რომელიც თარიღდება ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი ნახევრით [<http://www.petrie.ucl.ac.uk>].

ე). ნიჟარა

სამხრეთ კავკასიაში ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე მრავლად გვხვდება ზღვის მოლუსკებისაგან დამზადებული სხვადასხვა სახის სამკაული. ოთხი ცალი ნიჟარა აღმოჩნდა ადრე ბრინჯაოს ხანით დათარიღებულ სამარხში ცარცის გორაზე [Japaridze 1961: 89], გახვრეტილი ნიჟარისგან დამზადებული რგოლები დადასტურებულია ქორეთში, № 3 სამარხში [Japaridze 1961: 135]. მარტყოფის ყორღანებში დადასტურებულია სხვადასხვა ფორმის სადაფის საკიდი და ნიჟარა [Japaridze 1998: 12-13]. საკიდების ზომა 0,85-1,5 სმ-ია.

სამხრეთ კავკასიაში შუა ბრინჯაოს ხანის რამდენიმე სამარხში აღმოჩნდა ნიჟარებისაგან დამზადებული მძივსაკიდები: თრელის სამაროვანზე № 53 სამარხში – 1 საკიდი [Abramishvili 1978: 55, სურ. 23₄₃₃, ტაბ. XIX₄₃₃], სამთავროს სამაროვანზე, № 194 სამარხში – 5 საკიდი [Sadradze 1993: 17], ზღვის მოლუსკების ნიჟარებისაგან დამზადებული მძივები აღმოჩნდა სომხეთში, ვერინ-ნავერის სამაროვნის შუა ბრინჯაოს ხანის № 23 ყორღანში [Simonyan 1984: 130]. ერთი ნიჟარა-საკიდი აღმოჩნდა მესხეთში (ტაბ. XL₃), ჭაჭკრების № 2 ყორღანში [Japaridze, Kikvidze, Avalishvili, Tsereteli 1981: 17, სურ. 39, ტაბ. LXI]. ამავე სახეობის, *Conus* sp. ტიპის ნიჟარებისგან დამზადებული ოთხი სამკაული აღმოჩნდა სომხეთში, ლორი-ბერდის №№ 77, 78 და 94 სამარხებში. ამ უკანასკნელში ორი ნიჟარა (ტაბ. XL₂) დადასტურდა [Devedjian 2006: 344, სურ. 94-9, 96-4, 112-8, ტაბ. IX-6,7,8]. ამ ტიპის ნიჟარა აღმოჩნდა ყარაშამბის მდიდრულ ყორღანში [Oganesyan 1993: 29, ტაბ. XXV-7], აგრეთვე აზერბაიჯანში, კუდურლის №№ 3, 4 და 7 ყორღანებში. აქ ნიჟარები საკინძის ღეროებზეა წამოცმული. ერთ-ერთი კი ოქროს ფირფიტისგან დამზადებულ ნახევარსფერულ გარსაკრავშია ჩასმული [Akhundov 2001: 160, სურ. XLIV-7,15]. ნიჟარებისაგან შედგენილი ყელსაბამი (ტაბ. XL₁) აღმოჩნდა ილანლითეფეში [Jalilov, Aladgarov 2008: 42, სურ. 5].

ვერინ-ნავერში აღმოჩენილი ნიჟარები გამოიკვლია სანკტ-პეტერბურგის ზოოლოგიური ინსტიტუტის ბიოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორმა ი. სტარობოგატოვმა, რომელმაც განსაზღვრა ზღვის მოლუსკების ნიჟარები როგორც *Arcularia* sp. და *Conus* sp.; მოლუსკების ქვეტიპის დადგენა ვერ მოხერხდა დამუშავების შედეგად მიღებული დეფორმაციის გამო. ორივე ტიპის ერთ დახურულ კომპლექსში მოხვედრამ მეცნიერებს საშუალება მისცა ზუსტად განესაზღვრათ მათი წარმოშობის ადგილი – ესაა სპარსეთის ყურის შესართავი, ან ირანის სამხრეთი სანაპირო [Simonyan 1984: 130].

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მესოპოტამიაში გავრცელებული იყო სამკაული, დამზადებული როგორც დაუმუშავებელი, ისე დამუშავებული ნიჟარებიდან. სხვადასხვა სახეობის ნიჟარებისაგან დამზადებული ნაირგვარი საკიდები და მძივები ნაპოვნია ტელოში, ხაფაჯში, ურში [Gensheimer 1984: 67]. ტ. გენშაიმერის აზრით, მესოპოტამია ნიჟარებით მარაგდებოდა სპარსეთის ყურიდან და ინდის დაბლობიდან. ეს უკანასკნელი ძვ.წ. III ათასწლეულიდან ჩართული იყო მნიშვნელოვან სავაჭრო ქსელში და მრავალი სახეობის ნიჟარები იქიდან საკმაოდ შორ მანძილზე ვრცელდებოდა [Gensheimer 1984: 70]. აქედანვე უნდა შემოსულიყო სამხრეთ კავკასიაში.

§ 6. საყოფაცხოვრებო ნივთები

თრიალეთის კულტურის ძეგლებზე საყოფაცხოვრებო დანიშნულების ნივთები (მაგიდები, სკამები, ჭურჭელი), ჯერ-ჯერობით, აღმოჩენილი არ არის, თუმცა ამ ხარვეზს ავსებს თრიალეთის V და ყარაშამბის ყორღანებში აღმოჩენილ ვერცხლის თასებზე (ტაბ. XLI_{3,4}) გამოსახული სიუჟეტები. ორივე სიუჟეტში მრავალი ისეთი არტეფაქტია გამოსახული, რომლებიც მასალის თავისებურების გამო დიდხანს არ ინახება და ამდენად არქეოლოგიურ კულტურულ ფენებში პრაქტიკულად არ გვხვდება [Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b].

თასებზე გამოსახული საყოფაცხოვრებო ინვენტარის ნაწილი შეისწავლა დ. ნარიმანიშვილმა. იგი მიიჩნევს, რომ თრიალეთის და ყარაშამბის თასებზე გამოსახული სკამები და მაგიდები იმ საგნების ანალოგიურია, რომლებიც ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მიჯნით დათარიღებულ სირიულ და მესოპოტამიურ საბეჭდავებსა და საკულტო არტეფაქტებზეა გამოსახული [Narimanishvili D. 2007: 45]. დ. ნარიმანიშვილი თავის სტატიებში გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ თრიალეთის კულტურის ვერცხლის თასებზე გამოსახული ავეჯი შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობის ყოფაში გამოიყენებოდა და შესაბამისად არსებობდა ძველ აღმოსავლეთში და სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებული გარკვეული სტილი [Narimanishvili D. 2007; Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b]. ეს ჰიპოთეზა გამართლდა 2012 წელს, როდესაც ანანაურის ყორღანში აღმოჩნდა ხის სავარძელი [Makharadze 2014: pl. II-1]. მომავალი აღმოჩენები ალბათ კიდევ უფრო განამტკიცებენ მოსაზრებას ძვ.წ. III ათასწლეულში სამხრეთ კავკასიის და ძველი აღმოსავლეთის ცივილიზაციებს შორის არსებულ ინტერკულტურული კონტაქტების შესახებ.

თავი III. გვიანი პრინჯაოს ხანა პარეთის კულტურა

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ჩნდება არტეფაქტების მთელი წყება, რომლებიც ეგვიპტიდან და ლევანტიდან არის იმპორტირებული, ან მათ ასლებს წარმოადგენენ [Piliposyan 1998: ტაბ. 41,42; Narimanishvili 2006: 22-23, სურ. 27].

§ 1. საბეჭდავები

სამხრეთ კავკასიას და ახლო აღმოსავლეთს შორის შესაძლო სავაჭრო ურთიერთობის ყველაზე კარგი დამადასტურებელი უნდა იყოს სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ცილინდრული საბეჭდავები (ტაბ. XLVII, XLVIII). კავკასიის ტერიტორიიდან დღესდღეობით ოცზე მეტი ცილინდრული საბეჭდავია ცნობილი, რომლებიც მითანიურ სტილს ეკუთვნის. ამაზე მეტყველებს საბეჭდავებზე გამოსახული სიუჟეტები, კომპოზიცია და იკონოგრაფია. აგრეთვე ტექნიკური ხერხების – მრგვალი ბურღის და საჭრისის გამოყენება [Pogrebava 2000: 145-150].

კავკასიაში მოპოვებულია მითანიური გლიპტიკის ორივე სტილის ცილინდრული საბეჭდავები. ე.წ. “Elaborate style” - ნატიფი სტილის ერთი საბეჭდავი (ტაბ. XLVII₅) ნაპოვნი იყო ჩრდილოეთ კავკასიაში [Uvarova 1900: 324, ტაბ. 127, 47], ხოლო დანარჩენი – “Common style” - ჩვეულებრივი, უბრალო სტილის ცილინდრული საბეჭდავები აღმოჩენილია სომხეთში: ლჭაშენი, ართიკი (ტაბ. XLVII_{3,4}), პარნი-გეჰი, შამირამი, ლორი-ბერდი, მენამორი (ტაბ. XLVII-1), გელაროტი – ორი ცალი (ტაბ. XLVII₂); აზერბაიჯანში: ხანლარი, შაჰტახტი, მინგეჩაური (ორი ცალი), ხარაბა-გილიანი (სამი ცალი), ტალიში (ორი ცალი) [Japarova 1984: ტაბ. III; Karakhmedova 1990: სურ. 40, 41; Piotrovski 1992: სურ. 5; Khachatryan 1975: სურ. 77- 1,2,3; Devedjian 1981: 137, ტაბ. IX-3; Badalyan, Smith 2007: 41; Narimanishvili 2004: 105-106; Piliposyan 1998: ტაბ. 41].

პოგრებოვას აზრით კავკასიაში ნაპოვნი ყველა საბეჭდავი დამზადებულია თეთრი მინისებური პასტისგან, ზოგიერთ მათგანს ჭიქურის კვალი ეტყობა [Pogrebava 2000: 146].

უკანასკნელ წლებში თრიალეთში, საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩნდა 9 ცალი ცილინდრული საბეჭდავი, რომელთაგან 7 გეომეტრიული ორნამენტითაა შემკული (ტაბ. XLVIII_{2,7-12,19-22,28-31}), ორზე კი სიუჟეტია გამოსახული (ტაბ. XLVII_{6,7}). ამავე სამაროვანზე გამოვლინდა სამი ოთხკუთხა (ტაბ. L₁₋₃) და ერთი სამკუთხაგანიკვეთიანი (ტაბ. XLVIII_{6,23}) საბეჭდავი. აქვეა ოთხი ცალი წრიული ფორმის მინის სკარაბეოიდი თუ ე.წ. თვალისანი მძივები (ტაბ. XLIX_{1,4}). გეომეტრიული ორნამენტით შემკული ოთხი ცილინდრული საბეჭდავი თრიალეთშივე, იმერას სამაროვანზე აღმოჩნდა (ტაბ. XLVIII_{1,3-5,24-26,27}). ცილინდრული საბეჭდავების მსგავსი გეომეტრიული ორნამენტი დატანილია სა-

ფარ-ხარაბას სამაროვნის № 5, 56 და 84 სამარხებში აღმოჩენილ ცილინდრული ფორმის ოქროს გარსაკრავებზე (ტაბ. XLVIII^{14-18,32-34}).

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს № 5 სამარხში აღმოჩენილი ცილინდრული საბეჭდავი (ტაბ. XLVII₁). საბეჭდავი დამზადებულია მოთეთრო-მოცისფრო მინისებური პასტისგან. მასზე გამოსახულია მუხლმოდრეკილი კაცის ფიგურა პროფილში, რომელსაც ხელში ექვსქიმიანი ვარსკვლავით დაბოლოვებული შტანდარტი უჭირავს. მამაკაცის ფიგურის წინ კვარცხლბეკზე, რომელიც ორი ირიბი ჯვრით არის შემკული, რქოსანი (ანტილოპასნაირი) ცხოველი დგას. ამ ტიპის საბეჭდავები B. Salje-ს გაერთიანებული აქვს ე.წ. ანთროპომორფულ/ზოომორფულ/ფლორალურ 2.1.8. ჯგუფში. ამ ჯგუფის საბეჭდავები ძირითადად გავრცელებული იყო აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთში: რას-შამრაში, ბიბლოსში, ბეთ-შანში, ჰაზორსა და გეზერში. ქრონოლოგიურად მოიცავს ძვ.წ. XVI-XIII სს. ყველაზე ახლო პარალელები მოექმბნება ბეთ-შანსა და რას-შამრაში, ფენებში, რომლებიც ძვ.წ. XV-XIV სს. თარიღდება [Salje 1990: 211]. თუმცა ლევანტიურ ეგზემპლარებზე მამაკაცის ფიგურას ხელში ე.წ. bouquet-tree უჭირავს [Salje 1990: ტაბ. V-95], განსხვავებით თრიალეთურისგან, რომელსაც ხელში ექვსქიმიანი ვარსკვლავით დაბოლოვებული შტანდარტი აქვს. ამ დეტალით ის უახლოვდება საბეჭდავებს ბეთ-შანიდან, მეგიდოდან და იერუსალიმიდან [Salje 1990: ტაბ. VI-101], თუმცა ლევანტიურ ცალეებზე, თრიალეთურისაგან განსხვავებით, მამაკაცის ფიგურა დგას, ხოლო კვარცხლბეკზე, რომელიც თევზებითაა ორნამენტირებული ორი რქოსანი ცხოველი დგას.

საფარ-ხარაბას № 5 სამარხის საბეჭდავი თემატურად სამხრეთ კავკასიის ძვ.წ. II ათასწლეულით დათარიღებულ სხვა საბეჭდავების (მინგეჩაური, რაზდანი, შახტახტი, შამირამი), ასევე ნუზისა და გეზერის საბეჭდავების მსგავსია [Piliposyan 1998: ტაბ. 34, 35, 41]. ყველა ამ საბეჭდავზე გამოსახულია მამაკაცის ფიგურა, ზოგჯერ მუხლმოდრეკილი, რომელსაც ხელში უჭირავს კვერთხი, რომლის თავი ვარსკვლავის ან მცენარის გამოსახულებით ბოლოვდება. მის წინ, საკურთხეველზე ან შემადღებაზე ანტილოპას მსგავსი რქოსანი ცხოველი დგას. ნუზის ერთ-ერთ საბეჭდავზე, ცენტრალური ფიგურის ზემოთ თევზების რიგია გამოსახული. რაზდანში, მინგეჩაურში და გეზერში აღმოჩენილ საბეჭდავებზე, რქოსანი ცხოველის ზემოთ ტალღოვანი ორნამენტია გამოსახული. ყველა ეს საბეჭდავი, ისევე როგორც № 27 სამარხში აღმოჩენილი, მითანიური გლიპტიკის წრეში ექცევა და „Common Style“-ს მიეკუთვნება. ისინი გავრცელებული იყო ლევანტსა და მესოპოტამიაში [Salje 1990: 34, ტაბ. IV-VI].

საფარ-ხარაბას ამ საბეჭდავის იკონოგრაფია მითანიური საბეჭდავების იკონოგრაფიის მსგავსია. გამოსახულებაც ხურიტულ მითოლოგიასთანაა დაკავშირებული. ჩვენი აზრით, საკურთხეველზე შემდგარი ანტილოპასმაგვარი ცხოველი უძველესი მესოპოტამიური ღვთაება ეა-ს გამოსახულებას წარმოადგენს, რომელიც ხურიტულ პანთეონში უკვე აქადურ პერიოდში მოხვდა. ეა-ენქის უძველეს გამოსახულებას ზოგჯერ თევზისკუდიანი ანტილოპა წარმოადგენს. ეა-ენქი ქვესკნელის მტკნარი ოკეანის (abzu) მბრძანებელი იყო. იგი სიბრძნეს, ჯადოსნობას განასახიერებდა. ხურიტულ ნანარმოებში „სიმღერა ულიქუმზე“ ეა-ს ეპითეტია hassiss (აქადურად hasisu - სიბრძნე) [Wilhelm 1992: 95].

სიუჟეტური გამოსახულებით შემკული მეორე ცილინდრული საბეჭდავი საფარ-ხარაბას №27 სამარხში აღმოჩნდა. საბეჭდავზე გამოსახულია ორ რიგად განლაგებული თევზები (ტაბ. XLVII₆). ანალოგიური საბეჭდავები გავრცელებული იყო სირიაში (რას-შამრა) ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში და მითანიური გლიპტიკის ე.წ. „Common Style“-ს ეკუთვნის [Salje 1990: 66, ტაბ. VII, 136-138]. საინტერესოა, რომ ამგვარი სიუჟეტი და სტილი ტიპიური იყო ჯემდეთ-ნასრული (ძვ.წ. 3000-2800 წწ.) საბეჭდავებისათვის [Afanasieva 1979: ტაბ. IV-6]. ასეთი საბეჭდავები, ამულეტების სახით, დიდხანს იყო ხმარებაში. ცნობილია შემთხვევები, როდესაც ჯემდეთ-ნასრული საბეჭდავები აღმოჩნდა ახალბაბილონური და პართული ხანის სამარხებში. ახალასირიულ საბეჭდავს, როგორც თილისმას, XIII საუკუნეში ერთ-ერთი სელჯუკი სულთანი ატარებდა [Boehmer 1997: 23, 24, 33].

თევზების გამოსახულებები ფართოდაა გავრცელებული Common Style-ს გლიპტიკაში. Salje-ს თევზების მოტივით ორნამენტირებული საბეჭდავები გაერთიანებული აქვს ზოომორფულ ჯგუფში – 2.2.1. [Salje 1990: ტაბ. VII 136-138]. მითანიურ გლიპტიკაში თევზების გამოსახულებები გვხვდება ორ ან სამ რიგად შესრულებული, აგრეთვე სხვადასხვა ორნამენტული მოტივის თანხლებით. თრიალეთურ საბეჭდავთან ყველაზე ახლო მსგავსებას იჩენენ საბეჭდავები ჰამადან და რას-შამრადან, რომლებზეც თევზები ასევე ორ რიგად არის გამოსახული. მითანიურ გლიპტიკაში ამ ეგზემპლარების ქრონოლოგიური დიაპაზონი მოიცავს ძვ.წ. XVI-XIII სს. [Salje 1990: 220]. საინტერესოა, რომ თევზების მოტივი ძალზე პოპულარული იყო ძვ.წ. IV ათასწლეულის მესოპოტამიურ გლიპტიკაშიც. რისი აღმნიშვნელია მსგავსი იკონოგრაფია და რომელი ღვთაების სიმბოლოურ გამოსახულებას წარმოადგენს, დღესდღეობით ბოლომდე ნათელი არ არის. თუმცა სავარაუდოდ, თევზი სიბრძნის და მინისქვეშა წყლების მფლობელის – ეას სიმბოლოური გამოსახულება შეიძლება იყოს.

საფარ-ხარაბას № 5 და № 27 სამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავები მსგავსია ნუზაში, თეჰიპ-ტილას არქივში აღმოჩენილ თიხის ფირფიტებზე გამოსახული ანაბეჭდებისა. 1925 წელს ერაყის სამეფოს სიძველეების დირექტორის, გერტრუდა ბელის მიწვევით, ერაყის მუზეუმის და აღმოსავლეთის კვლევების ამერიკის სკოლის მონაწილეობით ჩიკაგოს უნივერსიტეტის აღმოსავლეთის ინსტიტუტის პროფესორ ედუარდ კიერამ დაიწყო პატარა ბორცვის გათხრები, რომელიც სოფელ ტარკალანთან, ქალაქ კირკუკის სამხრეთ-დასავლეთით ათიოდე კილომეტრში მდებარეობს. ეს ძეგლი იდენტიფიცირებული იყო ხურიტულ ქალაქ ნუზისთან.

ერთ-ერთ შენობაში 1100 თიხის ფირფიტა აღმოჩნდა, რომელიც დაახლოებით ძვ.წ. 1450 წ თარიღდება. არქივი მოიცავს ერთი ოჯახის ხუთი თაობის იურიდიულ საბუთებს. ტექსტი დაწრილი იყო ასირიულ ენაზე, მაგრამ არა ასირიელების მიერ, რადგან ხშირი იყო შეცდომები მართლწერასა და გრამატიკაში. საბუთებში მოხსენიებული ყველა პირის სახელი ხურიტული იყო. ეს იყო პირველი შემთხვევა არქეოლოგიაში, როდესაც აღმოჩნდა არქივი, სადაც დიდი რაოდენობის საბუთები გამოვლინდა, რომლებიც დროის დიდი მონაკეთს მოიცავდა [Chiera 1984: 93-94]. ოჯახის დამაარსებელი იყო პუხიშენი,

რომელსაც ორი ვაჟი ჰყავდა: ჰაიმ-თეშუბი და თეჰიბ-ტილა. თეჰიბ-ტილა, სავარაუდოდ, ნუზის მეფის ქვისლი იყო და და მეფის კარზე დიდი თანამდებობა ეკავა. მისი არქივი ძირითადად იურიდიული ხასიათის საბუთებისაგან შედგებოდა, რომლებიც მონმოზენ, თუ როგორ იქმნებოდა დიდი მამული [Wilkhelm 1992: 84]. თეჰიბ-ტილას დროინდელი საბუთები დამონმებულია სხვადასხვა პირების საბეჭდავების ანაბეჭდებით, რომელთა ერთი მცირე ნაწილი [Porada 1947: ტაბ. III, 35-42] დიდ მსგავსებას იჩენს საფარ-ხარაბას № 5 სამარხის საბეჭდავთან. ამ საბეჭდავსა და ნუზიში აღმოჩენილ ანაბეჭდებს შორის იკონოგრაფიული მსგავსება იმდენად დიდია, რომ სავარაუდოდ საფარ-ხარაბას საბეჭდავიც შეიძლება ძვ.წ. XV საუკუნის მიწურულით დავათარილოთ.

საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 27 სამარხში აღმოჩენილი საბეჭდავი თეჰიტ-ქილას შვილისა და შვილიშვილის საბეჭდავების მსგავსია. ნუზიში თიხის ფირფიტებზე დამონმებული თევზების გამოსახულებიანი ანაბეჭდები თეჰიბ-ტილას შვილის ენამათის და შვილიშვილის თარმი-ტილას ცხოვრების წლებს ემთხვევა [Porada 1947: pl. V, 81-84], ე.ი. დაახლოებით ძვ.წ. XIV საუკუნის პირველ ნახევარსა და შუა ხანებს მიეკუთვნება.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ორივე საბეჭდავი შეიძლება იმის მაჩვენებელი იყოს, რომ თეჰიბ-ტილას ოჯახის სავაჭრო ქსელი სამხრეთ კავკასიასაც მოიცავდა.

მითანიური ტიპის საბეჭდავების გავრცელების არეალი მითანის სამეფოს საზღვრებს სცილდება და დასავლეთით ხმელთაშუაზღვისპირეთს (ეგოსის კუნძულები, ეგვიპტე), აღმოსავლეთით კასპიის ზღვის სანაპიროს და ირანს, სამხრეთით – ქუვეითს [Piotrovski 1992: 14] აღწევს. ჩრდილოეთით კი კავკასიონის ჩრდილოეთ კალთებამდე ვრცელდება.

§ 2. სკარაბეები და სკარაბეოიდები

ეგვიპტესთან გარკვეული კონტაქტების მანიშნებელი უნდა იყოს სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი სკარაბეები [Khanzadyan 2003: 100; Piliposyan 2015: 67, pl.II] და ზოგიერთი სკარაბეოიდი [Narimanishvili 2010: 289, 323 XXII, XXIV₁₆].

თრიალეთში, საფარ-ხარაბას სამაროვნის №6 სამარხში აღმოჩნდა ცისფერი გამჭვირვალე მინისგან დამზადებული ადამიანის სახის ფორმის სკარაბეოიდი (ტაბ. XLIX_{9,10,11}). ასეთი სტილის სკარაბეოიდები გავრცელებული იყო ძველ ეგვიპტეში, შუა სამეფოს გვიანდელ ეპოქასა და მეორე გარდამავალ პერიოდში (ძვ.წ. XVII-XVI სს.). ამ ტიპის ერთ-ერთი ყველაზე ცნობილი სკარაბეოიდი დამზადებულია მწვანე იასპისგან. ის ფარაონ სებეკემსაფს ეკუთვნოდა [Hall 1913: 22-23, ნახ. 211]. ადამიანის სახიანი „სკარაბეოიდი“ არაა უჩვეულო ეგვიპტური სკარაბეოიდებისათვისაც, მსგავსი ეგზემპლიარები ინახება ლონდონში, ბრიტანეთის მუზეუმში [Budge 2001: 243]. აღსანიშნავია მენამორში აღმოჩენილი რამდენიმე ცალი ადამიანის სახიანი სკარაბეოიდი [Piliposyan 2015: 67, pl.II-3, 4, 5]. განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ნუზიში აღმოჩენილი მწვა-

ნე მინის სკარაბეოიდი (ტაბ. XLIX - 12), რომელთანაც საფარ-ხარაბული ცალი საოცარ მსგავსებას იჩენს [Starr 1937: ტაბ. 120-RR1]. მსგავსება იმდენად დიდია, რომ ისინი ერთ სახელოსნოში დამზადებული ნაკეთობების შთაბეჭდილებას ტოვებენ.

საფარ-ხარაბას ამავე სამარხში აღმოჩნდა ოთხი ცალი წრიული ფორმის მინის სკარაბეოიდი, საბეჭდავი (Narimanishvili 2010: 288, 322 ტაბ. XXII^{5,6,8,9}; XXIV¹²⁻¹⁵) თუ ე.წ. თვალისანი მძივი (ტაბ. XLIX¹⁻⁴), რომელთა ერთი მხარე ბრტყელია და მასზე გამოსახულებაა მოცემული, მეორე კი ოდნავ ამობურცული. გარე პერიმეტრი მოშავო-მოლურჯო ფერის მინისაა, შემდეგ არის ყვითელი, გამჭვირვალე მინის ფონი, ცენტრში ჩასმულია მუქი ფერის შავი „თვალი“, რომელიც სისტემურად ამოკვეთილი ორნამენტით არის შემკული (ტაბ. XLIX¹⁻⁴); თვალები თითქოს მცენარის თესლის გამოსახულებას მოგვაგონებს (ტაბ. XLIX^{6,7,8})

§. 3. სარიტუალო ქვები

თრიალეთში, საფარ-ხარაბას სამაროვნის №8 სამარხში აღმოჩნდა სხვადასხვა გეოლოგიური ჯიშის, ფორმის და ფერის ცხრა ქვა (ტაბ. LI-LII), რომლებიც დიდ მსგავსებას იჩენენ ძველი ეგვიპტის სარიტუალო პრაქტიკაში გამოყენებულ ქვებთან. საფარ-ხარაბას სამარხში ეს ქვები ელაგა მიცვალებულის ზურგს უკან (ტაბ. LVII), პატარა ტომარაში, რომელშიც ამ ქვების გარდა დადასტურდა ძვლისგან დამზადებული ორი იარღი, ობსიდიანის ისრისპირები და ბრინჯაოს ლანცეტისებური დანები.

სამი ქვა ფორმით ნაკვეთილ პირამიდას მოგვაგონებს. სამივე ფართო ფუძიდან ნახევრამდე გახვრეტილია. ორ მათგანს ერთ-ერთ გვერდზე ლარები აქვს დატანილი. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ქვები სავარაუდოდ ეგვიპტური წარმომავლობისაა [Narimanishvili 2006: 95-96]. ისინი განსაკუთრებით დიდ მსგავსებას იჩენენ ტუტანხამონის სამარხში (ტაბ. LVI) აღმოჩენილ ქვების ნაკრებთან [Hagen 2002: 160].

საფარ-ხარაბას ინსტრუმენტების ნაკრები საოცრად ჰგავს ძველ ეგვიპტეში ფართოდ გავრცელებული რიტუალის „პირის და თვალების გახსნის რიტუალის“ შესრულებისათვის აუცილებელი საგნების ნაკრებს (ტაბ. LV). ე.წ. „პირის გახსნის“ რიტუალი წარმოადგენდა სხეულის მიწიერი ფუნქციების აღდგენის ცერემონიების ერთ-ერთ შემადგენელ ნაწილს. ეს რიტუალი ხშირად გამოიხატებოდა XVIII და XIX დინასტიების პაპირუსებზე, თუმცა ძველი სამეფოს ეპოქიდან არის ცნობილი. ეგვიპტელების რწმენით ცალკეული ქვების შეხებას ადამიანის სხეულის ნაწილებთან მათი ფუნქციის აღდგენა უნდა გამოეწვია.

„პირის და თვალების გახსნის“ რიტუალი ერთ-ერთი ყველაზე სრულად და დეტალურად აღწერილი ტექსტია, რომელიც ჩვენამდე შემოინახა ახალი სამეფოს ეპოქიდან (ძვ.წ. 1570-1085 წწ.). ტექსტების ნაწილი გამოქვეყნებული იყო ჯერ კიდევ 1881 და 1890 წლებში, ხოლო ყველაზე სრული ვერსია გამოსცა ებერჰარდ ოტტომ 1960 წელს, რომელშიც მანამდე უცნობი, ახლად აღმოჩენი-

ლი მასალაც შევიდა. უძველესი და ყველაზე სრულყოფილი ტექსტი ცნობილია თებედან, რეჰამირის სამარხიდან, რომელიც XVIII დინასტიის (ძვ.წ. 1570-1345 წწ.) დროის ნარჩინებული პირი იყო. ყველაზე გვიანდელი ტექსტები კი რომაულ ხანას ეკუთვნის [Bjerke 1965: 201-202]. ზოგიერთ სამარხში ტექსტს ახლავს ფრესკებიც. რეჰამირის სამარხში ასეთი 51 „სცენაა“ წარმოდგენილი. ვარიაციები ჩანს სხვადასხვა ინდივიდუალურ ტექსტში, მაგრამ სხვაობა უმნიშვნელოა. ე. ოტტომ აღადგინა სრული ტექსტი, რომელიც 75 „სცენითაა“ წარმოდგენილი. რიტუალის ობიექტი ძირითადად არის გარდაცვლილის მუშია, მისი ქანდაკება, ან ანთროპომორფული სარკოფაგი, თუმცა ერთ შემთხვევაში რიტუალი სრულდება დედოფალ ტაუსრეტის კარტუშისთვის [Bjerke 1965: 201-202].

რიტუალის ერთ-ერთი მნიშვნელოვან ნაწილს და მის მატერიალურ მაჩვენებელს წარმოადგენს სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული ინსტრუმენტების (ხელსაწყოების) ნაკრები. ინსტრუმენტების ძირითადი ნაწილი ქვისგან იყო დამზადებული. ყველა ნაკრების ძირითად ელემენტს წარმოადგენდა ერთ ბოლოში ორად გაყოფილი კაჟის, ან სხვა ქვისგან დამზადებული დანის პირი, რომელსაც ძველევგვიპტურად pss-kf (Pesesh-Kaf) ეწოდებოდა [Roth 1992: 113]. ხელსაწყოების ნაკრებში კაჟის დანას ცვლიან ბრტყელი დანის პირები. მათი სახელი ითარგმნება, როგორც “ორი ვარსკვლავი”. ა. როტის აზრით, ეს სახელი მათ ეწოდებოდათ იმ ფაქტის გამო, რომ შესაძლოა მეტეორიტული რკინისგან მზადდებოდა [Roth 1992: 116]. ამის გარდა, ნაკრების შემადგენლობაში შედიოდა ქვის ნამზადები, რომელთაგან ზოგს ნახვრეტი ჰქონდა გაკეთებული. ვან ვალსემს ამგვარი ხელსაწყოების ოცდაშვიდი ეგზემპლარი ჰქონდა გამოყოფილი [Roth 1992: 115] ნაკრები აგრეთვე შეიცავდა მუქი ფერის, ვიწრო, ბრტყელ ორ საჭრისს, რომლებიც ერთმანეთის სარკისებრ ანარეკლს წარმოადგენდნენ. ერთს მარჯვენა ზედა კუთხე მომრგვალებული ჰქონდა და მარცხენა ზედა კუთხე სწორი, მეორეს კი პირიქით [Roth 1992: 115]. ერთ-ერთი ინსტრუმენტი სერდოლიკის, ან სხვა წითელი ფერის ქვა უნდა ყოფილიყო, რომელიც გ. მასპეროს აზრით ტუჩის ფერის აღდგენას ემსახურებოდა [Budge 2003: 275]. აღსანიშნავია, რომ საფარ-ხარაბას ნაკრები ეგვიპტურის მსგავსად მუქი ფერის ქვის ორ ბრტყელ იარაღს (ტაბ. LIII_{3,4}) და წითელი ქვის იარაღსაც (ტაბ. LIII₁) შეიცავს.

ხელსაწყოების ნაკრებები გვხვდება ძველი სამეფოს დროინდელ ინდივიდუალურ სამარხებში მემფისსა და პროვინციული ცენტრებში [Roth 1992: 116]. პირამიდის ტექსტებზე დაყრდნობით, ა. როტი თვლის, რომ ეს ხელსაწყოები ემსახურებოდა გარდაცვლილის ხელახალ დაბადებას, რადგან მათი ზემოქმედების აქტი სრულდებოდა იმ შელოცვის შემდეგ, რომლის შედეგადაც გარდაცვლილი მეფე, სანამ ის ხელახლა დაიბადებოდა, გადიოდა დაბადების არხს. ისინი გამოიყენებოდა რიტუალური დაბადების აქტში, ხოლო დანის პირი ჭიპლარის გადაჭრას ემსახურებოდა [Roth 1992: 123-124].

ფ. პიტრის მიხედვით, სამარხებში ეს ხელსაწყოები ძირითადად მიცვალებულის ზურგს უკან იდო [Roth 1992: 130], თუმცა ეს წესი გვიანდელ ხანაში იცვლება და ხელსაწყოები მიცვალებულის წინ არის დანყოფილი [Roth 1992:

131-132]. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი ინსტრუმენტებიც მიცვალებულის ზურგს უკან ეწყობ (ტაბ. LVII).

„პირის და თვალების გახსნის” რიტუალი მდგომარეობს იმაში, რომ ქურუმი ამ ხელსაწყოებით ეხებოდა მიცვალებულის თვალებს, პირს, ყურებს. ამ შეხებას თან სდევდა შესაბამისი შელოცვების კითხვა სხვა ქურუმების მიერ. ტექსტში ტუტანჰამონის სამარხიდან ნათქვამია: „მე ვხსნი შენს პირს, რომ შენ ილაპარაკო, შენს თვალებს, რომ ხედავდე რას, შენს ყურებს, რომ გარკვევით გაიგო, შენს ფეხებს, რომ იარო, შენს გულს და შენს ხელებს”. ამ ტექსტიდან ნათლად ჩანს, რომ ამ რიტუალის შედეგად მიცვალებულმა საიქიო არსებობისათვის უნდა აღიდგინოს ყველა ორგანო [Bjerke 1965: 213].

„პირის და თვალების გახსნის რიტუალი” წარმოადგენს დასაკრძალავი რიტუალების კომპლექსის შემადგენელ ნაწილს. ამ კომპლექსური რიტუალის შესრულების შედეგად გარდაცვლილი საბოლოოდ ტოვებს ამ სამყაროს, სააქაოს, ხოლო საიქიოში ის იძენს სრულ სასიცოცხლო ძალებს, მას უბრუნდება ყველა ორგანო და სრული სიცოცხლისუნარიანობა [Bjerke 1965: 213-215].

საფარ-ხარაბას №8 სამარხში აღმოჩენილი ინსტრუმენტების ნაკრები სრულად შეესაბამება ეგვიპტურ კომპლექტებს. როგორც ჩანს ისინი ეგვიპტურ იმპორტს წარმოადგენდნენ. თუ როგორ მოხვდა ეს კომპლექტი სამხრეთ კავკასიაში და რა დანიშნულებით გამოიყენებოდა ისინი, ძნელი სათქმელია. თუმცა ფაქტია, რომ საფარ-ხარაბაშიც ისინი ერთად ეწყობ.

§ 4. ინსიგნია

სამხრეთ კავკასიაში გათხრილ ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი ნივთების მთელი წყება საკულტო-სარიტუალო, სამეურნეო თუ საბრძოლო ინვენტარად მოიაზრება. ამ ნივთების ნაწილი, როგორც ჩანს, სახელისუფლებო ემბლემებს წარმოადგენს, თუმცა ეს საკითხი სპეციალური კვლევის საგანი დღემდე არ გამხდარა. არქეოლოგიურ ლიტერატურაში ხშირადაა მოხსენიებული კვერთხისთავები (ბელადის კვერთხი). თუმცა, არც ისინია შესწავლილი სათანადოდ. სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი კვერთხისთავების მრავალფეროვნება ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური დანაწევრების საშუალებას იძლევა, რაც შეიძლება მათი ატრიბუციის საფუძველიც გახდეს.

სახელისუფლებო ძალაუფლების გამომხატველი უნიკალური ნივთი აღმოჩნდა თრიალეთში, საფარ-ხარაბას სამაროვანის №8 სამარხში (ტაბ. LVII). ის ორმოსამარხია. კუთხეებმომრგვალებული მართკუთხედის ფორმის სამარხი ორმო ჩაჭრილი იყო ყვითელ თიხნარში (2.0X1.15X0.6მ) და მიმართული იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. მიცვალებული ესვენა თავით ჩრდილოეთით, მარჯვენა გვერდზე, კიდურებმოკეცილი; სამარხი კამერის ჩრდილოეთ კედელთან თიხის სამი ჭურჭელი ელაგა, ერთი აღმოსავლეთის კედელთან იდგა. ერთ-ერთი ქოთნის (საველე №62) პირზე ჩამოდებული იყო გრძელღეროიანი კვერთხისებური ნივთის თავი (საველე №66). ის დამზადებულია ბრინჯაოსაგან, აქვს ლათინური T-ს მაგვარი თავი და გრძელი გრეხილი ღერო, რო-

მელიც კაუჭით ბოლოვდება. კაუჭის წვერი კი მიცვალებულის თავის ქალაზე, კეფაზე იყო მიბჯენილი (ტაბ. LVII-_{1,2}).

სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან იდო ბრინჯაოს სატევარი (საველე №65; ტაბ. LVII₁). სამარხის დასავლეთ კიდედან, მიცვალებულის ტანის გასწვრივ, მოხრილი იდაყვის ქვეშ დაფიქსირდა კაპარჭი (საველე №69; ტაბ. LXII_{6,7}). ხის კაპარჭს ცალ მხარეს ბრინჯაოს გარსაკრავები ჰქონდა (ტაბ. LXII_{2,3}), სულ ქვედა ბოლოში კი „მედალიონი“ იყო მიმაგრებული. კაპარჭის საღტის ზედა კიდედან დაფიქსირდა ობსიდიანის ექვსი ისრისპირი (საველე №70), ყველა მათგანი წვერით გარეთ, სამხრეთისკენაა მიმართული. ბუდის ბოლოსთან დევს შავი ობსიდიანის ერთი ისრისპირი (საველე №71) წვერით ჩრდილოეთით, ე.ი. დანარჩენი ისპინვერების სანინააღმდეგო მიმართულებით. კაპარჭის ნაშთზე ხის ხუთი ღერო, ისრის ზრო გამოიკვეთა (ტაბ. LXII_{6,7}). ოთხი მათგანის ერთ ბოლოსთან ექვსი ისრისპირი იდო, ერთი კი მათ მოპირდაპირედ მდებარე ისრისწვერის ზროს წარმოადგენდა. ღეროების (ზრო) სიგრძე დაახლ. 40.0 სმ-ია, დაფიქსირებული დიამეტრი 0.05-0.08 სმ-ს უდრის. კაპარჭის პირთან ტყავის თოკისებური ანაბეჭდი დაფიქსირდა. აღსანიშნავია, რომ კაპარჭი მთლიანად დაფარული იყო შავი მასით, რაც ტყავის ნარჩენებს (ანაბეჭდს) უნდა წარმოადგენდეს. კაპარჭის საერთო სიგრძე 51 სმ-ია, მაქსიმალური სიგანე 17 სმ.

მიცვალებულის ზურგს უკან, კაუჭიან კვერთხსა (საველე №66) და ქოთანს (საველე №64) შორის ინსტრუმენტებისა თუ იარაღების გროვა დაფიქსირდა, რომელიც ქვის, ძვლისა და ბრინჯაოს ნივთებისაგან შედგება (ტაბ. LVII_{2,4}). ინსტრუმენტების შემადგენლობაში შედის ორი სალესი ქვა – ერთი დიდია და მოყვითალო რბილი ქვიშაქვისაა (საველე №73), მეორე შედარებით მცირე ზომის შავი ქვისაა, კარგადაა გაპრიალებული და გახვრეტილი (სავ. №74). სალესავების ქვეშ მოჩანდა თითო ისრისპირი - № 84 იდო დიდი სალესი ქვის ქვეშ, მეორე (საველე №83) კი შავი სალესის ქვეშ. სალეს ქვებზე ზემოდან ენყო საგანგებო დანიშნულების, შედარებით მცირე ზომის, ქვის ნივთები: ინსტრუმენტების გროვას ფარავდა ორი ბრტყელი ქვა – მონითალო (საველე №79) და რუხი (საველე №78); მათ ქვეშ მოჩანდა წაკვეთილი პირამიდის ფორმის, ფუძეგახვრეტილი ორი ნივთი (საველე №№75,76); ასეთივე ფუძეგახვრეტილი, ღია ნაცრისფერი ქვის ნივთი (საველე №77) იდო ბრტყელი რუხი ქვის (საველე №80) გასწვრივ; მის ქვეშ მოჩანდა ბრტყელი ქვის წაგრძელებული ნივთი, ფოსოთი (საველე № 78), ცალ მხარეს გაგანიერებული; ბრტყელი ქვების (საველე №79,80) ქვეშ იყო მოთავსებული რუხი ქვის სალესი (საველე №81); დიდი სალესი ქვის (საველე №73) დასავლეთ კიდეზე იდო მოთეთრო-მონაცრისფირო ქვის ნივთი (საველე №82). პირამიდულ ქვებთან (საველე №№75,76) აღმოჩნდა ობსიდიანის ისრისპირი (საველე №85); ინსტრუმენტების ქვეშ გამოჩნდა ბრინჯაოს ორი ლანცეტისებური იარაღი (საველე №№67,68), რომლებსაც ლულოვანი ძვლის გრძელი ტარები აქვთ. აქვე იდო ძვლის ორი, ერთი ტიპის მოგრძო ნივთი (საველე №№86,87). ინსტრუმენტები მიწის საერთო ფონიდან გამორჩეულ, მოშავო-მოყავისფრო ლაქაში იყო მოქცეული. როგორც

ჩანს, გროვად დაფიქსირებული იარაღები საგანგებო ბუდეში ენყო, რასაც ადასტურებს ნივთების შემჭიდროებული მდებარეობაც ფიქსირების მომენტში. (შენიშვნა: სამარხში აღმოჩენილი არტეფაქტები: 1. ქოთანი (№61), თიხის, შავი ფერის. მუცელზე სამი რელიეფური ხაზით (ტაბ. LVIII₂; LIX₃); 2. ქოთანი (№62), თიხის. მოყავისფრო-მოშავოდ, არათანაბრად გამომწვარი. ჭურჭელში მსხვილფეხა საქონლის ძვლები დაფიქსირდა. ქოთანს ძლიერი ცეცხლის კვალი ეტყობა (ტაბ. LVIII₃); 3. ღრუქუსლიანი ქილა (№63), თიხის, შავად გამომწვარი. მუცელზე სამი, ყურისებური შვერილით. ტანი შემკულია ამოღარული სარტყლებით (ტაბ. LVIII₃; LIX₃); 4. ქოთანი (№64), თიხის, ძლიერ დაზიანებული (ტაბ. LIX₄); 5. სატევარი (№65) ბრინჯაოსი, სიგრძე – 21.5 სმ. (ტაბ. LXIII₃); 6. კვერთხისმაგვარი ნივთი (№66), ბრინჯაოსი, აქვს T-ს მაგვარი თავი და გრძელი ღერო, რომელიც კაუჭით ბოლოვდება. ღეროს თავის შუა ნაწილი შესქელებულია, გახვრეტილია და მასში ჩამაგრებულია ბრინჯაოს ღერაკი. კვერთხის ღერო ზედა ნაწილში, ღერაკიდან 3.0-3.5 სმ-ის სიგრძეზე მრგვალგანივკვეთიანია, შემდეგ ის ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ხდება და 4.5 სმ-ის სიგრძიდან დაგრეხილია. გრძელი ღეროს ქვედა ნაწილი ისევ ოთხკუთხაგანივკვეთიანი ხდება, რომელიც მორკალული და წვეტიანი კაუჭით ბოლოვდება. კვერთხის საერთო სიგრძე 62.0 სმ-ია (ტაბ. LX_{1,3}; LXI₁); 7. ლანცეტისებური ნივთი (№67), ბრინჯაოსი, თხელი პირით და ოთხნახნაგა, ბოლოსკენ დავიწროვებული ყუნწით. ყუნწთან გატეხილია. იარაღს ჰქონდა ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული ტარი. ბრინჯაოს პირის სიგრძე 4.0 სმ-ია. ლანცეტის საერთო სიგრძე 20 სმ-ს უდრის (ტაბ. LXI_{2,3}; LXIII₂); 8. ლანცეტისებური ნივთი (№68), ბრინჯაოსი, თხელი პირით და ბოლოსკენ გათხელებული ყუნწით. იარაღს ჰქონდა ლულოვანი ძვლისაგან დამზადებული ტარი. ბრინჯაოს პირის სიგრძე 4.0 სმ-ია. ლანცეტის საერთო სიგრძე 18 სმ-ს უდრის (ტაბ. LXI_{4,5}; LXIII₂); 9. კაპარჭის ფრაგმენტები (№69), ბრინჯაოსი, ხის, ტყავის (ტაბ. LXII_{6,7}). კაპარჭში ენყო ისრები, რომელთაგან შემორჩა რვა ისრისწვერი და ხუთი ზრო. კაპარჭს ჰქონდა ტყავისაგან დანსული ჩამოსაკიდებელი თასმა. ბრინჯაოს გარსაკრავზე (ტაბ. LXII_{2,3}) ჩატარდა მიკრორენტგენო-სპექტრული ანალიზი. დადგინდა, რომ ის შეესაბამება ბრინჯაოს, სადაც მალეგირებული ელემენტი იყო კალა. კაპარჭის საერთო სიგრძე 51 სმ-ია, მაქსიმალური სიგანე პირთან 17 სმ.; 10. ისრისპირი (№70), ობსიდიანის, ექვსი ცალი, კაპაიჭის პირთან (ტაბ. LXII₁); 11. ისრისპირი (№71), კაჟის, კაპარჭის პირთან (ტაბ. LXIII_{1a}); 12. ისრისპირი (№72), ობსიდიანის. კაპარჭის ბოლოსთან; 13. სალესი (№73) ქვიშაქვის (ტაბ. LIV₃). აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 14. სალესი (№74), რიყის ქვის, რუხი-მოშავო ფერის (ტაბ. LIV₁). პირდაპირი დანიშნულების გარდა ის გამოიყენებოდა სანაყად, რაზეც მიუთითებს სალესის ბოლოში არსებული მრავალი წვრილი ჩანაჭდევი. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 15. ნაკვეთილი პირამიდის ფორმის ნივთი (№75), ღია ნაცრისფერი ქვის. ჭრილში ოთხკუთხა განივკვეთიანია, ზედაპირი მოსწორებული აქვს (ტაბ. LI; LII₂). ერთ-ერთ ნახნაგს დაუყვება ჰორიზონტალურად განლაგებული ორი ასიმეტრიული, ნახევარწრის ფორმის ღარი. ნივთს ტანის გასწვრივ, ძირის მხრიდან წრიული ნახვრეტი აქვს, რომელიც არ არის გამჭოლი. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“

გროვაში; 16. ნაკვეთილი პირამიდის ფორმის ნივთი (№76), მონაცრისფრო-მოთეთრო ქვის. ქრილში მართკუთხედი ფორმის, კუთხეებმომრგვალებული, ზედაპირი კარგად არის მოსწორებული, მაგრამ დამსკდარია (ტაბ. LI₂; LII₃). ნივთს ფუძის მხრიდან წრიული ნახვრეტი აქვს. ნივთი ნაკლულია, ერთ მხარეს ჩამოტეხილი აქვს გვერდის ნაწილი. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 17. ნაკვეთილი პირამიდის ფორმის ნივთი (№77), ღია ნაცრისფერი ქვის. ქრილში მართკუთხედი ფორმის, ზედაპირი კარგად არის მოსწორებული. ნივთს ფუძის მხრიდან წრიული ნახვრეტი აქვს, ნახვრეტი არ არის გამჭოლი (ტაბ. LI₃; LII₄). ერთ-ერთი გვერდის წიბოსთან დატანილია კვეთის ტექნიკით შესრულებული ნიშანი – გრძივად დატანილ სწორ ხაზზე ექვსი ჭდეა გამოსახული. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 18. ქვის ნივთი (№78), ნაცრისფერი. ბრტყელ ქვას ერთი ბოლო შევიწროვებული აქვს. ერთ მხარეს, გვერდის ნაპირთან დიდი ფოსოა. ნაპირები შეთხელებული და ატკეცილია (ტაბ. LIV₂). ზედაპირზე, ორივე მხარეს ემჩნევა ჰორიზონტალური ნაკანრები, ხევის კვალი. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 19. სალესი (№79), მონითალო პემზის. გლუვზედაპირიანია და ერთი გვერდი მომრგვალებული აქვს, მეორე მხარეს, ხანგრძლივი ხმარებისაგან, ნაპირები შეთხელებულია (ტაბ. LIII₁). აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 20. სალესი (№80), ფოროვანი რუხი ქვის, ნახევარწრის ფორმისა (ტაბ. LIII₄). ზედაპირი ორფერდაა, რაც ნივთის ხანგრძლივ ექსპლუატაციაზე მიუთითებს. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 21. სალესი (№81), ფოროვანი რუხი ქვის, მოგლუვებული ზედაპირით და ნახევარწრის ფორმის (ტაბ. LIII₃). აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 22. სალესი (№82), ფოროვანი რუხი ქვის, არასწორი ტრაპეციის ფორმის, გლუვზედაპირიანი (ტაბ. LIII₂). ერთი გვერდი მოსწორებულზედაპირიანი, მეორე მკვეთრად შეთხელებული. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 23. ქვა (№82ა) მონაცრისფრო, ფრაგმენტული. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 24. ისრისპირი (№83), შავი ობსიდიანის. ფუძემოლარული, რეტუშირებული ნაპირებით. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 25. ისრისპირი (№84), ობსიდიანის, მონაცრისფრო, გამჭვირვალე, თხელი, სამკუთხა; ფუძე ამოღებულია ტრაპეციისებურად, გაფართოვებული ნაწილით გარეთ; ფრთების ბოლოების შიდა მხარეს დამატებითი, მოკლე, წვეტიანი ფრთები აქვს. ნაპირები წმინდად არის რეტუშირებული (ტაბ. LXIII_{1b}). აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 26. ისრისპირი (№85), ობსიდიანის, ნაკლული. აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 27. ძვლის ნივთი (№86), ზედაპირზე შემორჩენილია გაპრიალების კვალი. ქრილში ოთხნახნაგა, თავსა და ბოლოში მომრგვალებული (ტაბ. LIV₃). აღმოჩნდა „ინსტრუმენტების“ გროვაში; 28. ძვლის ნივთი (№87), მსგავსია №86 ნივთისა (ტაბ. LIV₄), შემორჩენილია ფრაგმენტულად).

როგორც ვხედავთ, ინსიგნია გამორჩეულ სამარხშია აღმოჩენილი და მას ცენტრალური ადგილი უკავია. საფარ-ხარაბას სამაროვნის № 8 სამარხში აღმოჩენილი სახელისუფლებო ემბლემის უახლოესი პარალელი აქვე, თრიალეთში აღმოჩნდა [Narimanishvili 2005]. ნალკის რაიონის სოფ. ავრანლოს ტერიტორიაზე 2003 წელს ადგილობრივმა მოსახლემ მიაკვლია და გათხარა სამარხი, რომელიც კერამიკასთან ერთად ბრინჯაოს ინვენტარსაც შეიცავდა.

სამაროვანი, სადაც სამარხი აღმოჩნდა, სოფლის დასავლეთ ნაწილში, მდ. ქციის მარცხენა ნაპირზეა გამართული. ინვენტარი ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებით და მეორე ნახევრით თარიღდება. ავრანლოში 2003 წელს აღმოჩენილ სამარხეულ ინვენტარში განსაკუთრებით გამოირჩევა ბრინჯაოს ნივთების კომპლექსი – კაუჭი, სალტე და ხარის თავის ქანდაკება (ტაბ. LX_{4,6}).

აღმოჩენის ადგილის მონახულების და „გამთხრელთან“ გასაუბრების შემდეგ დადგინდა, რომ კაუჭი მიცვალებულის სახის წინ იდო, სალტე ხის ტარზე იყო წამოცმული. 10-15 სმ დაშორებით ჩრდილოეთით ხარის თავის ქანდაკება იდო. ქანდაკებასა და სალტეს შორის ხის ნაშთი იყო დადასტურებული. როგორც ჩანს, სამარხი (ქვის ფილებით გადახურული ორმოსამარხი) დამხრობილი იყო ჩრდილოეთ-სამხრეთის ხაზზე. მიცვალებული ესვენა თავით ჩრდილოეთით, მარცხენა გვერდზე („გამთხრელის“ სიტყვებით, მიცვალებული აღმოსავლეთისკენ იყურებოდა).

ნივთები, რომელთაც კაუჭისმაგვარი დაბოლოება აქვთ, ადრეც იყო აღმოჩენილი სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიაზე (მაგ. უხეში კაუჭები, რომლებიც სამეურნეო დანიშნულების ნივთებად ითვლება), მაგრამ ასეთი მაღალმხატვრული ნიმუში (ტაბ. LXIV₄) პირველად იქნა დადასტურებული.

კაუჭისმაგვარი კვერთხი ძველ ეგვიპტეში ოსირისის სიმბოლოს წარმოადგენდა. იგი მწყემსის ჯოხის (კომბალი) აღმნიშვნელი იყო. მოგვიანებით ამგვარი ნივთი ფარაონების სიმბოლოც გახდა. ამ ფორმის ნიშანი ძველ ეგვიპტეში სიტყვას „მართვა“ („ბატონობა“) აღნიშნავდა [Leontiev 1990: 117]. ძველი ეგვიპტელისათვის იდეალური ფარაონი იყო „კეთილი მწყემსი“, რომელიც ყველაფერს ყურადღებით ადევნებდა თვალს [Frankfort et al. 2001: 103]. მესოპოტამიაში ღმერთ ანუს სიმბოლო იყო სკიპტრა (სამეფო კვერთხი), კვერთხი, გვირგვინი და მწყემსის არგანი [Frankfort et al. 2001: 177]. ძველ ბაბილონში კაუჭი სიკვდილის მომგვრელი და დამანგრეველი ღმერთის - ამურუს (მარტუ) სიმბოლო იყო [Black, Green 1992: 54]. კასიტურ საბეჭდავებზე კაუჭი ადამიან-თევზებს უკავიათ, რომლებიც მინისქვეშა წყლების ღმერთ ეასთან ასოცირდებოდნენ [Black, Green 1992: 54]. კაუჭი ასურეთის მეფეების ინსიგნიასაც წარმოადგენდა. ეს ნივთი უკავია ასურნასირაპალ II (ძვ.წ. 883-859 წწ), რომლის ქანდაკებაც ქ. კალხუში, ომის ღმერთ ნინურთან ტაძარში იდგა (ტაბ. LXIV_{6,7,8}). მეფეს მარცხენა ხელში სამეფო სკიპტრა უკავია, მარჯვენაში კი კაუჭისმაგვარი სიმბოლო [Frankfort 1977: 152, სურ. 175].

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ კაუჭისმაგვარი სიმბოლო-ინსიგნია ძველი აღმოსავლეთის მრავალ ქვეყანაში იყო გავრცელებული და განსაკუთრებული ძალაუფლების სიმბოლოდ (არ არის გამორიცხული, სიკვდილთან დაკავშირებული) აღიქმებოდა.

ინსიგნებს წარმოადგენდა კვერთხებიც, რომელთა სხვადასხვა მასალისაგან დამზადებული თავები სამხრეთ კავკასიის ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზეა გაფიქსირებული. ერთ-ერთი ასეთი კვერთხისთავი საფარ-ხარაბას № 85 სამარხში აღმოჩნდა (ტაბ. LX₅). მას ხის მოკლე ტარი ჰქონდა (ტაბ. LXIV₉). მსგავსი კვერთხები (ტაბ. LXIV₁₋₄) ფართოდ იყო გავრცელებული ახლო აღმოსავლეთში.

§ 5. შტანდარტები

ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებული იყო ბრინჯაოს ქანდაკებები, რომლებიც როგორც ნესი, ნარჩინებულთა სამარხებში გვხვდება. მათი ნაწილი დასაკრძალავი ხის ურმების ხელნისა და უღლის შეერთების ადგილზე, უღლის ცენტრალურ ნაწილშია დამაგრებული. ამ ქანდაკებების ნაწილი მინიატურული ბრინჯაოს ჭურჭლის პირზე დგას, რომელიც თავის მხრივ რქისებურ სადგარზეა აღმართული. ქანდაკებები ცხოველებს და ფრინველებს გამოსახავს. რიცხობრივად სჭარბობს ფრინველის, სავარაუდოდ მტრედის და მტაცებელი ფრინველის (ძერა) ქანდაკებები. ასეთი შტანდარტები აღმოჩენილია სასირეთის განძში (ტაბ. LXXII₅) [Nioradze 2011; Pitskhelauri 2005: 55, ტაბ. XCVIII], ბერიკლდეების №4 ყორღანში (ტაბ. LXXII₆) [Pitskhelauri 2005: 55, ტაბ. CXXVIII], ნითელგორების №1 ყორღანში (ტაბ. LXXII₄) [Pitskhelauri 2005: 55, ტაბ. XLIV], ლორიბერდის №2 და №7 ყორღანებში [Devedjian 1981: სურ. 8], ლჭაშენის №1 და №8 ყორღანებში (ტაბ. LXXII-2,3) [Esayan 1980: 26-27, ტაბ. 31, 32, 1-3]. სამი ფრინველის ფიგურით არის დამშვენებული აპარანის შტანდარტი (ტაბ. LXXII₇), ოფოფის (?) ბრინჯაოს ქანდაკება აღმოჩნდა აცარაგში [Esayan 1980: ტაბ. 33-1]. აღსანიშნავია მენამორის X ყორღანში ნაპოვნი ფრინველის ბრინჯაოს ქანდაკება, რომელიც რქისებური სადგრის მსგავსი ჭურჭლისებური ფორმის ღრუ ფოსოში ბრუნავს [Pitskhelauri 2005: 57].

საკმაოდ ბევრია ირმის ბრინჯაოს ქანდაკებები. ლორიბერდის №15 სამარხში აღმოჩნდა სამი ირმის ქანდაკება ორი ნუკრით და ორი მცირე ზომის ცხოველითურთ [Pitskhelauri 2005: 56]. ირმების ბრინჯაოს ქანდაკებები ნაპოვნია ლჭაშენში (ტაბ. LXX₅), ლცენში, თოლორსში (ტაბ. LXX₃) [Esayan 1980: ტაბ. 28-2, 4; 29], ნითელგორების №1 (ტაბ. LXX₄) და ბერიკლდეების №4 ყორღანებში (ტაბ. LXX₆) [Koridse 1995: სურ. 97; Miron, Orthmann 1995: სურ. 77], გარაჯამირლიში აღმოჩნდა ირმის ქანდაკება (ტაბ. LXXIX_{1,2}), რომელიც აღმართულია წრიულ სადგარზე თუ ბორბალზე [Akhundov, Narimanov 1996: სურ. 7]. კუდურულს ყორღანში ნაპოვნი იყო ირმის ქანდაკება [Pitskhelauri 2005: 56].

ჯიხვის ბრინჯაოს ქანდაკებები აღმოჩნდა ართიკის №79 სამარხში (ტაბ. LXX₁), გეთაშენში (ტაბ. LXX₂) და ლჭაშენში [Esayan 1980: ტაბ. 28-1, 6, ტაბ. 30]. ჯიხვის თავის ბრინჯაოს ქანდაკება ცნობილია სასირეთის განძიდან [Nioradze 2011: სურ. 15]. ორი ჯიხვის მცირე ზომის ქანდაკებაა გამოსახული ლჭაშენის ერთ-ერთ ინსიგნიაზე [Esayan 1980: ტაბ. 27-1]. ხარის ბრინჯაოს ქანდაკებები აღმოჩენილია ლჭაშენში (ტაბ. LXXI_{2,4,5}) [Esayan 1980: ტაბ. 27-2]. ხარის თავების ბრინჯაოს ქანდაკებები აღმოჩენილია ეჩმიაძინში (ტაბ. LXXI₁).

ლომის და შეიარაღებული მამაკაცის სკულპტურული გამოსახულება (ტაბ. LXXIII₂) აღმოჩნდა შირაკავანის № 15 სამარხში [Torosyan, Khnikyan, Petrosyan 2002: ტაბ. XIV]. ლომის ფიგურა ამკობს ნერკინ-დვინის შტანდარტს (ტაბ. LXXIII₃) ყარაჯამირლის ყორღანში ნაპოვნი მწოლიარე ადამიანის ქანდაკება (ტაბ. LXXIII₃), რომელზეც ლომის ფიგურაა აღმართული [Pitskhelauri 2005: 56]. ომაკანის № 30 სამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს შტანდარტი (ტაბ. LXXIII₄)

ლომის ქანდაკებით [Kalantaryan, Piliposyan, Melkonyan 2004: 70]. ლომების ქანდაკებებით არის შემკული ლჭაშენში აღმოჩენილი არტეფაქტებიც (ტაბ. LXXIII₁) ტაპირის (?) ქანდაკებიანი ბრინჯაოს შტანდარტი (ტაბ. LXXI₃) ცნობილია ნოემბერიანიდან [Grigoryan 2010: სურ. 59].

აღსანიშნავია ლჭაშენში (ტაბ. LXIX_{1,3}) და ლორი-ბერდში (ტაბ. LXIX₂) აღმოჩენილი შტანდარტები, რომლებიც ცხენებით შებმული ორბორბლიანი საბრძოლო ეტლების და მებრძოლების ქანდაკებებით არის შემკული [Esayan 1980: ტაბ. 38-1,2; 39; 40].

სამეცნიერო ლიტერატურაში არა ერთხელ აღინიშნა ძვ.წ. II ათასწლეულის სამხრეთ კავკასიის და ძვ.წ. III ათასწლეულის ანატოლიაში (ალაჯა ჰუიუ-ქი, ჰოროზთეფე, ჩორუმი, ბოლაზ-ქოი) აღმოჩენილი ბრინჯაოს შტანდარტების (ტაბ. LXXIV; LXXV) საოცარი ტიპოლოგიური და ფუნქციონალური მსგავსება [Bittel 1976: 38; Mansfeld 2001: 52; Gomelauri 2009: 39-41; Pitskhelauri 2005: 59-60]. ანატოლიური შტანდარტები თავის მხრივ დიდ მსგავსებას იჩენენ ურის [Woolley 1934: ტაბ. 166, 167] და ქიშის [Colbert 1936: ტაბ. 21] სამეფო სამარხებში და ნასირიაში [Mallowan 1948: 51-55] აღმოჩენილ ადვირის გასაყრელ რგოლებთან (ტაბ. LXXV_{1,3}; LXXIX_{3,6}), რომლებზეც სხვადასხვა სკულპტურული გამოსახულებაა მოცემული. ეს მსგავსება იმდენად აშკარაა, რომ მეცნიერთა ნაწილი მათ ხალხთა, კერძოდ ხურიტების გარკვეულ გადაადგილებას უკავშირებენ [Mansfeld 2001: 52]. კ. ბიტელის აზრით, ანატოლიური შტანდარტების ფესვები კავკასიაშია მოსაძებნი [Bittel 1976: 38]. ნ. გომელაურის აზრით, ძვ.წ. II ათასწლეულის სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებული ბრინჯაოს შტანდარტები გენეტიკურად ძვ.წ. III ათასწლეულის ცენტრალური ანატოლიის მასალას უკავშირდება [Gomelauri 2009: 39-40].

უნდა აღინიშნოს, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან ეგვიპტესა და მესოპოტამიაში გავრცელებული იყო ცხოველთა ქანდაკებებით შემკული შტანდარტები. ნარმერისა (ტაბ. LXXVI₄) და ეანათუმის (ტაბ. LXXVI_{1,2}; LXXVII_{1,4}) „გამარჯვების სტელებზე“ გამოსახულია მსვლელობები, რომლის დროსაც პროცესიის მონაწილეებს ცხოველთა გამოსახულებით შემკული შტანდარტები უჭირავთ. შტანდარტების გამოსახულებები ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებსა და მეორე ნახევარშიც არის გავრცელებული. ნარამსინის „გამარჯვების სტელა“ (ტაბ. LXXVI₃; LXXVII₅) სამხედრო დიდების გამოხატულებაა. ნარამსინი და მისი მეომრები ბრძოლით ადიან სიმალეზე. ნარამსინის უკან მიმავალ ფიგურებს, სავარაუდოდ მედროშეებს, ხელში უჭირავთ სხვადასხვა გამოსახულებით შემკული შტანდარტები (ტაბ. LXXVII₅).

ნარმერს, ნარამსინს და ეანათუმს შტანდარტები არ უკავიათ. ისინი მხოლოდ ინსიგნიებით არიან გამოსახული. ეანათუმის ინსიგნია ანზუდს გამოსახავს (ტაბ. LXXVII_{3,4}), რომელიც ომის ღმერთ ნინურთას სიმბოლოა. მსგავსი, ლომისთავიანი ფრინველის გამოსახულება სამხრეთ კავკასიაში, ყარაშამბის თასზეა მოცემული (ტაბ. XLI₄). ცხოველის სახიანი ფრინველის ქანდაკებები თრიალეთში, ბედენის პლატოზე გათხრილ №5 ყორღანშიც ყოფილა აღმოჩენილი [Gobejishvili 1981: 91].

მარის სასახლის კედელზე გამოსახულ ერთ-ერთ ფრიზზე გამოსახულია პროცესია, რომლის ცენტრალური ფიგურა ქურუმია და მას ხელში ხარის ქანდაკებით შემკული შტანდარტი უჭირავს (ტაბ. LXXVII₆).

ნუზის არქივებში აღმოჩენილი საბეჭდავების ანაბეჭდებზე გამოსახულია ადამიანის ფიგურები, რომელთაც ფრინველისა და ხარის გამოსახულებებით შემკული შტანდარტები უჭირავთ. ე. პორადას აზრით, ნუზის გამოსახულებებზე მოცემული შტანდარტები ეგვიპტური ე.წ. ჰოროსის შტანდარტების მსგავსია [Porada 1947: 15,43,115, ტაბ. 30,35,43].

მიუხედავად იმისა, რომ თრიალეთისა და ყარაშამბის თასები და სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი შტანდარტები სხვადასხვა ეპოქას მიეკუთვნებიან, შესაძლებლად ვცანით და თასებზე გამოსახული ცალკეული ფიგურების შტანდარტებით სავარუდო მსვლელობას ჩანახატების სახით წარმოვადგენთ (ტაბ. LXXVIII).

კავკასიური შტანდარტები დიდ მსგავსებას იჩენენ თითქმის ათასი წლით ადრეულ ალაჯა-ჰუიუქის შტანდარტებთან და ქიშის სამარხებში აღმოჩენილ ეტლის სამკაულთან, რაც არაერთხელ იყო აღნიშნული სამეცნიერო ლიტერატურაში. ამ ნივთების ქრონოლოგიური გავრცელება მითანის სამეფოს არსებობას ემთხვევა. ეს არის ის ეპოქა, როდესაც ხეთების სამეფოს უჩნდება ძლიერი მეტოქე ხური-მითანის სახით. უნდა აღინიშნოს, რომ სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ხეთური არტეფაქტები ჯერ-ჯერობით არაა დამოწმებული. ხოლო კავკასიაში მოპოვებული ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრით დათარიღებული მრავალრიცხოვანი ნივთები წარმოადგენენ იმპორტს ჩრდილოეთ მესოპოტამიიდან და ლევანტიდან, იმ ტერიტორიიდან, სადაც შეინიშნება ხურიტული მითანის ძლიერი გავლენა. სად მოხდა არაინდოევროპელი ხურიტების და ინდო-არიელი მითანიელების გაერთიანება, დღემდე სადაო საკითხია. ზოგიერთი მეცნიერის აზრით ხური-მითანის გაერთიანება სწორედ სამხრეთ კავკასიის რეგიონში უნდა მომხდარიყო. მითანიელები თავიანთ დაპყრობით ომებში ეყრდნობოდნენ სამხედრო ელიტას – marijanni-na, რომელიც წარმოადგენდა დიდგვაროვანთა წოდებას - „საბრძოლო ეტლებზე მოარულებს“. ჩვენი აზრით ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში მიცვალებულის ეტლით დაკრძალვა შესაძლოა სწორედ ამ სოციალური ფენის არსებობაზე მიუთითებს სამხრეთ კავკასიაში. ალბათ ამ ფენის არსებობაზე მიუთითებს კახეთში, გოხებზე აღმოჩენილი საბრძოლო ეტლის მაკეტი (ტაბ. LXXXI₁). ეტლების ბრინჯაოს ზოომორფული შტანდარტებით შემკობა შესაძლოა დაკავშირებულია წოდებრივ ჰერალდიკასთან და გარკვეული ღვთაების თაყვანისცემასთან, რომელიც ითვლებოდა ამა, თუ იმ წოდების, კლანის, ან სამხედრო შენაერთის მფარველად (გავიხსენოთ ქადემის ომში მონაწილე ეგვიპტური სამხედრო შენაერთები: რას დივიზია, სეთის დივიზია და ა.შ.). ბრინჯაოს ზოომორფული შტანდარტების სემანტიკური მნიშვნელობის გარკვევა, ჩვენი აზრით შესაძლებელი იქნება ხეთური, ხურიტული და ინდოარიული მითოლოგიის საფუძველზე.

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ფრინველების და ცხოველების ფიგურების დიდი უმრავლესობა (მტრედი, ოფოფი, ჯიხვი, ლომი) იშთარის კულ-

ტთან არიან დაკავშირებული, რომლის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფუნქცია ომია. ამავე დროს, იშთარი, შეიძლება ითქვას ერთადერთია იმ ღვთაებათაგან, რომელმაც შეძლო საიქიოში ჩასვლა და იქიდან დაუბრკოლებლად დაბრუნება. შესაძლოა, ამის გამო იშთართან დაკავშირებული ცხოველები და ფრინველები განასახიერებენ კავშირს სააქაოსა და ქვესკნელს შორის. აღსანიშნავია, რომ სამხრეთკავკასიური შტანდარტები ძირითადად სამარხებშია აღმოჩენილი. ითვლება, რომ ისინი დასაკრძლავი ურმის (ტაბ. LXXXI_{2,3}) ხელნასა და უღლის შეერთების ადგილზე მაგრდებოდა. მიგვაჩნია, რომ, ისევე როგორც მესოპოტამიასა და მცირე აზიაში, შტანდარტების ნაწილი მართლაც ხელნაზეა დამაგრებული (ტაბ. LXXX), მაგრამ არა ყოველთვის უღელთან. ახლო აღმოსავლეთში ისინი ძირითადად „კუზიანი“ ხელნის ყველაზე მაღალ ადგილზე მაგრდებოდა.

ჩვენი აზრით, არ არის გამორიცხული, რომ საბრძოლო ეტლებისა და მებრძოლების ქანდაკებებით შემკული შტანდარტები მართლაც ხელნაზე მაგრდებოდა და ისინი „marijanni-na“ სოციალური ჯგუფის ინსიგნიებს წარმოადგენდნენ. შტანდარტების მრავალფეროვნება შეიძლება იმაზე მიუთითებს, რომ „მარიჯანინა“-ს წოდების ყველა საგვარეულოს თავისი მფარველი ღვთაებები ჰყავდათ და შესაბამისად მათთან დაკავშირებული განმასხვავებელი ინსიგნია გააჩნდათ.

ამასთან ერთად ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი შტანდარტების ნაწილი, ისევე როგორც ახლო აღმოსავლეთში, ხელით სატარებელი იყო და ქვეითი ჯარის შტანდარტებს წარმოადგენდა. შტანდარტების ნაწილი კი სარიტუალო ცერემონიალების დროს გამოიყენებოდა.

§ 6. მცირე პლასტიკა

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი გვიანი ბრინჯაოს ხანის მცირე პლასტიკის (ტაბ. LXVI₂) ზოგიერთი ნიმუში [Pitskelauri 1973: ტაბ. XLIV-1] გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ქანაანურ ქანდაკებებთან [Frankfort 1977: 144].

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს მელიდელე I სამლოცველოში აღმოჩენილი ქალის ბრინჯაოს მინიატურული ქანდაკება. ქალს მაღალი თავაბურავი ამშვენებს, რითაც ის ბრინჯაოს ლევანტიურ ქანდაკებებთან იჩენს სიახლოვეს. მელიდელური ფიგურა განსაკუთრებულ მსგავსებას იჩენს ბიბლოსის ქანდაკებასთან, რომელიც ლუვრში ინახება [Frankfort 1977: 259, სურ. 299, 300].

მელიდელეს ქანდაკება შესაძლოა ადგილზეა დამზადებული სირიული ქანდაკებების მიბაძვით. თუმცა არ არის გამორიცხული, რომ ისინი მითანური საბეჭდავების და ეგვიპტური რიტუალური ქვების მსგავსად სირია-მესოპოტამიურ იმპორტს წარმოადგენდნენ.

მცირე პლასტიკის ნიმუშები სამხრეთ კავკასიის გვიანდელ ძეგლებზეც გვხდება. ისინი მრავალფეროვნებით გამოირჩევა და ადამიანის (ტაბ. LXVI_{1,3,4}) და ცხოველების ქანდაკებებით არის წარმოდგენილი. ეს ნიმუშები ახლო მსგავსებას იჩენენ ანატოლიურ და ირანულ თანადროულ არტეფაქტებთან.

§ 7. ქალის ჰორელიეფები კახეთიდან

კახეთში, გურჯაანის რაიონში, სოფ. მელაანის სამხრეთით 7.0 კმ. დაშორებით, XX საუკუნის 60-იან წლებში გაითხარა სამლოცველო, რომელიც ლიტერატურაში შევიდა “მელი-ღელეს სამლოცველო I”-ის სახელით. მის მოზრდილ ნაწილს ზევიდან ფარავს მელი-ღელე II სამლოცველოს დიდი ქვის წრიული ყრილი.

სამლოცველო ორი სამშენებლო დონითაა წარმოდგენილი. დაახლოებით 3 000 კვ.მ. ფართობზე სხვადასხვა დროის ორი სამლოცველო გაითხარა. ქვედა დონის სამლოცველოა „მელი-ღელე I“. ის ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარს მიეკუთვნა [Pitskhelauri 1973: 112]. მოგვიანებით მისი თარიღი ძვ.წ. XIV-XIII სს. განისაზღვრა [Pitskhelauri 2005: 23]. მელიღელე I წარმოადგენს 2.0 მ. სიგანისა და 0.6 მ სიღრმის თხრილით გამოყოფილ შემადლებულ მოედანს, რომელსაც გარშემო რიყის ქვები აქვს შემოვლებული. ძეგლის მთელ ტერიტორიაზე დიდ და მცირე ჯგუფებად გვხვდება სხვადასხვა ნივთები. დიდი რაოდენობით თიხის ჭურჭლის გარდა აქ მოპოვებულია სარდიონის მძივები, ობსიდიანის ათასამდე ისრისპირი, ბრინჯაოს ბეჭდები, ლილები, სამაჯურები, საკიდები, მახვილის რამდენიმე იმიტაცია, თიხის შტამპური საბეჭდავები, ბრინჯაოს და თიხის ქანდაკებები. სულ 86 000-მდე სხვადასხვა ნივთი და ნივთების ფრაგმენტები გამოვლინდა [Pitskhelauri 2005: 23].

ზედა დონის სამლოცველო, „მელი-ღელე II“ შედარებით ახალგაზრდაა. ის „მელი-ღელე I“-ს ჩრდილო-დასავლეთიდან ებჯინება და ნაწილობრივ ფარავს მას [Pitskhelauri 1973: 116]. მელი-ღელე II სამლოცველოს წრიული ფორმა აქვს. მისი დიამეტრი დაახლოებით 80.0 მ-ს უდრის. შემოვლებული აქვს ერთი მეტრის სიმაღლისა და 10.0 მ. სიგანის ზღუდე, რომელიც დიდი ზომის რიყის ქვების სამი, ტერასებად განლაგებული წრისგან შედგება. წრეებს შორის ზოგან ტიხრებია გამართული [Pitskhelauri 1973: 116-117]. ზედა დონის სამლოცველო ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდება [Pitskhelauri 1973: 117].

ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ქალის ორ ჰორელიეფურ გამოსახულებაზე, რომელიც თიხის ბრტყელ ფირფიტაზე, თუ დიდი ზომის ჭურჭლის ყურზეა დაძვრნილი. პირველი გამოსახულების სიმაღლე 13,5 სმ-ია, წარმოადგენს შიშველ, ფრინველის სახიან ქალს, რომელსაც ერთი ხელი აწეული აქვს და ფირფიტის კიდეც სწვდება, ხოლო მეორე მოხრილია და მენჯზე უდევს (ტაბ. LXVII₂). წელზე წერტილოვანი ორნამენტით შემკული სარტყელი არტყია, ხოლო თავზე მრგვალი, ჭდეებით შემკული ქუდი ახურავს. მეორე გამოსახულება პირველის ანალოგიურია, განსხვავდება მხოლოდ იმით, რომ ორივე ხელი აწეული აქვს (ტაბ. LXVII₁). მელი-ღელეს მსგავსი გამოსახულებები [Pitskhelauri 1973: ტაბ. XLIV-2,3; Miron, Orthmann 1995: 251, სურ. 131] სამხრეთ კავკასიისათვის უცნობია.

მელი-ღელეს ჰორელიეფები მსგავსებას იჩენენ სირიულ-მესოპოტამიური ნაყოფიერების ქალღმერთის იკონოგრაფიასთან. ანალოგიური გამოსახულებებია მოცემული თიხის ჭურჭელზე ლარსადან (ტაბ. LXVIII_{7,8}) [Barrelet 1952: ნახ. 8], მარიდან (ტაბ. LXVIII₆) [Bunatz et al. 1999: 83, ნახ. 80], აგრეთვე ე.წ. Burney რელიეფზე (ტაბ. LXVIII₁) [Andre-Salvini 2008: 22].

შიშველი ქალღმერთის გამოსახულებები განსაკუთრებით პოპულარული ხდება ძვ.წ. XV-XIV სს-ის ხურიტული პერიოდის ნუზიში, სადაც ქალის ჰორელიეფები მოცემულია თიხის საკულტო „პლაკეტებზე“, თუმცა ამ გამოსახულებებს ხელები ანეული არ აქვთ [Starr 1937: ტაბ. 57-M, 99-M-R, 100-A-T].

ქალღმერთის მსგავსი გამოსახულებები სირია-მესოპოტამიაში ფართოდ არის გავრცელებული ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებიდან ძვ.წ. I ათასწლეულის შუახანებამდე. ისინი გამოსახულია მინეთ ელ ბეიდას (ტაბ. LXVIII_{2,4}), ულუბურუნის (ტაბ. LXVIII₃) და ლაჰიშის ოქროს საკიდებზე, თიხის ყალიბზე (ტელ ქარნაიმი) და ცილინდრულ საბეჭდავებზე [Cornelius 1993: ტაბ. I, სურ. 1-3, ტაბ. VIII-21, 22, ტაბ. IX-23; Marinatos 2000: სურ. 1.8-1.11, 2.1, 2.2]. გვხვდება ეგვიპტეშიც, ქვის სტელეებზე (დეირ ელ მედინა) [Cornelius 1993: ტაბ. II-4].

ქალღმერთის ზოგიერთ გამოსახულებას ფრთები აქვთ [Barrelet 1955: სურ. 10, 11], ზოგიერთ მათგანს ხელში ლოტოსის ყვავილები, სარკეები, ფრინველი, ჯიხვები, ან ადამიანები უჭირავს [Barrelet 1955: სურ. 12, 13-ა, 16; Cornelius 1993 ტაბ. II-4, VII-2, VIII-2, 22, IX-4] ზოგიერთი მათგანი ლომზე (ტაბ. LXVIII₁) ან ანტილოპასნაირ ცხოველზე (ტაბ. LXVIII₅) დგას [Barrelet 1955: 11-ბ, d; Cornelius 1993: ტაბ. II-4, VII-20, IX-24], ან ცხენზეა ამხედრებული [Cornelius 1993: ტაბ. VIII-21, 22, IX-24]. ხელანეული ქალღმერთები მარიში (ტაბ. LXVIII₆) და ლარსაში (ტაბ. LXVIII_{7,8}) აღმოჩენილ თიხის ჭურჭელზეც არის გამოსახული.

უგარითულ ტექსტებზე დაყრდნობით, P. Day მიიჩნევს, რომ მინეთ ელ ბეიდას ოქროს საკიდებზე გამოსახული შიშველი ქალის ფიგურა ნაყოფიერების ქალღმერთს და ნადირთ პატრონს – ანათს წარმოადგენს [Day 1992: 181]. ეს ქალღმერთი ტექსტების მიხედვით სვავთან არის ასოცირებული [Marinatos 2000: 38, სურ. 2.7].

ეგვიპტეში ნაპოვნ ზოგიერთ არტეფაქტს, რომელზეც სირიული ქალღმერთია გამოსახული, მაგ. ქვის სტელა დეირ ელ მედინადან, რომელიც ძვ.წ. 1300-1200 წწ. თარიღდება, წარწერა ახლავს, რომლის მიხედვითაც ეს არის ქალღმერთ ანათის გამოსახულება [Cornelius 1993: 22, ტაბ. II-4].

მარი ტ. ბარელეს მიერ შესწავლილი იყო შუმერულ, ძველ ბაბილონურ და მითანიურ არტეფაქტებზე წარმოდგენილი ქალღმერთის იკონოგრაფია. მის მიერ შედგენილი კლასიფიკაციის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს: 1. შეიარაღებული ფრთოსანი ქალღმერთი; 2. შიშველი ფრთოსანი ქალღმერთი და 3. შიშველი ქალღმერთი ფრთების გარეშე [Barrelet 1955: 240-243]. იკონოგრაფიული მრავალფეროვნების მიუხედავად, მარი ტ. ბარელეს აზრით, ეს განსხვავება რეგიონალური ხასიათისაა და ყველა გამოსახულება ნაყოფიერების და ომის ქალღმერთის, რომელიც ამავე დროს ნადირთ პატრონს ასახიერებს, მესოპოტამიური ინანა-იშთარის ერთ-ერთ სპეციალურ ასპექტს წარმოადგენს [Barrelet 1955: 232]. მესოპოტამიურ ხელოვნებაში ფრთოსანი მებრძოლი ქალღმერთი ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან ჩნდება, რომელიც „დროსა და სივრცეში მოგზაურობისას გადადის დასავლეთში“ [Barrelet 1955: 259]. 6. მარინატოსის აზრით, არქაულ ბერძნულ ხელოვნებაში მტაცებელი ფრინველის სახიანი ქალ-ღვთაების ფიგურა კირკეს გამოსახავს [Marinatos 2000: სურ. 2.10,

2.11], რადგან კირკე არის კირკოს - ძერის მდებარეობითი ფორმა [Marinatos 2000: 35]. ნ. მარინატოსი მიიჩნევს, რომ კირკე არის ღვთაება, რომელიც ერთის მხრივ მზესთან არის დაკავშირებული, როგორც მზის შვილი, და მეორე მხრივ – ქვესკნელთან. ამავე დროს ის ნადირთ პატრონია. წარმომავლობით ის ახლო აღმოსავლეთის ქალღმერთებთან ავლენს კავშირს. ეჭვს არ უნდა იწვევდეს მისი მსგავსება იშთართან და ძველი აღმოსავლეთის სხვა ქალღმერთებთან. ჰომეროსის მიხედვით, მისი სახლი მგლებით და ლომებით არის გარშემორტყმული [Marinatos 2000: 4].

ახლო აღმოსავლური პარალელების გათვალისწინებით, ჩვენი აზრით, ფრინველისსახიანი ქალის ჰორელიეფი მელი-ღელეს სამლოცველოდან სიახლოვეს ავლენს სირია-მესოპოტამიურ ქალღმერთების იკონოგრაფიასთან და იშთარის, თუ მისი სირია-პალესტინური ეკვივალენტის - ანათის ლოკალურ ვარიანტს წარმოადგენს.

§ 8. ბაყაყის ფორმის ამულეტები

ბრინჯაოსგან დამზადებული ბაყაყის ფორმის ამულეტები (ტაბ. XL_{4,9}) მრავლადაა ნაპოვნი აღმოსავლეთ საქართველოს და აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე გათხრილ ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების სამაროვნებსა და სამლოცველოებში [Pitskhelauri 2005: 85-86; Jalilov, Aladgarov 2008: სურ. 7]. აქატისგან გამზადებული ბაყაყი-საწონი (ტაბ. XL₉) მენამორშია დადასტურებული [Khanzadyan 2007: ტაბ. XII-2]. ლჭაშენის II ყორღანში ბაყაყის ფორმის ოქროს გარსაკრავია (ტაბ. XL₈) აღმოჩენილი [Petrosyan 2007: ტაბ. XLI]. ბაყაყის ბრინჯაოს ქანდაკებები კახეთში (ტაბ. XL_{4,7}), მინისებური პასტისაგან დამზადებული ბაყაყის ფიგურები კი ინანლითეფეზეა აღმოჩენილი (ტაბ. XL₁₀).

ბაყაყი ახლო აღმოსავლეთში ნაყოფიერების სიმბოლოს წარმოადგენდა. ბაყაყის ფორმის ამულეტები მთელ ახლო აღმოსავლეთში იყო პოპულარული. ისინი მზადდებოდა მინისებური პასტისგან, ფაიანსისგან და სხვადასხვა ჯიშის ქვისგან, თუმცა ოქროსგან მხოლოდ ეგვიპტეში აკეთებდნენ [Budge 2001: 83-85]. ცნობილია, რომ მესოპოტამიელი ოქრომჭედლები წონის ერთეულად იყენებდნენ საწონებს, რომლებიც სხვადასხვა ცხოველების პატარა ქანდაკებებს წარმოადგენდნენ [Arnaud, Calvet, Huot 1979: 27]. შესაძლოა, სამხრეთ კავკასიაში ნაპოვნი მცირე ზომის ქანდაკებებიც წონის ერთეულად გამოიყენებოდა, რის მაგალითსაც წარმოადგენს ბაყაყი-საწონი მენამორიდან. კახეთში აღმოჩენილი ბაყაყის მცირე ზომის ფიგურები თითქოს ამულეტებს წარმოადგენენ, თუმცა მათი საწონებად გამოყენებაც არ არის გამორიცხული.

§ 9. მძივები

სამხრეთ კავკასიაში გვიანი ბრინჯაოს ხანის მინის მძივები მრავალრიცხოვნებითა და მრავალფეროვნებით გამოირჩევა (ტაბ. LXV). გვხვდება მინისებური პასტის, თეთრი (გამჭვირვალე და ნახევრად გამჭვირვალე) მინის, ფერადი მინის და ინკრუსტირებული მძივები.

მინის პროდუქცია, როგორც არქეოლოგიური მასალა, ახლო აღმოსავლეთში რეგულარულად ჩნდება ძვ.წ. 1600 წ.-დან. მინა ადამიანს ყოველთვის ხიბლავდა განსაკუთრებული დრეკადობის, ელევანტურობის, დეკორატიულობის და ფერადონების გამო. მინის მძივები, როგორც ახალი მასალა, თავდაპირველად მცირე ელიტური ჯგუფის კუთვნილება იყო, მხოლოდ რომის იმპერიის დროიდან ის მასობრივ პროდუქციად იქცევა, რომელიც ყველასათვის ხელმისაწვდომი იყო. გვიანი ბრინჯაოს ხანაში მინა განიხილებოდა როგორც ძვირფასი ქვის სახეობა, ლაზურიტის, ფიროზის, ამეთვისტოს, სერდოლიკის, აქატის და სხვა მინერალების მსგავსად. ნატურალურ ქვებთან შედარებით, მინის მძივები იმ უპირატესობით სარგებლობდნენ, რომ ეს იყო ხელოვნური პროდუქცია, რომელსაც არ სჭირდებოდა საბადოს მოძიება და მისი შეღებვა სხვადასხვა ფრად შეიძლებოდა [Rehren 2014: 217]. გვიანი ბრინჯაოს ხანის მინის პროდუქცია გავრცელებული იყო 500 წელი და მოიცავდა ეგვიპტეს, საბერძნეთს და მესოპოტამიას. სამივე რეგიონში მინის ქიმიური შემადგენლობა ერთგვაროვანი იყო. ტ. რეჰრენი სვამს კითხვას, ნიშნავდა ეს, რომ წარმოების ცენტრი ერთი იყო, თუ დამზადების წესს მკაცრად იცავდნენ? რა შეგვიძლია გვითხრას მინამ პოლიტიკურ, თუ სავაჭრო ურთიერთობების შესახებ ისეთ მნიშვნელოვან სახელმწიფოებს შორის, როგორცაა ეგვიპტე და ხეთების სამეფო, სადაც ერთგვაროვანი მინის პროდუქცია იყო გავრცელებული? [Rehren 2014: 217].

არქეოლოგიურ მონაცემებსა და წერილობით წყაროებზე დაყრდნობით, მეცნიერები ვარაუდობენ, რომ მინის წარმოება თავდაპირველად ძვ.წ. 1600 წელს მესოპოტამიაში წარმოიქმნა და მხოლოდ ერთი საუკუნის შემდეგ გავრცელდა ეგვიპტეში. თუმცა ძნელია იმის მტკიცება, რომ თუთმოს III თავისი სამხედრო კამპანიის შემდეგ სირიაში, სირიელი მინის ხელოსნები წამოიყვანა თავის ქვეყანაში და ჩამოაყალიბებინა მინის წარმოების ინდუსტრია [Rehren 2014: 219]. ეგვიპტეში მინის სახელოსნოები პირველად ჩნდება კანთირ/პი-რამესეში, ამარნაში და ლიშტში. არქეოლოგიური მონაცემები კანთირიდან საშუალებას იძლევიან მინის დამზადების ტექნოლოგიის დეტალური რეკონსტრუქციისათვის [Rehren 2014: 218].

ძველი ეგვიპტელი ხელოსნები მინის შესაღებად იყენებდნენ სხვადასხვა მადნის ოქსიდებს. ლურჯი მინის მისაღებად სპილენძის ოქსიდებს უმატებდნენ კალის ოქსიდებს. წითელი მინის მისაღებად სუფთა სპილენძს, ან ბრინჯაოს იყენებდნენ. მარგანეცის ოქსიდი, პლინიუს უფროსის ცნობით, რომაულ ეპოქაში გამოიყენებოდა ამეთვისტოს ფერის მისაღებად. მაგრამ ხმარობდნენ თუ არა მარგანეცის ოქსიდს ძველი ეგვიპტელები, ჩვენთვის უცნობია. თეთრი და ყვითელი ფერის მინის მისაღებად ძველ ეგვიპტეში გამოიყენებოდა კალციუმ-ანთიმონი და ანთიმონი. არქეოლოგიური მონაცემებით, ამ იშვიათი ლითონის გამოყენება გვიანბრინჯაოს ხანაში ხდებოდა მხოლოდ სამხრეთ კავკასიაში, სადაც არსებობს ანთიმონის მადანი. თუმცა ამ რეგიონში გვიან ბრინჯაოს ხანაში მინის წარმოების დამადასტურებელი მონაცემები არ გავაჩნია. გამომდინარე იქიდან, რომ არ გვაქვს მონაცემები ანთიმონის ექსპორტისა კავკასიიდან ეგვიპტეში, სავარაუდოა, რომ თეთრი და ყვითელი მინის წარმოება ხდებოდა ეგვიპტეში [Pusch, Rehren 2007: 162-163].

მინის მძივები ერთ-ერთ ძვირადღირებულ და იშვიათ ნაწარმს წარმოადგენდა. ძვ.წ. XVI საუკუნის მეორე ნახევარში იწყება ე.წ. “მინის ეპოქა”, რადგან სწორედ ამ პერიოდიდან მინის პროდუქცია ნამდვილ ინდუსტრიულ ნაწარმად იქცა. ძვ.წ. XV-XIII საუკუნეები, მინის წარმოების მხრივ, ცნობილია, როგორც “ექსპერიმენტების და ინოვაციების პერიოდი”, როდესაც უმჯობესდება მინის წარმოების ტექნოლოგია და ჩნდება ახალი ფორმები [Ingram 2005: 108-109]. ძვ.წ. XIV საუკუნის მინის წარმოების სახელოსნო აღმოჩენილია ეგვიპტეში, ამარნაში [Ingram 2005: 112]. მინის ნამზადები ნაპოვნია ტელ ბრაკში, მითანიური პერიოდის სასახლეში, აგრეთვე ულუბურუნთან ჩაძირულ გემზე, რომელიც ძვ.წ. XIV-XIII ს. თარიღდება [Ingram 2005: 113].

სამხრეთ კავკასიის გვიანი ბრინჯაოს ხანის ძეგლებზე აღმოჩენილი სხვადასხვა მასალისა და ფორმის მძივების სტილისტური მრავალფეროვნების მიუხედავად, მათი მსგავსება იმდენად დიდია და იქმნება შთაბეჭდილება, რომ მათ საერთო წარმომავლობა აქვთ. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილი მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი მძივები, ამ კატეგორიის ნაწარმის ტიპოლოგიის და სტილისტური ანალიზის საშუალებას იძლევა.

საფარ-ხარაბას სამაროვანზე მინის 28 მძივი აღმოჩნდა. მათი უმეტესი ნაწილი თეთრი, გამჭვირვალე მინისაა, ნაწილი კი მომწვანო ფერის, ასევე გამჭვირვალე. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე ყველაზე დიდი რაოდენობით (1030 ც.) მინისებირი პასტის მძივი აღმოჩნდა. ასეთი მძივები მრავალფეროვნებითაც გამოირჩევა. გვხვდება თეთრი, შავი, წითელი, ლურჯი, მწვანე, ყავისფერი და ყვითელი ფერის მძივები. მინის მძივები მრავლადაა აღმოჩენილი ლევანტში, აგრეთვე მითანიური პერიოდის ნუზიში (თანამ. ერაყი). ნუზის ერთ-ერთ ტაძარში 16 ათასზე მეტი ფერადი (მწვანე, ცისფერი, ყვითელი, თეთრი, წითელი და შავი) მინის მძივი იყო ნაპოვნი [Starr 1939: 94, სურ. 446-7, 61-2, 64-5]. ფერადი მინის მძივები ძვ.წ. XVI საუკუნიდან შემოდის [Ingram 2005: 116].

გვიან ბრინჯაოს ხანაში ძვირადღირებულ ნაწარმს ფაიანსის (მინისებური პასტის) მძივებიც წარმოადგენდა. ფაიანსის მძივების დასამზადებელი სახელოსნო აღმოჩენილია XII დინასტიის ეპოქის ეგვიპტეში (ძვ.წ. XX-XVIII სს.), ლიქტში, აგრეთვე თანამედროვე ლიბანის ტერიტორიაზე, გვიანი ბრინჯაოს ხანის ტვიროსში, XVI ფენაში [Ingram 2005: 93-94].

1982 წელს სამხრეთ-დასავლეთ თურქეთში, ქ. ქაშიდან 8 კმ-ზე აღმოჩნდა ძვ.წ. XIV საუკუნის მინურულს ჩაძირული გემი, რომელიც სავაუდოდ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთიდან მიემართებოდა ეგეოსის კუნძულებისკენ, თუ საბერძნეთისკენ. გემის გამოკვლევა დაიწყო 1984 წელს და სულ 11 სეზონი გაგრძელდა. დენდროქრონოლოგიური გამოკვლევით, ჩაძირული გემი დათარიღდა ძვ.წ. 1305 წლით. გემბანზე აღმოჩენილი ტვირთის გეოგრაფიული არეალი ძალზე ფართოა: ბელტიისპირეთიდან (ქარვა) აფრიკამდე (სპილოს ძვალი, ჰიპოპოტამის კბილები, სირაქლემას კვერცხები). ამის გარდა გემს გადაჰქონდა 10 ტონა სპილენძის, 11 ტონა ბრინჯაოს და 1 ტონა კალის ნამზადები, 175 მინის ნამზადი, ფინიკიური სამკაული, ოქროს, ვერცხლის, ელექტრუმის,

სტეატიტის ეგვიპტური ნანარმი, მათ შორის ოქროს სკარაბეი ნეფერტიტის სახელით, კედარის ხე ლიბანიდან. მრავლად იყო იარაღი, ზოომორფული და გეომეტრიული ფორმის სასწორები და ხილი: ლეღვი, ზეთისხილი, ყურძენი, ბრონეული და სხვა. ულუბურუნის გემზე 75 ათასი ფაიანსის მძივი აღმოჩნდა, რომლებიც რ. ინგრამის კლასიფიკაციის მიხედვით რვა კატეგორიად იყოფა [Ingram 2005: 121].

სამხრეთ კავკასიის გვიანი ბრინჯაოს ხანის მძივები დიდ მსგავსებას იჩენს ულუბურუნის გემზე ნაპოვნი მძივებთან. საფარ-ხარაბას, ართიკის, ლორი-ბერდის და სხვა სამაროვნებზე დადასტურებული მინის და მინისებური პასტის მძივების დიდი ნაწილი რ. ინგრამის მიერ შემოთავაზებულ ტიპოლოგიურ კლასიფიკაციაში ჯდება. ცნობილია, რომ გემზე მიკვლეული არტეფაქტები აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირული წარმომავლობისაა. სხვა ძვირადღირებულ ნანარმთან ერთად ვაჭრებს ეგეოსის კუნძულებზე, თუ საბერძნეთში მიჰქონდათ ფაიანსის და მინის ნანარმი და ნამზადები. გვიან ბრინჯაოს ხანაში ეგვიპტესა და ლევანტში მინის და ფაიანსის წარმოება აყვავების ფაზაში იყო. ბერძნულ სამყაროში ეს პროდუქცია იშვიათი იყო. ამიტომ, მიკენელ ხელოსნებს ლევანტიდან აწვდიდნენ მინის ნამზადებს [Ingram 2005: 121].

მიკენურ საბერძნეთსა და ეგეოსის კუნძულებზე აღმოჩენილი მძივების ნაწილი ასევე სამხრეთ კავკასიურის ანალოგიურია. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დადასტურებული ბიკონუსური ღარიანი, ხორბლისმარცვლის ფორმის ღარიანი, ცილინდრული და სხვა ფორმის მძივები ანალოგიურია ჯ. ნაითინგეილის მიერ ელათეის-ალონაკის და მიკენის სამარხებში დადასტურებული მძივების [Nightingale 2008: 66, ფიგ. 1-3,5,7].

სამხრეთ კავკასიაში მოპოვებული ფაქტობრივი მასალა გვიჩვენებს, რომ მინის, მინისებური პასტის და ფაიანსის მძივები იმპორტს წარმოადგენს, რადგან ტიპოლოგიურად ისინი ეგვიპტური, ეგეოსური და ლევანტური მინის და მინისებური პასტის მძივების ანალოგიურია. ჩვენთვის ცნობილი არაა ეს მძივები ეგვიპტესთან, ეგეოსურ სამყაროსთან და ლევანტთან პირდაპირი, თუ არაპირდაპირი კონტაქტებითაა მოხვედრილი. არქეოლოგიური მონაცემებით სამხრეთ კავკასიაში გვიანბრინჯაოს ხანაში არ დასტურდება მინის სახელოსნოები. არ არის გამორიცხული, რომ ისინი ეგვიპტესთან და ლევანტთან უშუალო ვაჭრობის ამსახველი მასალა იყოს. თუმცა, უფრო სავარაუდოა, რომ ამ ტიპის ნანარმი მითანის სამეფოს მეშვეობით მოხვდა სამხრეთ კავკასიაში.

დასკვნა

სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთში მოპოვებული უძველესი არქეოლოგიური არტეფაქტები მიუთითებენ, რომ ამ რეგიონებს შორის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს საფუძველი პალეოლითში ჩაეყარა. უძველეს სავაჭრო ობიექტს ობსიდიანი წარმოადგენდა [Sturua 1994: 21-36; Badalyan 2001: 29-39; Badalyan 2002: 9]. მოგვიანებით ობსიდიანით ვაჭრობა სპილენძით ვაჭრობამ შეცვალა. ლითონი გადიოდა იგივე ტრადიციული საკომუნიკაციო გზებით, თუმცა შეიცვალა სატრანსპორტო საშუალებები. გაჩნდა ბორბლიანი ტრანსპორტი, რამაც სავაჭრო კავშირ-ურთიერთობებზე საფუძვლიანი გავლენა იქონია.

ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში ევფრატის ზემო წელზე შუმერული კოლონიების დაარსებას და ქვემო მესოპოტამიასთან ვაჭრობის გააქტიურებას (ძვ.წ. 3400-3250 წწ) ამ რეგიონში შუმერული ურბანული კულტურის სარკისებური არეკვლა მოჰყვა.

ჩრდილოეთ სირიის ქალაქებში ხაბუბა-ქაბირასა და ჯებელ-არუდაში შენდება შუმერული ტიპის სახლები და ტაძრები. ვრცელდება კონუსის ფორმის ფერადი შორენკეცებით ნაგებობათა კედლების შემკობა, კერამიკული სადრენაჟო მილები, საბეჭდავები, ბულები, ზოომორფული ამულეტები. თუმცა დამწერლობის ნიშნები ჯერ არ ჩანს [Mellaart 1985: 22]. ჯ. მელაარტის აზრით, უცხოელების (გვიანი ურუქის პერიოდის მესოპოტამიელი ვაჭრების) გამოჩენამ, რომლებსაც სურდათ შეესყიდათ ლითონი და სხვა ნედლეული, აღმოსავლეთ ანატოლიაში საფუძველი ჩაუყარა იმ მოვლენას, რომელსაც ადრე ბრინჯაოს ეპოქა ეწოდება [Mellaart 1985: 23-24].

ურუქის პერიოდის შუმერები მთლიანად იყვნენ დამოკიდებული ანატოლიიდან მომავალ ნედლეულზე. სავაჭრო გზა ევფრატის ზემო დინების გაყოლებით ერგანი-მადენის და მის მახლობლად მდებარე სპილენძისა და ვერცხლის საბადოებისაკენ მიდიოდა. ხაბურისა და ტიგროსის გაყოლებით მიმავალი სავაჭრო გზები ხელს უწყობდა ისეთი სავაჭრო ცენტრების განვითარებას, როგორცაა ტელ-ბრაკი და ნინეფია [Mellaart 1985: 24]. ურუქის გავლენა კარგად ჩანს მალათიაში და თეფესიკში. ურუქელი ვაჭრები და ალბათ კოლონისტებიც სამხრეთ კავკასიაშიც შემოდიან. მათი კვალი აშკარაა სამხრეთ კავკასიურ ნეოლითური კულტურების ძეგლებზე.

ადრედინასტიურ პერიოდში სამხრეთული გავლენა ჩრდილოეთით მხოლოდ ანატოლიის მთებამდე ვრცელდებოდა და არა ისე შორს, როგორც ადრე, ურუქის პერიოდში. ამ პერიოდში ხდება მტკვარ-არაქსის კულტურის დამკვიდრება აღმოსავლეთ ანატოლიის მდინარეების დაბლობებში და მათი გაძლიერება ქარაბაბას აუზში. მალათიის რეგიონში, არსლანთეფეში ეს კულტურა ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოს დამკვიდრდა [Frangipane 1997: 49, სურ. 73-75, 91, 90]; ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში ამ კულტურის მნიშვნელოვანი ნაშთები დაფიქსირებულია ჩრდილოეთ სირიაში – როგორც ტელ-მარდისზე (ებლა), ასევე ორონტის დაბლობის ნამოსახლარებზე – ჰამა, ჰალავა,

მუმბაქათი, ჰაბუბა-ქაბირა, ტელ-ხუერა, ტელ-ფარფარა [Kelly-Buccellati 1990: 123; Ortmann 1985: 63-64]; პალესტინაში კი EB III პერიოდის დასაწყისში (ძვ.წ. 2650-2350 წწ.) ჩნდება [Amiran 1993: 23].

არქეოლოგიური მონაცემები მიუთითებენ, რომ არსებობდა საკონტაქტო ზონები სამხრეთ კავკასიის უძველეს მოსახლეობას და ძველდამოსავლურ ცივილიზაციებს შორის. სხვადასხვა ეპოქაში საკონტაქტო ზონები სხვადასხვა რეგიონში იყო განთავსებული. მაგ. მტკვარ-არაქსის კულტურის პერიოდში სამხრეთ კავკასიის, ანატოლიის და მესოპოტამიის უძველესი მოსახლეობისათვის ასეთ საკონტაქტო ზონას მალათიის რეგიონი (არსლანთეფე) წარმოადგენდა. ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასაწყისიდან მალათიის რეგიონი წარმოადგენდა ეკონომიკურად აყვავებულ და კარგად ორგანიზებულ რეგიონალურ ცენტრს, რომლის სიმდიდრის წყარო, როგორც ჩანს, ლითონით ვაჭრობა იყო. მ. ფრანჯიპანეს აზრით, მტკვარ-არაქსის კულტურა არსლანთეფეში ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოს ჩნდება [Frangipane, 1997: 49]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ეკონომიკის წამყვან დარგად, ტრადიციულად, მეტალურგია ითვლება. როგორც ჩანს, არსლანთეფეს ლითონს მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ხალხი აწვდიდა. უკანასკნელ წლებში ა. გევორქიანის მიერ ჩატარებულმა გამოკვლევებმა უჩვენეს, რომ სამხრეთ კავკასიის მელითონებისათვის ეტალონურ სისტემას შუმერული წონის ერთეული წარმოადგენდა. მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე (კარნუტი, ჟრაოვიტი) აღმოჩენილი ზოდები და ფორმები შუმერული წონის ერთეულის იდენტურია და ტოლია 1 მინისა, ან 60 სიკლისა. ეს ფაქტი მიუთითებს, რომ „მტკვარ-არაქსელი მელითონები და ვაჭრები კარგად იცნობდნენ და იყენებდნენ იგივე წონის ერთეულს, რომელიც გავრცელებული იყო მეზობელ მესოპოტამიაში“ [Gevorkyan 2004: 53]. მ. კელი-ბუჩელატის აზრით, მთელ აღმოსავლეთ ანატოლიაში სწორედ მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ხალხი აკონტროლებდა ლითონის საბადოებს და ლითონით ვაჭრობის ტრადიციულ გზებს [Kelly-Buccellati 1990: 121-122]. მტკვარ-არაქსელების მიერ ჩრდილოეთით მოპოვებული ლითონი, სამხრეთისაკენ ნედლეულის სახით, სირიის დაბლობზე მდებარე პირველ ქალაქებამდე მიჰქონდათ. ნიშანდობლივია, რომ ტელ-მოცანში აღმოჩენილი ლითონის ნაწარმი მტკვარ-არაქსულ კულტურასთან იჩენს მსგავსებას. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში ეს კულტურა ხასიათდება ერთგვაროვანი სოფლებითა და მცირე ქალაქებით. თუმცა ამ კულტურის არცერთი ნამოსახლარი არ მოხვდა ძვ.წ. III ათასწლეულის სირიული ქალაქური კულტურის არეალში [Kelly-Buccellati: 1990: 120].

ვ. ორტმანის აზრით, ჩრდილოეთ სირიაში, ტელ-მარდის//ებლასა და ჰამაში ამ კულტურისათვის დამახასიათებელი კერამიკა ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში ვრცელდება [Ortmann 1985: 64]. აქ მას ხირბეთ-კერაქის ტიპის კერამიკა ეწოდება. რ. ამირანის ვარაუდით, ანალოგიური შავპრიალა კერამიკა ძვ.წ. III ათასწლეულში, ადრე ბრინჯაო III პერიოდის დასაწყისში (ძვ.წ. 2650-2350 წწ.) პალესტინას აღწევს [Amiran 1993: 23].

დემოგრაფიული აყვავება ადრე ბრინჯაო II-III პერიოდის პალესტინაში დაკავშირებული იყო ეკონომიკურ განვითარებასთან, რაც თავის მხრივ განპი-

რობებული იყო სავაჭრო-სატრანზიტო გზის არსებობით, რომელიც მდინარეების ორონტის და იორდანეს დინებებს და ხმელთაშუა ზღვის სანაპირო ზოლს მიუყვებოდა. ძეგლები, სადაც ხირბეთ-კერაქის ტიპის კერამიკა დადასტურდა მდ. იორდანესა და მდ. ორონტის დაბლობებში იყო განლაგებული [Esse 1991:103-104].

ო. ჯაფარიძის აზრით სამხრეთ კავკასიური შავპრიალა კერამიკა მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების მიგრაციის შედეგად გავრცელდა ანატოლიასა და ლევანტში [Japaridze 2006: 159].

როგორი იყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ეკონომიკური განვითარება და რა უნდა ყოფილიყო მათი სამხრეთ კავკასიიდან მიგრაციის მიზეზები? ერთ-ერთი მიზეზი მოსახლეობის მატება შეიძლება ყოფილიყო. შენიშნულია, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარებზე „საგრძობლად მატულობს მოსახლეობის რიცხვი, რაც სოფლის მეურნეობის მძლავრმა აღმავლობამ, ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარებამ და სხვა ფაქტორებმა განაპირობა. ბრინჯაოს ხანის არც ერთ პერიოდში აღმოსავლეთ ამიერკავკასია ისე ინტენსიურად დასახლებული არ ყოფილა, როგორც მტკვარ-არაქსის კულტურის დროს“ [Japaridze 1976: 288].

კავკასიის ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი სამინათმოქმედო იარაღი მიუთითებს, რომ მტკვარ-არაქსელთა მეურნეობის მნიშვნელოვან დარგს მინათმოქმედება წარმოადგენდა. ამაზე მიუთითებს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ირმის რქისაგან დამზადებული სახვნელი იარაღი (ქვაცხელები) და ნამგლის მრავალრიცხოვანი ჩასართები (მაგ. მინგეჩაურის ნამოსახლარზე 370 ცალი აღმოჩნდა, ხიზანანთ გორაზე აღმოჩენილი ნამგლის ჩასართებიდან კი ათეულობით ნამგალი დამზადდებოდა [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 106]), ხელსაფქვავები, მარცვლეულის შესანახი ჭურჭლები და თვით მარცვლეულის (ხორბლის, ქერის, ფეტვის) ნიმუშები [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 107-110; Lisitsina, Prishipenko 1977: 65-69]. ცნობილია ბრინჯაოს და სპილენძის ნამგლების (ხიზანანთ გორა, ამირანის გორა, გარნი, ქიულ-თეფე) აღმოჩენის ფაქტებიც [Kikvidze 1976: 54; Kushnareva, Chubinishvili 1970: 126]. მტკვარ-არაქსელები მევენახეობასაც მისდევდნენ [Lisitsina, Prishipenko 1977: 15,25]. კვირისტავების დიდი რაოდენობა და თიხის ჭურჭელების ზედაპირზე დაფიქსირებული ქსოვილის ანაბეჭდები კი ფეიქრობის განვითარებაზე მეტყველებს. მეურნეობაში დიდ როლს მესაქონლეობაც ასრულებდა. ნამოსახლარებზე სადღვებლების და სანურების აღმოჩენა მესაქონლეობის მნიშვნელობაზე და რძის პროდუქციის ფართო წარმოებაზე მეტყველებს [Lortkipanidze 1989: 101].

მიუხედავად იმისა, რომ მრავალფენიანი ნამოსახლარები მრავლადაა შიდა ქართლის ვაკეზე - ხიზანანთ გორა, ქვაცხელები, კვერნაქი, გუდაბერტყა, რამდენადმე ძლიერი კულტურული ფენების შემცველი ძეგლები მაინც ცოტაა. [Kikvidze 1976: 45]. დ. მუსხელიშვილის და გ. ცქიტიშვილის აზრით „შესაძლებელია ეს მოვლენა დაკავშირებულია მეურნეობის შემდგომ განვითარებასთან, კერძოდ ბრინჯაოს მეტალურგიის წინა პლანზე წამოწევასთან“ [Muskhelishvili, Tskitishvili 1960: 190]. ჩ. ბერნის აზრითაც, ეს ტომები მეტალურგიის განვითარებაზე

რების გამო ენოლოგია ნახევრადნომადური ცხოვრების წესს [Burney 1993: 315]. როგორც ჩანს, ძირითადი მოსახლეობა მაინც დამჯდარ მინათმოქმედებას ენოლოგია, ამას მოწმობს მრავალფენიანი ნამოსახლარები შიდა ქართლში, თრიალეთში (ბეშთაშენი), აზერბაიჯანში (ნახჭევანის ქიულ-თეფე), დაღესტანში (ველიკენტი). თუმცა არსებობდა გარკვეული ჯგუფები, რომლებიც საბადოების ძიების გამო გადაადგილდებოდნენ, რადგან მათ ძირითად საქმიანობას მადნის მოპოვება წარმოადგენდა. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისიდან მეტალურგია უკვე ხელოსნობის დამოუკიდებელ დარგად არის ჩამოყალიბებული. ხელოსანთა ნაწილი ლითონის დამუშავებით არის დასაქმებული, ნაწილი კი - მადნის მოპოვებით. სპილენძის საბადოების სიახლოვეს მდებარე ძეგლებზე (ბრდაძორი, ალავერდი, ლენინაკანი, სიმონიანთ ხევი, დმანისი) მრავლადაა აღმოჩენილი კომბინირებული იარაღი - ცულ-წერაქვა, რომელიც შესაძლოა მადნის მოსაპოვებლად იხმარებოდა [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 113-114]. მტკვარ-არაქსის კულტურის ნამოსახლარების ტოპოგრაფიას რომ გადავავლოთ თვალი, ადვილი შესამჩნევია მათი კონცენტრაცია სპილენძით მდიდარ რეგიონებში (ქვემო ქართლი, სომხეთის ზეგანი, ერგანი-მადენი). იშვიათია მტკვარ-არაქსული კულტურის ძეგლი, სადაც ლითონი და ლითონის წარმოება დამონმებული არ იყოს. „შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ეს კულტურა მეტალურგიის ბაზაზეა განვითარებული“ [Kikvidze 1976: 75]. ნამოსახლარებზე მრავლადაა აღმოჩენილი მეტალურგიასთან დაკავშირებული ნივთები: ყალიბები (ხიზანანთ გორა, ამირანის გორა, გარნი, ბაბა-დერვიში II, ქიულ-თეფე, გეოი-თეფე), ცეცხლგამძლე თიხისაგან დამზადებული ტიგელები (ხიზანანთ გორა, გარნი, ბაბადერვიში II), ლითონის დამუშავების პროცესში დარჩენილი შლაკი (ხიზანანთ გორა, გარნი) [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 114]. მეტალურგიული წარმოების ნაშთების დადასტურება ისეთ ძეგლებზე, რომლებიც საბადოებიდან მოშორებით მდებარეობენ, მოწმობს, რომ სპეციალისტი მელითონეები მუშაობდნენ სამთამადნო რეგიონებიდან მოშორებით (ლითონსადნობი ღუმელი აღმოჩნდა ამირანის გორაზე და ბაბადერვიშზე) [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 114].

მეურნეობაში და საერთოდ ყოფაში ლითონის იარაღის ფართოდ დანერგვამ უთუოდ აამაღლა შრომის ნაყოფიერება, ბრინჯაოს საბრძოლო იარაღმა კი საგრძნობლად გაზარდა მოსახლეობის საბრძოლო პოტენციალი, რამაც ხელი შეუწყო მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ტომების ფართოდ განფენას [Japaridze 1976: 290]. მტკვარ-არაქსის კულტურა ფართოდაა გავრცელებული კავკასიაში, სამხრეთ-აღმოსავლეთით კი ურმიის ტბისპირეთამდე აღწევს. იგი ასევე გავრცელებულია აღმოსავლეთ ანატოლიაში, სადაც ადრეტრანსკავკასიური ან ქარაზის კულტურის სახელითაა ცნობილი, ხირბეტ-კერაქის კერამიკის სახით კი სირია-პალესტინაში არის წარმოდგენილი.

როგორც ჩანს მტკვარ-არაქსის კულტურის პირველსამშობლოდან, ცენტრალური სამხრეთ კავკასიიდან, ყველა მიმართულებით განვრცობა ეკონომიკური, სოციალური და დემოგრაფიული ფაქტორებით იყო განპირობებული. საზოგადოების ეკონომიკური ინტერესები ახალი ადგილების ათვისებას

ითხოვდა. უპირველეს მიზანს საბადოების ხელში ჩაგდება, ნაწარმის გატანის დაცვა და გასაღების ბაზრის კონტროლი წარმოადგენდა. ეს ყველაფერი სატრანზიტო გზების კონტროლსაც მოითხოვდა.

მტკვარ-არაქსის კულტურის სამხრეთით გავრცელების საწყის ეტაპზე, ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში, შავპრიალა კერამიკა თანდათან ჩნდება აღმოსავლეთ ანატოლიაში და ერგანი-მადენის სპილენძის საბადოებამდე აღწევს. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში კი მტკვარ-არაქსის კულტურის მძლავრი ტალღა სამხრეთ პალესტინამდე, შესაძლოა, ვადი-არაბას სპილენძის საბადოებამდე ვრცელდება. მთელ ამ ტერიტორიაზე უეცრად ჩნდება ახალი, მოსული კულტურის ელემენტები, რაც ხალხთა მნიშვნელოვანი მასის შემოსვლით უნდა აიხსნას [Schaeffer 1961: 230-231]. მოსახლეობის დიდი მასის აყრას და სამხრეთისაკენ წასვლას რა თქმა უნდა ძლიერი ბიძგი სჭირდებოდა. მიუხედავად ამისა, მტკვარ-არაქსელთა საზოგადოების ნაწილი ადგილზე დარჩა და ძველებურად განაგრძო ცხოვრება.

მტკვარ-არაქსელები სხვადასხვა მიმართულებით განსახლდნენ. მათი მიგრაცია აღმოსავლეთ ანატოლიაში ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან დასტურდება. ამ დროს მცირე რაოდენობით ჩნდება მტკვარ-არაქსული კულტურის კერამიკა ევფრატის ზემო წელზე ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში [Burney 1993: 313]. ამ რეგიონის ეკონომიკური აყვავება დაკავშირებული იყო ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში ურუქელი ვაჭრების შემოღწევით ამ რეგიონში. ამას ადასტურებს კორუჯუთეფე B-ს მდიდრული სამარხები, რომელთა ინვენტარი და დასაკრძალავი აკლდამების არქიტექტურა ახლო პარალელებს პოულობს თეფე გავრა XI-IX ფენებთან. არსლანთეფეს მონუმენტური არქიტექტურა და სიმდიდრე მ. ფრანჯიპანეს ადმინისტრაციული აპარატის და ადრე სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციული სისტემის არსებობას ავარაუდებინებს [Frangipane 1997: 45-48].

ამდენად, ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასასრულს მალათიის რეგიონი წარმოადგენდა ეკონომიკურად განვითარებულ და კარგად ორგანიზებულ რეგიონალურ ცენტრს, რომელსაც, შესაძლოა, მტკვარ-არაქსული ტომები ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებიდან აწვდიდნენ ბრინჯაოს და შესაძლოა ოქროსაც.

არსლანთეფეს მოსახლეობის სიმდიდრის წყარო ლითონით ვაჭრობა იყო. ამას მოწმობს III შენობის ერთ-ერთი ოთახში (A 113) აღმოჩენილი იარაღის საწყობი [Burney 1993: 314-315]. არსლანთეფე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სირია-მესოპოტამიასთან ურთიერთობაში, რადგან სხვადასხვა კულტურულ არეალებს შორის არსებულ სასაზღვრო ხაზზე მდებარეობდა. ჩვენი აზრით, ურუქელი ვაჭრების და მტკვარ-არაქსელი ადრეული მეღიბონეების საკონტაქტო ზონა სწორედ ამ რეგიონში იყო.

ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში მტკვარ-არაქსული კერამიკა ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში მცირე რაოდენობითაა. ძვ.წ. IV ათასწლეულის II ნახევარში ეს კერამიკა ქებანის რეგიონში სირიული, ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ანატოლიური კერამიკის 35% შეადგენდა, ძვ.წ. IV-III ათასწლეულების მიჯნაზე 60%, ხოლო ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარში 80% -მდე გაიზარდა [Abay 1997: 18-19].

მტკვარ-არაქსელთა შემოსვლამ არსლანთეფეს განვითარებაზე უარყოფითად იმოქმედა. „კავკასიელები“ ვერ ჩაერთნენ ადგილობრივ ეკონომიკურ სისტემაში, რამაც მალათიის რეგიონში ხანმოკლე პერიოდით კრიზისი გამოიწვია [Frangipane 2003: 32-34]. როგორც ჩანს, ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში, ბრინჯაოს ნანარმის გასაცვლელად, მალათიის რეგიონში მშვიდობიანად მოსული მტკვარ-არაქსელები, ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში ძალისმიერი მეთოდებით ცდილობენ უპირატესობის მოპოვებას, რასაც არსლანთეფეს დანგრევა და იქ არსებულ ეკონომიკური წყობის შეცვლა მოჰყვა.

ამდენად, დგება საკითხი თუ რა როლი ითამაშეს მტკვარ-არაქსელებმა აღმოსავლეთ ანატოლიაში. ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველი საუკუნეებიდან მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკა ელიაზიგ-მალათიის რეგიონში ფართოდ ვრცელდება და ევფრატის აუზში მკვიდრდება [Burney 1993: 313]. ახალმოსულთა ოკუპაციამ გამოიწვია მდიდარი და განვითარებული არსლანთეფეს დაცემა.

მანამდე, ძვ.წ. IV ათასწლეულის შუა ხანებში, მალათიის განვითარება და სიმდიდრე ამ რეგიონში მესოპოტამიელი ვაჭრების შემოღწევასთან იყო დაკავშირებული. ძვ.წ. IV ათასწლეულის მეორე ნახევარში არსლანთეფე VI A ფენის მოსახლეობა სამხრეთთან ძირითადად ლითონის ნანარმით ვაჭრობს. ამას მოწმობს III შენობის A 113 აღმოჩენილი იარაღი - სატევრები და შუბისპირები, როგორც ჩანს, ადგილობრივი წარმოებისაა. ამ იარაღს, რომელიც დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან არის დამზადებული, პარალელები შუემურულ მასალაში არ გააჩნია. მოლუნულტარიანი შუბისპირის მსგავსი იარაღი კი მხოლოდ გვიან პერიოდში ჩნდება ურში [Burney 1993: 314-315]. ერგანის სპილენძის საბადოები, რომელიც არსლანთეფესთან მდებარეობს, დარიშხანის შემცველია. დარიშხანიანი ბრინჯაოს დამზადება სწორედ ანატოლიისათვის არის დამახასიათებელი. ამდენად, სირიის და მესოპოტამიის ლითონის ნანარმი სწორედ არსლანთეფე VI-ს III შენობაში აღმოჩენილი მასალის მსგავსია [Burney 1993: 314-315].

არსლანთეფე მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა სირია-მესოპოტამიასთან ურთიერთობაში, რადგან სხვადასხვა კულტურულ არეალებს შორის არსებულ სასაზღვრო ხაზზე მდებარეობდა. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში არსლანთეფეში რთული სოციალ-ეკონომიკური და პოლიტიკური სიტუაციის ამსახველია 1996 წელს აღმოჩენილი ე.წ. „სამეფო“ სამარხი. ქვის ფილებით ნაგებ, დიდი ზომის სამარხ კამერაში ერთი, ძირითადი მიცვალებულია დაკრძალული. სამარხი კამერის გადახურვის დონეზე ოთხი ახალგაზრდა ადამიანის ჩონჩხი ესვენა. ორი მათგანი, ახალგაზრდა მამაკაცი და ქალი, ერთმანეთის პირისპირ, ქვის კედლების თავზე იყო დასვენებული. 13 და 15 წლის ახალგაზრდები, კი ძირითადი მიცვალებულის ფეხებთან იყვნენ დაკრძალულნი. მიცვალებულების ძვლების გამოკვლევამ უჩვენა, რომ მათ მიღებული ჰქონიათ მრავალი ტრამვა და მოტეხილობა, რაც გამთხრელებს ავარაუდებინებს, რომ ეს ტრამვები მიღებული ჰქონდათ საომარი მოქმედებების დროს. თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ „მეფის“ ფეხებთან დასვენებული ორი ახალგაზრდა მსხვერპლად იყვნენ შეწირულები. ქვის ფილებზე დასვენებულებს

სპილენძის საკინძები, ხვები და ვერცხლის და სპილენძის შენადნობისგან დამზადებული დიადემა ეკეთათ. ეს ნივთები, მ. ფრანჯიპანეს აზრით მათდამი ღრმა პატივისცემის გამომხატველი იყო, რაც შესაძლოა აიხსნას მიცვალებულების დიდებული წარმომავლობით და ერთი ოჯახის კუთვნილებით [Frangipane 2003: 33-34]. ძირითად მიცვალებულს, „მეფეს“, ჩატანებული ჰქონდა დიდი რაოდენობით ლითონის იარაღი, სამკაული და კერამიკა. მთის ბროლის, ოქროს და ვერცხლისგან დამზადებული მძივები ისე მრავლად და იმგვარად იყო განლაგებული, რომ შესაძლოა ტანსაცმლის და სუდარის მოკაზმულობას წარმოადგენდნენ. ლითონის ინვენტარი (შუბისპირები, სატყვერები, მახვილები, ცულები, სკალპელები, ჭურჭელი, ხვები, დიადემა, სარტყლები, ბეჭდები და სამაჯურები) დამზადებულია სპილენძის, დარიშხანიანი ბრინჯაოს, ვერცხლის, ოქროსა და ისეთი არატიპიური შენადნობისაგან როგორცაა ვერცხლი და სპილენძი. ლითონის იარაღი მიცვალებულის ზურგს უკან იყო განთავსებული. ძირითადი მიცვალებულის ფეხებთან ელაგა კერამიკა, რომლის ერთი ნაწილი ძველი, გვიანქალკოლითური პერიოდის, ადგილობრივი ნაწარმი იყო, ხოლო მეორე ნაწილი შავპრილა, ვარდისფერსარჩულიანი ჭურჭლები იყო და ახალმოსულებს ეკუთვნოდა. აღნიშნულია, რომ ამ სამარხში აღმოჩენილი შუბისპირები, საკინძები, დიადემა ახალი ტიპისაა და სამხრეთ კავკასიასთან მჭიდრო კავშირზე მიუთითებენ. სამარხი ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისით (3000-2900 წწ) თარიღდება და ასახავს იმ დიდ ცვლილებებს, რომელიც სამხრეთ კავკასიიდან მოსული ხალხის შემოსვლას მოჰყვა. „მეფის“ სამარხის ინვენტარი და დაკრძალვის რიტუალი მიუთითებს, რომ იგი უცხოელია, მაგრამ ამავე დროს ძველი ელიტის მემკვიდრეცაა [Frangipane 2003: 33-34]. ქვაცხელას და არსლანთეფეს სამარხებში აღმოჩენილი დიადემა მსგავსება ეჭვს არ იწვევს. ძველ აღმოსავლეთში დიადემა უმაღლესი წოდების ინსიგნია იყო (ლ. ვულის მიერ ურის სამეფო სამარხებში აღმოჩენილი იყო დიადემა, რომელიც დედოფალ პუაბის ეკუთვნოდა [Wooley 1961: 67-68]. ოქროს დიადემა ალაჯა-ჰუიუქის სამეფო სამარხებშიც იყო აღმოჩენილი [Koşay 1951: 158, 169]). დიადემა მონიშნავს, რომ მტკვარ-არაქსის კულტურის საზოგადოების გარკვეულ ნაწილს „მეფობის“ პრეტენზია ჰქონდა, თუმცა ეს საზოგადოება „ქალაქური ცივილიზაციის“ დონემდე მაინც ვერ ამაღლდა. ახალმოსულების იდეოლოგიაში უპირატესობა სიმდიდრეს და ომს ენიჭება. „ბარბაროსებს, როგორც წესი, აინტერესებდათ მხოლოდ ორი სახის საქონელი: ფუფუნების საგნები თავიანთი ბელადებისა და მათი ახლობლებისთვის და იარაღი. ... ომი და ვაჭრობა – ეს არის ორი მთავარი არხი, რომლითაც ხორციელდება ურთიერთობა დაშლის პროცესში მყოფ ცივილიზაციასა და მის საგარეო პროლეტარიატს შორის“ [Toynbee 2003: 25-26].

როგორც ჩანს, არსლანთეფე VI-B-1 პერიოდში მოსულმა მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელმა ხალხმა ლითონით ვაჭრობის მონოპოლიზება და გამანაწილებელი პუნქტების რეორიენტაცია მოახდინა. ისინი აკონტროლებდნენ ბუნებრივ რესურსებსა და სავაჭრო გზებს აღმოსავლეთ ანატოლიაში, ლითონის საბადოებისა და ლითონის ტრანსპორტირების ტრადიციული სა-

ვაჭრო გზის ჩათვლით [Kelly-Buccellati 1990: 122]. ამგვარად, ახალმოსულმა მტკვარ-არაქსელებმა შეძლეს აღმოსავლეთ ანატოლიის ბაზრის მონოპოლიზირება. ამის გარდა, არსლანთეფეს ეკონომიკა ალბათ სამხედრო კონფლიქტმაც დაასუსტა. მოთარეშე ლაშქრებთან განუწყვეტელმა შეტაკებებმა მათი ხაზინა ალბათ სულ გამოფიტა. „... მეორე ფაქტორს, რომელიც აჩქარებს ცივილიზაციის დაშლას, აგრესიულ, „ბარბაროსულ“ საზოგადოებასთან შერკინება წარმოადგენს, ომის გავლენა მის რთულ ეკონომიკაზე უარყოფითად აისახება. მაშინ როდესაც ბარბაროსულ საზოგადოებას ძალუძს, პროფესიონალურადაც და ორგანიზებულადაც, მთლიანად გადაერთოს ომზე, ცივილიზებული საზოგადოების ენერჯია გაფანტულია შიდასახელმწიფოებრივი საქმიანობის რთულ სპექტრზე. შეიარაღებული ძალების ზრდა ინვესტს გადასახადების ზრდას და გამომდინარე აქედან სამოქალაქო საზოგადოების ცხოვრების დონის დაცემას“. „თუ თავდაცვაში მყოფი ცივილიზაციის მოქალაქეთათვის სასაზღვრო ომი ნიშნავს, ... ზედმეტ ფინანსურ და ფსიქოლოგიურ ტვირთს, ბარბაროსთათვის პირიქით, ომი ტვირთი კი არა, გამდიდრების ხელსაყრელი შესაძლებლობაა“ [Toynbee 2003: 29-31].

მტკვარ-არაქსელთა შემოსვლამ და სირია-მესოპოტამიასთან ვაჭრობის შეწყვეტამ არსლანთეფეს განვითარებაზე უარყოფითად იმოქმედა. მ. ფრანჯიპანეს გამოთქმით „კავკასიელმა ოკუპანტებმა“ თავიანთი ქოხები (ტაბ. XI-XII) აღმართეს დანგრეული სასახლეების ადგილას. ისინი ვერ ჩაერთვნენ ადგილობრივ ეკონომიკაში და ხელი შეუწყეს წინა პერიოდის მესოპოტამიური ტიპის ეკონომიკური სისტემის მოშლას [Frangipane 2003: 32-34], რამაც მალათიის რეგიონში ხანმოკლე პერიოდით ეკონომიკური კრიზისი გამოიწვია.

მტკვარ-არაქსელები ლევანტში. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში მტკვარ-არაქსელთა შავპრიალა კერამიკა ჩნდება ამუქის ველზე და ლევანტში. რას-შამრა (უგარიით) III ფენაში ადგილობრივ კერამიკასთან ერთად გვხვდება ხელით ნაძერწი, შავპრიალა და წითლად ანგობირებული პრიმიტიული ჭურჭელი, რომელიც პალესტინაში „ხირბეთ-კერაქული“ კერამიკის სახელითაა ცნობილი [Schaeffer 1961: 229-230].

ეს კერამიკა სრულიად განსხვავდება ადგილობრივი პროდუქციისაგან და სპორადულად ჩნდება ჰამაში და მის სამხრეთით, პალესტინაში - ბეთ-შანში, აფულაში, იერიხონში, მეგიდოში, გეზერში და აი-ს ტაძარში. ცალკეული ფრაგმენტები იორდანიაშიცაა აღმოჩენილი. ყველგან, სადაც მათი კვალი აშკარაა, ნამოსახლარები გადამწვარია [Schaeffer 1961: 231]. თუმცა, ეს ეპიზოდური მომენტია, რადგან მთლიანობაში პალესტინის EB II-III პერიოდებს ახასიათებს ეკონომიკის აღმავლობა და დემოგრაფიული აფეთქება, რასაც განაპირობებდა ამ ტერიტორიაზე გამავალი მნიშვნელოვანი სატრანზიტო გზები, რომლებიც სირიას ეგვიპტესთან აკავშირებდა. ხირბეთ-კერაქის კერამიკის შემცველი ძეგლები სწორედ ამ გზაზე მდებარეობდნენ [Esse 1991: 103-104]. არ არის გამორიცხული, რომ სწორედ ჩრდილოეთიდან მოსული მტკვარ-არაქსელები აკონტროლებდნენ სავაჭრო-სატრანზიტო გზის გარკვეულ მონაკვეთს. აღსანიშნავია, რომ ქვარ-მონაშში აღმოჩენილი ბრინჯაოს იარაღის განძის ნაწილი,

ქიმიური ანალიზის მონაცემებზე დაყრდნობით, ა. ბენ-ტორის მიხედვით კავკასიური წარმომავლობის აღმოჩნდა [Ben-Tor 1992: 113]. შესაძლოა, კავკასიელი ტომები სამხრეთ პალესტინის (ვადი არაბა) და სინაის ნახევარკუნძულის სპილენძის საბადოებისკენ მიისწრაფვოდნენ, რომელთა დამუშავება ძვ.წ. IV ათასწლეულიდან ივარაუდება [IDV 1988: 204].

რ. გრინბერგის აზრით EB II პერიოდის მინურულს, ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში, ეკონომიკური კრიზისის გამო, მდ. იორდანეს დაბლობის ზოგიერთი ქალაქი მიტოვებული იყო, ზოგ ქალაქში კი ცხოვრება გრძელდებოდა, მაგრამ ნაკლებად ინტენსიურად. EB III პერიოდში ადრეტრანსკავკასიური (მტკვარ-არაქსის) კულტურის მატარებელი ხალხის ერთი ნაწილი მოსახლეობისაგან მიტოვებულ ადგილებში დასახლდა, მეორე ნაწილი კი ადგილობრივ მოსახლეობასთან ერთად (თელ იაქუში, თელ ქიშიონი, ბეთ იერახი, ჰაზორი) ცხოვრობდა. მიგრანტებს მდ. იორდანეს დაბლობში ხანგრძლივად ცხოვრების პირობებში აუცილებლად უნდა გაეთვალისწინებინათ რეგიონის ეკონომიკური სტრუქტურა, ტრადიციები და სოციალური ურთიერთობები. რ. გრინბერგი მიუთითებს, რომ რეგიონის ეკონომიკა დაფუძნებული იყო ადგილობრივი პროდუქციის წარმოებაზე, რისი მაგალითიც არის ბეთ-იერახის მარცველულის სანახები. მიგრანტების ტრადიციული საქმიანობა – ლითონის როგორც ნედლეულის, ასევე დამუშავებული პროდუქციის გაცვლა, ამ რეგიონის ეკონომიკურ სტრუქტურაში ნაკლებ მნიშვნელოვანი იყო [Greenberg 2007: 258].

მტკვარ-არაქსელები ჩრდილოეთ სირიაში. მტკვარ-არაქსული შავპრიალა კერამიკა ძვ.წ. III ათასწლეულის შუახანებში ჩნდება ჩრდილოეთ სირიაში, ევფრატის შუა წელზე - მდ. ხაბურის და მდ. ბალხის ნაპირებზე. ძვ.წ. XXV-XXIV სს. შავპრიალა კერამიკა ადგილობრივ ადრესირიულ კერამიკასთან ერთად თანაარსებობს სირიულ ქალაქებში (ტელ-ხუერა, ჰალავა, მუმბაქათი, ტელ-ფარფარა და ტელ-ბრაკი).

როგორცა ჩანს, მტკვარ-არაქსის კულტურის მატარებელი ხალხი ორ ტალღად წამოვიდა მალათიის რეგიონიდან. ერთი ნაწილი ამუქის ველზე გავიდა ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისშივე და მდ. ორონტის გაყოლებით პალესტინამდე ჩავიდა, ხოლო მეორე - მოგვიანებით მდ. ევფრატის გაყოლებით ცენტრალურ სირიამდე მივიდა. ამ გზას არანაირი გეოგრაფიული ბარიერი არ ეღობება. ეს არის აღმოსავლეთ ანატოლიის ლითონის საბადოებიდან სამხრეთისაკენ მიმავალი ყველაზე ადვილი და მნიშვნელოვანი გზა. ის სირიის დაბლობებისკენ, თანამედროვე ქალაქ მარდინთან ჩადიოდა. გვიანდელ ხანაში ამ გზას სპარსეთის სამეფო გზა ეწოდებოდა [Kelly-Buccellati 1990: 118-120]. ქალაქ მარდინთან მდებარეობს ნამოსახლარი ტელ-მოცანი, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლო საუკუნეებში ცნობილი იყო, როგორც ხურიტული ქალაქი ურქიში [Fortin 1999: 170]. აქ აღმოჩენილი ლითონის ნაწარმი დიდ მსგავსებას იჩენს მტკვარ-არაქსის კულტურის ლითონთან [Kelly-Buccellati 1990: 121, ტაბ. 28ბ]. ადრეტრანსკავკასიური შავპრიალა კერამიკა ჩნდება აქადური პერიოდის (ძვ.წ. XXIV-XXIII სს) ტელ-ბრაკში (ებლას და მარის არქივების მიხედვით ქ. ნალარი) [Bunatz et al. 1999: 77; Oates 1987: 64].

მტკვარ-არქის კულტურას ანატოლიაში ახასიათებს ერთგვაროვანი სოფლები და მცირე ქალაქები. სირიაში კი ძვ.წ. III ათასწლეულის ქალაქური კულტურის არეალში ახალმოსული ხალხის არც ერთი ნამოსახლარი არ მოხვდა [Kelly-Buccellati 1990: 120].

როგორც ჩანს, ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოდან კავკასიიდან მოსულმა მელითონეებმა დაკარგეს თავისი ფუნქცია, რადგან მანამდე მთელ მახლობელ აღმოსავლეთში გავრცელებული დარიშხანიანი ბრინჯაოს ნაცვლად მესოპოტამიასა და ანატოლიაში უფრო მსუბუქი, კალიანი ბრინჯაო ჩნდება. თუმცა, ებლაში უკვე ძვ.წ. XXIV საუკუნიდან ჩნდება კალიანი ბრინჯაოს დამზადების ახალი ტექნოლოგია. ეს შენადნობი გაცილებით უფრო პროგრესული და მომგებიანია, ვიდრე ძველი წესით დამზადებული ლითონი, რადგან იგი უფრო სუფთა და მსუბუქონიანი შენადნობია, ვიდრე დარიშხანიანი ბრინჯაო. თუ ებლაში აღმოჩენილი კალიანი ბრინჯაოსაგან დამზადებული მახვილი 159 გრამს იწონის, მალათიაში აღმოჩენილი დარიშხანიანი ბრინჯაოს მსგავსი იარაღის წონა 500 გრამამდე აღწევს [Archi 1993: 617-618]. შესაბამისად მსუბუქი იარაღის წარმოება უფრო რენტაბელური ხდება.

ებლას სასახლის არქივებში ხუთასზე მეტი პროფესიონალი მჭედელია მოხსენიებული [Archi 1993: 616]. როგორც ჩანს, მონოპოლია ახალი ტექნოლოგიით წარმოებულ ბრინჯაოზე ხელთ იგდეს ებლას მეფეებმა.

შესაძლოა, მესოპოტამიაში და სირიაში დარიშხანიანი ბრინჯაოს ჩამოტანა ამის გამო შეწყდა. ძვ.წ. XXIII საუკუნის დასაწყისისათვის ხირბეთ-კერაქის კერამიკა ქრება. როგორც ჩანს, „კავკასიელები“ ასიმილირდნენ ადგილობრივ დასავლეთსემიტურ მოსახლეობასთან და შეიძინეს ახალი ნიშან-თვისებები.

ის მოვლენები, რომლებსაც ადგილი ჰქონდა სწორედ მაშინ, როდესაც მესოპოტამიური, ანატოლიური და მტკვარ-არაქსის კულტურების მატარებელი ჯგუფები მალათიის რეგიონში შეხვდნენ ერთმანეთს, კულტურულად განსხვავებული ხალხების რთული ურთიერთობებს ამსახველია. ამ ურთიერთობის ერთ-ერთი მაჩვენებელია არსლანთეფეს მდიდრული სამარხი; ასევე, ვარდისფერსარჩულიანი კერამიკის გავრცელება ქებანის რეგიონის ძეგლებზე (ნორშუნთეფე, თაშქუნ მეექვსე და დეგირმენტეფე) და ტრანსკავკასიური წარმოშობის სარლასტური სტრუქტურების გაჩენა (არსლანთეფე).

პალესტინისაგან განსხვავებით, მტკვარ-არაქსული კერამიკა იშვიათად გვხვდება ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში. შესაძლოა ამ რეგიონში მის გავრცელებას ხელს უშლიდა ჩრდილოეთ სირიაში ისეთი ქალაქური ტიპის დასახლებების აყვავება, როგორც იყო ტელ-მოზანი/ურქემი, ტელ-ბრაკი/ნაგარი, ტელ-ბეიდარი/ნაზადა და სხვა. ამ ქალაქების ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობა მათ სამხრეთით მიმავალი სავაჭრო გზების გაკონტროლების საშუალებას აძლევდა [Kelly-Buccellati 1990: 124].

მტკვარ-არაქსის კერამიკა, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული სამხრეთ კავკასიასა და აღმოსავლეთ ანატოლიაში, იშვიათად გვხვდება ტარსუსის მთებში, ტელ-ხუერასა და ტელ-მოცანში, აგრეთვე იშვიათია ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში (ტელ-ფარფარა). კელი-ბუჩელატის აზრით ამ კერამიკის

იშვიათობა ჩრდილო-აღმოსავლეთ სირიაში და მათი დიდი სიმრავლე სირიის სიღრმესა და პალესტინაში მოწმობს იმას, რომ არსებობდა რაღაც ძალა, რომელიც კავკასიური ლითონით ვაჭრობის აღმოსავლეთ ანატოლიიდან სამხრეთით განვრცობას უშლიდა ხელს. შესაძლოა ამ კულტურის გავრცელებას ხელი შეუშლეს ქალაქური ტიპის დასახლებებმა (ტელ-მოზანი, ტელ-ბრაკი, ტელ-ლეილანი), რომლებმაც ჩაკეტეს სამხრეთით მიმავალი ტრადიციული სავაჭრო გზები. ეს ქალაქები აკონტროლებდნენ ლითონით და სხვა ნივთებით ვაჭრობას სამხრეთისაკენ - აყვავებული, მაგრამ ნედლეულით ღარიბი შუმერული ქალაქებისკენ. ჩრდილოეთ სირიის ამ მონაკვეთში კონცენტრირებული ქალაქების აყვავება დაკავშირებული იყო გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ პირობებზე. ეკონომიკურ ბაზას განვითარებული სოფლის მეურნეობა და ვაჭრობა წარმოადგენდა, რომელიც განპირობებული იყო ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობით [Kelli-Buccellaty 1990: 124].

სავარაუდოა, რომ სამხრეთ კავკასიიდან აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთისაკენ მიმავალ სავაჭრო გზებს ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოდან ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევრამდე მტკვარ-არაქსელები აკონტროლებდნენ. ძვ.წ. III ათასწლეულის მინურულიდან კი ჩრდილოეთ სირიაში, ევფრატზე წარმოქმნილმა ქალაქებმა გადაკეტეს ჩრდილოეთიდან მესოპოტამიისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზები.

მტკვარ-არაქსის კულტურა ძვ.წ. III ათასწლეულში სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ირანში ვრცელდება. ამ კულტურის ნამოსახლარები ურმიის ტბის, კასპიის ზღვის სამხრეთ სანაპიროებსა და ყაზვინის პლატოზეა აღმოჩენილი [Rothman 2005: ნახ. 2].

მტკვარ-არაქსელები ლითონის საბადოების მოძიებისა და დამუშავების მიზნით ჩრდილოეთ კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილსაც ითვისებენ. ო. ჯაფარიძე აღნიშნავს, რომ ცენტრალურ კავკასიაში, ჩეჩნეთში, ინგუშეთში და ალბათ დაღესტანშიც მტკვარ-არაქსის კულტურის შიდა ქართლური ვარიანტი ვრცელდება [Japaridze 2006: 290].

ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურას შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურები ენაცვლება. მათ შორის განსაკუთრებული ადგილი უკავია თრიალეთის კულტურას, რომლის გავრცელების არეალი მტკვარ-არაქსის კულტურასთან შედარებით მცირეა და სამხრეთით არც სირია-პალესტინამდე აღწევს, არც ურმიისტბისპირეთს მოიცავს, თუმცა სამხრეთ კავკასიაში მტკვარ-არაქსის კულტურის გავრცელების საზღვრებს ემთხვევა. მტკვარ-არაქსის და თრიალეთის კულტურების ძეგლების კონცენტრაცია ლითონის (ძირითადად სპილენძის) საბადოებთან [Twaltschrelidze 2001: 78-89; Palmieri, Sertok, Chernykh 1993: 573-599], ან მათი განლაგება სატრანზიტო გზებზე, სპილენძისა და ბრინჯაოს მეტალურგიის განვითარების მაღალი დონე [Dscharidze 2001: 92-119; Inanischwili 2001: 142-149; Maisuradze, Gobedschischwili 2001: 130-135; Tschartolani 2001: 120-129] მიუთითებს, რომ სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბება და აყვავება ლითონის წარმოებასთან არის დაკავშირებული [Japaridze 1991: 182], განსაკუთრებით

კი კალიანი, და არა დარიშხანიანი ბრინჯაოს იარაღის წარმოებით, როგორც ეს მტკვარ-არაქსის კულტურის ეპოქაში ხდებოდა [Japaridze 1991: 184].

სამხრეთ კავკასიაში ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარსა და ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში გავრცელებული თრიალეთის კულტურის დანიშნულება წინააზიურ სამყაროსთან ურთიერთობის გაზრდასთან არის დაკავშირებული [Japaridze 1991: 166, 187]. შუა ბრინჯაოს ხანაში ისევე არსებობდა ის სავაჭრო გზა [Kushnareva 1974: 33-34], რომელიც ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში სამხრეთ კავკასიას (მტკვარ-არაქსის კულტურა) სირია-პალესტინასთან (კერბეთ-კერაქის კულტურა) აკავშირებდა [Dschaparidze 2001: 92-119]. ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში ელიაზიგ-მალათიის რეგიონის აყვავება შუმერის, შემდგომში კი ასირიელი ვაჭრების მოქმედებასთან არის დაკავშირებული და მათი დაინტერესება ანატოლიით იქ ლითონის არსებობით იხსნება [Burney 1980: 161; Mellaart 1985: 23-24].

ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთკავკასიური კულტურების აყვავების ეკონომიკურ საფუძველს, როგორც ჩანს, კავკასიის სპილენძის, სურმის და დარიშხანის საბადოების ინტენსიური ექსპლოატაცია წარმოადგენდა. სწორედ მეტალურგიამ გაიყვანა კავკასია საერთაშორისო არენაზე. ეს დასტურდება ისეთი არქეოლოგიური მასალით, როგორიცაა საბრძოლო იარაღი. ბედენურ-ალაზნის და თრიალეთური ტიპის იარაღი ვრცელდება სირიაში და პალესტინაში, ეგეოსური სამყაროს ქვეყნებში, ასევე მესოპოტამიაში და ირანის მთიანეთში. სავაჭრო ურთიერთობებს სტიმულს აძლევდა ქანების სავაჭრო ფაქტორია, რომელიც კავკასიის სამხრეთ საზღვრებთან იყო განთავსებული [Kushnareva, Risin 2001: 105]. მნიშვნელოვანი იყო ისიც, რომ თრიალეთის კულტურის ხანაში საზოგადოებრივი „ცხოვრება შედარებით მშვიდობიანი ხასიათისა უნდა ყოფილიყო“ [Kuftin 1948: 45; Japaridze, Kikvidze, Avalishvili, Tsereteli 1981: 164].

თრიალეთის კულტურის დაცემა ანატოლიაში მიმდინარე პროცესებთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ძვ.წ. XIX-XVIII სს. ასირიული ვაჭრობის ფინალური ფაზა იყო [Burney 1980: 164]. ხეთური სახელმწიფოს ჩამოყალიბების შემდეგ ლითონით ვაჭრობა ხეთების ხელში გადავიდა, მოიშალა ტრადიციული სავაჭრო კავშირები, რამაც სამთამადნო საქმეში და მეტალურგიაში სპეციალიზირებული სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის საზოგადოებას გასაღების ბაზარი დროებით დაუკარგა.

ჯერ კიდევ ძვ.წ. III ათასწლეულის მიწურულსა და ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში აშურელების ძირითადი სავაჭრო ექსპედიციების ჩვენთვის ცნობილი გზები სირიაში, ასევე აღმოსავლეთ მცირე აზიაში, სპილენძის, ვერცხლისა და ტყვიის საბადოებით მდიდარი რაიონებისაკენ მიდიოდა. აქედან, შუამავლების მეშვეობით, აშურელების კავშირები აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთისაკენაც ვრცელდებოდა. ბაზრებთან დაკავშირებული ხელოსნები ლითონის გასუფთავებას ახდენდნენ და ზოდებს ამზადებდნენ, ე.ი. ლითონი იმ კონდიციამდე მიჰყავდათ, რომელიც მიღებული იყო საერთაშორისო ვაჭრობაში. მცირე აზიის და ჩრდილოეთ სირიის ვაჭრობაში დაფუძნების შემდეგ აშურელმა ვაჭრებმა შექმნეს სავაჭრო კოლონიების მთელი სისტემა, ცენტრით ქანეში [IDV 1988: 30].

ძვ.წ. III-II ათასწლეულების მესოპოტამიურ წყაროებში აღწერილია შორეულ და ეგზოტიკურ ქვეყნებთან ვაჭრობა და საბრძოლო მოქმედებები. ტექსტებში თითოეული რეგიონი მოხსენიებულია იმ სპეციფიკურ ნედლეულთან კავშირში, რითიც იყო მდიდარი. მაგ. აღწერილია, რომ მაგანი (იდენტიფიცირებულია თანამედროვე ომანის ნახევარკუნძულთან), მელუჰა (ინდის დაბლობი) და არატა (თანამედროვე ირანის სამხრეთ-დასავლეთი) მდიდარი იყო ძვირფასი ქვებით და ლითონით.

ცნობილია, რომ ურუქის მეფე ენმერქარი, მოგვიანებით კი სარგონ აქადელი, დასავლეთისკენ და აღმოსავლეთისკენ სავაჭრო გზების გააქტიურებით იყვნენ დაინტერესებული. სარგონმა, მაგალითად, თავისი ვაჭრების დასაცავად მოაწყო საომარი კამპანია მცირე აზიაში, პურუშხანდაში (იდენტიფიცირებულია აჩემჰუიუქთან, ცენტრალურ ანატოლიაში). მერი ჰელმსი აღნიშნავდა მოგზაური ვაჭრების მნიშვნელოვან წვლილს საერთაშორისო ურთიერთობების განვითარებაში, აგრეთვე ომში მოპოვებული სიმდიდრის იდეურ მნიშვნელობას. მ. ფონ დე მიეროპის მიხედვით, ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა პერიოდის მესოპოტამიური ელიტა მოპოვებული სტატუსის აღსანიშნავად თავიანთ სიმდიდრეს წარმოაჩენდა თავის სახლებსა და სამარხებში, ასევე სავარაუდოდ, ტაძრებში ღვთაებებისადმი შეწირულობების სახით. მმართველ ელიტას სტატუსის შენარჩუნება შორეულ ქვეყნებში საბრძოლო და სავაჭრო ექსპედიციების მოსაწყობად სტიმულს აძლევდა. ამავე მიზანს ემსახურებოდა გაცვლითი საჩუქრები მეზობელი ქვეყნების მეფეებისთვის. შორეულ ქვეყნებში მოვაჭრეების მეშვეობით მოპოვებული ძალაუფლების სიმბოლოებით ელიტა იმყარებდა და იმაღლებდა სტატუსს საკუთარ მოსახლეობის თვალში. განსაკუთრებული მასალისაგან დამზადებული ნივთები რელიგიურობას და მაგიურ ასოციაციებს ინვევდა, რადგან ისინი მოიპოვებოდნენ შორეული ქვეყნებიდან საზღვაო და სახმელეთო გზებით, რომლებიც საკმაოდ სახიფათო იყო. ამის შედეგი იყო შორეულ ცივილიზაციებს შორის ინტერკულტურული გაცვლა [Aruz 2003: 239].

ხელოვნების იმ ნიმუშების ფორმალურ-სტილისტური, იკონოგრაფიული და ისტორიული ანალიზი, რომლებიც დამახასიათებელია ელიტური საგნების ცალკეული ჯგუფებისათვის, განსაკუთრებით ეს ეხება ეგზოტიკური მასალისაგან დამზადებულ ნივთებს, ასახავს კულტურულ გაცვლას სხვადასხვა ცივილიზაციებს შორის [Aruz 2003: 240]. მაგალითად, ებლას სამეფო სასახლის მდიდარ მონაპოვარს შორის აღსანიშნავია ეგვიპტური წარმომავლობის დიორიტის და ალბასტრის ვაზები, რომლებზეც ამოკვეთილია IV და VI დინასტიების ფარაონების სახელები; ურთიერთობა ხორციელდებოდა სავაჭრო გზით ლევანტის სანაპირო ქალაქების გავლით. ინდის დაბლობის ქალაქებში კი აღმოჩენილია იმპორტი ცენტრალური აზიიდან [Aruz 2003: 241].

არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული იშვიათი მასალა და განსხვავებული არტეფაქტები ინტერკულტურული გაცვლის არსებობაზე და ფართო გეოგრაფიული სივრცის ათვისებაზე მიუთითებს. ეს ეხება არა მარტო ოქროს, ან ვერცხლის სამკაულს და ძვირფას ქვებს, არამედ ქლორიტის და ალბასტრის ჭურჭელს, ქვის ქანდაკებებს, კოსმეტიკურ ინსტრუმენტებს, ნიჟარებს,

სადაფს, სპილოს ძვალს, ხეს, სამაგიდო თამაშების ფიგურებს, აგრეთვე ისეთ საყოფაცხოვრებო ნივთებს, როგორცაა სანონი, ან ცოცხალი ცხოველები, მაგალითად მაიმუნი [Aruz 2003: 241].

ზოგიერთ მასალას რელიგიური მნიშვნელობა ჰქონდა, ის გამოიყენებოდა სატაძრო რიტუალებში, ტაძრების საკურთხეველის დეკორში, ღვთაებების გამოსახულებებში და ქანდაკებების შესამკობად. ელიტურ სამარხებში მიცვალებული მდიდრული საიუველირო ნაწარმით იყო შემკული, რადგან შესაძლოა, როგორც ზოგიერთ ტრადიციულ საზოგადოებაში, მისი სხეული ღვთაებისადმი მსხვერპლის აღმნიშვნელი იყო. შორეული აღმოსავლეთის მთებიდან ჩამოქონდათ ლაზურიტი, რის გამოც მას საკრალური მნიშვნელობა ჰქონდა.

ლაზურიტი ქალღმერთ ინანას ქვა იყო და ინერებოდა როგორც “ბრწყინვალე ნათება”. ის იყო ერთ-ერთი იმ პრესტიჟულ ქვათაგან, რომელიც ადრეული ეპოქის მესოპოტამიაში გამოიყენებოდა ღვთაებებისათვის შესანიშნავად. უძველესი საბადო, საიდანაც მოქონდათ ლაზურიტი ძველ აღმოსავლეთში იყო სარ-ი სანგ-ის საბადო ბადახშანის მთებში, თანამედროვე ჩრდილო ავღანეთში.

აქედან მომდინარე ლაზურიტი ფართოდ იყო გავრცელებული ძვ.წ. III ათასწლეულის დასავლეთ ცენტრალურ აზიაში, ირანში, მესოპოტამიაში, სირიასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში. საინტერესოა, რომ ეს ქვა ჰარაპულ სამყაროში ამ ცივილიზაციის აყვავების ეპოქაში არ იყო პოპულარული. მესოპოტამიაში კი ფირუზია საკმაოდ იშვიათი (მაგალითად ის არაა დადასტურებული ურის სამეფო სამარხებში). თუმცა, ის საკმაოდ ფართოდაა გავრცელებული ირანსა და ცენტრალურ აზიაში [Aruz 2003: 242-243].

ირანთან გარკვეულ კავშირებზე შესაძლოა მიუთითებს ლაზურიტის აღმოჩენის ფაქტები სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხებში [Gogadze 1972: 135; Simonyan 2004: 126]. სერდოლიკი, გიშერი, ქარვა და ფირუზია ჩასმული თრიალეთის XVII ყორღანში აღმოჩენილ ნახევრადძვირფასი ფერადი ქვებით ინკრუსტირებულ ოქროს თასში (ტაბ. XLI₆). ამ თასის შესამკობად ლაზურიტიც გამოიყენებიათ [Apakidze 2003: 23-25]. ლაზურიტი და სერდოლიკი მესოპოტამიაში საკმაოდ პოპულარული იყო. ეს ქვები ასევე ფართოდ იყო გავრცელებული ჰარაპას ქალაქებში. უძველესი წყაროების მიხედვით, სერდოლიკი მოქონდათ მესოპოტამიურ წყაროებში მოხსენიებული მითოსური ქვეყნიდან – მელუჰადან [Aruz 2003: 243].

სამხრეთ კავკასიაში, თრიალეთის კულტურის საიუველირო ნაწარმში აქატიც გამოიყენება. აქატიტ შემკული უნიკალური ყელსაბამები თრიალეთის VIII და ყარაშამბის მდიდრულ ყორღანებშია აღმოჩენილი. თრიალეთის კულონი (ტაბ. XLIV₂) ჯერ კიდევ ბ. კუფტინმა მიახლოებულა ქურუმი ქალის აბაბაშტის ურუქ-ვარკაში აღმოჩენილ ყელსაბამს [Kuftin 1941: 94, XCIV, XCV].

ოქროს და ვერცხლის სამკაული, რომელიც პოპულარობით სარგებლობდა ახლო აღმოსავლეთში, ხშირად შორს, დასავლეთითაც ვრცელდებოდა. მაგალითად, მძივები, რომლებიც წარმოადგენენ მილაკით შეერთებულ დისკებს, აღმოჩენილია ანატოლიაში, ესკიაპარში და ტროაში, ეგეოსურ სამყაროში კუნძულ აიგინაზე გვხვდება. ამ ტიპის მძივი მრავლადაა ნაპოვნი ინდის ცივილიზაცი-

ის ქალაქებში, მათ შორის ლოტკალის პორტში, აგრეთვე თურქმენეთში, ალტინ თეფეზე, ირანში – თეფე ჰისარში, ურის სამეფო სამარხებში. ისინი ასევე ნაპოვნია სამხრეთ კავკასიაში, ლორი-ბერდსა (ტაბ. XLIV₆) და ლჭაშენში (ტაბ. XLIV₇). კავკასიაში აღმოჩენილი ოქროს ნახევარმთვარისებრი საყურეების მსგავსი სამკაული მთელ ძველ სამყაროში – მესოპოტამიაში, სირიასა და ირანში, ტროასა და ხმელთაშუაზღვისპირეთში იყო გავრცელებული.

ძვ.წ. III ათასწლეულის ძველ აღმოსავლეთში ფართოდ იყო გავრცელებული ოქროსგან, ან ვერცხლისგან დამზადებული ოთხსპირალიანი მძივები (ურის სამეფო სამარხები, ლარსა). მსგავსი მძივი აღმოჩენილია ლჭაშენში (ტაბ. XLIV₇) დარიშხანიანი ბრინჯაოსაგან დამზადებული მსგავსი დიდი ზომის საგანი ცნობილია არსლანთეფეს ე.წ. “სამეფო” სამარხიდან. R. Maqsvel-Hislop-ი ამ სიმბოლოს ხსნის, როგორც წყლის ნაკადის ნიშანი და უკავშირებს ქალღმერთ ნანშეს, წყლის ღვთაება ენქის ქალიშვილს. მსგავსი ფორმის მძივი აღმოჩნდა ტელ-ბრაკში, ერთ-ერთ განძში, აგრეთვე აშურში, ძვ.წ. XX საუკუნით დათარიღებულ სამარხში, რომელშიც დაკრძალული მიცვალებული, სავარაუდოდ ჩაბმული იყო სავაჭრო ქსელში, რომლის პრიორიტეტი ანატოლიური ლითონით ვაჭრობა იყო. თეთრად გრავირებული ოთხი სერდოლიკის მძივი აღმოჩნდა ამავე სამარხში, რაც სავარაუდოს ხდის ამ ვაჭრის კავშირურთიერთობას აღმოსავლეთთანაც, მაგალითად ინდოსტანის ნახევარკუნძულთან [Aruz 2003: 244].

ძვ.წ. III ათასწლეულში ძველ აღმოსავლეთში პოპულარული იყო თეთრი ფერის პასტით ინკრუსტირებული სერდოლიკის მძივები. ერთი ასეთი მძივი თრიალეთის XIII ყორღანშიც [Kuftin 1941: 437, ტაბ. CI] აღმოჩნდა (XIV ყორღანში – ჟორჟიკაშვილისა და გოგაძის მიხედვით - Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84). ასეთი მძივების ერთ-ერთ სახეობას წარმოადგენდა თეთრი ფერის თვალისებური სპირალებით შემკული სერდოლიკის მძივები, რომლებიც გავრცელებული იყო ინდოსტანში, ბაჰრეინსა და მესოპოტამიაში [Aruz 2003: სურ. 74]. ამ სახეობის შემდგომ განვითარებას უნდა წარმოადგენდეს ძვ.წ. II ათასწლეულში მითანის სამეფოსა და შემდგომ ასურეთში გავრცელებული „თვალეზიანი“ მძივები, რომელთა ადგილობრივ მინაბადს, სავარაუდოდ, წარმოადგენდა ძვ.წ. I ათასწლეულში სამხრეთ კავკასიაში, განსაკუთრებით კი თრიალეთში გავრცელებული ე.წ. „დომინოსებური“ მძივები.

ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში ძირითადი სავაჭრო გზა სამხრეთ კავკასიიდან მესოპოტამიაში, სირიასა და პალესტინაში, როგორც ჩანს, გადიოდა მაღალთაზე, რაც კავკასიის ადრებრინჯაოს ხანის კულტურების განვითარებას და მათ სამხრეთით გავრცელებას უწყობდა ხელს. ამავე ეპოქაში ფუნქციონირებს ურმიისა და ვანის ტბებისაკენ მიმავალი სავაჭრო გზა.

ძვ.წ. XVIII საუკუნისათვის მაღალთაზე გამავალი სავაჭრო გზა, ისევე როგორც ანატოლიაში არსებული ასირიელთა სავაჭრო კოლონიები განადგურდა. იგივე ეპოქაში (ძვ.წ. 1760 წ.) ნადგურდება უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო ცენტრი ევფრატზე – მარი [Margueron 1999: 12]. იგი წარმოადგენდა ქალაქს, რომელზეც გადიოდა სავაჭრო გზა „ამომავალი მზიდან ე.ი. არაბეთის სრუტიდან

ჩამავალ მზემდე ე.ი. ხმელთაშუა ზღვამდე“ [Bahnessi 1987: 17]. ძვ.წ. III ათასწლეულის დასაწყისში და შუახანებში მარიში ხე-ტყე და სპილენძი ჩამოჭკონდათ ანატოლიიდან, ხოლო ავღანეთიდან - დიდი რაოდენობით ლაზურიტი [Fortin 1999: 94, 157]. შესაძლოა მარისტან ურთიერთობის შედეგად სამხრეთ კავკასიაში მოხვდა ლაზურიტის და თვალისანი მძივები [Simonyan 2004: 126].

ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ახლო აღმოსავლეთში მომხდარმა მნიშვნელოვანმა პოლიტიკურმა ცვლილებებმა გავლენა იქონია სავაჭრო-გაცვლით ურთიერთობებზე. შამში-ადად I-ის (ძვ.წ. 1813 – 1781 წწ) მოქმედებებმა დაარღვია მთელი აღმოსავლეთის საქარავნო გზების სტრუქტურა [IDV 1988: 30]. ამავდროულად იქმნება ხეთების ძლიერი სახელმწიფო, რომელიც მნიშვნელოვან სავაჭრო გზებს აკონტროლებდა მცირე აზიაში [IDV 1988: 128]. შეცვლილმა პოლიტიკურმა სიტუაციამ მალათიაზე გამავალ გზას მნიშველობა დაუკარგა. ანატოლიის სავაჭრო კოლონიების დაცემამ და ძველი სავაჭრო გზების მოშლამ სამხრეთ კავკასიის შუა ბრინჯაოს ხანის კულტურების დაცემაც გამოიწვია.

ძვ.წ. XVI საუკუნის მიწურულიდან სამხრეთ კავკასიაში ახალი კულტურის აყვავების ხანა იწყება. ამ დროს იწყებს გავრცელებას ერთიანი არქეოლოგიური კულტურა, რომელსაც ჩვენ ბარეთის კულტურას ვუწოდებთ [Narimanishvili 2006; Narimanishvili 2006]. ამ კულტურის ძეგლები პირველად თრიალეთში ბარეთის მინდორზე (ადგილი „ბაიბურთი“) აღმოჩნდა. ბ. კუფტინმა აქ მოპოვებული მასალები შუა და გვიანი ბრინჯაოს ხანებს შორის მოათავსა. შემდეგში ბარეთის მინდორზე გათხრილ სამარხებში მოპოვებული კერამიკა სამხრეთ კავკასიის არაერთ ადგილზე აღმოჩნდა და მას პირობითად „ბაიბურთულ კერამიკას“ უწოდებდნენ. მოგვიანებით ბ. კუფტინის მიერ ბარეთში გათხრილი სამარხები კ. ფიცხელაურმა „გარდამავალი ხანის“ ძეგლებს შორის მოაქცია. ამ ტიპის ძეგლების აღსანიშნავად ზოგჯერ ხმარობენ ტერმინებს – გარდამავალი ხანის ძეგლები, ცენტრალურამიერკავკასიური კულტურა, ლჭაშენ-წითელგორული კულტურა, ბაიბურთული ტიპის ძეგლები. ჩვენ ტერმინი „ბარეთის კულტურა“ უფრო მისაღებად მიგვაჩნია.

ბარეთის კულტურის საზღვრები თრიალეთის კულტურის არეალს ემთხვევა. ის სამხრეთ კავკასიის ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილშია გავრცელებული და ძირითადად ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებს მოიცავს.

სამხრეთ კავკასიის ის რეგიონი, სადაც ბარეთის კულტურაა გავრცელებული, შუაბრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპთან შედარებით უფრო კონსოლიდირებულია, შეინიშნება კულტურულ-ეკონომიკური და პოლიტიკური ერთიანობა.

გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ კავკასიაში კულტურის ახალი ელემენტების გაჩენა თან სდევს ხური-მითანის სახელმწიფოს აყვავებას. ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში მითანის სამეფო ერთ-ერთ უძლიერეს ქვეყანას წარმოადგენდა, რომელსაც ანგარიშს უწევდნენ ეგვიპტის ფარაონები და ხეთების მეფეები.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში, შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გამო, სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო კავშირები ძირითადად ვანისა და ურმიის ტბებისაკენ მიმავალი გზებით ხორციელდებოდა. მცირე აზიაში და მესოპო-

ტამიაში მსხვილი სახელმწიფოების წარმოქმნამ საერთაშორისო ვაჭრობის ძველი ფორმებით აღდგენა შეუძლებელი გახადა [IDV 1988: 128]. ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზა მესოპოტამიისაკენ ვანის ტბის აღმოსავლეთ სანაპიროსთან, ან ურმიის ტბის დასავლეთ სანაპიროსთან გადიოდა, შემდეგ მდ. მცირე ზაბს მიუყვებოდა და არბელას გავლით ზემო მესოპოტამიაში ჩადიოდა. როგორც ჩანს, ამ გზით სარგებლობდნენ ვაჭრები სამხრეთკავკასიური ლითონების გატანისას. ქარავანთა ძირითად ტვირთს ასევე ქსოვილები და მარილი წარმოადგენდა.

შემდგომში, მდ. ხაბურის აუზში წარმოქმნილმა მითანის სამეფომ აშური დასავლეთის კომუნიკაციებს ჩამოაშორა, ასევე შეწყდა მისი კავშირი აღმოსავლეთთან, როდესაც მდ. ადემის აუზში ჩამოყალიბდა არაპხას ხურიტული სამეფო, რომელიც მდ. მცირე ზაბზე (ტელ-მახუტის რ-ნი) არსებულ მნიშვნელოვან გადასასვლელს ფლობდა. ირანის პლატოსკენ მიმავალ მეორე გასასვლელს, რომელიც დიალას ველზე გადიოდა, აშურთან მტრულად განწყობილი კასიტების სამეფო აკონტროლებდა.

ხურიტები ახლო აღმოსავლეთში უძველესი დროიდან სახლობდნენ. ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანებსა და ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში ზაგროსის მთიანეთში უკვე არსებობდა ხურიტული სახელმწიფოები (კარახარი, მოგვიანებით შუშარა, არაპხა და ა.შ.). შესაძლოა ძვ.წ. III ათასწლეულში სწორედ ხურიტები იკავებენ ევფრატის ზემო წელს. ნამოსახლარი ტელ-მოცანი, აქ აღმოჩენილი არქივის მასალების მიხედვით, გაიგივებული იყო ქალაქ ურქიშთან, რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოსათვის ხურიტული ქალაქი იყო [Fortin 1999: 170]. ხურიტულენოვანი წარმომადგენლობა არსებობდა ქანეშის სავაჭრო ცენტრში და მასთან დაკავშირებულ სხვა ქალაქებში (განსაკუთრებით ურშუში). ეს ფაქტი იმაზე მიუთითებს, რომ ტავროსისა და ზაგროსის მთიანეთის მოსახლეობა ახლო აღმოსავლეთის დასავლეთ ოლქებთან ვაჭრობას უფრო ადრე აწარმოებდა, ვიდრე მათთან პოლიტიკურ კონტაქტებს დამყარებდა [IDV 1988: 66-67].

ძვ.წ. XVI საუკუნეში ხურიტული მოსახლეობის გავლენა ევფრატის დასავლეთით უკვე ძლიერი იყო. ძვ.წ. XV საუკუნისათვის ხური-მითანის სამეფო უძლიერეს პოლიტიკურ გაერთიანებას წარმოადგენდა. ძველი ეგვიპტელები მითანის იცნობდნენ „ნაჰარინას“ სახელით [Melikishvili 1954: 19]. შესაძლოა ეს სახელი უკავშირდებოდა ტოპონიმს „ნაირი“, რომლსაც ძვ.წ. XV-XIV საუკუნეებში ასირიელები იყენებდნენ სამხრეთ კავკასიის ერთი ნაწილის და თანამედროვე აღმოსავლეთ ანატოლიის, ჩრდილოეთ ქურთისტანის და სამხრეთ აზერბაიჯანის ტერიტორიების აღსანიშნავად [IDV 1988: 93]. სემიტურ ენებში „ნახარაინა“ და „ნაირი“ ჩრდილოეთით მდებარე მხარეს, ქვეყანას აღნიშნავდა [Melikishvili 1954: 19]. ასირიელები ხური-მითანის სახელმწიფოს „ხანიგალბატს“ უწოდებდნენ. მითანის სახელმწიფოს ადგილობრივი თვითდასახელება კი „მაითენე“ იყო [IDV 1988: 71].

ძვ.წ. XIV საუკუნისათვის მითანის სამეფო იმდენად ანგარიშგასაწევი ძალა იყო, რომ ეგვიპტის ფარაონები მასთან ბრძოლას მითანის მეფეებთან ნათე-

საური კავშირების დამყარებას ამჯობინებდნენ. მითანის სამეფო დინასტია ნათესაურ კავშირს ამყარებს ეგვიპტის XVII დინასტიის ფარაონებთან. ცნობილია, რომ ამენხოტეპ II ცოლი ართათამა I-ის ასული იყო; ამენხოტეპ III ცოლად ყავდა შუთარნა I-ის ასული, კელუ-ხეფუ [Podany 2010:186, 195-196].

მეცნიერთა ნაწილის აზრით, ძვ.წ. II ათასწლეულის მანძილზე მითანის ჩრდილოეთ რეგიონებიდან და არაპხადან თანამედროვე სომხეთისა და სამხრეთ საქართველომდე, შესაძლოა კავკასიის მთებამდეც, მოსახლეობა ეთნიკურად ერთგვაროვანი იყო [IDV 1988: 90]. ბ. პიოტროვსკის აზრით, მრავალი საერთო ნიშანი შეინიშნება ამ რეგიონებში გავრცელებულ კერამიკაში, შეიარაღებაში, მშენებლობაში და ა.შ., საერთო ნიშნები ჩანს სამხრეთ ოლქების ხურიტებსა (ტიგროსის სამხრეთი, ზემო მესოპოტამია, ჩრდილოეთ სირია) და ცენტრალური სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობას შორისაც [IDV 1988: 90].

თანამედროვე ლინგვისტიკური მონაცემებით ხურიტული ენა ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიური (ნახურ-დაღესტნური) ენების მონათესავეა. უძველესი ხურიტული ტექსტები ძვ.წ. III ათასწლეულის II ნახევრიდანაა ცნობილი. ძვ.წ. I ათასწლეულიდან კი ამ ენაზე შესრულებული ტექსტები აღარ გვხვდება [Khachikyan 1990: 574]. დიაკონოვის აზრით, ცალკეული ლექსიკური მსგავსება ხურიტულსა და ქართველურ ენებს შორის შესაძლოა შორეულ ნათესაურ კავშირებზე მეტყველებდეს [Dyiaconov 1980: 104].

პირველად ა. სვანიძემ მიაქცია ყურადღება ქართულ ენაში დადასტურებულ გამოთქმებს „ყირამალა“, „თავდაყირა“, „ივრი არაღე“, „არი არაღე“, „თარი არაღე“. გ. მელიქიშვილი ამ ლექსიკის ქართულ ენაში გაჩენას ურარტული ტომების გარკვეული ნაწილის ქართველურ ტომებთან ასიმილაციით და ქართველი ხალხის შემადგენლობაში შესვლით ხსნის [Melikishvili 1959: 117]. ასევე, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ხურიტულ-ქართველური ლექსიკური თანხვედრა იმ უძველეს ერთობაზე მიუთითებს, რომელიც ურარტულ ხანაზე გაცილებით ადრე, ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში, ან უფრო ადრეც უნდა არსებულებოდა.

ძვ.წ. XV-XIV სს. სამხრეთ კავკასიაში გავრცელებული მესოპოტამიური, ეგვიპტური, თუ ლევანტიური იმპორტი ახლო აღმოსავლეთის სახელმწიფოების პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული გავლენის ანარეკლს წარმოადგენდა. ამ დროს ცილინდრულ საბჭდავებთან ერთად კავკასიაში ვრცელდება ნინა აზიური ტიპის სატევრები და მახვილები, ამულეტები, სკარაბეები, სკარაბეოიდები, ბრინჯაოს ქანდაკებების და სირიული ღვთაებების რელიეფური გამოსახულებები, მინის მძივები და ეგვიპტეში, სირიასა და მესოპოტამიაში გავრცელებული ოქროს სამკაული. გავრცელებას იწყებს კერამიკის დამზადების სრულიად ახალი ტექნოლოგია და ახალი ტიპები. ჩნდება ორბორბლიანი ეტლები და საზიდრები, რომელშიც, როგორც ჩანს, ცხენები იყო შებმული.

მითანიელები თავიანთ დაპყრობით ომებში ეყრდნობოდნენ სამხედრო ელიტას, ჯარს, რომელსაც როგორც მითანში ისე სირია-პალესტინაში ეწოდებოდა მარიჯანნი-ნა. ამ სიტყვას დაუსაბუთებლად უკავშირებდნენ ძველ ინდურ მარყა-ს რაც „ახალგაზრდა კაცს“, ავესტაში კი „მამაკაცთა კავშირის ნევრს“ ნიშნავდა. შემდგომ ეს ფენა გადაიქცა თავისებურ დიდგვაროვანთა

ნოდებად – „საბრძოლო ეტლებზე მოარულებად“, თუმცა ალაღახის არქივის ტექსტებიდან ცნობილია ისეთი marijanni-na, რომლებსაც არა აქვთ საბრძოლო ეტლი [Wilhelm 1992: 47-48]. გასათვალისწინებელია ის ფაქტი რომ სირია-პალესტინაში ცხენის და ეტლის შენახვა მხოლოდ მდიდარ ხალხს შეეძლო, რადგანაც ძალიან ძვირი ჯდება [Wilhelm 1992: 47].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანების სამხრეთ კავკასიაში ეტლით, ან ხის სარეცელით (საზიდარით) მიცვალებულის დაკრძალვა, ან მიცვალებულისათვის ურმის დეტალების ჩატანება [Narimanishvili 2009: 23, სურ. 39], შესაძლოა, კავკასიის ტერიტორიაზე სწორედ ამ სოციალური ფენის არსებობაზე მიუთითებდეს. ამ ფაქტზე შეიძლება ისიც მეტყველებდეს, რომ ეტლიან სამარხებში დაკრძალულები არიან როგორც მამაკაცები, ისე ქალები (საფარ-ხარაბას № 30 სამარხი [Narimanishvili 2010: 302], ბერიკლდეები [Mansfeld 2001: 44-52, სურ. 20], ლჭაშენი [Martirosyan 1964: 96-98]). ჩვენი აზრით, სამხრეთ კავკასიაში ეტლიან სამარხებში დაკრძალული მიცვალებულები სწორედ ეს marijanni-na დიდგვაროვნები არიან და მათი მაღალი სოციალური წარმომავლობის მაჩვენებელი ეტლია (საინტერესოა, რომ სვანურად მამაკაცი, მამრი არის მაარე და სახელი marijanni-na შესაძლოა ქართულენოვანი წარმომავლობის იყოს). არ არის გამორიცხული, რომ სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი შტანდარტები, რომლებსაც ცხენშებმულ ეტლზე ამხედრებული მეომრების გამოსახულებები (ქანდაკებები) ამკობს, სწორედ ამ სოციალურ ფენას ეკუთვნოდა.

ჩვენი აზრით, ძვ.წ. XVI-XIV სს-ში, მითანის ძლიერების ხანაში, სამხრეთ კავკასიის ცენტრალური ნაწილი განიცდიდა ამ სამეფოს ძლიერ პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ გავლენას, რის შედეგად ამ ეპოქის ნამოსახლარებზე და სამაროვნებზე ჩნდება წინააზიური ტიპის მახვილები, მინის მძივები, ეგვიპტური სკარაბეები და „Common Style“-ის მითანიური საბეჭდავები, რომლებიც B.Salje-ს კატალოგის მოხედვით სირიულ-ლევანტიურ ჯგუფს ეკუთვნის [Salje 1990: ტაბ. V-XII].

გვიანი ბრინჯაოს ხანა ეგვიპტეს, ლევანტს, მესოპოტამიას, ანატოლიას, კვიპროსსა და ეგეოსის აუზს შორის ინტენსიური საერთაშორისო ინტერაქტივობით ხასიათდება, რაც სხვადასხვა ფორმით (ვაჭრობა, დიპლომატია, სამეფო ქორწინება, საომარი კონფლიქტები) გამოიხატა. ამ ეპოქის ინტერნაციონალური ატმოსფერო მჟღავნდება ხელოვნების ნიმუშების ისეთ თვისებებში, რომელიც გასაგები და მისაღებია სხვადასხვა რეგიონებში.

ხმელთაშუაზღვის აუზის ძვ.წ. XIV-XIII საუკუნეების ხელოვნებაში მეცნიერების მიერ გამოყოფილია ე.წ. ინტერნაციონალური სტილი [Feldman 2002]. უგარითის სამეფოს ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშებზე დაყრდნობით, მ. ფელდმანმა გამოყო ტერმინი “ინტერნაციონალური სტილი”. უგარითი (ძვ.წ. XVI-XIII სს.) მდებარეობდა თანამედროვე სირიაში, ხმელთაშუაზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე, იმ გზაჯვარედინზე, რომელზეც გადიოდა სახმელეთო და საზღვაო გზები ხმელთაშუა ზღვის აუზში, ანატოლიასა და მესოპოტამიაში. ეს გზები სირიას აკავშირებდა ბალკანეთთან, ირანსა და ინდოეთთან. უგარითის არქივებში აღმოჩენილი დოკუმენტები სხვადასხვა ენაზეა დაწერილი. უგა-

რითულ ენაზე შედგენილი საბუთების გარდა ნაპოვნია აქადურ, ხურიტულ, ეგვიპტურ, ხეთურ და კვიპროსულ-მინოსურ ენაზე დანერგილი დოკუმენტები. უგარითში აღმოჩენილ ხელოვნების შესანიშნავ ნიმუშებს შორის ბევრი დამზადებულია, ან შემკულია ისეთი ეგზოტიკური მასალისაგან, როგორცაა სპილოს ძვალი, ლაზურიტი, ალუბასტრი და სხვა. მრავლადაა ოქროს და მინის სამკაული და ჭურჭელი. მასალის ნაწილი სამეფო სასახლეში იყო აღმოჩენილი, ნაწილი კი სამარხებში. უგარითული ხელოვნება ინტერნაციონალური სტილის შესანიშნავ მაგალითს წარმოადგენს.

საერთაშორისო ურთიერთობებმა, შორეულმა სახმელეთო და საზღვაო მოგზაურობებმა, წერილობითა კომუნიკაციამ საფუძველი ჩაუყარა ფუფუნების საგნების და ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშების გავრცელებას ხმელთაშუაზღვისპირეთში და ახლო აღმოსავლეთის შიდა რეგიონებში. “ინტერნაციონალური სტილის” ხელოვნების ნიმუშები ავლენენ ისეთ დამახასიათებელ თვისებებს, რომლებიც სცილდება კულტურულ და გეოპოლიტიკურ საზღვრებს. ეს ეხება ადვილად გადასატან ფუფუნების საგნებს, რომლებიც დამზადებულია სპილოს ძვლის, ოქროს, ალუბასტრის, ან ფაიანსისაგან და არ ექვემდებარებიან ატრიბუციას ამა თუ იმ კულტურული რეგიონისადმი, რადგან სხვადასხვა რეგიონისათვის დამახასიათებელი მოტივები ერთმანეთშია შერეული [Feldman 2002].

ინტერნაციონალური სტილის გავრცელების არეალში გარკვეულწილად სამხრეთ კავკასიაზე ხვდება. ამის დასტურს წარმოადგენს აქ აღმოჩენილი მითანური ცილინდრული საბეჭდავები, მინის და ფაიანსის მძივები, სკარაბეები და სკარაბეოიდები, ლევანტიური სტილის ქალის ქანდაკებები. არ არის გამორიცხული, რომ სამხრეთკავკასიური ცხოველსახიანი შტანდარტებიც ამ ინტერნაციონალური სტილის გამოვლინება იყოს. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა ნუზის არქივებში აღმოჩენილი ცილინდრული საბეჭდავების ანაბეჭდები. კომპოზიციებში გამოსახულ ადამიანებს უჭირავთ ფრინველისა და ხარის ფიგურებით შემკული შტანდარტები, რომლებიც ეგვიპტური ე.წ. ჰოროსის შტანდარტების მსგავსია [Porada 1947: 15,43,115, ტაბ. 30,35,43].

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სამხრეთ კავკასიაში ინტერნაციონალური სტილის გავრცელება XIV საუკუნეში მითანის სამეფოს მეშვეობით ხორციელდებოდა.

ძვ.წ. XIV ს-ს მეორე ნახევარში ხეთების სამეფო, ეგვიპტე და ასურეთი გაერთიანებული ძალებით გამოვიდნენ მითანის წინააღმდეგ. ხეთების მეფე სუფილულიუმა I-მა (ძვ.წ. 1340-1325 წწ) დაიპყრო მითანის მთელი მიწები ხმელთაშუაზღვამდე, კარხემიშის ჩათვლით [Wilhelm 1992: 69]. ხოლო ძვ.წ. XIII ს-ის შუა ხანებში ასურეთის მეფე ადადნერარი I-მა დაიპყრო მითანის დიდი ნაწილი [Wilhelm 1992: 75].

ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში ხური-მითანის სამეფოს ტერიტორიის უდიდეს ნაწილს ნაირის ქვეყნების გაერთიანება იკავებს, რომლის სათავეში დიაუხის სამეფო ჩანს. ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულისათვის, ნაირის ქვეყნების კოალიციიდან წინა პლანზე ურარტუ გამოდის, რომელიც ძვ.წ. IX საუკუნიდან უძლიერესი სახელმწიფო ხდება.

ამდენად, შეიძლება ითქვას, რომ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში პოლიტიკური ძალების გადანაწილებას და ახალი სახელმწიფოების ჩამოყალიბებას მოჰყვა მახლობელ აღმოსავლეთში ძველი საქარავნო გზების მოშლა. მანამდე (ძვ.წ. IV-III ათასწლ.) სავაჭრო გზა სამხრეთ კავკასიიდან მესოპოტამიაში, სირიასა და პალესტინაში გადიოდა მალათიაზე. ამ ფაქტმა ხელი შეუწყო ადრე ბრინჯაოს ხანის კულტურების ჩამოყალიბებას ანატოლიაში [Mellaart 1985: 24] და შესაძლოა კავკასიაში, აგრეთვე მათ გავრცელებას სამხრეთით. ეს სავაჭრო გზა, ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისში, ისევე როგორც ასირიელების სავაჭრო კოლონიები განადგურდა. ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებისათვის კავშირი სამხრეთ კავკასიასა და მესოპოტამიას შორის, შესაძლოა მცირე ზაზისა და არბელას გავლით ხორციელდებოდა. ამ ტერიტორიებს კი ძვ. წ. XV-XIV სს. აკონტროლებდა მითანი [Narimanishvili 2004: 105].

ძვ.წ. II ათასწლეულში სავაჭრო ქარავნების ძირითად ტვირთს წარმოადგენდა ქსოვილები. მათ შორის იყო სხვადასხვა ფერის შალის და სელის ქსოვილები. ტანისამოსი, განსაკუთრებით კი კარგი ტანისამოსი ხეთურ ანატოლიაში საკმაოდ ძვირად ფასობდა. ლამაზი ტანსაცმელი ღირდა 30 სიკლი, რაც 30 ცხვარს შეესაბამებოდა [Gurney 1987: 78-79]. სამხრეთ კავკასიაში, კერძოდ საფარ-ხარაბას სამაროვანზე დაფიქსირებულია სხვადასხვა ფაქტურის და ფერის (მენამული, ფირუზისფერი, ყავისფერი, ნაცრისფერი და ლურჯი) სელის და შალის ქსოვილები. ზოგი ნიმუში უხეში და შეუღებავია. განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია ნითელი-მენამული ფერის ქსოვილის ნაშთი (№ 85 სამარხიდან). მენამული ფერის ქსოვილების წარმოება და გავრცელება ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის (ლევანტის) ქალაქების მონოპოლიას წარმოადგენდა. ნითელი საღებავი კეთდებოდა მხოლოდ აღმოსავლეთ ხმელთაშუაზღვისპირეთის სანაპიროზე არსებული მოლუსკების სახეობისაგან [IDV 1988: 74; Bernhardt 1982: 90]. ამ მოლუსკებისაგან საღებავს ფინიკიელებამდეც აკეთებდნენ, მაგრამ ფინიკიელებმა იზრუნეს მის გავრცელებაზე მეზობელ ქვეყნებში [Bernhardt 1982: 90]. სწორედ ფინიკიელებმა დაიწყეს ამ მოლუსკებისაგან (Murex) მიღებული საღებავით სელის და შალის შეღებვა მენამულისფერ-ნითლად და ლილისფერ-ლურჯად. ამის შედეგად დიდ სამეურნეო მნიშვნელობას იძენს იაფი შეუღებავი შალის შემოტანა სირიის მეცხოველეობის რაიონებიდან და შემდეგ კი მთელი წინა აზიიდან. ფინიკიიდან კი ნითლად და ლურჯად შეღებილი ქსოვილი დიდ ფასად გადიოდა. თავად საღებავი, შეღებილი ნივთებისგან განსხვავებით, ვერ უძლებდა ხანგრძლივ შენახვას, ამიტომ ექსპორტის საგანი ვერ იქნებოდა [IDV 1988: 236].

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ჩნდება იმპორტული ნაწარმი, თუ მათი ასლები ეგვიპტიდან და ლევანტიდან. რიტუალური ქვები ეგვიპტიდან [Narimanishvili 2009: 23, სურ. 25], ლურჯი მინის მძივები და სკარაბეები [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72; Narimanishvili 2004: 105], სხვადასხვა ამულეტები: გულის [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84], ბაყაყის [Pitskhelauri 2005 85-86] და ღორის [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72] გამოსახულებები. ძველ ეგვიპტესა და ლევანტში გავრცელებული

იყო ამულეტების და სკარაბეების ჩატანება სამარხებში. გულის, ბაყაყის და სკარაბეის გამოსახულება აღორძინებასთან და სასიცოცხლო ძალების განახლებასთან იყო დაკავშირებული. ეს ამულეტები იდებოდა მიცვალებულის სხეულზე, რათა მისი ძალა მისცემოდა. ისინი ხმარებაში იყო უძველესი სამეფოდან რომაულ ხანამდე [Budge 2001: 150; Budge 2003: 165, 189].

ეგვიპტეს სავაჭრო ურთიერთობა პალესტინასთან უძველესი დროიდან ჰქონდა. ძვ.წ. IV ათასწლეულის დასაწყისში ეგვიპტეში პალესტინიდან შეაკვთ ლითონები, განსაკუთრებით კი სპილენძი. ძვ.წ. II ათასწლეულის დასაწყისიდან ეგვიპტეს ქანაანიდან შემოჰქონდა ცხენები, ხე-ტყე, ვერცხლი, სპილენძი, ღვინო, სხვადასხვა ზეთები. ეგვიპტიდან კი ლევანტში შემოდიოდა ოქრო, სხვადასხვა სახის ტანსაცმელი, საკვები, თოკები, სელის საფენები. აგრეთვე მრავლად შემოჰქონდათ სხვადასხვა სამშენისეები, ამულეტები და წვრილმანი მაგიური, თუ საკულტო დანიშნულების ნივთები [Bard 1999: 842-844], რომელიც ქანაანიდან შესაძლოა სამხრეთ კავკასიაშიც ხვდებოდა. შესაძლოა კავკასიაში უკვე მათი ქანაანში დამზადებული ასლები ჩაჰქონდათ, თუმცა ზოგიერთი მეცნიერის აზრით, ურთიერთობა ეგვიპტესა და კავკასიას შორის XII დინასტიის ხანაზე (ძვ. წ. 1991-1786 წწ) უფრო ადრე იწყება [Hubert 1925: 29].

სამხრეთ კავკასიაში აღმოჩენილი ზოგიერთი მცირე ზომის ქანდაკება [Pitshelauri 1973: ტაბ. XLIV-1] გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ქანაანურ ქანდაკებებთან [Frankfort 1977: 259, სურ. 299-300] და შესაძლოა მათ უხეშ ასლებს წარმოადგენენ.

სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის საგანს ალბათ წარმოადგენდა ლითონი, მატყლი, ტყავი, ხე-ტყე და ცხენები. ძვ.წ. II ათასწლეულში ახლო აღმოსავლეთში ცხენი და ცხენშებმული ეტლი ძალზე ძვირად ფასობდა. შესაბამელი ცხენი ანატოლიაში 30 სიკლი ღირდა [Gurney 1987: 78]. ცნობილია კიკული მითანელის და უგარიტის არქივებში შემონახული ტრაქტატები ცხენების მოვლის შესახებ. ეტყობა ცხენი იმდენად ეგზოტიკური ცხოველი იყო და მისი მოვლა იმდენად უჩვეულო საქმე, რომ მეფინიბეებსა და მეეტლებისათვის სპეციალური ინსტრუქციები იყო საჭირო. ჩვენამდე არ მოუღწევია შრომებს, თუ როგორ უნდა მოიხნას მინა, ანდა გამოიძერწოს ქოთანი. ასეთი ინფორმაცია შთამომავლობას გადაეცემოდა როგორც საყოფაცხოვრებო ცოდნის ელემენტი, რომელიც ყველასათვის კარგად იყო ცნობილი. ტრაქტატები ცხენის მოვლის შესახებ გამონაკლისს წარმოადგენდა [Shifman 1987: 41-42].

ძვ.წ. II ათასწლეულში სირია-პალესტინაში ცხენი დიდი იშვიათობა იყო. ჯერ კიდევ ძვ.წ. XIV-XIII სს. ცხენები სახელმწიფოებს შორის ვაჭრობის ობიექტს წარმოადგენდნენ და ძალზე ძვირად ფასობდნენ [Shifman 1987: 41]. ასირიული წყაროების მიხედვით, ასურეთში უძველესი დროიდან ცხენები მეზობელი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე ქვეყნებიდან შემოჰყავდათ [Piotrovski 1959: 151]. თიგლათფილესერ I-მა ნაირის მეფეთა კავშირზე გამარჯვების შედეგად, მათ დააკისრა ვალდებულება: 1200 ცხენი და 2000 მსხვილფეხა რქოსანი. სალამანსარ III ცხენების დიდ რაოდენობას იღებდა ურმიის ტბისპირეთიდან. ურარტულ წარწერებში ხშირადაა მოთხრობილი ამიერკავკასიის

რეგიონებიდან ცხენების გამორეკვის შესახებ ვანის სამეფოს ცენტრში. ნადავლის სიაში პირველ ადგილას ცხენებია მოხსენიებული [Piotrovski 1959: 151]. მოშინაურებული ცხენი ანატოლიასა და სამხრეთ კავკასიაში სავარაუდოდ ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში არსებობდა [Burney 1993: 314]. თრიალეთში ძვ.წ. XVII-XVI სს ნამოსახლარებზე აღმოჩენილი ოსტეოლოგიური მასალით დასტურდება ამ ცხოველის გამოყენება ყოფაში. ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში კი შეიძლება ვილაპარაკოთ განვითარებულ მეცხენეობაზე. შესაძლოა, ძვ.წ. II ათასწლეულში იგი ვაჭრობის, კერძოდ კი სამხრეთ კავკასიიდან ექსპორტის ობიექტი იყო, რასაც აადვილებდა ეთნიკურად ერთგვარი მოსახლეობის და ძვ.წ. XVI-XIV სს ხური-მითანის სამეფოს არსებობა სამხრეთ კავკასიიდან სირია-პალესტინამდე.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიისათვის ვანის და ურმიის ტბებისაკენ მიმავალი გზის მნიშვნელობა უფრო იზრდება. ძლიერდება ასურეთის ბრძოლა ჩრდილოეთით მდებარე „ნაირის ქვეყნების“ წინააღმდეგ. საყურადღებოა ტიტული, რომელიც მიიღო თუქულთი-ნინურთა I-მა (ძვ.წ. 1244-1208 წწ.) – „მეფე ძლიერი, მეფე ასირიის, მეფე ქარდუნიაშის, შუმერის და აქადის, მეფე სიპარის და ბაბილონის, მეფე თილმუნის და მელახას, ზემო და ქვემო ზღვების მეფე, მთების და ფართო სტეპების მეფე, შუბარეელების, კუთიების და ნაირის ყველა ქვეყნის მეფე“. ასურეთის მეფეები არასოდეს ყოფილან თილმუნის (ბახრეინის) და მელახას (ინდოეთი) მფლობელები. როგორც ჩანს, მეფის ტიტულში ასახულია მთელი პროგრამა, რომელიც ახალი ქვეყნების, საერთაშორისო სავაჭრო გზების და ცენტრების ხელში ჩაგდებას ითვალისწინებს. ძვ.წ. 1112 წელს თიგლათფილესერ I-მა დალაშქრა ხეთების ყოფილი სამეფო. მისი მიზანი იყო მნიშვნელოვანი სავაჭრო გზის დაპყრობა, რომელიც მიუყვებოდა ზემო ევფრატის და ქოროხის დაბლობებს, რომელთა სიახლოვეს მდებარეობდა იმ ეპოქისათვის უმნიშვნელოვანესი სპილენძის, ვერცხლის და ტყვიის საბადოები [IDV 1988: 103,108].

ძვ.წ. XIII საუკუნიდან, მითანის სამეფოს დაცემისა და ასურეთის მილიტარისტული პოლიტიკის დაწყებიდან ახლო აღმოსავლეთში რთული პოლიტიკური და ეკონომიკური სიტუაცია ჩამოყალიბდა, რომელიც სამხრეთ კავკასიის მოსახლეობასაც შეეხო. სამხრეთ კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ახლო აღმოსავლური არტეფაქტები, ან მათი ასლები შედარებით იშვიათად ჩნდება.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუა ხანებში სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო კავშირები ძველ აღმოსავლურ სახელმწიფოებთან ძირითადად ვანის და ურმიის ტბებისაკენ მიმავალი გზებით ხორციელდება. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ირანის ზეგანისაკენაა მიმართული (ტაბ. II). კავკასიის არქეოლოგიურ ძეგლებზე ნაპოვნი არტეფაქტები მიუთითებენ კონტაქტებზე ირანსა და მის მიმდებარე რეგიონებთან. საფარ-ხარაბას სამაროვანზე აღმოჩენილია თვალისანი მძივები (ტაბ. L₄), ჯიხვისთავიანი საკინძი [Kuftin 1941: 77, სურ. 87-1] და ქუსლიანი ჭურჭელი (ტაბ. LVIII₁, LIX₂), რომელთა უახლოესი პარალელები ჩრდილოეთ ირანში, სამხრეთ თურქმენეთსა და ჩრდილოეთ ავღანეთში გვხვდება [Narimanishvili

2010: 303, 333]. თეთრი ან წითელი პასტით ინკრუსტირებული ბიკონუსური მძივები გავრცელებული იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ ირანში (თეფე ჰისარი III); სამხრეთ თურქმენეთში (მურაბის აუზი), ნამაზგა VI პერიოდში; ინდის ველზე, პოსტხარაპულ კულტურაში; ჩრდილოეთ ავღანეთში (მუნდიგაკი) და ძვ.წ. II ათასწლეულის პირველი ნახევრით თარიღდებიან. იგივე რეგიონშია გავრცელებული და ამავე პერიოდს მიეკუთვნება რქოსანი ცხოველის (ჯიხვი, ხარი) თავიანი საკინძები [Sarianidi 1977: 83-84, 102-104]. ქუსლიანი ვაზები და სასმისები გავრცელებულია ზაგროსის მთიანეთში, გიანის კულტურაში, სადაც ქრონოლოგიურად ძვ.წ. II ათასწლეულში ექცევა, ტერიტორიულად კი ჩრდილო-აღმოსავლეთ და ჩრდილო-დასავლეთ ირანშია გავრცელებული [Stankevich 1978: 17-31]. თრიალეთისა და კასპიის ზღვის სამხრეთ რაიონებში მსგავსი მასალების აღმოჩენა ამ რეგიონების გარკვეულ კონტაქტებზეც უნდა მიუთითებდეს.

ძვ.წ. II ათასწლეულის შუახანებში სავაჭრო ურთიერთობები მითანის სამეფოს შუამავლობით ან მეშვეობით ხორციელდებოდა. როგორც ჩანს, ამ პერიოდში სამხრეთ კავკასიის სავაჭრო-ეკონომიკური ინტერესები სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ირანის ზეგანისაკენაა მიმართული. ამ მიმართულებით სავაჭრო ურთიერთობების გაფართოვებამ, უფრო მოგვიანებით, „ნაირის ქვეყნების“ კოალიციიდან ერთ-ერთის – ურარტუს გაძლიერება და გამოყოფა გამოიწვია, რომლის მნიშვნელოვანი ქალაქები და სიმაგრეები სწორედ ამ გზაზე იყო განლაგებული. სავარაუდოა, რომ სავაჭრო გზებისა და შესაბამისად სამხრეთ კავკასიის ლითონით ვაჭრობის კონტროლმა ურარტუს სამეფო ახლო აღმოსავლეთის ერთ-ერთ ძლიერ სახელმწიფოდ აქცია.

Trade and Trade Roads between South Caucasus and Near East in 3rd – 2nd Millenniums B.C.

Trading relations between the South Caucasus and the Near East has supposedly existed since the upper paleolithic period [Kushnareva 1974: 28]. These trade relations, along with some chronological interruptions, continued as well through the neolithic and eneolithic periods. Although the foundation of regular barter relation comes from early bronze age [Mellaart 1985: 21].

Between the late 4th millennium and the early 3rd millennium B.C. new cultural elements appeared in the South Caucasus region in the Kura-Araxes cultural area. In our opinion, these could be explained by Mesopotamian cultural influence [Shanshashvili and Nari-manishvili 2009: 13-17].

In this article we are not going to discuss the problem of spreading of weapons, because this issue was studied more than once [Kuftin, 1949: 71-75; Japaridze 1969:151-167; Kushnareva and Risin 2001: 103-109].

We suggest that the appearance of mud-brick buildings (Kvatskhela, Kul-Tepe II, Shengavit) and adornment of buildings with polychrome paintings (Gudabertka) in South Caucasus could be explained by Mesopotamian cultural influence.

The tombs built by a stone plates or bricks (pl. XXV) appear in south Caucasus at the middle ages of IV millenniums B.C. (Tamarisi, Koda, Kiketi, Ardasubani, Saphar-Kharaba, Gegharot, Horom). Stone or brick tombs were very rare in Anatolia and Mesopotamia (Tepe-Gawra [Lloyd, 1984: 72], Korucutepe [Loon van and Güterbrock 1971: 17] and Arslantepe [Frangipane, 2003: 33-34]. Almost in all cases, they were distinguished by rich inventories of grave goods and accordingly represented the tombs of nobles. From our point of view, the stone tombs in south the Caucasus, as well as in Anatolia, were constructed upon the Mesopotamian models.

From the first half of the 3rd mill. B. C. some kinds of sign-symbols appeared on the ceramics of Kura-Araxes culture, which had been drawn on the dump clay before baking. In Ozni [Kuftin 1948: fig. 15] (pl. XXVI-1-3), Beshtasheni [Kuftin 1941: fig. 116] Aradeti and Kve-mo Aranisi sites as well as in the cemetery of Amiranis Gora [Chubinishvili 1963: pl. V] (pl. XXVI-4,5) ceramic pottery with pictographic signs was found. Those signs are similar to archaic scripts of the ancient civilizations: Sumerian, Proto-Elamite, Indus, and Hieroglyphic Luwian [Shanshashvili 1999: 31-36]. Evidently on the defined level of progress, Kura-Araxian society reached the stage where the need for writing appeared, but due to the unknown reasons it could not get over this phase and the sign-symbols did not transform into writing.

In the developed phase of Kura-Araxes culture painted pottery (pl. XXVII-XXVIII) appeared (Kvatskhela, Beshtasheni, Ozni, Avranlo, Kve-mo Aranisi, Shengavit). Iconography is very poor: asymmetrical triangles, wide belts, dots and swastikas [Shanshashvili 2007: 227-229]. Similar painted pottery, but with a richer set of ornaments was spread through the Upper Euphrates region sites dating from the Early Bronze Age II and III (Arslantepe, Korucutepe, Degirmentepe, Norshuntepe, Han Ibrahim Shah, Pulur, Tepecik, Ienikei, Imamo-

glu). We can suggest that the appearance of painted pottery could be connected to a certain social, economical and cultural relation within the region of Malatya.

A Few miniature architectural models were found in Kuro-Araxes sites. At this time there are only six specimens in Kvatskhela (pl. XXIX-2; XXX-5), Amiranis Gora (pl. XXX-1), Khizanaant Gora (pl. XXIX-1, XXX-2) [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1], Ozni (pl. XXX-3) and Digasheni (pl. XXX-6). Their height fluctuates from 25 to 55 sm. The use of these subjects is not known yet. Similar model-incense-burners were found in Mesopotamia, in Eridu – Abu Shahrein of Ubeidian period, as well as in stratum XI of Tepe Gawra and in Khafajah of Jemdet Nasr period [Goff 1963: fig. 147,237, 328, 496].

The model of building was also found in Mari (2700-2500 B.C.) [Parrot 1955: tab. XV-1, 2]. A similar Kvatskhela model was found in the temple of Ai, near Jerusalem (pl. XXX-4), and like the subjects from Khizanaant Gora was found in Gerar [Gilead 1993: 470], in Gilat [Levy and Alon, 1993: 517] and in Givataim [Kaplan 1993: 521]. Models from Ai are dated from the middle ages of III millenniums B.C. and the ones from Gerar, Gilat and Givataim are conditionally from eneolithic period. In our opinion, the models of houses that dated from the Kura-Araxes period must be for cult use. Supposedly, these models were either subjects from the south or they were made to imitate the Syria-Mesopotamian models on the spot.

Clay objects with a flat base and two horn-like projections (pl. XXXI, XXXII) are characteristic to Kura-Araxes culture (Kvatskhela, Khizanaant Gora, Kulbakebi, Arich). Similar, small size objects were found in the Level XI in Tepe Gawra [Goff 1963: fig. 562], in a temple. Horn-objects were also found in Tell-Brak [Goff 1963: fig. 667-668]. Such horn-objects as amulets in the Near East region were functioning from the Halaf period [Goff 1963: 154].

Stamp seals found in Akhali Jhinvali (pl. XXXIII-4), Talin (pl. XXXIII-3), Grakliani (pl. XXXIII-1, XXXIV-1, 2) and Gudabertka (pl. XXXIV-3,4,5) are similar to near eastern specimens.

Mesopotamian influence is apparent in the clay anthropomorphic high relief (height 45 cm, width 31 cm) discovered at Natsargora settlement (pl. XXXV) and dates from the end of the Early Bronze Age (the middle of III millenniums B.C.). The upper part of high relief is decorated with seven extensions. The middle and the highest one divide the relief in two symmetrical parts. From the central extension, on both sides of the ridge, at a lower level, there are hollows. On the left part in the hollows, obsidian plates are framed. The lower obsidian “eye” is surrounded by a relief spiral. The right side of the relief is reconstructed only partly, so the reason for the existence of right “eye” can only be guessed. The high relief is stylistically like the anthropomorphic images depicted on big clay vessels discovered in Anatolia, in layers IX-X of Pular [Koşay 1976: tab. 83-58, 59; tab. 85-51, 69, 70].

We can find some similarities between the Natsargora high relief and the small-size anthropomorphic sculptures of four eyed creatures discovered in Syria in the Tell-Brak “Eye temple” [Goff 1963: fig. 657-660] as well as with the image of the anthropomorphic creature with spiral eyes depicted on the alabaster stele discovered in Mari (3rd millenniums B.C.) [Fortin 1999: fig. 295]. According to the existing data, it is very difficult to determine the function of Natsargora high relief. It is known that high relief terracotta figurines, which were placed on the wall of the house altar, existed throughout Mesopotamia from the beginning of the 3rd millennium B.C. Between them were god’s images, mythological, or cult scenes,

also images of different demons, masks which protected the house from evil spirits. We can suppose that the Natsargora high relief represents some kind of protecting god or patron demon. It seems that this high relief also was hanging on wall or set up on podium.

Very refined and luxury subjects appear on the archaeological sites of South Caucasus at the end of 4th millennium and at the beginning of 3rd millennium B.C. Among them, diadems from Kvatskhela and Gudaberka can be distinguished, parade weapons from Sachkhere, weapons and jewelry made from precious metal from Amiranis Gora, Gegharot (pl. XLIV-3), Ananauri (pl. XLIV-1), Bedeni, which are similar to the analogical models from Anatolia and Mesopotamia.

The appearance of these kinds of artifacts in South Caucasus instantly indicates that part of the population, which became rich trading with natural resources, formed the local elite. Although, in spite of that in the early Bronze Age this part of South Caucasian population had distinct political and cultural relations with the civilizations of Near East, they did not manage to reach the level of “town civilization”.

Kura-Araxes culture starts to become suppressed in South Caucasus during the middle ages of the 3rd millennium B.C. By this time a lot of novelty appears, like the “splendid kurgans” of “kings” and aristocrats, with plenty of luxury objects, jewelry (pl. XLIII, XLIV-1-3), metal vessels (pl. XLI, XLII-1,2,3), weapons made from precious metals, textiles, and ornamented clay vessels (pl. XLVI) as well as wooden utensils.

From the eastern side, stone-paved grand ritual-procession roads border upon the kurgans (pl. XXXVI, XXXVII). The length of some roads reach 600 m., with a width of 7.0 m [Narimanishvili 2004a]. Occasionally, the ritual procession traveled along this road to the kurgan and was carrying the deceased or the ash.

A lot of jewelry that was found in the kurgans dates back to the Middle Bronze Age. The greatest similarities between the South Caucasian, Mesopotamian and Syrian products were observed by scholars a long time ago [Kuftin 1941: 94-98; Jafaridze 1969: 176; Puturidze 2005: 17-19].

In some of the early kurgans of the Trialeti culture amulets were found that are probably of Egyptian origin. The foot-shaped amulet from the XIV Trialeti kurgan deserves particular interest (pl. XL-12). It is made from yellow stone with red bands and spots. This amulet finds the closest parallels with the old kingdom of Egypt and the kurgan is dated from the end of the 3rd millennium B.C. [Gogadze 1972: 44, 95]. Foot-shaped amulets were spread in this period of Old Kingdom and in the “first transitional period” i.e. in time of V-VIII dynasties (2465-2100 B.C.). In the next periods we almost do not meet them. The trialetian amulet is absolutely identical to the Egyptian one (pl. XL-13,14), which was presented to the Metropolitan Museum by Helen Miller Gould [<http://www.metmuseum.org>]. Also, it very much resembles the foot-shaped pendants (pl. XL-13), which come from the excavations of F. Petrie [<http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk>].

On the sites from the Early and Middle Bronze Age in South Caucasus (Tsartsis Gora, Koreti, Martkopi, Treli, Verin-Naver, Lori Berd, Chachkari, Karashamb, Kudurli) we meet a large number of different kinds of jewelry made from sea shells (pl. XL-2,3). Some of them were determined. They belong to the type of *Arcularia* sp. and *Conus* sp. Existing of them

in one complex (Verin-Naver) points out that they come from Persian Gulf, or from the southern shore of Iran [Simonyan, 1984: 130]. The discovery of nacre jewelry with Cowries shells in Martkopi probably points on their origin from the Indian Ocean.

We find extensive use of shell in IV-III millenniums B.C. in Mesopotamia in both natural and highly worked forms. Pendants and beads made from various shells were discovered in the graves at Tello, Khafajah and Ur [Gensheimer 1984: 67]. T. Gensheimer supposes the occurrence of some shells in Mesopotamian sites during the Proto and Early Dynastic periods coincides with the expansion of trade networks in the Persian Gulf and these shells were without a doubt an important trade commodity. By the 3rd millennium B.C. important trade networks had been developed in the lower Indus Valley whereby whole shells were being distributed to distant inland sites [Gensheimer 1984: 70].

The vessels made from valuable metals in the kurgans of Trialeti have close parallels with Mesopotamian and Iranian materials of the 2nd millennium B.C. Small silver cups from kurgan XV of Trialeti (pl. XLI-2) have close parallels to the metallic vessels excavated in Mesopotamia, Iran and Indostan (Assur, Tell ad-Der, Tello, Tepe Giyan, Mehrgarh, Chankhu-Daro) [Müller-Karpe 1995: fig. 7-1, 6, 10, 18, 22, 23]. A small silver mug with handle found in kurgan XVI (pl. XLI-1) of Trialeti is similar to the small bronze vessels discovered in Qale Nisar and Tepe Guran [Müller-Karpe 1995: fig. 9-7, 10-7]. Golden goblets from Kirovakan (pl. XLII-2) and VII kurgan of Trialeti (pl. XLII-3) also closely parallels with materials discovered in Tell Suleima [Müller-Karpe 1995: fig. 9-7,9].

Domestic subjects are expressed on the silver goblets from Trialeti (pl. XLI-3) and Karashamb (pl. XLI-4): tables, stools, vessels, are analogous to the works of art used in cult practice in Syria-Mesopotamia at the boundary of 3rd – 2nd millenniums B.C. [Narimanishvili 2007].

It has not one marked resemblance to the large sized painted potteries found in the Trialeti kurgans (pl. XLVI, 7-11) and Iranian ceramics [Kuftin 1941: 86; Çiringiroğlu 1984: 139].

Discovery of lapis lazuli on the cemeteries of South Caucasus dated from the Middle Bronze Age points towards close contacts with Iran [Gogadze 1972: 135; Simonyan 2004: 126].

Productive evidence from Levant and Egypt has been confirmed at the archaeological sites of the south Caucasus from the middle ages of the 2nd millennium B.C. First of all we must discuss the so called Common style mitannian seals [Piliposyan 1998: tab. 41, 42; Pogrebova, 2000: 145-150; Narimanishvili, 2004]. In the last few years some cylinder seals at the cemetery of Saphar-Kharaba were discovered, which also belong to the mitannian Common Style glyptic. On the seals from grave №5 is expressed man in short tunic and peaked hat, who is holding a standard ending with six ray star (pl. XLVII-7). The man is kneeling in front of a pedestal, which is decorated with two skew crosses. On the pedestal stands a horned animal (like an antelope). This seal is dated from the 15th – 14th cc. B.C. Seals of this group were basically spread in Syria and Palestine: Ras-Shamra, Byblos, Bet-Shan, Hazor and Gezer and are dated from the 16th – 13th cc. B.C. The Seal from Trialeti finds the closest parallels to Bet-Shan and Ras-Shamra, in layers which are dated from the 15th – 14th cc. B.C. [Salje 1990: 211]. However, on the seals from Levant the man figure holds a so called bouquet-tree in his hand [Salje 1990: tab. V-95], unlike the one of Trialeti which holds a standard ending with six ray star in his hand. Because of this detail it closely relates to the seals from Bet-Shan, Megiddo, and Jerusalem [Salje 1990: tab. VI-101].

On the second seal which was discovered in grave № 27 there are expressed fishes in two rows (pl. XLVIII-6). The fish motive was very popular for the ancient Near Eastern glyptic. It is a wide-spread motive also for the Common Style mitannian glyptic. The seals from Trialeti are very similar to those from Hama and Ras-Shamra [Salje 1990: 220].

It must be mentioned that in grave # 6 of Saphar-Kharaba cemetery was discovered a human faced scaraboid, made from transparent blue glass (pl. XLIX-9,10,11). Almost similar scaraboid, made from green glass (pl. XLIX-12), was discovered in Nuzi [Starr 1937: pl. 120-**ل١**]. Similarity of this example with the Trialeti one is such big, that it seems that the both were made in the same workshop. Man face-shaped scaraboids were spread in ancient Egypt, in the late period of the middle kingdom and in the second transitive period (17-16 cc. B.C.) [Hall 1913: 22-23].

A man face-shaped scaraboid (pl. XLIX-9,10,11) which was discovered on the cemetery of Saphar-Kharaba might be a sign of some distant contacts between Egypt and Trialeti. Scaraboids were also discovered in Metsamor [Khanzadyan 2003: 100].

On the cemetery of Saphar-Kharaba, in grave № 8 were found nine stones of different kinds of geological species, form and color (pl. LI-LIV). They share a great likeness to the stones used for the “mouth opening” ritual, which were discovered in ancient Egypt. Stones from Saphar-Kharaba were discovered behind the deceased’s back in a small bag, in which, besides the stones there were flat sticks made from bone, obsidian arrowheads and narrow like lancet bronze knives. The stones discovered on the cemetery of Saphar-Kharaba might be Egyptian origin. They very much resemble the stones discovered in the tomb of Tutankhamun, which were used for “mouth opening” ritual [Hagen 2002: 160].

From the middle ages of 2nd millennium B.C we meet frog-shaped amulets on the territory of the south Caucasus. A golden frog-shaped plate (pl. XL-8) was discovered in 2nd kurgan of Lchashen [Khanzadyan et al. 2007: tab. XLI]. These kinds of shaped amulets were very popular throughout the Near East. They were made from different shaped stones, from glassy paste, faience, but the golden ones were made only in Egypt [Badj 2001: 83-85]. Many frog-shaped amulets were discovered on cemeteries and temples in eastern Georgia [Pitskhelauri 2005: 85-86] and Azerbaijan [Jalilov, Aladgarov 2008 fig.7]. Agate frog-shaped weights were found in Metsamor (pl. XL-9) [Khanzadyan 2007: tab. LXII]. Goldsmiths from Mesopotamia usually used different animal form weights (Arnaud et al. 1979: 27). Supposedly, figurines from the South Caucasus were also used as weights.

South Caucasian bronze plastic (pl. LXVI) [Pitskhelauri 1973: tab. XLIV-1] distinctly resembles the figurines from Syria [Frankfort 1969: 144; Edwards 2003: tab. 48]. It is not unlikely that the bronze figurines were manufactured in loco per Syrian samples, but it is also possible that they were imported from Levant to South Caucasus like Mitannian seals or ritual stones.

Relief images on the vessel (pl. LXVII) discovered in the temple of Meli-Gele [Pitskhelauri 1973: tab. XLIV-2,3] are similar to the iconography of fertility goddess from Syria. We can see analogical images on the vessels from Larsa (pl. LXVIII-7,8) [Barrelet 1952: fig. 8], Mari (pl. LXVIII-6) [Bunatz et al. 1999: 83 fig. 80], as well as on the so called Burney relief (pl. LXVIII-1) Andre-Salvini, 2008: 22].

In spite of the large chronological difference, we have noticed multiple times the similarity between the south Caucasian bronze sculptures for chariot decoration (pl. LXIX-LXXIII,

LXXIX-1,2) and the Mesopotamian (pl. LXXV-1,2,3) and Anatolian (pl. LXXIV, LXXV-4, LXXIX-3,4) ones (Mansfeld 2001: 19-61).

Very rich material discovered on Saphar-Kharaba cemetery (eyed-beads, pin with ram head, high stern vessels) has been found with archaeological materials discovered in northern Iran, southern Turkmenia and northern Afghanistan [Narimanishvili 2006: 102].

The spread of south Caucasian archaeological cultures of the early and middle Bronze Ages to south (pl. I) and the imported products discovered on sites and cemeteries, as well as some cultural innovations, indicates to the strong relation between the population of this region and eastern civilizations. These facts show that exchanging goods and trading was very intensive.

The foundation of Sumerian colonies on river Euphrates and trading with Mesopotamia in 3400-3250 B.C. provoked the extension of Sumerian urban culture in the Upper Euphrates region and in Anatolia. The influence of Uruk is very clear in Malatya and Tepecik.

Archaeological data points to the existence of the contact zones between South Caucasus and near eastern civilizations. In different periods those zones were in different places. That kind of zone for Kura-Araxes culture was central Anatolia, of the Malatya (Arslantepe) region. At the end of the 4th millennium B.C. the Malatya region was an economically advanced and well organized regional centre. The source of wealth of the Arslantepe community supposedly came from metal trade. M. Frangipane believes that Kura-Araxes culture appears in the region of Malatya, in Arslantepe in the end of 4th millennium B.C. [Frangipane 1997: 49].

The key industry of Kura-Araxes society traditionally is considered metallurgy and metalwork, so supposedly they delivered metal to Arslantepe. The latest researches brought to light, that the south Caucasian foundry workers used the Sumerian measure of weight as a standard system. Forms and ingots discovered on Kura-Araxes sites are identical to Sumerian measure of weight and amount 1 mine or 60 sikles. This fact shows that “Kura-Araxian metallurgists and traders knew very well how to use the same measures of weight which were spread in Mesopotamia [Gevorkyan 2004: 53].

In the opinion of Kelly-Buccellati this culture had exact control on resources and trading roads throughout eastern Anatolia (Kelly-Buccellati 1990: 121-122). At the beginning of the 3rd millennium B.C. this culture is characterized by the similar villages and small towns though none of them are found to be spread in area of the Syrian town culture [Kelly-Buccellati 1990: 120]. W. Orthmann suggests that it was spread into Syria – Tell-Mardikh/Ebla and Hama at the beginning of 3rd millennium B.C. [Orthmann 1985: 64]. In the opinion of R. Amiran Kura-Araxes/Karaz black burnished pottery reaches Palestine in the Early Bronze period III (in the second half of the 3rd mill. B.C. (2650 – 2350 B.C.) [Amiran 1993: 23].

In the EB II-III periods of Palestine, a demographic explosion was connected to an economic rise, which was in a way was conditioned with the existing international transitive road, which passed along the rivers Orontes and Jordan, as well as the Mediterranean coast strip. The archaeological sites of Khirbet-Kerak culture were located exactly on the valleys of these rivers (Esse 1991: 103, 104). It is not by exclusion that the newcomers from north controlled a distinct section of the trading road. It is remarkable, based on the facts of Ben-Tor that the part of the hoard of bronze weapon from Kfar-Monash, after making chemical analyses, is of Caucasian origin [Ben-Tor 1992: 113].

In contrast to Palestine, Kura-Araxes type black burnished pottery is very rare in North-Eastern Syria. It is possible that the Syrian towns like Tell Mozan and Tell Brak prevented the spreading of this culture in the above mentioned region. The profitable geographic statement of these cities gave them a chance to control the trading roads to South Mesopotamia [Kelly-Buccellati 1990: 124].

The main road from Anatolia to south passed along the rivers Khabur and Euphrates, as well as the southeastern direction, across the Khabur triangle and down to the Tigris River. It seems that the towns situated in this region were locking the routes from the Ergani mines toward Mesopotamia, which passed near the modern city of Mardin. This road in later periods was called the “Persian King Road” [Kelly-Buccellati 1990: 118].

Kura-Araxes culture spread through inland Iran along Urmia lake toward the lowland of Kazvin [Rothman 2005: fig. 2].

In the middle ages of 3rd millenniums in South Caucasus Kura-Araxes culture was changed by Trialeti culture. The area of which it spread is smaller, but broadly coincides with the Kura Araxes culture in South Caucasus.

The concentration of Kura-Araxes and Trialeti culture sites near mines (generally near copper mines) or their situation on transit roads, as well as their high level of metallurgy industry, shows that the formation and rise of the cultures in South Caucasus in the Bronze Age was connected with the manufacturing of metals. The formation and rise of Trialeti culture (second half of 3rd millennium and beginning of 2nd millennium B.C.) was connected with metal manufacturing of bronze weapons with tin admixture and not arsenic, like in Kura-Araxian period [Jafaridze 1992: 184], which makes the weapon lighter and more comfortable for use. It seems that the source of wealth for the Trialeti culture was trade in natural resources and first of all in new technologies. On the sites of the middle bronze age in South Caucasus, we meet different materials, which prove the relations of ancient population of South Caucasus with Mesopotamia, Syria, Iran and Mycenae. It seems that the road, which was connecting South Caucasus with Syria and Palestine in 4th – 3rd mill. B.C. still existed in this period.

In the beginning of the 2nd millennium B.C. important political events took place in Near East. Shamshi-Adad I (1813-1781 B.C.) that created a strong state, which locked all the roads going along Euphrates, Tigris and mountains of Zagros, and with that conduct he abolished the structures of the caravan trade throughout the whole Near East (IDV 1988: 30). In the same period, the Hittite kingdom rose up in Asia Minor region. It had domination over a wide territory spread from Tuz Lake to Taurus passes. At about 1800 B.C. were destroyed Hattusas, Alishar and Kanis (IDV 1988: 128). In 1760 B.C. were destroyed Mari, which had a very important place in international trading [Margueron, 1999: 1].

The changing political situation had an influence on trade relations. The existence of Mesopotamian trade colonies in Anatolia (Kultepe-Kanesh, Norshuntepe) was also conditioned by trade routes, which were connecting the South Caucasus with Syria. Because of the destruction of these cities, the road via Malatya lost its importance. This destruction of colonies and violation of trade routes caused the decline of South Caucasian Middle Bronze Age cultures.

In the middle ages of 2nd millennium B.C., the appearance of new elements in the South Caucasus coincides with the rising Mitanni kingdom.

The Egyptian, Levantine and Mesopotamian import was the mirror of economical and political influence of Near East. With the mitannian cylinder seals in South Caucasus, there also appears near eastern types of daggers and swords, amulets, scarabs, bronze figurines and relief images of Syrian gods, glass beads and golden jewelry, which were spread in Egypt, Syria and Mesopotamia. Also, a new technique of making pottery is formed. New types of ceramics start to spread. There also appears two-wheeled carts, in which as it seems were harnessed by horses.

In the 16th c. B.C. again a single culture was spread in the South Caucasus. The region is more consolidated, and appears to be culturally, economically and politically unified.

The appearance of big states in Asia Minor and Mesopotamia made it impossible for the restoration of international trading in its old form. That is why one of the main trade routes leading to Mesopotamia moved to the east coast of Lake Van or to the west coast of Lake Urmia (pl. II). After that, the route was passed the river Little Zab and crossed Arbela coming to Upper Mesopotamia [IDV 1988: 30].

As it seems, this exact road was used by the traders, who were carrying south Caucasian metal. In the following period, the Mitannian kingdom, which appeared in Khabur basin, locked the western communications to assure another road to the Iranian plateau, which was passing through the Dyala valley, and was controlled by Kassite kingdom.

From the beginning of the 13th c. B.C, after decline of Mitanni and the beginning of Assyrian military policy, a grave situation emerged in Middle East, which also concerned the South Caucasian population. On archaeological sites of the South Caucasus near eastern artifacts and copies appeared more rarely.

From the second half of the 2nd millennium B.C. the trade relations between South Caucasus and Near East supposedly were generally carried out by the roads through Van and Urmia lakes. As it seems, the trading and economical interests of the South Caucasus were also going towards the direction of the Iranian Plateau (pl. III). Materials discovered on the South Caucasian sites prove the contacts with Iran and neighbor regions. Supposedly, the relations of South Caucasus with Mesopotamia, Syria and Iran had been executed through the mediation of Mitanni kingdom.

Later after the reinforcement of the Assyrian state, a new wave of its expansion to the north begins, which was accomplished through the conquering of trading roads. More peaceful trading relations were changed by military campaigns and conquering politically.

Торговля и торговые пути между Южным Кавказом и Ближним Востоком в 3-2 тысячелетиях до н.э.

Предисловие

Товарно-обменные отношения между Южным Кавказом и Ближним Востоком возможно существовали ещё в эпоху верхнего палеолита [Kushnareva 1974: 28]. Эти отношения с хронологическими перерывами продолжались в эпоху неолита и энеолита. Хотя регулярные торгово-обменные отношения вероятно сложились в ранне бронзовом веке [Mellaart 1985: 21].

В эпоху ранней бронзы, в Центральной части Южного Кавказа сформировалась Куро-Араксская культура, которая распространилась на обширную территорию Кавказа и Ближнего Востока (таб. I). Эта культура сыграла значительную роль в древней истории Северного Кавказа, Анатолии, Северо-Западного Ирана и Восточного Средиземноморья. Ни одна из кавказских культур не распространялась столь широко и не оставляла столь значительную роль в истории Древнего Ближнего Востока.

Одним из основных признаков Куро-Араксской культуры является резкий подъём металлообработки. Именно в это время появляются различного рода орудия, изготовленные литьём. Многообразием отличаются металлические украшения. Быстрое и интенсивное развитие металлургии объясняется связями с древнейшими цивилизациями Ближнего Востока. Не раз отмечалось, что на Северный Кавказ предметы переднеазиатского происхождения попали из Южного Кавказа.

Куро-Араксскую культуру впервые выделил Б. А. Куфтин в 30-х годах 20-го века. Он же первый отметил связь этой культуры с древними цивилизациями Передней Азии и Средиземноморья [Kuftin 1948:18]. Близость Куро-Араксской и переднеазиатских культур не раз отмечалась в научной литературе, указывалось также о воздействии иранских и месопотамских влияниях [Gogadze 1972: 81; Japaridze 1976: 71]. О. Джапаридзе считает, что Куро-Араксская культура произошла путём слияния местной культуры с ранними анатолийскими культурами [Japaridze 1976: 71, 84]. По мнению некоторых учёных, новшества в Куро-Араксской культуре связаны с появлением новых этнических элементов [Chubinishvili 1971: 164]. Угасание Куро-Араксской культуры З. Махарадзе связывает с вторжением племён, носителей Беденской культуры [Makharadze 1994: 74-75].

Одной из причин общего подъёма культуры являлось расширение отношений с переднеазиатским миром [Japaridze 1991: 165]. Мы считаем, что в процессе культурно-исторического развития значительную роль играет торгово-экономические отношения.

Новые элементы культуры, засвидетельствованные на рубеже 4-3 тыс. до н.э. в Южном Кавказе довольно немногочисленны и отличаются от характерных артефактов Куро-Араксской культуры. По нашему мнению, эти культурные инновации являются следствием торгово-экономических связей между южнокавказскими культурами и древними цивилизациями Ближнего Востока. Новшества, засвидетельствованные в Куро-Араксской культуре можно объяснить сирийским и северомесопотамским влиянием [Shanshashvili, Narimanishvili 2009: 13-17]. Хотя надо отметить, что экспансия племён, носителей Куро-Араксской культуры на юг достигает Палестины (таб. I).

В первой половине и середине 3-го тыс. до н.э. чёрнолощённая керамика куро-араксцев появляется в городах Сирии (Тель Мардих, Тель Брак, Тель Мозан), где по всей вероятности, племена, носители Куро-Араксской культуры непосредственно имели отношения с месопотамскими торговцами и ознакомились с культурными достижениями Месопотамии.

На рубеже 4-3 тыс. до н.э. и особенно в середине 3-го тыс. до н.э. на археологических памятниках Южного Кавказа появляются изысканные и богатые предметы. Особо внимания заслуживают медные диадемы из Квацхелеби и Гудабертка, парадное оружие из Сачхере, серебрянные и золотые украшения и оружие из Амиранис Гора, Ананаури, Шенгавита, Бедени. Большая часть этих предметов имеет сходство с аналогичными изделиями из Анатолии и Месопотамии.

В начальной фазе второй половины 3-го тыс. до н.э. на южном Кавказе начинается новая ступень развития и эпоху ранней бронзы сменяет среднебронзовая эпоха. В восточной части Южного Кавказа формируются Марткопи-Беденская, Триалетская, Кармир-Бердская и Севан-Узерликская среднебронзовая культура [Japaridze 2002: 309].

С середины 3-го тыс. до н.э. начинается угасание Куро-Араксской культуры на Южном Кавказе. В это-же время появляются определённые новшества, среди которых особо надо отметить беденские и триалетские курганы, к насыпям которых с востока примыкают грандиозные «ритуально-процессионные» дороги, выложенные камнем [Narimanishvili 2004a]. Курганы этой эпохи являются величественными погребальными комплексами и содержат богатые украшения, посуду, изготовленную из драгоценных металлов, ткани, богато орнаментированную керамику и деревянные изделия. Распространение артефактов этой категории указывает, часть населения Южного Кавказа, которая вероятно разбогатела торговлей природными ресурсами, представляла собой местную элиту.

В середине 3-го тыс. до н.э. в центральной части Южного Кавказа появляются новые элементы культуры, единство которых известны как Беденская культура. Считаем, что основные элементы Беденской культуры сформировались в Анатолии, на основе Куро-Араксской культуры под влиянием ближневосточных цивилизаций. Оттуда Беденская культура распространилась на Южный Кавказ.

В конце 3-го тыс. до н.э. на Южном Кавказе появляется Триалетская культура. Ареал распространения этой культуры по сравнению с Куро-Араксской культурой не так обширен и на юг она не распространяется до Сирии. Хотя в районе оз. Урмии и некоторых регионах Анатолии сформировались родственные культуры. На Южном Кавказе границы распространения Триалетской культуры совпадают с ареалом Куро-Араксской культуры.

Концентрация памятников Куро-Араксской и Триалетской культуры близ медных рудников или их расположение на транзитных путях, а также высокий уровень металлургии, вероятно указывает, что формирование и расцвет южнокавказских культур бронзовой эпохи был обусловлен развитием металлообработки. В эпоху средней бронзы возрастает количество предметов из оловянистой бронзы. Возможно источником богатства Триалетской культуры являлась торговля природными ресурсами и в первую очередь новыми технологиями. На памятниках среднебронзовой эпохи Южного Кавказа встречаются предметы, которые указывают на связь древнего населения Юж-

ного Кавказа с Месопотамией, Сирией, Ираном, Эгейским миром, Египтом и Индостанским полуостровом.

Расцвет Триалетской культуры (Вторая половина 3-го и начало 2-го тыс. до н.э.) был связан с развитием отношений с переднеазиатским миром [Japaridze 1991: 166, 187]. В начале 2-го тыс. до н.э. на Ближнем Востоке произошли значительные политические события. В Месопотамии Шамши-Адад I (1813-1781 гг. до н.э.) создал «большую державу, перегородившую все пути по Евфрату, Тигру и предгорьям Загроса, и тем самым нарушил структуру караванной торговли по всему Ближнему Востоку» [IDV 1988: 30]. В то же время в Малой Азии возникает Хеттское царство «осуществлявшее гегемонию от оз. Туз до перевалов через Малоазиатский Тавр, включая большую территорию внутри излучины Галиса ...» Около 1800 г. до н.э. были разрушены Хатгуса, Алишар и Каниш [IDV 1988: 128]. В 18 в. до н.э. были уничтожены ассирийские торговые колонии в Анатолии, также как и торговая дорога через Малатю. В 1760 г. до н.э. был разрушен город Мари, который имел огромное значение в международной торговле [Margueron 1999: 12].

Изменившаяся политическая ситуация повлияла и на торгово-обменные отношения. Существование месопотамских торговых колоний [Burney 1980: 164] в Анатолии (Кюль-Тепе – Каниш, Норшунтепе) было также обусловлено расположением торгового пути, который соединял Южный Кавказ с Сирией. Уничтожение этих городов повлекло за собой упразднение торгового пути через Малатю, который до тех пор имел огромное значение. По нашему мнению, разрушение торговых колоний и нарушение торговых путей вызвал упадок среднебронзовых культур Южного Кавказа.

Политические изменения, произошедшие на Ближнем Востоке в начале 2 –го тыс. до н.э. предоставили новые перспективы развития населению Южного Кавказа. Основной торгово-транзитный путь, связующий Южный Кавказ с Древним Востоком, который направлялся к истокам рек Кура и Аракс, изменил направление в сторону оз. Ван и Урмия (Таб. II). Эта дорога функционировала и в раннебронзовую эпоху, о чём свидетельствуют поселения Куро-Араксской культуры на побережье оз. Урмии. Хотя впоследствии эта дорога использовалась более интенсивно.

С конца 16-го в. до н.э. на Южном Кавказе начинается расцвет новой культуры. В это время распространяется археологическая культура, для обозначения которой мы используем термин «Баретская культура». Для памятников этой культуры иногда употребляют термины «памятники переходного периода», «Лчашен-Цителигореская культура», «Памятники Байбуртского типа». Памятники этой культуры впервые были найдены в Триалети, на Баретской равнине (местечко Байбурт), из-за чего мы именуем эту культуру «Баретской» [Narimanishvili 2006: 92-126]. Это условное наименование мы считаем более приемлемым. Границы Баретской культуры совпадают с основным ареалом Триалетской культуры. Баретская культура занимает центральную и восточную часть Южного Кавказа и хронологически охватывает 15-14 вв. до н.э. С распространением этой культуры на Южном Кавказе появляется целый ряд новшеств, которые отражают более интенсивные связи региона с внешним миром. Появление новых элементов культуры на позднебронзовых памятниках Южного Кавказа последовало за расцветом государства Митанни. В 15-14 вв. до н.э. Митанни являлось одним из сильнейших государств на Ближнем Востоке, с которым считались как египетские фараоны, так и хеттские цари.

В середине 2-го тыс. до н.э. из-за создавшейся политической ситуации основные торговые связи население Южного Кавказа осуществляли посредством путей ведущих к оз. Ван и Урмия. Возникновение в Малой Азии и Месопотамии крупных государств сделало невозможным восстановление международной торговли в её прежней форме. Одна из значительных торговых дорог ведущих в Месопотамию переместилась к восточному побережью оз. Ван, или западному побережью оз. Урмия. Затем дорога пролегла вдоль р. Малый Заб и пройдя Арбелу, спускалась в верхнюю Месопотамию. (Таб. III) Видимо, именно этой дорогой купцы везли южнокавказский металл в Месопотамию. В дальнейшем, возникшее в бассейне р. Хабур митаннийское царство отрезало Ашшур от западных коммуникаций. С созданием хурритского царства Аррапха в бассейне р. Адем, которое владело значительной переправой на р. Малый Заб, Ашшур был отрезан и от восточных коммуникаций. А другой выход на Иранское плато, который проходил через долину Диялы, контролировало Касситское царство.

Месопотамский, египетский и левантский импорт на Южном Кавказе является отражением ближневосточного политического, экономического и культурного влияния. Вместе с цилиндрическими печатями митаннийского стиля на Кавказе распространяются мечи и кинжалы переднеазиатского типа, амулеты, скарабеи и скарабеоиды, бронзовые скульптуры и рельефные изображения сирийских божеств, стеклянные бусы и золотые украшения, которые имеют аналоги в Египте, Месопотамии и Сирии. Развивается новая технология изготовления керамики, распространяются новые типы керамики. Появляются двухколёсные повозки, запряжённые конями.

Во второй половине 14-го века Хеттское царство, Египет и Ассирия объединёнными силами выступили против Митанни. Хеттский царь Супилулиума I (1340-1325 гг. до н.э.) захватил митаннийскую территорию до Средиземного моря, включая Кархемиш. В середине 13-го века царь Ассирии Адад-нирари I захватил большую часть Митанни.

Во второй половине 2-го тыс. до н.э. большую часть государства Митанни занимает объединение «стран Наири», во главе которого повидимому стоит царство Диаухи. К концу 2-го тыс. до н.э. из коалиции «стран Наири» на передний план выдвигается Урарту, которое с 9-го века до н.э. становится могущественным государством.

Таким образом, можно сказать, что с перераспределением политических сил и созданием новых государств на Ближнем Востоке в начале 2-го тыс. до н.э. последовало нарушение старых караванных путей. Задолго до этих событий, в 4-3 тыс. до н.э. торговый путь из Южного Кавказа в Месопотамию и Сирию проходил через Малатю, что способствовало развитию раннебронзовых культур Анатолии и Южного Кавказа, а также их распространению далеко на юг. В начале 2-го тыс. до н.э. были разрушены ассирийские торговые колонии в Анатолии и нарушен основной торговый путь. Видимо в середине 2-го тыс. до н.э. связь между Южным Кавказом и Месопотамией осуществлялась путём через Малый Заб и Арбелу. Эти территории в 15-14 вв. до н.э. контролировало Митанни. В середине 2-го тыс. до н.э. для населения Южного Кавказа более удобным и значительным становится караванная дорога через оз. Ван и Урмия. Торговые отношения с Месопотамией и Сирией видимо осуществляется при посредничестве Митанни. Позже, после усиления Ассирии начинается новая волна экспан-

сии Ассирийского царства на север, основной целью которой являлся захват торговых путей. На смену сравнительно мирным торговым взаимоотношениям приходят военные походы и захватническая политика. Усиливается борьба Ассирии против северных «стран Наири». В 1112 г. до н.э. Тиглатпилесер I предпринял захват бывших территорий Хеттского царства. Целью этой военной кампании был захват значительного торгового пути, который проходил через равнины Верхнего Евфрата и Чорохи. Вблизи этих территорий расположены были залежи меди, серебра и свинца.

С 13 в. до н.э., после падения царства Миттанны и начала милитаристической политики Ассирии, на Ближнем Востоке сложилась сложная политическая и экономическая ситуация, которая также коснулась населения Южного Кавказа. На археологических памятниках Южного Кавказа переднеазиатские артефакты, или их копии встречаются гораздо реже. Повидимому, с этого времени торгово-экономические интересы населения Южного Кавказа направлены на юго-восток, в сторону Иранского нагорья (Таб. III). Расширение торговых отношений в этом направлении вызвало усиление и выделение царства Урарту из коалиции «стран Наири». Ведь значительные города и крепости Урарту стояли именно на этом пути. Вероятно, контролирование торговых путей и соответственно торговлей кавказским металлом Урарту превратило в одно из сильнейших государств на Ближнем Востоке.

В данной статье мы не будем касаться вопроса распространения боевого оружия, так как эта проблема не раз была освещена в научной литературе. Были высказаны мнения, что артефакты этого рода являлись или импортом, или же изготовлялись местными мастерами по переднеазиатскому образцу [Kuftin 1949: 71-75; Japaridze 1969: 151-167; Kushnareva, Risin 2001: 103-109].

По нашему мнению, культурно-исторический процесс, происходящий в 3-2 тыс. до н.э. на Южном Кавказе является следствием развития общества, внутреннего прогресса, торгово-экономических и культурных отношений. В раннебронзовой эпохе на Южном Кавказе значительные этнические изменения не заметны. Об этом свидетельствуют археологические данные. В середине 3-го тыс. до н.э., в центральной части Южного Кавказа, на основе инновационных процессов, произошедших в финальной стадии Куро-Араксской культуры, формируется новая археологическая культура – Беденская (26-24 вв. до н.э.). По нашему мнению, носители этой культуры являются вернувшиеся из Анатолии назад, на Кавказ куро-араксцы. Именно в недрах Беденской культуры видимо зародилась одна из значительных археологических культур Южного Кавказа – Триалетская культура, которая существовала с конца 3-го тыс. до н.э. до 17 в. до н.э. Эта эпоха известна своими близкими контактами с древневосточными цивилизациями. В недрах Триалетской среднебронзовой культуры происходит зарождение новой археологической культуры. Доказательством этому служит Джинисское поселение, археологически изученное в Триалети. На этом поселении, в качестве зародышей встречаются те элементы, которые положили основу Баретской позднебронзовой культуре. 16-14 вв. до н.э. являются расцветом Баретской культуры. Большую роль в формировании этой культуры сыграли культурно-экономические отношения с Ближним Востоком.

ГЛАВА I. КУРО-АРАКССКАЯ КУЛЬТУРА

В IV-III тыс. до н.э. на Южном Кавказе, на территории распространения Куро-Араксской культуры появляется целый ряд новых культурных элементов, которые, по нашему мнению, можно объяснить сирийским и северо-месопотамским влиянием [Shanshashvili, Narimanishvili 2009: 13-17]. Мы считаем, что эта эпоха единственная, в истории Южного Кавказа, когда местные, южнокавказские культурные элементы (архитектура, керамика, металл) широко распространяются на юг (таб. I).

Куро-Араксская культура из Южного Кавказа, по видимому, распространялась в трёх направлениях. На севере она пересекла Кавказский хребет и осела в его центральной и восточной части. На юго-западе племена, носители Куро-Араксской/Каразской культуры заселяют центральную Анатолию, а затем распространяются на севере Сирии и в Палестине. На юго-западе поселения куро-араксцев достигают южных берегов озера Урмия, а также западных регионов центрального Ирана [Rothman 2005: 59, рис. 2].

Ввиду широкого ареала распространения этой культуры на территории Ирана и Турции, кроме традиционного наименования (Куро-Араксская культура) в научной литературе прочно укрепился термин Раннетранскавказская культура, а памятники этой культуры на территории Восточной и центральной Анатолии именуется Каразскими (поселение Караз). На территории Сирии и Израиля она известна под именем памятников Хирбет-Керакской керамики.

Характерным признаком Куро-Араксской культуры является чёрно, или краснолощённая керамика на розовой подкладке, хотя в Иране она иногда серого цвета. Для всей территории распространения этой культуры общими являются также металлические предметы, изготовленные из меди и мышьяковидной бронзы и орнамент керамики.

Некоторые учёные предполагали, что перемещению куро-араксцев на юг сопутствовало уничтожение локальных поселений, хотя следы разрушения засвидетельствованы лишь на поселении Арслантепе. На других памятниках Центральной и Восточной Анатолии (Пулур, Норшунтепе, Караз, Тюлин-Тепе, Сос-Хююк) следов насилия не видно, что вероятно свидетельствует о мирном переселении племён, носителей Куро-Араксской культуры в южные регионы. Возможно перемещение кавказских племён была связана с экономическими и торгово-обменными отношениями, а ситуация, засвидетельствованная на Арслантепе была лишь эпизодического характера и связана с перераспределением сфер влияния.

Куро-Араксская культура на Южном Кавказе существовала более тысячи лет. Она характеризуется хорошо выраженными элементами, хотя заметны инновации, которые по нашему мнению являются следствием взаимодействия с ближневосточными цивилизациями и возможно с Эгейским миром.

§ 1. Инновации в архитектуре

Архитектура и строительная техника Куро-Араксской культуры отличается многообразием. Наряду с глиняной архитектурой, в эту эпоху, параллельно впервые появляются каркасные строения, возведённые из дерева и плетёнки. Появляется совершенно

новая строительная техника – применение каменной кладки на растворе, основанной на врезанном грунте [Javakhishvili 1973: 162], а также плоской, балочно-земляной кровле, опирающейся на свободно стоящий столб [Javakhishvili 1973: 351].

Архитектура раннебронзовой эпохи Южного Кавказа в основном трёх типов: 1. Плетёно-каркасные овалы строения, с двух сторон обмазанные глиняным раствором с примесью соломы (таб. VI-VII); 2. Каменная архитектура. Дома построены из необработанного камня (таб. VIII-X); 3. Глинобитная архитектура (таб. VII₁).

Дома первого и третьего типов в основном распространены в низменных регионах, а второго типа в горных и предгорных местах. Надо отметить, что архитектура третьего типа, дома, построенные из глинобитных кирпичей не является характерной чертой Куро-Араксской культуры и встречаются не часто.

Надо отметить, что в отличие от неолитической культуры Шулавер-Шомутепе (таб. V₂), а строительной технике Куро-Араксской культуры уже широко используется дерево (таб. VI-VII). Связь с предыдущей культурой вероятно проявляется в округлой форме жилищ [Kikvidze 1972: 44-47]. Помещения из Хизанаант Гора и Бериклдееби были округлой, или эллипсоидной формы [Kikvidze 1972: 46; Ghloni, Javakhishvili 1987: 80-87]. Иновацией является покрытие стен помещений полихромной росписью, что можно объяснить сирийско-месопотамским культурным влиянием.

Южнокавказская плетёно-каркасная архитектура Куро-Араксской культуры засвидетельствована на поселениях раннебронзовой эпохи Анатолии, на основе чего М. Франджипане предполагает, что «пришельцы с Кавказа» построили свои каркасные дома на месте разрушенных кирпичных зданий в Арслантепе [Frangipane 2003: 32-34]. Поселения выходцев с Кавказа в Палестине пока не известны. На территории Израйла известна лишь керамика пришельцев (Khirbet-Kerak Ware).

По архитектуре Куро-Араксской культуры на Южном Кавказе Ал. Джавахишвили выделяет два региона: 1. Бассейн р. Куры, где распространены четырёхугольные помещения (таб. IV₁) [Javakhishvili 1973: 223-230, 269-271]; 2. Бассейн р. Аракса, где характерны круглоплановые здания с четырёхугольной пристройкой (таб. IV₂) [Javakhishvili 1973: 231-235, 269-271, 351-353].

По мнению А. Орджоникидзе, на раннем, первом этапе Куро-Араксской культуры, в Шида Картли в основном строились круглоплановые дома. В Квемо Картли засвидетельствованы как круглоплановые, так и четырёхугольные здания. Различна и строительная техника – помещения в Шида Картли плетёно-каркасные, без применения камня, а в Квемо Картли здания возводились на каменном фундаменте [Orjonikidze 2004: 46-47].

На втором этапе в Шида Картли засвидетельствованы плетёно-каркасные круглоплановые дома (Хизанаант Гора, слой D), хотя ведущими являются четырёхугольные дома с закруглёнными углами [Orjonikidze 2004: 82]. Четырёхугольные здания распространены также в Самцхе-Джавахети, но они построены камнем, чем сближаются с четырёхугольными домами синхронных поселений Анатолии [Orjonikidze 2004: 83].

На третьем этапе, помещения с целого ряда памятников из Самцхе-Джавахети, Северо-Западной Армении и Восточной Анатолии создают единый архитектурный

стиль, для которого характерна каменная архитектура. В Шида Картли ведущим остаётся плетёно-каркасная архитектура, а в Квемо Картли и Триалети дома возводились на каменном фундаменте [Orjonikidze 2004: 129 - 130].

Таким образом, можно сказать, что здания, построенные из глинобитного кирпича вновь встречаются в низменных регионах, но они не характерны для Куро-Араксской культуры. В низменных регионах вновь распространены плетёно-каркасные строения, а каменная архитектура встречается в горных и предгорных регионах.

Как было сказано выше, куро-араксские плетёно-каркасные круглоплановые дома отличаются от домов неолитической культуры Шулавер-Шомутепе (таб. V₁). Основное отличие заключается в том, что куро-араксцы в строительстве начинают употреблять дерево (таб. V₂). Круглоплановые дома характерны для раннего этапа Куро-Араксской культуры, хотя в это время всё же основным типом строений является четырёхугольный дом с округлыми углами. Этот архитектурный тип хорошо засвидетельствован в Анатолии, в Арслентепе VIВ слоя (таб. XI-XII), который по мнению археологов, принадлежит пришельцам с Южного Кавказа.

Зачатки каменной архитектуры видимо появились в эпоху Куро-Араксской культуры. На поселении Озни, нижняя часть круглопланового дома построена камнем [Kuftin 1948: 28-29; Javakhishvili 1973: 194; Chubinishvili 1971: 79; Kushnareva, Chubinishvili 1970: 66]. Село Озни расположено в Южной Грузии, в Триалети, на высоте 1800 м от у.м. Раскопанные недалеко от Озни, в с. Авранло дома куро-араксцев являются плетёно-каркасными строениями [Shanshashvili 2010]. Плетёно-каркасными по видимому были строения эпохи ранней бронзы из Бешташени (Триалети).

Пока трудно сказать, когда сформировалась круглоплановая каменная архитектура в Южном Кавказе и до каких пор она существовала, но ясно, что дом из Озни пока является самым древним. В горных районах Южной Грузии сохранились образцы круглоплановой каменной архитектуры. Большое поселение, состоящее из круглоплановых домов и помещений, разного назначения засвидетельствовано вокруг «циклопической» крепости Абули (таб. XIV-XVII). Надо отметить, что во внутреннем пространства крепости стоят лишь черырёхугольные дома. Такие же строения засвидетельствованы в центральной, внутренней площади укреплённой части «циклопического» комплекса Шаори. А вдоль ритуальной дороги, ведущей к центральной части стоят круглоплановые помещения, построенные камнем сухой кладкой [Narimanishvili G. 2009: 48-49, таб. XLI-2].

Помещения в Абули и Шаори построены из средних и больших базальтовых плит, без раствора (таб. XIV₁, XV). Диаметр этих домов колеблется между 1.5 – 3.0 м. Перекрытия построены также базальтовыми плитами и представляют собой ложный купол (таб. XVI, XVII). Комплекс Абули состоит из хорошо укреплённой центральной части и небольших архитектурных комплексов вокруг неё. Каждый комплекс состоит из нескольких, круглоплановых помещений разного размера (таб. XIV-XV), которх объединяет общий двор (таб. XVI). Толщина крепостных стен центральной части составляет 3.5-4.0 м. Высота сохранившихся стен 4.0-6.0 м. Мнения учёных расходятся касательно даты комплексов Абули и Шаори. Археологические раскопки на этих памятниках не проводились. Древние артефакты не были обнаружены не во время разведочных работ, ни визуально. Таким образом, их датировка, или принадлежность к какой-либо

культуре спорно. Часть учёных эти комплексы датируют бронзой эпохой. Один из авторов этой книги их считает творением среднебронзовой эпохи, хотя возможно, что древнейший пласт относится к раннебронзовой эпохе.

Круглоплановые помещения были засвидетельствованы на нескольких вершинах Самсарского хребта. З. Кикодзе обнаружил и кратко описал эти строения: «На горе Карадаг, которая расположена на непосредственном водоразделе Самсарского хребта и с одной стороны обращена на оз. Табацкури, а с другой – на оз. Паравани, высота которой достигает 3100 м, непосредственно на вершине обнаружены были более 150-ти строений непонятного назначения. Они построены сухой кладкой из рваного камня вулканического происхождения. Некоторые из них довольно большие – высота достигает 2.5 м, а диаметр основания – 4.0-4.5 м. Большинство помещений круглоплановые, или овальной формы. Некоторые из них имеют вход (дромос), в основном заваленный. Среди помещений мы нашли один фрагмент керамики, похожий на ранне средневековой (?) ... Пока ничего не можем сказать о назначении этих помещений... Возможно они являлись укрытием – дарани. Подобные строения, но более малого размера мы нашли ещё в двух местах Самсарского хребта, на высоте приблизительно 3000 м. Каменные круглоплановые дома мы зафиксировали и на западном склоне Джавахетского хребта» [Kikodze, Koridze 1978: 25-26].

Одним из уникальных комплексов, который состоит из каменных круглоплановых строений является Гогичаант Геле. Поселение расположено в Борджомском муниципалитете, на правом берегу р. Куры, у с. Чобисхеви. Древнее поселение занимает обширную территорию и состоит из нескольких частей. Среди них особого интереса заслуживает два участка: Надикреби I и Надикреби II. Множество комплексных строений поселения расположены на террасах. Большинство из них представляют собой круглоплановые конусовидные помещения. Исследование поселения Гогичаант Геле началось в 1971 году. Г. Насидзе отмечает, что поселения Борджомского ущелья планировкой и строительной техникой основательно отличаются от жилых помещений Восточной Грузии [Nasidze 1976: 106; Nasidze 1976a: 79]. На поселении был раскопан также комплекс четырёхугольных помещений [Nasidze, Kighuradze 1973: 104-107]. Строения с ложным куполом расположены на второй, основной террасе [Nasidze 1987: 97].

Надикреби I расположены на нижней террасе поселения. На этом участке был раскопан жилой комплекс, который состоит из двух круглоплановых и ложнокупольных помещений. Они построены большими глыбами камней без раствора. Кроме этого в комплекс входят два четырёхугольных строения, «кухня», два «марани» (винохранилище), «трапезная», хозяйственное здание и «передняя». Кладка ложнокупольных построек полигональная. Стены покатые. С основания начинается сужение каждого последующего ряда камней. Величина перекрывающих камней постепенно возрастает кверху и создаёт ложный конусообразный купол. Диаметр первого круглопланового помещения 4.8 м, а высота – 3.0 м. В верхнем слое этого помещения была обнаружена поливная керамика XI-XIII вв. Во втором слое, который представлен глинобитным полом, засвидетельствована керамика VIII в. В третьем слое была найдена круглая печь – тоне. Обнаруженная здесь керамика датируется IV-V вв. [Nasidze 1976a: 80]. Четырёхугольное строение «зал» (6.5X5.0 м) датируется III-IV вв. Высота второго ложнокупольного помещения достигает 3.5 м. Вокруг него расположены два «марани»

и кухня. Материалы из этих помещений датируются XI-XIII вв. [Nasidze 1976a: 81]. Круглоплановое, конусообразное помещение на участке Надикреби I построено из крупных, плотно подогнанных друг к другу, каменных глыб, сухой кладкой и с одного взгляда похоже на псевдо-циклопическую кладку [Nasidze 1971: 57-58].

Жилой комплекс Надикреби II расположен недалеко от поселения Надикреби I. Для этого комплекса также характерны круглоплановые, конусообразные помещения. Они отличаются от Надикреби I более усовершенствованной техникой строительства. Жилой комплекс состоит из 14 помещений. Центральным из них является ложнокупольное строение, диаметр которого равняется 5.8 м. Это помещение сохранилось полностью и его высота равняется 4.3 м. [Nasidze 1976: 106; Nasidze 1976a: 81]. К помещению примыкает маленькая церковь, которая не ориентирована по сторонам света. Своей абсидой церковь отклонена на 55 градусов к северу. Г. Насидзе считает, что это не ошибка строителей, а преднамеренное действие, чтобы огромная глыба камня, которая находилась впереди от основной стены абсиды, оказалась в центре абсиды. К. Мелитаури церковь датирует V-VI вв. [Nasidze 1976a: 82]. Хотя возможно, что строение с абсидой не является церковью. Во время раскопок под церковью были обнаружены остатки помещения, строительной техникой схожего с основным поселением [Nasidze 1976: 107; Nasidze 1976a: 82]. Археологические исследования последующих лет показали, что церковь построена на месте древнего святилища и отдельные атрибуты языческого святилища сохранились в церковной абсиде [Nasidze 1987: 98].

Датировать комплексы Гогичаант Геле довольно трудно. Ясно, что на этой территории интенсивная жизнь заметна с III-IV вв. и та строительная техника, которая характерна для круглоплановых помещений засвидетельствована и в самых древних слоях, о чём пишет Г. Насидзе, который на протяжении нескольких лет работал на Гогичаант Геле [Nasidze 1976: 107; Nasidze 1976a: 82]. По видимому, в VIII-XIII вв. поселение Гогичаант Геле претерпел масштабную реконструкцию и старые здания обрели новую функцию. По нашему мнению, круглоплановые помещения более древние и возможно они синхронны погребениям эпохи поздней бронзы расположенным недалеко от поселения.

Надо отметить, что круглоплановая каменная архитектура широко была распространена в древних культурах [Javakhishvili 1973: 348-349]. В Эгейском регионе схожая архитектура (толос) встречается с эпохи неолита. А в Западной Европе этот тип построек существовал до последнего времени (таб. XVIII). Б. Куфтин указывал о сходства южнокавказских круглоплановых построек с фесалийскими жилищами овальной формы и о вероятной связи Куро-Араксской культуры с древними культурами Средиземноморья [Kuftin 1948: 27-29].

Крупное поселение эпохи ранней бронзы расположено в 35 км-х от Гогичаант Геле, у г. Ахалцихе. Поселение находится на горе Амиранис Гора. Здесь ведущей является каменная архитектура. На вершине горы стояло святилище. Жилые кварталы расположены на террасах южного склона (таб. VIII-X), здесь же был могильник [Chubinishvili 1963: 21-22, 36]. На поселении Амиранис Гора раскопано более десяти искусственных террас, длина которых 25.0 м, а ширина -7.0 – 10.0 м. Каждая из террас является самостоятельным жилым кварталом. В каждом из них – 18 домов (таб. VIII). Они построены камнем на глиняном растворе. Стены состоят из одного, или двух каменных рядов (таб. IX-X). Жилища представляют собой капитальные строения четырёхугольной

планировки с закруглёнными углами. Каждый дом состоит из двух комнат: квадратного жилого помещения и передней (таб. IX-X). Кровля опиралась на стены, или на столбы, стоящие вдоль стен [Javakhishvili 1973: 161-162].

Каменная архитектура характерна для среднебронзовой и позднебронзовых культур. Стены погребальных камер курганов среднебронзовой эпохи каменные. Площадь погребальных камер иногда достигает 180 кв. м. Они являются погребальными залами, деревянная кровля которых опирается на столбы, стоящие вдоль стен, или во внутреннем пространстве [Narimanishvili 2009: 66-67; Narimanishvili, Amiranashvili 2010: таб. III-VIII]. Схожая строительная техника характерна для среднебронзового поселения Джиниси [Narimanishvili, Amiranashvili 2010: 207-253]. В жилищах на этом поселении вдоль каменных стен (таб. XIX) и в интерьере стояли деревянные столбы (таб. XX, XXI), на которые опиралась кровельная конструкция (таб. XXIII, XXIV₁). Схожей техникой построены дома на позднебронзовом поселении Сабечдави, также в Триалети (таб. XXIV-2). Приведённые примеры указывают, что эта строительная техника широко распространялась на Южном Кавказе. Различие между этими двумя поселениями состоит в том, что жилища в Джиниси стоят на расстоянии [Narimanishvili, Amiranashvili 2010: таб. II, X] друг от друга в 5-10 м (таб. XXII), а дома в Сабечдави имеют общие стены, и соответственно у них была иная кровельная конструкция (таб. XXIV₂).

О форме и планировке строений раннебронзовой эпохи свидетельствуют макеты домов, обнаруженные в культурных слоях. На южнокавказских памятниках куро-аракской культуры было обнаружено несколько глиняных архитектурных макетов: Квацхела [Ghlonti et. al. 1968: таб. I₃₁; Dshaparidze 1995: 59, рис. 35], Амиранис Гора [Chubinishvili 1963: 32, рис. 4_{2,5}], Озни [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, таб. 24, 39], Дигашени [Orjonikidze 1995: 81, таб. 141₁], Хизанаант Гора [Kikvidze 1972: таб. XXIV], Гудабертка (Хранится в историко-этнографическом музее им. С. Макалатия г. Гори), Техутдзор (информацию нам любезно предоставил доктор ист. наук Р. Бадалян). Высота макетов колеблется между 25-55 см. Макет из Квацхела (таб. XXIX₂; XXX₅) представляет собой двух, или трёхэтажное четырёхугольное здание. Он изготовлен из сероватой глины, покрыт тёмно-красным ангобом. Изготовлен вручную. Макет обнаружен в слое В, который датируется второй пол. III тыс. до н.э. [Ghlonti et. al. 1968: таб. I-31; Dshaparidze 1995: 59, рис. 35]. Экземпляр из Амиранис Гора (таб. XXX₁) был найден на полу дома X (I пол. III тыс. до н.э.) [Chubinishvili 1963: 32, 93, рис. 4-25]. Макет из Озни имеет форму усечённой пирамиды (таб. XXX₃). Сохранились следы коричневатой-красной краски [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, таб. 24, 39]. Предмет был найден на площадке, близ Гидростанции, в пункте В (I пол. III тыс. до н.э.). Б. Куфтин предполагал, что раскопанные им в Озни комплексы, возможно являлись семейно-родовыми жертвенными участками жилищ. Он не исключал возможности, «что этого рода жертвенные места связаны были с культом предков» [Kuftin 1948: 42]. Четырёхугольный, макет (таб. XXX₆) был обнаружен на поселении Дигашени [Orjonikidze 1995: 81, таб. 141-1]. В одной стенке макета имеется круглое отверстие, по бокам которого рельефно изображены птицы. Верх орнаментирован рельефным поясом с косыми насечками. Макет из Хизанаант Гора (таб. XXIX-1, XXX-2) красного цвета, полированный, имеет форму усечённого конуса. Макет был обнаружен жилище № 9 С 1 слоя (I пол. III тыс. до н.э.) в восточном отсеке коридора, которое по мнению

Я. Киквидзе, являлось культовым помещением [Kikvidze 1972: 16, таб. XXIV].

В Армении на поселении Техутдзор был обнаружен макет, состоящий из трех стоящих впритык домов. Дома круглоплановые с конусовидной лжекупольной кровлей (таб. XIII_{1,2}). Кровля этого типа характерна для круглоплановых жилищ предыдущей эпохи (Javakhishvili 1973: 211, рис. 9b). Макет из Техутдзора схожа с современными поселениями из Южной Турции (таб. XIII_{3,5}) и Сирии.

Макет обнаруженный на поселении Гудабертка не опубликован. Макеты из Амиранис Гора и Озни близки к курильницам из Палестины. Две почти одинаковые курильницы были обнаружены близ Иерусалима, в Аи, в центре одной из комнат святилища, которое по найденным там египетским предметам датируется эпохой второй и третьей династии Древнего Египта [Marquet-Krause 1935: 331-333]. Обе курильницы четырёхугольной формы, в верхней части стенок имеются «окна» (таб. XXX₄). Одна из курильниц повреждена. Верхнюю часть этих предметов завершает воронкообразное отверстие. Горловина декорирована рельефным поясом с косыми насечками [Marquet-Krause 1935: таб. LV, LVI-1]. Макет из Хизанаант Гора напоминает каменные и глиняные курильницы или подставки для сосудов из Палестины – Герара (Gilead 1993: 470), Гиватаима (Kaplan 1993: 521), и Гилата (Levy, Alon 1993: 517), которые датируются IV тыс. до н.э.

По типологической классификации М. Давио архитектурные макеты из Сирии и Палестины делятся на пять основных групп: двухэтажные дома с окнами, башни, однокомнатные «paískoi», жертвенники в форме сосудов и маленькие «ниши» [Daviau 2008: 293].

По планировке архитектурные макеты эпохи ранней бронзы Южного Кавказа можно разделить на три вида: круглоплановые (Хизанаант Гора, таб. XXIX₁, XXX₂), четырёхугольные (Гудабертка, Квацхелеби – таб. XXIX₂, XXX₅, Дигашени – таб. XXX₆, Озни – таб. XXX₃) и с округлыми углами (Амиранис Гора – таб. XXX₁).

Функционально можно выделить два типа: башни (Квацхела, Озни, Амиранис Гора) и однокомнатные дома (Хизанаант Гора, Дигашени), которые по-видимому являлись имитацией существующих в быту куро-араксцев строений. Макеты башен (Квацхелеби, Озни, Амиранис Гора, возможно Гудабертка) представляют собой высокие – двух, или трёхэтажные архитектурные строения. У них плоское дно, а кровля в основном повреждена. У макета из Квацхелеби сохранилась плоская кровля, в середине которой круглое отверстие, по-видимому дымоход. У макета из Амиранис Гора также имеется расширяющееся у горловины отверстие. Стены «домов» имеют «окна». Макет из Квацхелеби типологически близок к башенным строениям, распространённым в Средиземноморье и на Ближнем Востоке в IV-II тыс. до н.э. Архитектура этого типа до сих пор сохранилась на Кавказе. Многоэтажные башни на поселениях Куро-Араксской культуры пока не обнаружены. Хотя в Северной Сирии, на поселении Тель Хазна раскопан культовый комплекс, в который входила восьмиметровая башня. В верхней части башня имела окна. Этот комплекс функционировал с конца IV тыс. до н.э. до середины III тыс. до н.э. Возможно строения подобные башне из Тель Хазны являлись прототипом для архитектурных макетов Южного Кавказа.

В куро-араксских макетах домов А. Джавахишвили видел отображение существующей в быту архитектурных строений (Javakhishvili 1973: 122). «Домики» из Дигашени

и Хизанаант Гора видимо являлись миниатюрными моделями современных (Дигашени), или более ранними (Хизанаант Гора) жилищ.

Надо отметить, что ближневосточные и южнокавказские макеты домов принципиально отличаются друг от друга. У ближневосточных «домов», которые признаны курильницами нету дна (пола), а все куро-аракские макеты имеют дно. Функция южнокавказских макетов пока не ясна. Часть учёных считает их курильницами (Chubinishvili 1963: 71; Javakhishvili 1973: 122). Некоторые учёные предполагают, что они являлись светильниками (Ghlonti et. all. 1968: 11; Kikvidze 1972: 16; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 36, таб. 24,39; Orjonikidze 1995: 81).

На Ближнем Востоке миниатюрные модели жилищ известны с эпохи неолита. Древнейший макет домика с плоской крышей был найден в Турции, в святилище Чайоню Тепе, которое датируется IX тыс. до н.э. [Kornienko 2006: 50]. Модель-подвеска домика с двухскатной крышей была обнаружена в Тель Арпачии халафской эпохи [Mallowan, Cruikshank Rose 1935: 31, рис. 15]. В V-IV тыс. до н.э. в Месопотамии использовались курильницы, которые представляли собой глиняные и каменные предметы, похожие на дома с «окнами», иногда расписанные. Подобные экземпляры обнаружены были в Эриду (Абу-Шахрейн) (Goff 1963: рис. 237), в XI слое Тепе Гавра, который датируется первой половиной IV тыс. до н.э. (Goff 1963: рис. 147,496), в Хафадже (Goff 1963: рис. 328) эпохи Джемдет-Наср (3200-2800 гг. до н.э.). Макет круглопланового строения был найден в Мари (2700-2500 гг. до н.э.) (Parrot 1955: таб. XV-1,2; Fortin 1999: 278).

В IV тыс до н.э. макеты жилищ в Палестине являлись оссуариями. После кремации покойника, его прах и недогоревшие кости помещали в «дом мёртвого». Урну-домик опускали в коллективное погребение, представлявшее собой искусственную пещеру. Большинство домов прямоугольные в плане с квадратным входом на одной из коротких сторон. Эта часть урны украшена антропоморфными фигурами [Anati 2007: 247-248]. Макеты двухэтажных домов и башен были очень популярны в Северной Сирии эпохи средней и поздней бронзы. Лишь в древнем городе Эмаре (совр. Мескене) было найдено 35 предметов этой категории. На некоторых из них имеются изображения женских божеств, птиц, рыб, змей, что по видимому указывает на их культовую принадлежность. Несмотря на общее сходство, каждый макет отличается оригинальностью. Б. Мюллер предполагает их использование в семейно-родовых культовых церемониях [Muller 2002: 377]. С этим мнением согласен Ван дер Тоорн, который на основании письменных документов из Эмара, пришёл к выводу, что модели домов использовались в домашних ритуалах [Toorn 1995: 37]. В текстах из Эмара упоминаются семейные божества, которые видимо ассоциировались с родовыми предками. В документах указывалось, что основной наследник должен нести ответственность за исполнение культа родовых «божеств и покойников», которые обитали в «главном» доме Многочисленные модели из Сирии видимо представляли собой подобные дома, жилища родовых божеств-предков. Некоторые макеты являлись точными копиями жилищ, раскопанных в Эмаре. Видимо они изображали «главный» дом, который принадлежал лишь основному наследнику. Другие же члены семьи, отделившиеся от «главного» дома, в семейно-родовых культах использовали лишь макет дома предков (Toorn 1995: 37). Во всех случаях архитектурные макеты имеют отношение к культу предков. В древней Палестине они являлись погребальными урнами, в древней Месопотамии ку-

рильницы в форме зданий стояли в храмах, многочисленные миниатюрные дома из Сирии символически олицетворяли обиталище семейно-родовых божеств - предков.

Макеты домов из Южного Кавказа типологически схожи с образцами из Месопотамии и Палестины, которые гораздо древнее кавказских экземпляров. В эпоху ранней бронзы Южного Кавказа макеты домов видимо также использовались в семейно-родовых культовых церемониях. Вероятно появление архитектурных макетов на памятниках эпохи ранней бронзы Южного Кавказа можно объяснить ближневосточным культурным влиянием.

§ 2. Каменные гробницы

С IV тыс. до н.э. на Южном Кавказе распространяются погребения, построенные камнем, или из кирпича. Некоторые из них покрыты каменной насыпью [Shanshashvili 2010]. Большинство погребений, построенных камнем, раскопаны в Южной Грузии – Кикети Pkhakadze 1963: 71-72, рис. 4], Кода [Chubinishvili et al. 1976: 19], Ардасубани [Tushishvili 1968], Тамариси [Pkhakadze 1963: 73, таб. XV], Амиранис Гора [Chubinishvili 1963: 36, рис. 10, таб. IV], Самшвилде [Mirtskhulava 1975: 36], Гомарети [Tskvitinidze 2001: 103-14], Грмахевистави [Abramishvili et al. 1980: 17]; в Шида Картли – Доеси [SHCMG 1990: 155] и в Армении – Гехарот [Badalyan, Smith 2007: 38-40] и Ором [Badaljan et al. 1993: 4].

Один из курганов с каменной насыпью, содержащий куро-араксскую керамику был обнаружен в Триалети, в 2003 году во время строительных работ в коридоре нефтепровода Баку-Тбилиси-Джейхан, недалеко от села Сафар-Хараба (Цалкский муниципалитет). Из-за строительных работ, насыпь кургана была сильно повреждена. Диаметр кургана равнялся 10-12 м. В центре насыпи находилось устроенное в яме погребение. Четырёхугольная гробница была выстроена базальтовыми плитами (таб. XXV) и имела «подковообразную» форму (таб. XXV_{2,5}). Северная сторона прямоугольная, а южная – округлённая. Нижний ряд камней с южной стороны отсутствует, основания остальных стен же – глубоко врезаются в пол погребения. На высоте 0,1 м. от уровня пола с южной стороны заметна земляная ступень. В гробнице был погребён мужчина 50-60 лет, в скорченном положении, на левом боку, головой на юг. Перед лицом покойника стояла глиняная бадья чёрного цвета с двумя параллельными выступами вместо ручек. У западной стены, на полу погребения, лежали две пастовые цилиндрические бусины.

Все южнокавказские гробницы возведены каменными плитами. Ориентированы в основном с юга на север. Вход расположен с южной стороны. Северная стена часто имеет закруглённые углы. Некоторые погребения коллективные (Грмахевистави, Кода, Самшвилде, погребение №16 Амиранис гора, Кикети, Тамариси, Гомарети, Гехарот, Ором), а некоторые – индивидуальные (погребение № 36 Амиранис гора, погребение № 7 Кикети, Доеси). Часть гробниц имеют каменную насыпь (Гомарети, Грмахевистави, Доеси). Размер в основном 2,5X1,5 м. или 3,0X1,8 м. Часть склепов перекрыта большими плоскими плитами (погребения № 16 и 36 Амиранис гора, Грмахевистави, Гомарети, самшвилде, Кода), часть же имеет купольное перекрытие (Тамариси, погребение № 7 Кикети). В некоторых случаях вход в гробницу закрыт большими камнями (Гомарети), иногда зафиксированы ступени (Тамариси). В некоторых гробницах вход открыт (Кикети), а в некоторых, у входа зафиксированы вертикально поставленные

большие камни (погребения № 16 и 36 Амиранис гора). Пол иногда покрывался каменными плитами (Кода).

Каменные гробницы куро-аракской культуры на Южном Кавказе появляются в конце IV тысячелетия до н.э. Радиоуглеродным методом гробница из Орома датируется 3350-3050 (AA 10191) и 3371-3136 (AA 7767) [Badalyan et all. 1994: 14; Badaljan et all. 1993: 4], а Гехарота – 3100-2700 (AA 52898) [Smith, Badalyan et all. 2004: 20; Badalyan, Smith 2007: 38-40]. Судя по керамическому материалу каменные гробницы из Кикети, Кода, Самшвилде, Грамахевистави, Гомарети, Тамариси, Амиранис гора и Ардасубани также относятся к концу IV тыс. до н.э. Повидимому в эту-же эпоху была выстроена гробница из Сафар-Хараба.

Внимания заслуживает погребение, построенное из кирпича, под каменной насыпью, раскопанное в 2004-2005 гг. в Азербайджане, на могильнике Союгбулаг. В погребении, кроме скелета одного индивида были найдены два сосуда убейдского типа. По мнению Н. Мусеибли, погребение датируется началом IV тыс. до н.э. [Museibli 2010: 40-42].

В IV до н.э. погребения, построенные из кирпича, или камня, на Ближнем Востоке явление редкое. Почти во всех случаях они отличаются богатым инвентарём и соответственно принадлежат знати. На Ближнем Востоке сложенные из камня или кирпича гробницы по-видимому впервые появляются в IX-VIII слоях Тепе-Гавра. Погребальные сооружения представляли собой прямоугольные камеры с перекрытием из дерева, или каменных плит. Они относятся к урукскому периоду и датируются началом и серединой IV тысячелетия до н.э. [Lloyd 1984: 72]. Во всех подобных гробницах было множество украшений: бус, изготовленных из бирюзы, обсидиана, сердолика, лазурита, слоновой кости, а также множество золотых колец, розеток и других украшений, которые по-видимому прикреплялись к одежде, или диадемам. Вероятно, эти погребения принадлежат выдающимся членам общины [Lloyd 1984: 93-94]. В регионе Малатьи (Турция) кирпичные гробницы, содержащий богатый инвентарь появляются в Коруджутепе-В слое и датируются 3500-3000 гг до н.э. Одно из захоронений принадлежало женщине, которой принадлежало множество каменных бус и серебряных украшений. Второе захоронение, кроме косяков двух индивидов, содержало также украшения из серебра и меди [Loon van, Güterbock 1971: 17]. Погребальный инвентарь схож с урукским материалом из Тепе-Гавра [Burney 1980: 161].

К этому типу погребений относится т.н. «царская могила» из Арслантепе (Турция), которая расположена изолировано на вершине холма, у стен более древнего храма урукского периода. Основного покойника сопровождал богатый инвентарь, состоящий из многочисленного бронзового оружия, металлической и керамической посуды и украшения, часть которого несомненно южнокавказского происхождения. Трудно сказать, было ли погребение из Арслантепе курганным. Сильная эрозия и строительные горизонты последующих эпох стёрли все следы насыпи, если она и была [Frangipane 2001, 123]. Погребение датируется 3000-2800 гг. до н.э. и отражает те новации, которые сопровождали вторжение племён куро-аракской культуры в регион Малатьи [Frangipane 2003: 32-34; Frangipane 2004:103-109].

По-видимому каменные гробницы куро-аракской культуры, как и каменные и кирпичные погребения эпохи энеолита (леилатепинская культура) из Южного Кавказа строились по месопотамскому образцу.

§ 3. Знаки-символы

С первой половины 3 тыс. до н.э. на керамике Куро-Аракской культуры появляются знаки-символы, которые наносились на мокрую глину до обжига (таб. XXVI).

На поселениях Озни [Kuftin 1948: рис. 15], Бешташени [Kuftin 1941: рис. 116], Квемо Араниси, и в погребениях из Арадетис Гора [Shanshashvili 1990: 93; Shanshashvili 1999: 10-11] и №36 Амиранис Гора [Chubinishvili 1963: таб. V] обнаружена керамическая посуда с пиктографическими знаками. Фрагменты керамики со знаками-символами известны также и на других памятниках куро-аракской культуры из Южного Кавказа [Shanshashvili 1999: 10-11]. Эти знаки имеют большое сходство с архаическими письменностями древних цивилизаций: шумерской, протоэламской, протоиндской, хетто-лувийской [Shanshashvili 1999: 31-36; Shanshashvili 2004: таб. I, II].

По видимому, общество Куро-Аракской культуры на определённом этапе развития поднялось на ту ступень, когда появляется потребность в письменности, но по неизвестным причинам не смогло преодолеть этот этап и знаки-символы не переросли в письменность [Shanshashvili 1999: 21].

§ 4. Расписная керамика

На памятниках ранне бронзовой эпохи Южного Кавказа (Куро-Араксская культура) в небольшом количестве встречается расписная керамика. Среди несколько тысяч экземпляров чёрнолощённой посуды можно сосчитать несколько десятков сосудов с росписью.

На территории Грузии расписная керамика (таб. XXVII, XXVIII) была обнаружена в Бешташени [Kuftin 1941: 112, таб. CXXI; Zhorzhiashvili, Gogadze 1974: 43, 44, 48], Озни [Zhorzhiashvili, Gogadze 1974: 41], Авранло [Shanshashvili 2010: 148, таб. VII-43], Квацхелеби [Javakhishvili, Ghlonti 1962: 35-36], Гудабертка и Квемо Араниси [Ghlonti 1985: 17-21]. Одна расписная миска известна из Армении, из поселения Шенгавит [Khanzadyan 1969: 155] и один расписной сосуд Хирбет-Керакского типа известен из Израиля, поселения Бет-Шан (информацию нам любезно предоставил профессор Р. Гринберг). На памятниках Куро-Аракской культуры из Азербайджана расписная керамика нам не известна.

Роспись наносилась на разного типа керамику светло-коричневого и желтоватого обжига. Поверхность больших сосудов хорошо залощена, горловина и верхняя часть покрыта красной краской, на которой, чёрной, или коричневой краской исполнена примитивная роспись геометрического характера. На маленьких сосудах светло-коричневого цвета роспись наносилась красной краской. В некоторых случаях роспись полихромная. Использовались чёрная, коричневая, оранжевая и красная краски. Иконография довольно примитивная, однообразная и небогатая. Орнамент в основном предоставлен геометрическими и зооморфными изображениями: ассиметричными треугольниками, широкими лентами, точками, свастиками и схематичным изображением птиц и козлов [Shanshashvili 2007: 227-229].

Расписная керамика на Южном Кавказе появляется с первой половины III тыс. до н.э. В это же время расписные сосуды распространяются в Анатолии (Marro 1997: 51-64). Схожая расписная керамика, но с гораздо многообразными мотивами распростра-

няется на поселениях Верхнего Евфрата эпохи Ранней Бронзы II и III в Норшунтепе, Коруджутепе, Арслантепе, Дегирментепе, Хан Ибрахим Шахе, Пулуре, Тепесике, Имамоглу, Иеникёйе (Marro 1997:180-181).

В росписи керамики с раннебронзовых памятников Южного Кавказа и Турции преобладают те орнаментальные мотивы, которые на куро-араксской керамике изображены рельефно, или процарапаны. Мы считаем, что роспись на керамике Куро-Араксской культуры автентична и не характерна для других культур, а тот факт, что расписная посуда на Куро-Араксских памятниках встречается редко, можно объяснить тем, что техника росписи является следствием влияния соседних, более южных культур. Видимо, куро-араксцы позаимствовали лишь технику росписи, а стиль остался локальный. Можно предположить, что появление расписной керамики на Южном Кавказе связаны с определёнными социально-экономическими и культурными отношениями с регионом Малатья.

§. 5. Роговидные подставки

Для Куро-Араксской культуры характерны т.н. роговидные подставки (Квацхела, Хизанаант Гора, Кулбакеби, Арич). Подставки небольшого размера. В большинстве случаев они были найдены в жилых помещениях, в очаге или около очага. Подставки изготовлены из крупнозернистой глины. У них плоское дно и два, или четыре роговидных выступа. Большинство подставок имеет круглое отверстие (таб. XXXI, XXXII). Роговидные подставки распространены в Шида (Внутренней) и Квемо (Нижней) Картли, в Самцхе-Джавахети, в Армении и Анатолии, на таких памятниках, как Хизанаант Гора, Квацхелеби, Земо Авчала, Грмахевистави, Озни, Звели, Лодобана, Амиранис Гора, Арич, Караз [Kikvidze 1972: 42; Javakhishvili, Ghloni 1962: 10, таб. IV³³⁶⁻³³⁷; Pkhakadze 1963: рис. 13₃; Abramishvili et al.1980: 50, 71, рис. 207, 396, Orjonikidze 1983: таб. 32; Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 32₃₃, таб. 22-33; Khachatryan 1975: 78, рис. 38; Diamant, Rutter 1969: рис. 11-в-гг].

На Ближнем Востоке жертвенники с роговидными выступами встречаются в Мерсине халафского периода [Diamant, Rutter 1969: рис. 18,22], а в убейдском и раннеурукском периоде распространяются кроме Мерсина, в Тепе Гавре и Тель Браке [Diamant, Rutter 1969: рис. 19-21, 23, 28]. В Тепе Гавре урукского периода изображения роговидных жертвенников представлены на глиптике [Diamant, Rutter 1969: рис. 35]. В начале 3-го тыс. до н.э. встречаются в Алишаре [Diamant, Rutter 1969: рис. 16,29], а со второй половины 2-го тыс. до н.э. распространяются в Нузи и Бейчесултане [Diamant, Rutter 1969: рис. 25-27, 31].

На Ближнем Востоке амулеты, похожие на роговидные жертвенники, были распространены ещё в халафскую эпоху [Goff 1963: 154]. Подобные амулеты были найдены в святилище XI слоя Тепе Гавры [Goff 1963: рис. 562], а также в Тель Браке (Goff 1963: рис. 667-668).

Роговидные жертвенники и подставки более всего характерны для Минойской цивилизации. Кроме больших и малых роговидных жертвенников в Эгейском мире широко были распространены их изображения на глиптике, рельефах и фресках [Diamant, Rutter 1969: 171, рис. 36-45]. По-видимому, роговидные жертвенники были связаны

с культом быка и плодородия, который с раннего неолита засвидетельствован в Анатолии (Гёбекли Тепе, Чатал Хююк). Позднее они также значительную роль играли в различных ритуалах.

Существуют различные мнения касательно роговидных подставок Куро-Араксской культуры. Часть учёных их считает жертвенниками, или алтарями. Б. Куфтин сравнивал Куро-Араксские роговидные подставки с жертвенниками, характерными для Крито-Микенской цивилизации. По его мнению, вместо двойного топора в отверстия Куро-Араксских роговидных предметов вставлялось древко – «дерево жизни», типа «ччиллаки» [Kuftin 1948: 70-77]. Аналогичного мнения придерживается И. Киквидзе [Kikvidze 1976: 193].

§ 6. Глиптика

На территории Южного Кавказа печати впервые появляются в начале 4-го тысячелетия до н.э. Две печати-штампы с изображением животных были найдены на поселении энеолитической эпохи Беюк-Кесик. Эти печати имеют близкие аналоги в Северной Месопотамии, в частности на поселении Тепе Гавра XII-X слоя [Akhundov, Makhmudova 2008: 59-60, таб. XX-2,3].

С конца 4-го тыс. до н.э. на поселениях Кура-Араксской и Беденской культуры появляются различные глиняные и каменные печати (Квемо Араниси, Талин, Гудабертка, Кахчахбюр, Граклиани, Бериклдееби).

На поселении Гудабертка, в слое Кура-Араксской эпохи в 1956 году, близ жертвенника была найдена конусовидная глиняная печать (Lortkipanidze 1969: 20, 70). Высота печати 6,4 см, диаметр основания 3,8 см. Печать изготовлена из хорошо отмученной глины, светлого цвета. Верхушка конуса округлая, на ней изображён астральный символ с закруглёнными лучами, один из которых соединяется с головой схематически изображённого животного. Поверхность печати разделена на пять фризов. Каждый фриз заполнен геометрическим орнаментом, лишь в верхнем фризе имеется схематическое изображение животного (таб. XXXIV₃₋₅).

На округлой верхней части гудабертской печати изображён астральный символ (борджали). Этот символ представлен на рабочей поверхности печатей-штампов из раннебронзового поселения Пулур (Турция), а также в орнаментации посуды на этом же поселении [Koşay 1976: 84, 86 88, 189-190].

Конусовидная печать, иконография которой схожа с изображениями на боковых фризах гудабертской печати, найдена в Иране, на неолитическом поселении Тал-и Бақун А (4100-3700 гг до н. э.) [Langsdorff, McCown 1942: таб. 82-5,7]. На этом же поселении обнаружены были 24 фрагмента керамики с отпечатками подобной печати [Langsdorff, McCown 1942: 67, таб. 7-12].

В святилище раннебронзовой эпохи Тель Хазне (Сирия) найдены цилиндрические печати со схожим геометрическим орнаментом [Munchaev, Merpert 1997: 22-23, рис. 20-4]. Здесь же были отпечатки со схожим мотивом [Munchaev, Merpert 1997: 22-23, рис. 20-1]. Основная часть храмового комплекса Тель Хазна относится к раннединастическому I-III периоду и датируется концом 4-го началом 3-го тыс. до н.э. [Munchaev, Merpert 1997: 23]. Печати с почти аналогичными изображениями обнаружены в Юж-

ной Месопотамии, в Кише, в погребениях периода Эаннатума, которые датируются концом 4-го и началом 3-го тыс. до н.э. [Маскау 1929: 190, таб. XLI-11,12].

Печать-штамп из поселения Квемо Араниси была найдена в культовой яме №7. На дне ямы засвидетельствован очаг, выложенный каменными зернотёрками и 49 экземпляров керамической посуды. Большинство малых сосудов были заполнены ячменем (*Hordeum distichum*). В одном из сосудов находилась красная краска. Кроме керамической посуды в яме были найдены глиняные подставка и печать-штамп (таб. XXXIII₄). Печать изготовлена из хорошо отмученной глины, коричневого цвета, полированная. Высота равняется 7,0 см., диаметр – 7,0 см. (Ghlonti 2006: 53-54, таб. VII). Штампы-печати, аналогичные с Квемо Аранисской встречаются на поселении эпохи ранней бронзы Пулур, в слоях первой половиной 3-го тыс. до н.э. (Koşay 1976: 128-130, таб. 69-353).

На этом же поселении найдены печати-штампы с астральным знаком, схожим с изображением на гудабертской печати (Koşay 1976: 69, 88, 189-190]. На многослойном поселении Граклиани, на территории святилища поздне бронзовой эпохи были найдены две глиняные печати. Одна из них конусовидная (таб. XXXIV_{1,2}). Высота 5,2 см. Поверхность покрыта геометрическим узором. Она имеет сходство с месопотамскими печатями раннего Урука и Джемдет-Насра (Licheli, Samsonia 2010: 183). Вторая печать штамповая (таб. XXXIII₁) и близка к печатям среднеурукского периода. На ней изображён «Божий Дом», внутри которого видны либо две рыбы, либо две вазы, относящиеся к божествам воды (Licheli, Samsonia 2010: 182-183).

Глиняная печать-штамп (таб. XXXIII₃) была обнаружена на культовой площадке Кура-Араксской культуры близ г.Талин (Армения). Диаметр печати равняется 4,0 см. На рабочей поверхности изображён крест с шевронами. Культовая площадка датируется концом 4-го, началом 3-го тысячелетия до н.э. (Badalyan, Avetisyan 2007: 243-247; Avetisyan et al. : 2010: 161-165). Почти аналогичным орнаментом декорирована круглая печать-подвеска из Кагчагбюра (таб. XXXIII₂). Печать не опубликована. Рисунок печати нам любезно предоставил доктор ист. наук Р. Бадалян. Схожие штампы-печати широко были распространены в Иране с V тыс. до н.э. Аналогичные печати были найдены в Сузе (Le Breton 1957: 92, рис. 8-2) и Тал-и Бакуне (Langsdorff, McCown 1942: 67, таб. 81-18; Alizadeh 1988: 21, таб. I) конца 5-го и начала 4-го тыс. до н.э. Также в Тепе Гийане (Cool Root 2005: 153, рис. 46), Фарухабаде (Cool Root 2005: 140, рис. 2], Тепе Гавре, Тепе Джафарабаде и Сех Габи (Rempel 2005: 42-44). Все эти печати датируются 4500-3700 гг. до н.э. (Cool Root 2005: 3). Прямоугольные печати-штампы с изображением креста с шевронами засвидетельствованы в Тепе Гийане (Cool Root 2005b: 159-160, рис. 73). На этом же поселении найдены круглые печати штампы с несколько иным дизайном (Cool Root 2005b: 154, рис. 48, 49). Изображение креста с шевронами на печатях-штампах доминирует в провинциях Северо-Западного Ирана и в Луристана. По сравнению с другими геометрическими мотивами он настолько часто изображён, что Х. Колдуелл называет его «Луристанким крестом» (Rempel 2005: 44). По мнению Дж. Ремпеля большое количество печатей с подобным изображением указывает, что печать была не удостоверением личности, а принадлежность храму.

Конусовидная подвеска-печать обнаружена на поселении Бериклдееби, в слое Беденской культуры (таб. XXXIII₅) и датируется серединой 3-го тыс. до н.э. (Jalabazde

1998: таб. X-20). Печать изготовлена из красноватого камня твёрдой породы (кремень?). На поверхности изображены большие и маленькие концентрические круги, а на округлом основании, в центре – большой круг, а вокруг него шесть концентрических кругов. Аналогичным орнаментом декорирован металлический умбон панциря из Беденского кургана №10 (Gobejishvili 1981: 99, рис. 39). В кургане №2 Садуга (Кахети) были найдены три золотые бусины (Dedabrishvili, Rusishvili 1984: 58), которые по мнению А. Пилипосяна являются цилиндрическими печатями (Piliposyan 1998: 121, таб. 53). На поверхности этих подвесок изображены концентрические круги, а на основании, диаметр которого равняется 27 мм – два кружка, изображённых точками, вокруг них – восемь концентрических круга (Dedabrishvili, Rusishvili 1984: таб. XXXI-1-3). Оба этих кургана принадлежат к Беденской культуре. В Триалетской культуре схожий декор украшает часть золотого штандарта (?) из Триалетского VI кургана (Kuftin 1941: таб. XCIX) и золотая пластинка из Триалетского XVII кургана (Kuftin 1941: таб. CIII), а также золотой медальон из Узунлара (Kuftin 1941: 99, рис. 106). По мнению учёных, изображение круга, в котором начертаны маленькие концентрические кружки, является символом месопотамского божества солнца - Шамаша [Lilyquist 1994: 19-28]. Золотые медальоны с начертанными внутри семь, или восемь кругами, распространены были Сирии и Месопотамии старовавилонской эпохи (Дильбат, Эбла, Ларса). Рельефные изображения подобных медальонов представлены на керамике из Цнорского I кургана [Dedabrishvili 1979: таб. XX-1, таб. XXVIII-1], который относится к Беденской культуре, а в триалетском кургане V (Корух-таш) этот символ представлен на расписном сосуде [Kuftin 1941: таб. XXVIII-1]. Видимо, этот символ – кружки, начертанные в большом круге и на Южном Кавказе имел сакральное значение.

Печати, засвидетельствованные на поселениях ранней бронзы Южного Кавказа очень малочисленны. В эту эпоху встречаются печати двух типов: штампы (Квемо Араниси, Талин, Граклиани) и конические (Гудабертка, Граклиани, Бериклдееби).

Все печати Южного Кавказа эпохи ранней бронзы были найдены в культовых помещениях, что свидетельствует об их сакральности и использовании в ритуальных церемониях.

§ 7. Горельеф из Нацаргора

Глиняный антропоморфный горельеф (таб. XXXV) был найден в Шида Картли, на поселении Нацаргора. Помещение, где был обнаружен горельеф, относится к концу раннебронзового века и по керамическому материалу датируется серединой III тыс. до н.э. [Shanshashvili, Ramishvili 2010: 115-125; Shanshashvili, Ramishvili 2009-2010: 87-98]. Горельеф повреждён (таб. XXXV₃). Его вероятная высота 45 см, ширина – 31 см. Горельеф светло-коричневого цвета, изготовлен из хорошо отмученной глины, поверхность полирована. Верхняя часть горельефа округлая и имеет семь выступов. Средний, самый высокий выступ, возвышается над поверхностью горельефа и разделяет её на две симметричные части. По сторонам расположены два углубления. С левой стороны в углублениях вставлены обсидиановые "пластинки" (таб. XXXV₂). Нижний обсидиановый "глаз" окружен рельефной спиралью (таб. XXXV).. Вторая

сторона горельефа восстановлена частично, так что о существовании другого обсидианового “глаза“ можно лишь предполагать.

Терракотовый горельеф из Нацаргора не имеет аналогов на Южном Кавказе. Стилистически он схож с антропоморфными изображениями на больших глиняных сосудах, которые были обнаружены в Анатолии, на поселении Пулур в X-IX слоях и датируются началом III тыс. до н.э. [Koşay 1976: таб. 83^{-58,59}; 85^{-51,69,70}]. На поселении Пулур также были найдены глиняные антропоморфные очаги, глаза которых изображены рельефными спиралями [Koşay 1976: таб. 19₁; 21_{1,3}]. Пулурские очаги также стилистически схожи с горельефом из Нацаргора. Определённое сходство с горельефом имеют также фигурки четырехглазых антропоморфных существ, которые были обнаружены в Сирии, в Тель-Браке в “Eye-Temple” [Goff 1963: рис. 657-660], а также алебастровая стела из Мари (Сирия) с изображением антропоморфного существа со спиральными глазами [Fortin 1999: рис. 295]. Определённое сходство заметно с антропоморфными фигурами, изображёнными на цилиндрических печатях раннединастической эпохи из Месопотамии [Fossey 2001: 45-56]. С антропоморфными существами на месопотамской глиптике схожа фреска человеческой фигуры с растрёпанными волосами и огромными руками изображённая на стене помещения, в Арслантепе, слое VI, которое датируется концом IV тыс. до н.э. [Frangipane 1997: 48, рис. 14; Frangipane 2003: 26].

Определить назначение горельефа из с. Нацаргора по имеющимся данным, затруднительно. Известно, что в III тысячелетии до н.э. в Месопотамии были распространены терракотовые фигуры в высоком рельефе, которые размещались на стене домашнего алтаря. Среди них были изображения божеств, мифологические или обрядовые сцены, а также изображения и маски демонов - обереги от злых духов [Fossey 2001: 19,46; Дуляков 1990: стр. 335]. Можно предполагать, что горельеф из Нацаргора тоже отображал защитное божество, или демона-покровителя. В Месопотамии терракотовые статуэтки богов, или демонов-покровителей подвешивались к дверному косяку. По видимому Нацаргорский горельеф также вешался на стенку, или ставился на подиум. Возможно его использовали в определённых ритуалах, как маску. Горельеф из Нацаргора типологически схож с месопотамскими «плакетками», хотя стилистически он близок к антропоморфным изображениям из Анатолии (Пулур, Арслантепе).

ГЛАВА II. СРЕДНЕБРОНЗОВАЯ ЭПОХА ТРИАЛЕТСКАЯ КУЛЬТУРА

В середине 3 тыс. до н.э. Куро-Аракскую раннебронзовую культуру на Южном Кавказе сменяют культуры среднебронзовой эпохи. В это время в Центральной части Южного Кавказа появляются новые элементы культуры, единство которых известны под именем Беденской культуры. В конце 3 тыс. до н.э. на Южном Кавказе распространяется Триалетская среднебронзовая культура. Ареал её распространения более узок, чем Куро-Аракской культуры, хотя совпадает с её границами на Южном Кавказе (таб. I).

На археологических памятниках среднебронзовых культур Южного Кавказа распространяются артефакты, которые свидетельствуют о контактах древнего населения Южного Кавказа с Сирией, Месопотамией, Ираном и возможно Египтом. Разнообразные и многочисленные украшения из курганов Марткопи, Бедени и Триалети имеют сходство с шумерскими и сирийскими украшениями, изготовленными из драгоценных металлов [Kuftin 1941; Japaridze 1969; Puturidze 2005]. Триалетская торовтика и расписная керамика находит близкие параллели в Иране, а предметы быта (столы, стулья, посуда), изображённые на серебряных кубках из Триалети и Карашамба аналогичны предметам, существующим в быту и изображённым на глиптике и культовых артефактах из Сирии и Месопотамии [Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b].

§ 1. Курганы с ритуальными дорогами

С середины 3-го тыс. до н.э. на Южном Кавказе появляется целый ряд новшеств, среди которых надо отметить «царские» и «блестящие курганы» знати. Многие из них имеют ритуально-процессионные дороги [Narimanishvili 2000; Narimanishvili 2004a]. Эти грандиозные погребения содержат богатые украшения (таб. XLIII, XLIV), посуду, изготовленную из драгоценных металлов (таб. XLI, XLII), оружие, ткани, богато орнаментированную керамику (таб. XLVI) и деревянную утварь.

Ритуальные дороги были обнаружены в конце 20-го века. В 1999-2000 гг. в связи с понижением уровня воды в Цалкском водохранилище на поверхности оказались курганы, раскопанные Б.Куфтиным на этой территории в 30-х годах 20-го века. К некоторым из них строго с востока примыкала мощённая большими базальтовыми камнями дорога. Такие дороги имеются у раскопанных Б. Куфтиным III, VI, VIII, XV, XVII курганов и некоторых нераскопанных курганов (таб. XXXVI-XXXVII). Каменные дороги имеются также у раскопанных О. Джапаридзе Зуртакетских курганах [Narimanishvili G. 2009: 44]. Длина дорог колеблется от 40 до 500 метров, а ширина достигает 4-7 м. Например, засвидетельствованная длина дороги, примыкающей к Триалетскому XLVII кургану 356 м., а ширина - 5-7 м. (таб. XXXVI₁, XXXVII₂). Сохранившаяся длина дороги Зуртакетского №6 кургана достигает 400 м. Все мощённые камнем дороги примыкают к насыпи курганов непосредственно с восточной стороны (таб. XXXVI₂). Продолжением дорог в большинстве случаев является длинный дромос, который начинается в конце дороги, с насыпи кургана и заходит в погребальное помещение [Narimanishvili G. 2009: 44-45]. Мощённые камнем дороги являются органической частью курганов. По-видимому, они связаны с погребальным ритуалом (таб. XXXVII₁).

и строились они для процессионного хода [Narimanishvili G. 2009: 65]. Высказано предположение, что в Триалетские ямные, а также в большие курганы с «погребальным залом», усопших, или их пепел, ввозили на повозке, запряжённой быками через дромос в уже перекрытый «погребальный зал» и хоронили вместе с повозкой [Kuftin 1941: 81, 143; Japaridze 1969: 68]. Вероятно повозка с прахом усопшего двигалась по ритуальной дороге вместе с погребальной процессией [Narimanishvili G. 2009: 65]. На Южном Кавказе ритуально-процессионные дороги засвидетельствованы у курганах Беденской культуры и они относятся к середине 3-го тыс. до н.э. Особенно часто каменные дороги встречаются у курганах Триалетской культуры [Narimanishvili G. 2009: 63-64].

Ритуальные дороги триалетских курганов не имеют аналогов в ареале распространения курганных культур. Они имеют большое сходство с ритуально-процессионными дорогами, известными в Древнем Востоке. Особая близость наблюдается с т.н. «Восходящими дорогами» (таб. XXXVIII-XXXIX) египетских пирамид [Stadelmann 1991: 123-126, 136-138, 150-178, 189-214, рис. 42-43, рис. 29, 52-68; Zamarovski 1986: 111, 285-296, 313-325]. Во время Геродота ещё существовала дорога, которая пролегла от верхнего (заупокойного) храма пирамиды Хеопса к нижнему храму. Она была выложена полированными плитами и была длиной 18 метров. Дорога пропала в конце 19-го века [Zamarovski 1986: 261]. Фараоны почти всех династий Древнего царства строили т.н. «Восходящие дороги» к пирамидам. «Восходящие дороги» были довольно впечатляющими. Например, длина дороги, ведущей к пирамиде фараона Униса, достигала 670 м., а ширина 6,7 м. Дорогу защищала каменная стена, которая на высоте 3,2 м была перекрыта каменными блоками. Внутренняя часть стен были покрыты рельефными изображениями битвы и охоты. Пирамида Ментухотепа I и весь комплекс был окружён каменной стеной. С восточной стороны к террасе храма вёл пандус, откуда дорога, шириной 35 м и длиной 1200 м вела к нижнему храму [Zamarovski 1986: 305, 325]. В Уре эпохи Ларсы существовала процессионная дорога, которая вела к зиккурату Этеменигуру [Dyjakonov 1990: 23, рис. 1]. Грандиозная процессионная дорога была и в Вавилоне. Она называлась «Айбуршабу», что означало «Пусть не будет врага». Стоящие вдоль дороги стены высотой 2,95 м были покрыты изображениями розеток и священных животных боги ни Иштар – львов. Процессионная дорога пролегла от ворот Иштар до храма Мардука. Дорога начиналась за городской стеной. За городом её длина достигала 250 м, а ширина 20-24 м. Дорогу построил Навуходоносор II, о чём он не раз хвастался в своих надписях [Klengel-Brandt 1991: 132-133]. Ритуальные дороги засвидетельствованы также у хеттских святилищ и погребальных комплексов. Недалеко от Анкары, в Гяур-Кале было раскопано разграбленное погребение, «оно расположено на вершине холма с площадкой, примерно 40 кв. ярдов, обнесённой стеной из циклопических камней. В начале дороги, ведущей к нему, на естественной скале высечен рельеф, изображающий сидящую богиню, перед которой стоят две фигуры. Судя по письменным источникам, таковы были царские погребения, не сохранившиеся до наших дней» [Macqueen 1983: 132-136]. Священная дорога вела также к храму в Богаз-кое [Neve 1996: 17-18].

По мнению египтологов А. Рота и К. Ридера, строительство «Восходящих дорог» в Египте началось в эпоху Четвёртой династии, то есть во время значительных перемен в истории Египта, которые нашли отражение в архитектуре, скульптуре и других

отраслях искусства [Reader 2004: 68; Roth 1993: 33]. Начало Четвёртой династии в Египте знаменуется целым рядом радикальных, переломных моментов, которые отразились в значительном археологическом материале, царских пирамидах и погребальных комплексах вокруг них. Не раз было отмечено, что в эту эпоху меняется ориентация пирамид. Если во времена третьей династии погребальный зал и вход располагался по линии север-юг, то в эпоху четвёртой династии ориентация меняется на линию восток-запад. Новая ориентация была направлена на восход солнца. Считается, что эти изменения впервые произошли в Медиуме (2575 г. до н.э.), а затем в Дахшуре (2560 г. до н.э.) [Reader 2004: 68]. Пирамиды нового стиля возвеличивали царя, как мистического символа солнца [Roth 1993: 33]. По мнению Р. Штадельмана, пирамиды являлись монументами, которые выражали мощь царской власти [Roth 1993: 33 Stadelmann 1991:150-178].

В Саккаре почти все дороги направлены в сторону реки, или вадии – высохшего русла. Опираясь на геофизические исследования, К. Ридер считает, что в эпоху Древнего царства, климат в Египте был более аридным. Высохшее русло реки – вадии близ Саккары, во время Четвёртой и Пятой династии являлось рекой, а Саккарское плато, где стоят пирамиды, и в ту эпоху было пустыней. Во времена Хеопса (2551-2528 гг. до н.э.) дороги имели перекрытие, а на стенах были изображены земледельцы, ремесленники, сцены битвы, боги и фараоны, то есть всё то, что являлось «упорядоченным миром», в противовес хаотической пустыне, где царил зло. По мнению К. Ридера, эти изображения были апотропеичными, защитными. Дорога была не просто физической линией, а символическим защитной стеной, которая защищала «порядок» от хаоса. Подобная ситуация засвидетельствована в Абусире и Дахшуре, где дороги направлены в сторону реки. К. Ридер считает, что дорога отделяет плодородную, «чёрную землю» от пустыни, «красной земли», которая олицетворяет хаос [Reader 2004: 70-71].

Надо отметить, что южнокавказские ритуальные дороги не направлены ни в сторону рек, или вод. Вблизи триалетских курганов есть и реки и озёра, но ни одна из дорог не ориентирована на воду. Также и в Зуртакети, где курганы расположены на приречных плато. Все ритуально-процессионные дороги триалетских курганов ориентированы строго на солнце и лежат на линии восток-запад. Дромосы, или входы в курганы направлены на восход солнца, на первые лучи солнца. Видимо, одна часть погребальной церемонии происходила на ритуальной дороге. Погребальная процессия везла усопшего на повозке, запряжённой быками с востока на запад и направлялась в сторону погребальной камеры. На данном этапе исследования трудно восстановить полную картину погребального ритуала, но археологические данные свидетельствуют, что после погребения покойник был ориентирован на восток. Когда происходило это изменения, пока судить трудно.

По нашему мнению, у дромоса, или насыпи кургана исполнялся определённый ритуал, во время которого быков освобождали из повозки, затем повозку поворачивали и через дромос вносили в погребальную камеру (в ямные курганы, которые без дромоса, вносили повозку, или части повозки), раскладывали погребальный инвентарь и ложили усопшего на определённое место. Факт, что быки и повозки, погребённые в дромосах погребальных камер, ориентированы на восток. Также надо отметить, что в курганах среднебронзовой эпохи головы быков лежат у восточной стены погребальной камеры. Они прислонены к стене (Натахтари) [Sadradze 2002: таб. XV-1], найде-

ны в вырытых в земле нишах (Цицамури) [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 70, таб. рис. 530-535] или лежат на возвышении (Цинцаро).

Таким образом, погребальный ритуал указывает, что усопший ориентирован был на солнце. Быки, или повозки везут погребённого в сторону солнца – виртуальная процессия направляется в сторону солнца. После завершения погребального ритуала, для погребённого начинается ритуальный путь в сторону солнца, на восток. Считаем, что весь погребальный ритуал совершается для того, чтобы покойник был ориентирован на солнце, солнечный свет, солнечные лучи. Погребальный ритуал, засвидетельствованный в курганах с мощёнными камнем дорогами указывает о существовании на Южном Кавказе соляного культа в эпоху средней бронзы.

§ 2. Торевтика

В погребениях Триалетской культуры обнаружена довольно разнообразная посуда, изготовленная из металла (таб. XLI, XLII_{2,3}). Ещё Б.Куфтин отмечал, что триалетская торевтика является совершенно новым явлением на Южном Кавказе, хотя отмечал определённое сходство с металлической посудой из царских погребений Ура, Аладжа-Хююка, а также из Урука и Тель-Халафа [Kuftin 1941: 87]. Э. Гогодзе отмечал сходство металлической посуды из триалетских курганов с экземплярами из Трои и Микенах [Gogadze 1972:75].

. Торевтика триалетской культуры и сегодня вызывает большой интерес. Специальные исследования этому вопросу посвятили Н. Джапаридзе, М. Путуридзе, К. Рубинсон, Г. Арешян, Д. Коллон, Р. Боемер, Г. Коссак [Japaridze 1982; Rubinson 2001; Rubinson 2003; Rubinson 2009; Boehmer, Kossack 2000; Collon 1982; Puturidze 2001; Puturidze 2002; Puturidze 2005; Puturidze 2006; Puturidze 2010]. По мнению М. Путуридзе, никаких предпосылок появлению высокохудожественной торевтики в ареале триалетской культуры не существовало. На Южном Кавказе металлическая посуда вероятно появляется под влиянием искусства Ближнего Востока, так как производство посуды из бронзы, серебра и золота в Месопотамии, Иране и Анатолии хронологически опережает появление торевтики на Южном Кавказе [Puturidze 2006: 72]. В торевтике триалетской культуры М. Путуридзе выделяет две категории: первая - изделия из бронзы, а вторая – из драгоценных металлов [Puturidze 2006: 69].

Торевтика, обнаруженная в триалетских курганах имеет близкие параллели с металлической посудой начала 2 тыс. до н.э. Месопотамии и Ирана [Narimanishvili D. 2010b: 28]. Серебрянная кружка с узкой ручкой из Кургана XVI (таб. XLI₁) имеет сходство с экземплярами из Кале-Нисара и Тепе Гурана [Müller-Karpe 1995: рис. 7_{13,14}]. Золотые чаши из Кировакана и Триалетского VII кургана (таб. XLI₆, XLII₃) находят параллель в Тель Сулейма [Müller-Karpe 1995: рис.9_{7,9,1}], а серебрянные кубки из Триалетского XV кургана (таб. XLI₂) схожи с месопотамскими (Ассур, Тель ад-Дер, Телло), иранскими (Тепе Гийан) и индостанскими (Мергар, Чанху-Даро) образцами [Müller-Karpe 1995: рис. 6_{1,4,5,6}; 7_{22,23}].

Среди торевтики триалетской культуры выделяются кубки на высокой ножке. Исключительное место среди них занимает золотой кубок (таб.XLI₆), украшенный сканью, зернью и вставными камнями, высота которого равняется 7 см. Замечательными изделиями ювелирного искусства этого типа являются серебрянные кубки с изобра-

жениями мифологических сюжетов из триалетского V (таб. XLI₃) и карашамбского (таб. XLI₄) курганов. На кубке из V кургана Триалети представлены четыре фриза [Kuftin 1941: 89-91, таб. ХСІ]. На втором фризе изображена ритуальная процессия: 22 человеческие фигуры в почти одинаковой одежде с кубком в руке направляются к центральной фигуре, сидящей на стуле. На кубке из Карашамба представлены шесть фризов [Bohmer, Kossack 2000:17-21]. На первом фризе представлена сцена охоты. На втором фризе изображены вооружённые фигуры, арфист и персонажи, направляющиеся с дарами к сидящей фигуре. На третьем фризе представлены различные персонажи: львиноголовый орёл, в котором не трудно угадать мифологическую птицу Имдугуд-Анзуд и воины. На остальных фризах человеческих фигур не видно. Надо отметить, что предметы утвари (столы, стулья, посуда), изображённые на серебрянном кубке из Триалетского V и из Карашамбского курганов аналогичны с предметами изображёнными на печатах и культовых артефактах Сирии и Месопотамии рубежа 3-2 тыс. до н.э. [Narimanishvili G. 2007; Narimanishvili D. 2010b].

Близкое типологическое сходство с этими кубками имеет серебрянный кубок из Трои, из т.н. «Клада Приама» [Dörpfeld 1902: 351, рис. 280-в]. Хотя в 3-2 тыс. до н.э. керамическая посуда аналогичного типа хорошо известна на всём Ближнем Востоке [Stein 1984: таб. X]. По мнению Д. Нариманишвили, эти маленькие чаши, изготовленные из драгоценных металлов употреблялись в определённых ритуалах, связанных с культом предков [Narimanishvili D. 2014:236].

Культовое значение имели и серебрянные сосуды в форме ведра с дугообразной ручкой, или ситуты (лат. *situla*-ведро) из триалетского XVII (таб. XLI₅) [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 96, таб. 87,88] и кировоканского [Areshian 2008: 68] курганов, а также бронзовый сосуд на полый ножке и с дугообразной ручкой [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 88, таб. 77, 108] из триалетского XV кургана. Подобные образцы Д. Коллон объединила в один типологический ряд под названием *Bucket handles* [Collon 1982: 96-100]. Торевтика этого типа имеет параллели в Месопотамии, Анатолии и Сирии, а сосуд на полый ножке – в Микенах [Collon 1982: 96-100; Areshian 2008: 70]. Надо отметить, что образцы из Ура, Кюль-Тепе и Микен были найдены в погребениях, а «ведра» из Тель-Асмара, Трои и Библа происходят из кладов, обнаруженных в храмах [Collon 1982: 98]. Аналогичный сосуд держит женская фигура на цилиндрической печати аккадской эпохи из Тель-Асмара [Collon 1982: 101, рис.3]. Несколько цилиндрических печатей, на которых изображены фигуры с подобными «ведрами» были найдены в царских погребениях Ура и датируются эпохой Саргонидов [Woolley 1934: 333-334, таб. 214-347,349, 351, 353]. Богато орнаментированные схожие предметы, изготовленные из камня обнаружены в Иране, в Джирофте и Динка-Тепе. Они датируются второй половиной 3-го тысячелетия до н.э. Гораздо позднее, на ассирийских рельефах такие-же предметы держат зоо-антропоморфные существа-гении. Функция этих изделий до сих пор неясна, хотя по мнению Д. Нариманишвили не вызывает сомнений их ритуальное назначение [Narimanishvili 2014:238-239]. В ассирийских ритуально-магических текстах эти предметы называются *banduddu* и они используются в ритуалах очищения. Исходя из текстов, эти предметы обязательно должны быть изготовлены из металла и наполнялись священной водой [Black, Green 1992: 46; Wiggerman 1992: 66]. Исполнитель ритуала олицетворял божество Мардука, который для ритуала «брал воду из места слияния двух рек, придавал ей силу своим волшебством,

очищал священной молитвой и окроплял человека, сына своего божества». Эта вода освобождала человека от грозящей опасности [Wiggermann 1992: 66]. Вёдра, изображённые на памятниках искусства Ассирии часто орнаментировались элементами растительного декора, иногда на их поверхности изображались фантастические существа, сакральное дерево, или открытые двери. В некоторых случаях они представляли собой имитацию плетёной корзины, хотя ритуал требовал, чтобы подобные предметы были изготовлены из металла [Black, Green 1992: 46; Wiggermann 1992: 66]. Несмотря на то, что эти тексты записаны в первом тысячелетии до н.э., судя по аналогичным изображениям на ранних цилиндрических печатях, подобные очистительные ритуалы в Месопотамии, вероятно, исполнялись и в более древнюю эпоху.

По мнению Д. Нариманишвили, древнейшее изображение предмета с дугообразной ручкой датируется IX тысячелетием до н.э. [Narimanishvili 2014:238-239] Он высечен на каменном столбе в древнем святилище из Анатолии, Гёбекли-Тепе [Schmidt 2011: 58, fig. 29]. Подобные богато орнаментированные каменные предметы обнаружены в Иране, в Джирофте и датируются 3-м тыс. до н.э. Хотя и их назначение пока не известно, не вызывает сомнения, что они использовались в определённых ритуалах [Narimanishvili 2014:238]. Гораздо позднее, на ассирийских рельефах, фантастические, зоо-антропоморфные фигуры, которые в одной руке держат «ведро», а в другой-шишку, стоят рядом со священным деревом [Black, Green 1992: 46].

Судя по письменным источникам, в 4-3 тыс. до н.э. была оживлённая торговля между Северной и Южной Месопотамией, между Месопотамией и городами долины Инда, Ираном и островами Персидского залива, Ираном и Восточным Средиземноморьем. Торговали древесиной, тканями, полудрагоценными камнями, вином, благовониями и другими предметами. В эту торговую сеть видимо включены были племена, носители Триалетской культуры [Puturidze 2005: 11, 20; Narimanishvili D. 2010b: 50-51].

§ 3. Ювелирные изделия

В курганах эпохи средней бронзы были найдены многочисленные ювелирные украшения (таб. XLIII, XLIV), на которые учёные сразу же обратили внимание. Первый, кто отметил сходство триалетских изделий с ближневосточными образцами, был Б. Куфтин, первооткрыватель Триалетской культуры. Б. Куфтин писал, что древнейший культурный очаг, обнаруженный в Грузии пропитан древнейшими традициями ювелирного мастерства «общим по своим приёмам с древним южно-месопотамским» [Kuftin 1941: 94]. По мнению Б. Куфтина, триалетские ювелирные изделия имеют близкое сходство с месопотамскими, анатолийскими и микенскими образцами, хотя по всей вероятности являются местным производством [Kuftin 1941: 93-100]. О. Джапаридзе считает, что резкий подъём ювелирного дела в эпоху средней бронзы на Южном Кавказе можно объяснить близкими этно-культурными контактами с ближневосточными цивилизациями [Japaridze 1969: 173].

Сравнительного анализа того или иного конкретного предмета триалетского златокузнечества и их сходства с месопотамскими и сирийскими образцами коснулись многие грузинские и зарубежные исследователи (B. Kuftin, O. Japaridze, E. Gogadze, N. Japaridze, M. Puturidze, D. Collon, K. Rubinson, C. Maqswuell-Hislop, M. Muller-Karpe). Совершенно верно отмечает М. Путуридзе «В Триалетском ювелирном производстве

имеется продукция всех категорий, которая была характерна для разных синхронных культур Старого Света: булавки, множество разных типов бус, кулонов, аграфов, пекторалей, штандартов, изделий мелкой пластики, обкладки, фольги, подставки для фигур, держатели фигур, разные мелкие детали, золотые предметы пока неясного назначения, головные украшения и наконец, посуда, изготовленная из драгоценных металлов. Всё это многообразие ясно указывает, что триалетские ювелиры достигли высокого уровня мастерства, которое несколько не отстёт от высоких стандартов ближневосточных цивилизаций, а в некоторых случаях, даже опережает их» [Puturidze 2006: 67].

§ 4. Расписная керамика

В среднебронзовой эпохе распространяется как монохромная, так и полихромная керамика. Почти во всех богатых курганах Триалетской культуры вместе с чёрнолощённой керамикой встречается расписная посуда (таб. XLVI), в которой Б. Куфтин выделил две группы: 1 - посуда красного цвета, расписанная чёрной краской; 2 - керамика, покрытая розовато-белым ангобом, расписанная чёрной, или коричневой краской [Kuftin 1941: 85].

Позднее археологические исследования показали, что керамика первого типа широко распространяется на территории современной Грузии, Армении, Азербайджана, Нахчевана и на побережьях оз. Ван и Урмия [Japaridze 1969:133-134; Kushnareva 1993: 163-164; Özfirat 2001: 120-123].). Западная граница распространения керамики этого типа проходит в Восточной Анатолии, в Мушской долине, южная – южнее оз. Ван, у г. Хаккари, на востоке – в Мильских степях [Özfirat 2001: 120-123]. На севере она ограничена Кавказским хребтом. В Иране керамика этого типа имеет сходство с т.н. «Ван-Урмийской керамикой», а также с посудой из Хафтаван VI С и Геой-Тепе DD [Özfirat 2001: 120-123]. Для этой группы характерным орнаментальным мотивом являются треугольники, заполненные волнистыми линиями, свастики и изображения птиц.

Керамика второй группы на Южном Кавказе встречается очень редко. Всего несколько больших сосудов этой группы было обнаружено в триалетских V, VI и XVII курганах, среди которых особого внимания заслуживают два сосуда из XVII кургана. Один из них покрыт кремовым ангобом и расписан чёрно-коричневым цветом. На поверхности сосуда декор разделён на четыре фриза. Верхний фриз росписи, который расположен на горле, сильно повреждён. Второй фриз, ниже горловой части, состоит из шахматного мотива, ряда треугольников и вертикальных линий. Тулово декорировано спиралями большого размера. Четвёртый фриз представлен волнистыми и вертикальными линиями (таб. XLVI₁₁). Второй сосуд покрыт светло-розовым ангобом. Горловая часть украшена ломанными горизонтальными линиями. Тулово состоит из трёх декоративных поясов. Верхний пояс состоит из нескольких четырёхугольников, заполненных точками. Средняя часть представлена изображением змеи, тулово которой украшено волнистыми линиями. Нижний декоративный пояс расписан ломаными линиями (таб. XLVI_{7,10}). Триалетская расписная керамика второй группы аналогов на Южном Кавказе не имеет, поэтому трудно судить о местном производстве этих сосудов, хотя нет пока никаких данных об импорте их извне. В научной литературе не раз отмечалось сходство этой керамики с иранской [Kuftin 1941: 86; Çiringiroğlu 1984: 139], что наряду с другими артефактами указывает на близкие контакты между этими двумя регионами [Narimanishvili D. 2010b: 20-27; Narimanishvili D. 2010c].

§ 5. Подвески-амулеты

а) Подвеска в форме мухи

На Южном Кавказе золотые подвески в форме мухи обнаружены в Лори-Берде (таб. XLIV₆), Лчашене (таб. XLIV₅) и Тагаворанисте (таб. XLIV₄). Они поразительно схожи с подвесками, в форме мух из Древнего Египта. В Египте подобные каменные подвески известны с Додинастической эпохи. В Древнем и Среднем царстве изображения мух являлись магическими амулетами во время родов. В эпоху Нового царства (1550-1075 гг. до н.э.), фараоны, которые в то же время являлись главнокомандующими египетской армии, золотыми подвесками в форме мух награждали военных, отличившихся особенным мужеством [Wilkinson 2005: 84; Bongioanni, Sole Croche 2001: 367]. Одно из самых знаменитых золотых ожерелий, которое содержит подвески в форме мух было найдено в Дра абу эль-Наге, в погребении царицы Ахотеп (таб. XLV₁), которая скончалась во время правления Яхмоса I (1550-1626 гг. до н.э.). Золотые подвески в форме мух, вместе с другими церемониальными предметами военного значения преподнесли в дар царице её дети – фараоны Кемес и Яхмос [Bongioanni, Sole Croche 2001: 367].

Схожие подвески обнаружены были также в погребении царевны Хнумит (таб. XLV₂). Находки золотых подвесок в форме мух на Южном Кавказе порождает множество вопросов. Пока сложно высказывать какие-то предположения, хотя фактом является, что некоторые предметы египетского происхождения, или их копии (амулеты-подвески, скарабеи и скарабеоиды, стеклянные и фаянсовые бусы, ритуальные камни), появляются на археологических памятниках Южного Кавказа 3-2 тыс. до н.э. Эти факты, вероятно свидетельствуют об определённых связях между Древним Египтом и Южным Кавказом в ту эпоху.

б) Подвеска в форме человеческой ноги

В некоторых ранних курганах Триалетской культуры были обнаружены амулеты вероятно египетского происхождения [Narimanishvili D. 2010]. Особого интереса заслуживает амулет формы человеческой ноги (таб. XL₁₂), обнаруженный в триалетском XIII кургане [Kuftin 1941: таб. CI; В XIV кургане по Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84]. Курган датируется концом III тыс. до н.э. [Gogadze 1972: 44,95]. Амулет изготовлен из желтоватого камня с красными прожилками, вероятно их сердолика. Высота подвески 2.2 см. Она повреждена. В верхней части имеется сквозное отверстие в форме кратера [Zhorzhikashvili, Gogidze 1974: 84, таб. 74]. По мнению Э. Гогадзе предмет аналогичен амулетам, распространённым в Древнем царстве Египта [Gogadze 1972: 44, 95]. Амулеты в форме ноги были распространены в Египте в эпоху Древнего царства и в «первом переходном периоде» т.е. во времена 5-8 династии (2465-2100 гг. до н.э.). В последующие эпохи он практически не встречается. В Древнем Египте амулеты в форме ноги обычно изготавливались из желтовето-красого полудрагоценного камня, скорее всего из сердолика, который цветом похож на кровь. По мнению древних египтян, такой камень придавал человеку, носившему его, силу и энергию. Триалетский амулет абсолютно идентичен амулету из Египта который в 1910 году преподнесла в дар Метрополитен Музею Хелен Миллер Гулд а также имеет большое сходство с подвеской в форме ноги (таб. XL_{13,14}), происходящей из раскопок Ф. Питри [Nariman-

ishvili 2010]. По нашему мнению, сердоликовый амулет в форме человеческой ноги из Триалети является египетским импортом.

в) Подвеска в форме сердца

В триалетском XIII [Kuftin 1941: таб. CI] а по Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: таб.74, в XIV кургане была обнаружена подвеска в форме сердца (высота 1,8 см.), изготовленная из розового камня, с двухсторонним кратеровидным отверстием у вершины [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: таб.74]. Эта подвеска-амулет схожа с древне-египетскими амулетами в форме сердца, которые были очень популярны в Древнем Египте. По веропретставлениям древних египтян сердце было источником жизни и мысли. Египтяне полагали, что сердце содержало в себе душу бога Хепри и поэтому оно считалось бессмертным. Обычно этот амулет изготовляли из разнообразных камней красного цвета. Верхняя часть иногда имела форму человеческой головы [Narimanishvili D. 2010]. Амулет «сердце» известен со 2-й династии [Budge 2001: 121-122]. В «Книге мёртвых» есть семь заклинаний и молитв о сохранении сердца. Одно из заклинаний посвящено амулету «сердце», изготовленному из лазурита, другое – из сердолика. Амулет, изготовленный из полупрозрачного камня обеспечивал умершему защиту Осириса [Budge 2003: 166-168].

г) Подвеска в форме свиньи.

В цицамурском кургане № 13 эпохи средней бронзы был найдён амулет-подвеска в форме «свиньи», или «поросёнка» (таб. XL_{II}). Подвеска лежала на груди покойника. Фигурка изготовлена из зеленоватого-голубого фаянса. Длина подвески - 1,2 см. [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72, рис.572]. Курган В. Садрадзе курган датировал ранней ступенью среднебронзовой эпохи - 2000-1800 гг. до н.э. [Sadradze 2002: 333-334].

Амулеты в форме различных животных, в том числе и свиньи были распространены на всём древнем Ближнем Востоке, которые изготовлялись из различных пород камня и глины, но фигурки из голубого фаянса, по-видимому производились лишь в Египте. Амулеты в форме свиньи в Древнем Египте употреблялись с эпохи Древнего царства вплоть до эллинистической эпохи. Свинья олицетворяла плодовитость. Подвеска из Цицамури имеет большое сходство с фигуркой поросёнка из Гиераконполиса, которая датируется первой половиной III тыс. до н.э. [Narimanishvili D. 2010; <http://www.petrie.ucl.ac.uk>].

д) Раковины.

На археологических памятниках эпохи ранней и средней бронзы Южного Кавказа (Царцис Гора, Корети, Марткопи, Трели, Чачкари, Верин-Навер, Лори-Берд, Карашамб, Кюдурли) встречаются разные украшения, изготовленные из морских раковин. Четыре раковины были обнаружены в раннебронзовом погребении из Царцис Гора [Japaridze 1961: 89]. Украшения из просверленных раковин были найдены в Корети [Japaridze 1961: 135]. Перламутровые подвески различной формы и раковины обнаружены в курганах Марткопи [Japaridze 1998: 12-13].

В некоторых погребениях эпохи средней бронзы Южного Кавказа также найдены подвески из раковин: в №53 погребении могильника Трели – одна подвеска [Abramishvili 1978: 55, рис. 23₄₃₃, таб. XIX₄₃₃], в №194 погребении могильника Самтавро – 5

подвесок [Sadradze 1993: 17]. Подвески, изготовленные из раковин морских моллюсков найдены в Армении, в кургане №23 некрополя Верин-Навер [Simonyan 1984: 130], четыре раковины вида *Conus* sp. известны из могильника Лори Берд [Devedjian 2006: 344, рис. 94-9, 96-4, 112-8, таб. IX-6,7,8], из погребений №№ 77, 78, 94 (таб. XL₂). Раковина этого вида найдена в Карашамбском большом кургане [Oganesyanyan 1993: 29, таб. XXV-7], а также в курганах №№ 3,4, 7 Кудюрли, в Азербайджане [Akhundov 2001: 160, таб. XLIV-7,15]. Одна раковина-подвеска вида *Conus* sp. (таб. XL₃) была обнаружена в кургане №2 Чачкари, в Южной Грузии [Japaridze, Kikvidze, Avalishvili, Tsereteli 1981: 17, рис. 39, таб. LXI]. Нагрудное украшение из раковин (таб. XL₁) известно из Иланлитепе [Jalilov, Aladgarov 2008: 42, рис. 5].

Раковины из могильника Верин-Навер принадлежат к виду *Argularia* sp. и *Conus* sp. Нахождение этих раковин в одном комплексе (Верин-Навер) указывает на их вероятное происхождение из Персидского залива, или южного побережья Ирана [Simonyan 1984: 130]. Нахождение перламутровых украшений из Марткопи вместе с раковинами типа *Cowries* [Japaridze 1998: 14] возможно указывает на их происхождение из Индийского океана.

В Месопотамии 4-3 тыс. до н.э. распространены были украшения как из необработанных, также искусно обработанных раковин. Разнообразные подвески и бусы изготовленные из разных видов раковин обнаружены в Телло, Хафадже, Уре [Gensheimer 1984: 67]. По мнению Т. Геншаимера, Месопотамия раковинами снабжалась из Персидского залива и Долины Инда, которая с середины 3 тыс. до н.э. была вовлечена в значительную торговую сеть и откуда многообразные раковины доставлялись на довольно далёкое расстояние [Gensheimer 1984: 70]. Возможно, раковины из погребений Южного Кавказа доставлялись из Месопотамских городов. [Narimanishvili 2010 b:41-42]

§ 6. Предметы быта

На серебрянных кубках из Триалетского V и Карашамбского курганов (таб. XLI_{3,4}) изображены множество артефактов бытового значения (столы, стулья, посуда, музыкальные инструменты). Некоторые из них пока не найдены на археологических памятниках Южного Кавказа. Часть из них изготовлялась из такого материала, который возможно не сохранился и поэтому археологических культурных слоях практически не встречается [Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b].

Часть предметов быта, изображённых на кубках изучил Д. Нариманишвили, который считает, что столы и стулья с серебрянных кубков аналогичны тем экземплярам, которые изображены на анатолийских, сирийских и месопотамских печатях и культовых предметах [Narimanishvili D. 2007: 46-47] и по всей вероятности, существовали в реальной жизни. Д. Нариманишвили в своих статьях предполагал, что предметы мебели, изображённые на серебрянных кубках бытовали и в быту у племён эпохи средней бронзы Южного Кавказа и соответственно существовал определённый стиль, распространённый как на Ближнем Востоке, так и на Южном Кавказе [Narimanishvili D. 2007; Narimanishvili D. 2010a; Narimanishvili D. 2010b]. Эта гипотеза оправдалась, когда в в 2012 году, в Ананаурском кургане было обнаружено деревянное кресло [Makharadze 2014: pl. II-1]. Вероятно, будут и другие открытия, которые засвидетельствуют интеркультурные контакты в 3 тыс. до н.э. между Южным Кавказом и цивилизациями Древнего Востока.

ГЛАВА III. ЭПОХА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ БАРЕТСКАЯ КУЛЬТУРА

С середины II тыс. до н.э. на археологических памятниках Южного Кавказа появляется целый ряд артефактов, которые по-видимому являются импортом из Месопотамии, или Средиземноморья, или же копиями импортных вещей [Piliposyan 1998: таб. 41,42; Narimanishvili 2006: 22-23, рис. 27].

§ 1. Печати

О торговых отношениях, существующими между Южным Кавказом и Ближним Востоком во второй половине 2-го тыс. до н.э. вероятно лучше всего свидетельствуют цилиндрические печати, засвидетельствованные на археологических памятниках Кавказа (таб. XLVII, XLVIII [Piliposyan 1998: таб. 41,42; Pogrebova 2000: 154-150; Narimanishvili 2004]).

С территории Кавказа на сегодня известны более двадцати цилиндрических печатей, которые относятся к митаннийскому стилю. Об этом свидетельствуют изображения на печатях – сюжет, композиция и иконография, а также технические приёмы – сочетание круглого резца и сверла [Pogrebova 2000: 145-150].

На археологических памятниках Кавказа обнаружены цилиндрические печати двух стилей митаннийской глиптики. Одна печать “Elaborate style” – т.н. «Изысканного стиля» известна из Северного Кавказа [Uvarova 1900: 324, таб. 127, 47], остальные печати принадлежат к “Common style”- «Общему стилю». Эти печати найдены на Южном Кавказе, в Армении: в Лчашене, Артике (таб. XLVII_{3,4}), Парни-Гехе, Шамираме, Лори-Берде, Мецаморе (таб. XLVII-1), из Гехарота известны две печати (таб. XLVII₂); в Азербайджане: в Ханларе, в Шахтахты, две печати из Мингечаура, три из Хараба-Гиляна, две – из Тальша [Japarova 1984: таб. III; Karakhmedova 1990: рис. 40, 41; Piotrovski 1992: рис. 5; Khachatryan 1975: рис. 77- 1,2,3; Devedjian 1981: 137, таб. IX-3; Badalyan, Smith 2007: 41; Narimanishvili 2004: 105-106; Piliposyan 1998: таб. 41]. По мнению М. Погребовой, все печати из Южного Кавказа изготовлены из белой стекловидной пасты, на некоторых сохранились следы глазури [Pogrebova 2000: 146].

За последние годы в Триалети, на могильнике Сафар-Хараба было обнаружено 9 цилиндрических печатей, на семи из них изображён геометрический орнамент (таб. XLVIII_{2,7-12,19-22,28-31}), а на двух – определённый сюжет (таб. XLVII_{6,7}). На этом же могильнике были найдены три четырёхугольные (таб. L₁₋₃) и одна трёхгранная (таб. XLVIII_{6,23}) печати. В погребениях Сафар-Хараба были обнаружены округлой формы четыре стеклянных т.н. «глазковых бусин», или скарабеоида (таб. XLIX_{1,4}). Четыре цилиндрических печатей с геометрическим орнаментом были найдены также в Триалети, на могильнике Имера (таб. XLVIII_{1,3-5,24-26,27}). Надо отметить, что схожий геометрический орнамент нанесён на золотые обкладки цилиндрической формы из погребений №5, 56 и 84 могильника Сафар-Хараба (таб. XLVIII_{14-18,32-34}).

Особого внимания заслуживает цилиндрическая печать из погребения №5 могильника Сафар-Хараба (таб. XLVII₇). Она изготовлена из бело-голубой стекловидной па-

сты. На печати изображена фигура коленнопреклонённого мужчины в профиль, который держит штандарт с наконечником в форме шестилучевой звезды [Narimanishvili 2004: 105-106]. Перед фигурой мужчины, на алтаре, украшенном двумя косыми крестами стоит рогатое животное (антилопа).

Тематически печать из погребения №5 Сафар-Хараба имеет сходство с южнокавказскими печатями 2-го тыс. до н.э. (Мингечаур, Раздан, Шахтагы, Шамирам, Ханлар). Печати этого типа широко распространены в XVI-XIII вв. до н.э. в Северной Месопотамии и Восточном Средиземноморье (Нузи, Бет-Шан, Рас-Шамра, Библ, Хазор, Гезер) [Salje 1990: 34, таб. IV-VI; Piliposyan 1998: таб. 34, 35, 41; Gummel 1992: рис. 3-2a]. На всех подобных печатях изображена фигура мужчины, стоячая, или коленнопреклонённая, который держит штандарт с навершием в форме звезды, или растения т.н. bouquet-tree [Salje 1990: таб. V-95]. Перед ним, на алтаре стоит рогатое животное (антилопа). Все эти печати относятся к Common Style“ митаннийской глиптики.

Печати этого типа В. Salje объединила в т.н. антропоморфно/зооморфно/флоральную 2.1.8. группу [Salje 1990: 211]. В отличие от триалетской печати на левантйских печатях штандарт иногда имеет форму дерева [Salje 1990: таб. VI-101], фигура мужчины стоит, а на алтаре стоят две антилопы.

Иконография Сафар-Харабской печати связана также по-видимому с хурритской мифологией. По нашему мнению, рогатое животное (антилопа), стоящее на алтаре является ипостасью древнейшего месопотамского божества Эа, которое уже в аккадский период попало в хурритский пантеон. Древнейшим изображением Эа – Энки иногда является рогатое животное (антилопа) с рыбьим хвостом. Эа – Энки отождествлялся с подземным пресным океаном (абзу), а также с мудростью и волшебством. В хурритской «Песне об Улликуми» эпитетом Эа является hassiss (аккад. hasisu – мудрость) [Wilhelm 1992: 95].

На печати из погребения № 27 могильника Сафар-Хараба в два ряда изображены рыбы (таб. XLVII₆). Аналогичные изображения широко распространены в Северной Месопотамии и Сирии. Они также относятся к „Common Style“ митаннийской глиптики [Salje 1990: 66, таб. VII, 136-138]. Триалетская печать очень схожа с экземплярами из Хамы и Рас-Шамры [Salje 1990: 220].

Надо отметить, что аналогичный сюжет был популярен в Джемдет-Насрской (3000-2800 гг. до н.э.) глиптике [Afanasiyeva 1979: таб. IV-6]. Эти печати, в качестве амулетов, использовались довольно долгое время. Известны случаи, когда Джемдет-насрские печати были обнаружены в погребениях нововавилонской и парфянской эпохи. Новоассирийскую печать, как талисман носил один из сельджукских султанов в XIII веке [Boehmer 1997: 23, 24, 33].

Печати с изображением рыб D. Salje объединила в зооморфную группу 2.2.1. [Salje 1990: таб. VII 136-138]. В митаннийской глиптике изображения рыб представлены в два, или три ряда, часто с различным орнаментальным мотивом. Хронологический диапазон этих изображений охватывает XVI-XIII вв. до н.э. [Salje 1990: 220].

Печати из погребений №5и № 27 могильника Сафар-Хараба аналогичны отпечаткам на глиняных табличках из архива крупного хурритского землевладельца Тегхип-Тилла, из города Нузи. В 1925 году по приглашению директора древней королевства Ирака Гертруды Белль, с участием Иракского Музея и Американской школы

Восточных исследований, профессор Восточного института Чикагского университете Эдуард Кьера начал археологические раскопки маленького холма у села Таркалан, в нескольких километрах юго-западнее г. Киркука. Этот холм был идентифицирован с древним хурритским городом Нузи.

В одном из здании обнаружены были 1100 глиняных табличек, которые датируются приблизительно 1450 г до н.э. Этот архив принадлежал пяти поколениям одной семьи, где хранились их юридические документы. Тексты были написаны на ассирийском языке, но не ассирийцами, так как содержали множество грамматически - орфографических ошибок. Все имена, упомянутые в документах являются хурритскими. Это был первый случай в археологии, когда был найден древний архив, где в большом количестве находились документы, которые охватывали большой хронологический период [Chiera 1984: 93-94]. Основателем семьи был Пухишен, у которого было два сына: Хаиш-Тешуб и Техип-Тилла. Техип-Тилла, вероятно был свояком царя Нузи и занимал при дворце высокий пост. Архив Техип-Тиллы в основном состоит из правовых документов, которые свидетельствуют, как создавалось крупное поместье [Wilhelm 1992: 84].

Глиняные таблички времён Техип-Тиллы засвидетельствованы печатями разных лиц. Часть изображений на этих отпечатках [Porada 1947: таб. III, 35-42] имеет близкие аналоги с печатью из погребения №5 Сафар-Хараба. Иконографическое сходство настолько велико, что нам представляется возможным датировать триалетскую печать концом XV века до н.э., то эпохой Техип-Тиллы. Печать из погребения №27 Сафар-Хараба схожа с печатями времён сына и внука Техип-Тиллы. Отпечатки печатей с изображением рыб нанесены на документы времени жизни сына Техип-Тиллы – Энамати и внука – Тарми-Тиллы [Porada 1947: таб. V, 81-84]. Соответственно они датируются первой половиной и серединой 15 в. до н.э.

Печати из могильника Сафар-Хараба вероятно указывают о влиянии крупных землевладельцев и возможно принадлежащих им торговых корпораций на Южном Кавказе.

Ареал распространения печатей митаннийского стиля довольно широк: на западе он достигает западное Средиземноморье (Эгейские острова, Египет), на востоке – Иран и побережье Каспийского моря, на юге - Кувейт [Piotrovski 1992: 14], а на севере – северные склоны Кавказского хребта.

§ 2. Скарабеи и скарабеоиды

На определённые контакты с Египтом должны указывать скарабеи из Мецамора [Khanzadyan 2003: 100; Piliposyan 2015: 67, pl. II, III] и скарабеоиды из Сафар-Хараба [Narimanishvili 2010: 289, 323 таб. XXII₇, XXIV₁₆].

В Триалети, в погребении №6 могильника Сафар-Хараба был найден скарабеоид с изображением человеческого лица, изготовленный из голубого, прозрачного стекла (таб. XLIX_{9,10,11}). Подобные скарабеоиды изготовлялись в Египте в позднюю эпоху Среднего царства и во второй переходной (17-16 вв. до н.э.) период [Hall 1913: 22-23]. Один из самых знаменитых скарабеоидов этого типа, изготовленный из зелёной яшмы принадлежал фараону Себекемсафу [Hall 1913: 22-23, рис. 211]. Множество скарабеоидов с изображением человеческого лица хранятся в Лондоне, в Британском Музее [Budge 2001: 243]. Скарабеоиды с изображением человеческого лица обнаружены также и в Мецаморе [Piliposyan 2015: 67, pl. II]

Особого внимания заслуживает скарабеоид (таб. XLIX - 12) из Нузи [Starg 1937: таб. 120-RR1]. Сходство этого экземпляра, изготовленного из зелёного стекла, с триалетским скарабеоидом настолько велико, что кажется, будто они изготовлены в одной мастерской.

В этом же погребении могильника Сафар-Хараба были найдены четыре стеклянных скарабеоида округлой формы [Narimanishvili 2010: 288, 322 таб. XXII_{5,6,8,9}; XXIV₁₂₋₁₅]. Хотя возможно это повреждённые т.н. «глазковые бусы» (таб. XLIX₁₋₄).

§. 3. Ритуальные камни

В Триалети, в погребении №8 могильника Сафар-Хараба были обнаружены девять камней разной геологической породы, формы и цвета (таб. LI- LII). Они схожи с камнями, которые в древнем Египте употреблялись в ритуальной практике. В погребении Сафар-Хараба эти камни лежали за спиной покойника (таб. LVII), в маленьком мешочке, в котором кроме камней находились два костяных предмета, наконечник стрелы из обсидиана, плоская костяная палочка и бронзовые ланцетовидные ножички. Три камня формой похожи на усечённую пирамиду. Они были просверлены от основания до половины. Два из них на одной стороне имеют насечки. По нашему мнению, камни из погребения вероятно египетского происхождения [Narimanishvili 2006: 95-96]. Они имеют сходство с набором камней из гробницы Тутанхамуна, которые использовались в ритуале «Отверзания уст» [Hagen 2002: 160]. Набор предметов, используемых в ритуале «Отверзания уст» широко употреблялся в погребальной практике (таб. LV). Этот ритуал являлся одной из частей церемонии восстановления жизненных сил усопшего. Сцены из ритуала часто воспроизводились на папирусах XVIII и XIX династии, хотя сам ритуал известен с эпохи древнего царства. По представлениям древних египтян, прикосновение отдельных камней, или других предметов из специального набора, при определённых заговорах, восстанавливали жизненные функции отдельных частей тела.

Тексты ритуала «Отверзания уст», которые сохранились со времён Нового царства (1570-1085 гг. До н.э.) являются одними из самых хорошо сохранившимися и детально изученных. Часть текстов были опубликованы ещё в 1881 и 1890 годах, но самую полную версию опубликовал Эберхард Отто в 1960 году. Самый древний и полный текст известен из Фив, из погребения Рехамира, который являлся высокопоставленным лицом времён XVIII династии (1570-1345 гг. до н.э.) Самые поздние тексты относятся к римской эпохе [Bjerke 1965: 201-202]. В некоторых погребениях тексту сопутствуют фрески. В погребении Рехамира представлены 51 сцена, которые соответствуют тексту ритуала «Отверзания уст». Различные вариации заметны в некоторых индивидуальных текстах, но они незначительны. Э. Отто восстановил 75 подобных сцен. Объектом ритуала почти всегда является мумия покойника, его статуя, или антропоморфный саркофаг, хотя в одном случае ритуал исполнялся для картуша царицы Таусрет [Bjerke 1965: 201-202].

Важнейшей частью ритуала, а также его материальным воплощением является набор различных инструментов, изготовленных из различного материала. Основная их часть изготовлена из камня. Основным элементом всех наборов является лезвие ножа, изготовленного из кремня, или другой породы камня. На древнеегипетском языке он

именовался pss-kf (Pesesh-Kaf). Его особенностью являлось раздвоенное лезвие [Roth 1992: 113]. Иногда этот инструмент заменялся на плоские лезвия, которые назывались «две звезды». По мнению А. Рота, они вероятно были изготовлены из метеоритного железа [Roth 1992: 116]. Кроме этого в набор входили каменные предметы, некоторые из них имели отверстие. Ван Вальсем выделил 27 экземпляров подобных камней [Roth 1992: 115]. Набор содержал также два плоских и длинных резца, тёмного цвета, которые являлись зеркальным отображением друг-друга: у одного резца одна сторона была округлая, а другая плоская, а у второго камня – наоборот [Roth 1992: 115]. Один из инструментов должен был быть красного цвета, который по мнению Г. Масперо служил восстановлению цвета губ [Budge 2003: 275].

Надо отметить, что набор из Сафар-Хараба содержал также два каменных предмета тёмного цвета, которые имеют одну округлую сторону, а другую плоскую (таб. LIII_{3,4}) и также камень красного цвета (таб. LIII₁). Кроме этого, в мешочке из погребения Сафар-Хараба хранились, как было сказано выше, бронзовые лезвия, плоская каменная палочка и обсидиановый наконечник стрелы

Наборы инструментов встречаются в индивидуальных погребениях Мемфиса и провинциальных центров времён Древнего царства [Roth 1992: 116]. Исходя из текстов пирамид А. Рот считает, что эти инструменты служили возрождению умершего человека. Акт их воздействия происходил после тех заклинаний, под воздействием которых умерший проходил канал рождения, перед тем как возродиться. Эти инструменты употреблялись в ритуальном акте родов, а лезвие должно было перерезать пуповину [Roth 1992: 123-124].

По Ф. Питри, эти инструменты в погребениях лежали за спиной покойника [Roth 1992: 130], хотя со временем этот обычай изменился и позднее набор инструментов находили перед лицом покойника [Roth 1992: 131-132]. В погребении из Сафар-Хараба мешочек с набором лежал за спиной покойника (таб. LVII).

Ритуал «Отверзания уст и очей» заключался в том, что жрец дотрагивался различными предметами до частей тела мумии покойника. В это же время другие жрецы читали соответствующие заклинания. В тексте из погребения фараона Тутанхамуна сказано: «Я отверзаю твой рот, чтобы ты мог говорить, твои глаза, чтобы ты мог видеть, твои уши, чтобы ты слышал, твои ноги, чтобы ты ходил». Из текста ясно, что ритуал служил для восстановления всех органов для потустороннего существования [Vjerke 1965: 213].

Ритуал «Отверзания уст и очей» являлся частью комплекса погребальных ритуалов. После исполнения всего комплекса покойник навеки покидает этот мир и в потустороннем мире обретает все жизненные силы, ему возвращаются все органы и полная жизнеспособность [Vjerke 1965: 213-215].

Набор инструментов из погребения №8 могильника Сафар-Хараба соответствует египетским комплексам ритуала «Отверзания ус и очей». По-видимому этот набор являлся египетским импортом. Как он оказался на Южном Кавказе и с какой целью использовался, трудно сказать, хотя фактом является, что и в Сафар-Харабе эти предметы лежали вместе, за спиной покойника, как это полагалось в Древнем Египте.

§ 4. Инсигнея

На памятниках бронзовой эпохи Южного Кавказа обнаружен целый ряд предметов, который осмысливается как культово-ритуальный, хозяйственный, или боевой инвентарь. Часть этих предметов, по-видимому являлись особыми знаками – эмблемами власти, хотя этот вопрос пока ещё не решён. В археологической литературе часто упоминаются т.н. жезлы («жезлы власти»), хотя и они не являлись предметом специальных исследований. Разнообразие жезлов даёт возможность классифицировать их типологически и хронологически. Это вероятно послужит основой их атрибуции.

Уникальный предмет, видимо представляющий собой символ власти был обнаружен в Триалети, в погребении №8 могильника Сафар-Хараба (таб. LVII, LXI₁ LX_{1,2,3}). Ближайшая параллель «жезла власти» из Сафар-Хараба была обнаружена также в Триалети [Narimanishvili 2005]. В Цалкском районе, на территории с. Авранло, местный житель в 2003 году на приусадебном участке раскопал погребение. Кроме керамики в погребении находились бронзовые предметы. Могильник, где было раскопано погребение, расположен в западной части села, на левом берегу р. Кции. Инвентарь датируется серединой и второй половиной II тыс. до н.э. Среди погребального инвентаря, обнаруженного в 2003 году в с. Авранло, особого внимания заслуживает комплекс бронзовых предметов – крюк, ободок и скульптурное изображение головки быка (таб. LX_{4,6}). После посещения места находки и беседы с «раскопщиком» выяснилось, что крюк лежал перед лицом покойника, а ободок был надет на стержень. На расстоянии 10-15 см севернее лежала бронзовая фигурка бычьей головки. Между фигуркой и ободком зафиксированы были остатки дерева. По-видимому, погребение было грунтовым с перекрытием из каменных плит. Покойник лежал головой на север, на левом боку. (По словам «раскопщика», покойник смотрел на восток).

Крюкообразные предметы и раньше находили на территории Южного Кавказа (напр. Грубые крюки, которые считались предметами хозяйственного назначения), но подобный высокохудожественный предмет (таб. LX_{4,5,6}, LXIV₅) был найден впервые.

Крюкообразный жезл в Древнем Египте считался символом Осириса. Он по сути являлся пастушьим посохом Позднее этот жезл стал символом фараонов. Надо отметить, что в древнеегипетской иероглифической письменности знак «крюк» обозначал слово «править» [Leontiev 1990: 117]. Для древних египтян идеальный фараон отождествлялся с «добрым пастырем», который следил за своей паствой [Frankfort et al. 2001: 103].

В Месопотамии символом бога Ану был жезл, корона и пастушья плеть [Frankfort et al. 2001: 177]. В древнем Вавилоне крюк был символом бога разрушения и смертельного урагана – Амурру (Марту) [Black, Green 1992: 54]. На касситских печатях крюк изображался в руках людей-рыб, которые ассоциировались с богом подземных вод – Эа. [Black, Green 1992: 54].

Крюк являлся также инсигнеей ассирийских царей. Этот предмет держит в руке царь Ашшурнасирапал II (883-859 гг. до н.э.), статуя которого стояла в городе Кальху, в храме бога войны Нинурты (таб. LXIV_{6,7,8}). Царь в левой руке держит скиптру, а в правой – крюкообразный жезл [Frankfort 1977: 152, рис. 175].

Видимо, символ власти, инсигнея – крюк был довольно распространён в Древнем Востоке и являлся символом особой власти (возможно ассоциировался со смертью).

Инсигнеями являлись также различные жезлы, навершие которых изготавливались из различного материала. Одно из таких наверший было обнаружено в погребении №85 могильника Сафар-Хараба (таб. LXIV₉). Навершие имело короткое древко (таб. LXIV₉). Аналогичные жезлы (таб. LXIV₁₋₄) также широко известны на древнем Ближнем Востоке.

§ 5. Штандарты

В 16-15 вв. до н.э. на Южном Кавказе распространяются бронзовые фигуры, которые, как правило, обнаружены в богатых погребениях. Часть этих фигур были прикреплены на повозке, в месте соединения дышла и ярма. Большая часть бронзовых фигур стоит на устье маленького бронзового горшка, который находится на рогеобразной подставке. Бронзовые скульптуры представляют собой различных животных и птиц. В научной литературе они признаны как штандарты. Большинство из них представляют голубя и хищную птицу, вероятно ястреба. Подобные штандарты обнаружены в Сасиретском кладе (таб. LXXII₅) [Nioradze 2011; Pitskhelauri 2005: 55, таб. ХСVIII], в №4 кургане Бериклдееби (таб. LXXII₆) [Pitskhelauri 2005: 55, таб. СХХVIII], в №1 кургане Цителгореби (таб. LXXII₄) [Pitskhelauri 2005: 55, таб. XLIV], в курганах №№2 и 7 Лори-Берда [Devedjian 1981: рис. 8], в курганах №№1 и 8 Лчашена (таб. LXXII-2,3) [Esayan 1980: 26-27, таб. 31, 32, 1-3]. Фигуры трёх птиц украшают штандарт из Апарана (таб. LXXII₁), бронзовая скульптура удода (?) была найдена в Ацарате [Esayan 1980: таб. 33-1]. Интерес представляет бронзовая скульптура из X кургана Мецамора, которая крутится в бронзовом горшочке на роговидной подставке [Pitskhelauri 2005: 57].

Большое количество штандартов является скульптурным изображением оленя. В погребении №51 Лори-Берда находилась фигурка трёх оленей с двумя оленятами и двумя маленькими животными [Pitskhelauri 2005: 56]. Бронзовые фигурки оленей известны из Лчашена (таб. LXX₅), Лцена, Толорса (таб. LXX₃) [Esayan 1980: таб. 28-2,4; 29], №1 кургана Цителгореби (таб. LXX₄) и №4 кургана Бериклдееби (таб. LXX₆) [Koridse 1995: рис. 97; Miron, Orthmann 1995: рис. 77]. В Гараджамирли была найдена скульптура оленя (таб. LXXIX_{1,2}), который стоит на колесе, или круглой подставке [Akhundov, Narimanov 1996: рис. 7]. Фигурка оленя была найдена также в кургане Кудюрли [Pitskhelauri 2005: 56].

Некоторые бронзовые фигурки изображают горного козла (барана). Такие штандарты обнаружены в №79 погребении Артика (таб. LXX₁), Геташена (таб. LXX₂) и Лчашена [Esayan 1980: таб. 28-1,6, таб. 30]. Бронзовая головка горного козла (барана) была найдена в Сасиретском кладе [Nioradze 2011: рис. 15]. Скульптура двух козлов (баранов) известна из Лчашена [Esayan 1980: таб. 27-1].

Бронзовые скульптуры быков найдены в Лчашене (таб. LXXI_{2,4,5}) [Esayan 1980: таб. 27-2]. Бронзовые головки быков известны из Эчмиадзина (таб. LXXI₁).

Скульптурное изображение льва и вооружённого человека (таб. LXXIII₂) обнаружены были №15 погребении Ширикавана [Torosyan et al. 2002: таб. XIV]. Бронзовая скульптура льва украшает штандарт из Неркин-Двина (таб. LXXIII₃), в кургане Гараджамирли была найдена фигурка лежащего человека (таб. LXXIII₅), над которым высится фигура льва [Pitskhelauri 2005: 56]. В №30 погребении Ошакана обнаружен бронзовый штандарт (таб. LXXIII₄) с великолепной скульптурой льва [Kalantaryan et

all. 2004: 70]. Артефакты со скульптурными изображениями львов известны также из Лчашена (таб. LXXIII₁).

Бронзовый штандарт со скульптурой тапира (?) обнаружили в Ноемберяне (таб. LXXI₃) [Grigoryan 2010: рис. 59].

Особого внимания заслуживают штандарты из Лчашена (таб. LXIX_{1,3}) и Лори-Берда (таб. LXIX₂), которые представляют собой бронзовые скульптуры двухколёсных боевых колесниц, запряжённых лошадьми и вооружённых воинов [Esayan 1980: таб. 38-1,2; 39; 40].

В научной литературе не раз отмечалось поразительное типологическое и функциональное сходство между южнокавказскими бронзовыми штандартами II тыс. до н.э. и бронзовыми штандартами III тыс. до н.э., обнаруженными в богатых («царских») погребениях Анатолии [Bittel 1976: 38; Mansfeld 2001: 52; Gomelauri 2009: 39-41; Pitskhelauri 2005: 59-60]. в Аладжа-Хююке, Хорозтепе и Богазкое (таб. LXXIV; LXXV). Штандарты из Анатолии, со своей стороны, схожи с бронзовыми кольцами для удила, украшенными скульптурными изображениями из Месопотамии (таб. LXXV_{1,3}; LXXIX_{3,6}). Эти бронзовые кольца обнаружены также в богатых погребениях, в царских погребениях Ура [Woolley 1934: таб. 166, 167], Киша [Colbert 1936: таб. 21], также со случайной находкой из Насирии [Mallowan 1948: 51-55]. Сходство между бронзовыми штандартами из Месопотамии, Анатолии и Южного Кавказа настолько велико, что некоторые учёные связывают их с передвижением хурритов [Mansfeld 2001: 52]. По мнению К. Биттеля, корни происхождения анатолийских штандартов возможно надо искать северо-восточнее Анатолии, вероятно на Кавказе [Bittel 1976: 38]. По мнению Н. Гомелаури южнокавказские бронзовые штандарты II тыс. до н.э. генетически связаны со штандартами III тыс. до н.э. Центральной Анатолии [Gomelauri 2009: 39-40].

С начала III тыс. до н.э. в Египте и Месопотамии были распространены штандарты со скульптурным изображением животных и птиц. На т.н. «победных стелах» Нармера (таб. LXXVI₄) и Эаннатума (таб. LXXVI_{1,2}; LXXVII_{1,4}) изображены праздничные шествия. Участники процессии держат штандарты с фигурными изображениями животных. На «победной стеле» Нарамсина (таб. LXXVI₃; LXXVII₅) знаменосцы также держат штандарты с разными скульптурными изображениями (таб. LXXVII₅). Сами цари, Нармер, Эаннатум и Нарамсин держат не штандарты, а определённые инсигнии. Инсигнией Эаннатува является фигурка мифологической птицы Анзуд (акк. Имдугуд), львиноголового орла (таб. LXXVII_{3,4}), который является символом бога войны Нинурты. Надо отметить, что львиноголовый орёл изображён на кубке из большого кургана Карашамба, который датируется III тыс. до н.э. Фигурка птицы с головой животного (возможно львиноголового орла) была найдена в №5 кургане Бедени, который также датируется III тыс. до н.э. [Gobejishvili 1981: 91].

На одном из фризов во дворце Мари изображена процессия, центральной фигурой, которой является жрец со штандартом в руке. Навершие штандарта представляет собой скульптуру быка (таб. LXXVII₆).

Изображения человеческих фигур, держащих штандарты с навершием скульптур быка и птиц встречаются на отпечатках цилиндрических печатей с глиняных табличек из архива Нузи. По мнению Э. Порады штандарты с печатей из Нузи имеют большое сходство с древнеегипетскими т.н. штандартами Гора [Porada 1947: 15,43,115, таб. 30,35,43].

Несмотря на то, что кубки из триалетского и карашамбского курганов относятся к гораздо раннему периоду, чем южнокавказские бронзовые штандарты со скульптурами животных, мы посчитали возможным изобразить отдельные человеческие фигуры с триалетского и карашамбского кубков, держащих штандарты с навершиями в виде фигурок животных (таб. LXXVIII).

Южнокавказские штандарты, несмотря на большой хронологический разрыв, имеют большое сходство со штандартами из «царских» погребений Аладжа-Хююка, а также с кольцами для удил из Ура и Киша, что не раз отмечалось в научной литературе. По нашему мнению, появление бронзовых штандартов с фигурками животных, птиц и людей на Южном Кавказе совпадает с существованием царства Митанни на Ближнем Востоке. В середине 2-го тыс. до н.э. у Хеттского царства появляется сильный противник в лице Хурритского царства – Митанни. Надо отметить, что на археологических памятниках Южного Кавказа хеттские артефакты не засвидетельствованы, тогда как множество предметов, найденных на Южном Кавказе и датированных серединой 2-го тыс. до н.э. являются импортом из Северной Месопотамии и Леванта, т.е. оттуда, где чувствуется сильное влияние Митанни. До сих пор спорным является вопрос, где произошло объединение неиндоевропейцев хурритов и индо-арийцев митанницев. Некоторые учёные считают, что объединение хурритов и митанницев произошло на Южном Кавказе. Военная мощь митанницев опиралась на военную элиту - *marijanni*-на, которые представляли собой родовую знать – «ездящие на (боевых) колесницах». По нашему мнению, погребения с колесницами на Южном Кавказе во 2-м тыс. до н.э., свидетельствуют о существовании этого знатного сословия в регионе. Вероятно об этом указывает также бронзовый макет боевой колесницы, обнаруженный в Кахетии, в Гохеби (таб. LXXXI). Бронзовые зооморфные штандарты, украшающие колесницы возможно связаны с сословной геральдикой, а также почитанием определённого божества, которое считалось покровителем того, или иного сословия, клана, или военного соединения (в битве при Кадеше участвовали египетские военные соединения: дивизия Ра, дивизия Сета и др.).

Семантическое значение бронзовых скульптурных штандартов, по нашему мнению, возможно объяснить на основе хурритской мифологии. Большое количество скульптурных штандартов изображают тех животных и птиц (голубь, удод, горный баран, лев), которые являются олицетворением Иштар-Шавушки, одной из важных функций которой являлась война. Кроме того, Иштар является одной из богиней, которая сумела проникнуть в потусторонний мир и вернуться обратно. Вероятно ещё и поэтому, связанные с Иштар-Шавушкой животные и птицы олицетворяют связь мира живых и потустороннего мира.

Южнокавказские штандарты являются погребальным инвентарём, везде они обнаружены в погребениях. Считается, что они прикреплялись на погребальной повозке (таб. LXXXI-2,3), в месте соединения дышла и ярма. Мы считаем, что, также как и в Месопотамии и Анатолии, часть штандартов прикреплялась на дышло (таб. LXXX), но не всегда у ярма. На Ближнем Востоке они находились на самом высоком месте «горбатого» дышла.

По нашему мнению, не исключено, что штандарты со скульптурными изображениями боевых колесниц и воинов прикреплялись на дышло колесницы и они явля-

лись инсигнеей родовой знати - *maḡjanni-na*. Многообразие штандартов возможно указывает на то, что у каждого рода этого сословия были свои божества-покровители и связанные с ними инсигнеи. Надо также отметить, что часть южнокавказских штандартов, так же как и ближневосточных, были для ношения в руках и представляли собой штандарты пехоты, часть штандартов же вероятно употреблялась во время ритуальных церемоний.

§ 6. Мелкая пластика

Бронзовая пластика (таб. LXVI-2) Южного Кавказа эпохи поздней бронзы [Pitskhelauri 1973: таб. XLIV-1] имеет определённое сходство с бронзовыми фигурками из Сирии [Frankfort 1970: 144]. Особого внимания заслуживает миниатюрная бронзовая женская фигурка в высоком головном уборе из святилища Мели-Геле I, которая близка к левантийским бронзовым женским скульптурам. Сходство особенно заметно с фигуркой из Библа, которая хранится в Лувре [Frankfort 1970: 259, рис. 299,300].

Возможно кавказские бронзовые фигурки изготовлялись на месте наподобие сирийских образцов, но возможно и также, что они, также как и миттаннийские печати и ритуальные камни, импортировались на Южный Кавказ из Леванта.

Образцы бронзовой пластики встречаются и на более поздних памятниках Южного Кавказа. Они отличаются многообразием и представлены скульптурными изображениями человека (таб. LXVI_{1,3,4}) и различных животных. Эти фигурки имеют близкое сходство с современными им артефактами из Анатолии и Ирана.

§ 7. Женские горельефы из Кахетии

В восточной Грузии (Кахети), в Гурджаанском районе, недалеко от с. Мелаани в 60-х годах 20-го века было раскопано святилище, которое в научную литературу вошло под именем «Мели-Геле I». Западную часть этого памятника покрывает восточный участок округлой каменной насыпи святилища Мели-Геле II. Памятник представлен двумя строительными горизонтами. Приблизительно на площади равной 3000 кв. м. было раскопано два святилища разных эпох.

Нижний слой «Мели-Геле I» был датирован второй половиной 2-го тыс. до н.э. [Pitskhelauri 1973: 112]. Позже этот слой был датирован 14-13 вв. до н.э. [Pitskhelauri 2005: 23].

Мели-Геле I представляет собой возвышенную округлую площадку, которая ограждена стеной, выстроенной из булыжника. Вокруг святилища вырыт ров, ширина которого равняется 2 м, а глубина 0,60 м. На всей территории памятника большими и малыми группами лежат разные предметы. Кроме большого количества глиняной посуды, здесь было найдено огромное количество сердоликовых бус, обсидиановых наконечников стрел, бронзовых колец, пуговиц, браслетов, подвесок, несколько миниатюрных имитаций кинжалов, глиняных штамповых печатей, глиняных и бронзовых фигурок, всего 86 000 разных предметов и фрагментов [Pitskhelauri 2005: 23]. Верхний слой святилища Мели-Геле II относится к 8-7 вв. до н.э.

Особого внимания заслуживают два женских горельефных изображения, которые наклеены или на широкие ушки глиняных сосудов, или на глиняные таблички. Вы-

сота изображений равняется 13,5 см. Они представляют собой нагую женскую фигуру с птичьим лицом. Обе руки одной из фигур подняты наверх. Талия украшена широким поясом с точечным орнаментом, а на голову надета круглая шапочка с орнаментом в виде насечек. Вторая фигура аналогична первой, с тем отличием, что одна рука поднята наверх, а другая лежит на талии (таб. LXVII-1). Эти изображения [Pitskhelauri 1973: таб. XLIV-2,3; Miron, Orthmann 1995: 251, рис. 131] не имеют аналогов на Южном Кавказе.

Изображения из Мели-Геле близки к иконографии сиро-месопотамской богини плодородия. Почти аналогичные изображения представлены на глиняном сосуде из Ларсы (таб. LXVIII_{7,8}) [Barrelet 1952: рис. 8], Мари (таб. LXVIII₆) [Bunatz, Kune and al-Mahmud, 1999: 83, рис. 80], а также на т.н. рельефе Burney глиняной плакетке (таб. LXVIII₁) [Andre-Salvini 2008: 22].

Довольно популярны были схожие изображения женских фигур в Нузе хурритского периода (XV-XIV вв. до н.э.), где горельефы представлены на вотивных плакетках [Starr 1937: таб. 57-M, 99-M-R, 100-A-T]. С середины 2 тысячелетия до н.э. до середины 1 тыс. до н.э. изображения нагой богини с поднятыми вверх руками широко распространяются в Сирии и Палестине. Они изображены на золотых подвесках из Минет эль Бейды (таб. LXVIII_{2,4}), Улубуруна (таб. LXVIII₃) и Лахиша, а также на глиняной форме из Тель Карнаима и митаннийских цилиндрических печатях [Cornelius 1993: таб. I, рис. 1-3, таб. VIII-21,22, таб. IX-23; Marinatos 2000: рис. 1.8-1.11, 2.1,2.2]. Встречаются и в Египте, на каменных стелах (Дейр эль Медина) [Cornelius 1993: таб. II-4].

Ближневосточные женские изображения иногда имеют крылья [Barrelet 1955: рис. 10, 11], держат цветок лотоса, зеркало, горных баранов, или людей [Barrelet 1955: рис. 12, 13-a, 16; Cornelius 1993: таб. II-4, VII-2, VIII-2,22, IX-4], стоят на львах (таб. LXVIII₁), конях [Cornelius 1993: таб. VIII-21,22, IX-24], или антилопах (таб. LXVIII₅) [Barrelet 1955: рис. 11-b,d; Cornelius 1993: таб. II-4, VII-20, IX-24]. Судя по угаритским и хурритским текстам, эта богиня также ассоциировалась с грифом [Marinatos 2000: 38, fig.2.7]. Исходя из угаритских текстов, некоторые учёные предполагают, что на золотых подвесках из Минет эль Бейды изображена богиня плодородия и хозяйка зверей – Анат [Day 1992: 181]. Судя по угаритским и хурритским текстам, эта богиня также ассоциировалась с грифом [Marinatos 2000: 38, рис.2.7].

Некоторые стелы из Египта, на которых изображена сирийская богиня, например каменная стела из Дейр эль Медины, которая датируется 1300-1200 гг. до н.э., имеют надписи, судя по которым изображение принадлежит богине Анат [Cornelius 1993: 22, таб. II-4].

М.-Т. Барреле исследовала иконографию богини, представленной на шумерских, старовавилонских и митаннийских артефактах [Barrelet 1955:240-243]. Несмотря на иконографическое многообразие, по мнению М.-Т. Барреле, эти различия регионального характера и все изображения представляют богиню плодородия и войны, которая одновременно была хозяйкой зверей. Эта богиня является одним из аспектов месопотамской Инаны-Иштар [Barrelet 1955: 232]. В месопотамском искусстве крылатая богиня-воительница появляется в начале 2 тыс. до н.э. «Путешествуя во времени и пространстве, она переходит на запад» [Barrelet 1955: 259]. По мнению Н. Маринатос, в архаическом греческом искусстве женская фигура с лицом хищной птицы является изображением Кирки, так как Kirke в древнегреческом языке является женской формой слова Kirkos, обозначающего ястреба [Marinatos 2000: 35, рис. 2.10, 2.11]. Н. Ма-

ринатос считает, что Кирке представляет собой божественную фигуру, которая имеет отношение к солярному культу, как дочь Солнца. Одновременно она хозяйка зверей (по описанию Гомера, её дом окружён волками и львами). Не вызывает сомнений её сходство с Иштар и другими женскими божествами Древнего Востока [Marinatos 2000: 4]. По свидетельству Апполония Родосского, Кирке является сестрой царя Колхиды – Аиэта. Видимо Кирке генетически связана как с божествами Древнего Ближнего Востока, так и пантеоном древнего населения Южного Кавказа.

Учитывая ближневосточные параллели, мы считаем, что бронзовая женская фигурка в высоком головном уборе, а также женский горельеф с птичьим лицом из святилища Мели-Геле имеют определённое сходство с иконографией сиро-месопотамской богини плодородия, и являются локальным вариантом месопотамской Иштар, или её сиро-палестинским эквивалентом – Анат.

§ 8. Амулеты в форме лягушек

С середины 2 тыс. до н.э. в Южном Кавказе появляются бронзовые амулеты в форме лягушек (таб. XL_{4,9}). Многочисленные бронзовые амулеты – лягушки засвидетельствованы в погребениях и святилищах Восточной Грузии и Азербайджана [Pitskhelauri 2005: 85-86; Jalilov, Aladgarov 2008: рис. 7]. Агатовая лягушка-гиря (таб. XL₉) была обнаружена в Мецаморе [Khanzadyan 2007: таб. LXII-2]. Золотая обкладка в форме лягушки (таб. XL₈) была обнаружена в кургане Лчашена [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: таб. XLI]. Бронзовые фигурки лягушек найдены в Кахети (таб. XL_{4,7}), а фигурки, изготовленные из стекловидной пасты обнаружены в Иланлитепе (таб. XL₁₀).

Лягушке в Древнем Востоке символизировала плодотворность. На всём Ближнем Востоке были популярны амулеты-лягушки. Изготавливались они из разных пород камня, стекловидной пасты и фаянса, хотя из золота изготавливались лишь в Египте [Budge 2001: 83-85]. Известно, что месопотамским ювелирам мерой весов служили гири в виде фигурок различных животных [Arnaud, Calvet, Huot 1979: 27]. Можно допустить, что и на Южном Кавказе маленькие бронзовые фигурки являлись гирькам. Примером этому служит лягушка-гирька из Мецамора. Маленькие фигурки из Кахетии больше похожи на амулеты, но не исключено, что они также представляли собой определённую меру весов.

§ 9. Бусы

На Южном Кавказе бусы эпохи Поздней бронзы отличаются многообразием и разнообразием (таб. LXV). В эту эпоху распространяются стеклянные цветные, белые (прозрачные и полупрозрачные), из стекловидной пасты, инкрустированные и из подолочных камней (сердоликовые, агатовые, ониксовые, кремнёвые и др.).

Стеклянные бусы являлись одним из ценных и редких изделий. Во второй половине 16-го в. до н.э. начинается «эпоха стекла», так как именно в этот период стеклянная продукция становится настоящим индустриальным производством. 15-13 вв. до н.э. известны, как «период экспериментов и инноваций» в отношении производства стекла. В это время усовершенствуется технология производства стекла и появляются но-

вые формы [Ingram 2005: 108-109]. Мастерские 14 в. до н.э. стеклянного производства найдены в Египте, в Амарне. Отходы стекла обнаружены в Тель Браке, во дворце митаннийского периода, а также на корабле в 13 в. до н.э. затонувшем у мыса Улубурун (современная Турция) [Ingram 2005: 112-113].

Белые стеклянные, прозрачные и непрозрачные, а также цветные бусы найдены в погребениях Сафар-Хараба, в Триалети. Бусы из цветного стекла на Ближнем Востоке распространяются с 16-го в. до н.э. [Ingram 2005: 116].

Большое количество стеклянных бус эпохи поздней бронзы обнаружено в Леванте, также в Нузи митаннийского периода. В одном из храмов Нузи найдено более 16 тысяч бус из цветного (зелёного, голубого, жёлтого, красного и чёрного) стекла [Start 1939: 94, рис. 446-7, 61-2, 64-5].

Глазковые стеклянные бусы, или скарабеоиды обнаружены в погребении №6 Сафар-Хараба. Бусы овальной формы, одна сторона плоская и на ней имеется какое-то изображение, а вторая сторона – выпуклая. Внешний периметр тёмно синего, или чёрного цвета, который окаймляет жёлтую, прозрачную поверхность. На жёлтом фоне, в центре имеется тёмного цвета (чёрного) «глазок», на который нанесён орнамент (таб. XLIX₁₋₄), похожий на семя растения (таб. XLIX_{6,7,8}).

В погребениях могильника Сафар-Хараба также найдены фаянсовые, или бусы из стекловидной пасты, белые и цветные.

В эпоху Поздней Бронзы фаянсовые, или бусы из стекловидной пасты также являлись ценным материалом. Мастерская по изготовлению фаянсовых бус обнаружена в Египте, в Лиште эпохи XII династии (20-18 вв. до н.э.), а также на территории современного Ливана, в XVI слое Тира [Ingram 2005: 93-94]. На корабле, затонувшем у мыса Улубурун нашли 75 тыс. фаянсовых бус, которые Р. Инграм разделила на 8 категорий [Ingram 2005: 121]. Артефакты с этого корабля происходят с Восточного Средиземноморья. Вместе с другими дорогостоящими изделиями торговцы везли в Грецию, или на Эгейские острова стеклянные и фаянсовые бусы, а также заготовки.

В эпоху Поздней Бронзы производство стекла и фаянса в Египте и Леванте было в расцветной фазе. В греческом мире эта продукция была редкой, поэтому стеклянные заготовки микенские ремесленники получали с Восточного Средиземноморья [Ingram 2005: 121].

В истории производства стекла 1200-850 гг. до н.э. являются «тёмными веками». Прогресс в этом ремесле заметен с 6 в. до н.э., хотя уже в 8-6 вв. до н.э. появляются цветные стеклянные бусы в Куянджике, Дилбате и Персеполисе [Ingram 2005: 113].

Заключение

Древнейшие археологические артефакты, обнаруженные на Южном Кавказе и Ближнем востоке, указывают что основа для обменных отношений сложилась ещё в эпоху палеолита. Древнейшим торгово-обменным объектом являлся обсидиан [Badalyan 2001: 29-39; Badalyan 2002: 9]. Позднее обсидиан сменила медь. Металл транспортировали теми-же традиционными коммуникационными путями, хотя изменились транспортные средства. Появился колёсный транспорт, который сыграл огромную роль в развитии товаро-обменных отношениях. В середине 4 тыс. до н.э. основание шумерских колоний на верхнем течении Евфрата и торговля с Месопотамией сопровождалась распространением шумерской урбанистической культурой на Верхнем Евфрате, в Анатолии.

В городах Северной Сирии Хабуба-Кабире и Джебель Аруде строились дома и храмы по шумерскому образцу. Распространяются керамические дренажные трубы, конусная мозаика, печати, буллы, зооморфные амулеты, хотя письменность пока не засвидетельствована [Mellaart 1985: 22]. По мнению Дж. Меллаарта, «появление чу-жеземцев, желавших покупать металлы и другие товары, положило начало тому явлению, которое мы называем эпохой Ранней Бронзы» [Mellaart 1985: 23-24].

Шумеры урукского периода целиком зависели от поставок из Анатолии. Торговый путь пролегал вдоль верхнего течения Евфрата и приводил к медным и серебряным рудникам Эргани-Мадена и близлежащих рудников. Торговые пути, лежащие вдоль р. Хабура и Тигра способствовали развитию таких торговых центров как Тель Брак и Ниневия [Mellaart 1985: 24]. Влияние Урука заметно в Арслантепе и Тепесике. Урукские торговцы и вероятно колонисты проникают и на Южный Кавказ. Их след хорошо прослеживается на неолитических памятниках Южного Кавказа.

В раннединастический период влияние шумер на север распространялось лишь до анатолийских гор, но не так далеко, как ранее, в урукский период. В это время племена, носители Куро-Аракской культуры обживают долины рек Восточной Анатолии и бассейн р. Карабаба. В регионе Малатья эта культура обосновывается в конце 4-го тыс. до н.э. [Frangipane 1997: 49, рис. 73-75, 91, 90]; В начале 3-го тыс. до н.э. значительные следы Куро-Аракцев засвидетельствованы в Северной Сирии – как в Тель-Мардихе (Эбла), так и на поселениях долины р. Оронт – Хама, Халава, Мумбакат, Хабуба-Кабире, Тель-Хуэра, Тель- Фарфара [Kelly-Buccellati 1990: 123; Ortmann 1985: 63-64]; а в Палестине появляется в начале EB III (2650-2350 гг. до н.э.) периода [Amiran 1993: 23].

Археологические данные указывают о существовании контактных зон между древним населением Южного Кавказа и Ближневосточными цивилизациями. В разную эпоху контактные зоны находились в разных регионах. В эпоху Куро-Аракской культуры подобной контактной зоной между Южным Кавказом, Анатолией и Месопотамией являлся регион Малатья (Арслантепе). Начиная с конца 4 тыс. до н.э. регион Малатья представлял собой экономически процветающий и хорошо организованный региональный центр. Источником богатства жителей Арслантепе видимо была торговля металлом. По мнению М. Франджиране, Куро-Аракская культура в регионе Малатья,

в Арслантепе появляется в конце 4 тыс. до н.э. [Frangipane 1997: 49]. Так как ведущей отраслью экономики племён Куро-Аракской культуры традиционно считается металлургия и металлообработка, вероятно в Арслантепе они поставляли металл. Исследования последних лет показали, что для южнокавказских литейщиков эталонной системой служила шумерская мера веса. Обнаруженные на поселениях Куро-Аракской культуры (Карнут, Джраовит) слитки и формочки идентичны с шумерской мерой веса и равняется 1 мине или 60 сиклям. Этот факт указывает, что „металлурги-литейщики и торговцы Куро-Аракса были хорошо знакомы и применялы те-же весовые меры, которые имели хождение в соседней Месопотамии [Gevorkyan 2004: 53].

М. Келли-Бучеллати считает, что именно Куро-Аракская культура контролировала природные ресурсы и торговые пути во всей Восточной Анатолии [Kelly-Bucellati 1990: 121-122]. В начале 3 тыс. до н.э. для этой культуры характерны небольшие поселения, но не одно из них не попало в ареал сирийской городской культуры [Kelly-Bucellati 1990: 120]. В. Ортманн считает, что в северной Сирии, в Телль Мардихе-Эбле и Хаме она распространяется в начале 3 тыс. до н.э. [Ортманн 1985: 64]. По мнению Р.Амиран Куро-Аракская-Каразская чёрнолощённая керамика, в начале РБ III периода, во второй половине 3 тыс. до н.э. (2650-2350 гг до н.э.) достигает Палестины [Amiran 1993: 23]. Демографическое развитие в Палестине в эпоху РБ II-III периода было связано с экономическим развитием, которое было обусловлено существованием торгово-транзитного пути, которое проходило по течению рек Оронт и Иордан и побережью Средиземного моря. Памятники Кербет-Керакской культуры были расположены именно в долинах этих рек [Esse 1991: 103-104]. Не исключено, что именно пришельцы с севера контролировали определённый отрезок торгового пути. Надо отметить, что по данным А.Бен-Тора, часть клада бронзового оружия из Кфар-Монаша судя по химическому анализу кавказского происхождения [Ben-Tor 1992: 113]. По мнению О. Джапаридзе, южнокавказская чёрнолощённая керамика распространилась в Анатолию и Левант вследствие миграции племён, носителей куро-Аракской культуры [Japaridze 2006: 159].

Каково было экономическое развитие племён, носителей Куро-Аракской культуры и что являлось причиной их миграции из Южного Кавказа? Одной из причин возможно был демографический рост населения. Было отмечено, что на поселениях Куро-Аракской культуры с начала 3-го тыс. до н.э. «заметно увеличивается население, что было обусловлено мощным подъёмом сельского хозяйства, развитием бронзовой металлургии и другими факторами. Ни в одном из периодов Бронзовой эпохи Восточное Закавказье не было так интенсивно заселено, как в эпоху Куро-Аракса» [Japaridze 1976: 288].

Множество и разнообразие земледельческих орудий, обнаруженных на поселениях Куро-Аракской культуры указывает, что важной отраслью хозяйства являлось земледелие. Об этом свидетельствуют орудие пахоты, изготовленное из оленего рога (Квацхела) и большое количество вкладышей серпов. Например на поселении Мингечаур найдено 370 вкладышей, а из экземпляров из Хизанаант Гора можно было составить десятки серпов [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 106], зернотёрки, сосуды для хранения зерна и само зерно: пшеница, овёс, просо [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 107-110; Lisitsina, Prishipenko 1977: 65-69]. На поселениях (Хизанаант Гора, Амиранис Гора, Гарни, Кюль-Тепе) найдены также бронзовые и медные серпы [Kikvidze 1976: 54; Kushnareva, Chubinishvili 1970: 126]. Возможно куро-араксцы занимались также

виноградарством [Lisitsina, Prishipenko 1977: 15,25]. Большое количество пряслиц и отпечатки тканей на поверхности керамики свидетельствует о развитии ткачества. Большую роль в хозяйстве играло скотоводство. Маслособойные и сосуды для сцеживания свидетельствуют о значении скотоводства и широком производстве молочной продукции [Lortkipanidze 1989: 101].

Несмотря на то, что множество многослойных поселений расположены в долинах Шида (Внутренней) Картли (Хизанаант Гора, Квацхелеби, Квернаки, Гудабертка), памятников с мощными культурными слоями всё-же мало [Kikvidze 1976: 45].

По мнению Д. Мухелишвили и Г. Цкитишвили, «возможно это связано с дальнейшим развитием хозяйства, в частности, выдвигание на передний план бронзовой металлургии» [Muskhelishvili, Tskitishvili 1960: 190]. Ч. Берни также считает, что эти племена из-за развития металлообработки вели полукочевой образ жизни [Burney 1993: 315].

Видимо, основная часть населения всё-же были оседлыми земледельцами. Об этом свидетельствуют многослойные памятники в Триалети (Бешташени), Шида (Внутренней) Картли (Хизанаант Гора, Квацхелеби, Квернаки, Гудабертка), Азербайджане (Нахичеванский Кюль-Тепе), Дагестане (Великент). Хотя существовали определённые группы, которые в поисках рудников перемещались, так как их основным занятием являлась добыча руды. С начала 3-го тыс. до н.э. металлургия сложилась, как отдельная отрасль ремесла. Часть ремесленников занималась обработкой металлов, часть – добычей руды. На памятниках, расположенных вблизи медных рудников (Брдадзор, Алаверди, Ленинанкан, Симониант Хеви, Дманиси) обнаружено большое количество комбинированного орудия - клевцы, объединяющие себе клиновидный топор и вытянутый на обухе длинный «клюв». Эти орудия употреблялись для добычи руды [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 113-114].

Обзор топографии поселений Куро-Араксской культуры показывает их концентрацию в богатых медью регионах (Квемо Картли, Армянское нагорье, Эргани-Маден). Редко сыщется памятник Куро-Араксской культуры, где не засвидетельствованы металл и металлургическое производство. «Можно с уверенностью сказать, что эта культура развилась на металлургической базе» [Kikvidze 1976: 75].

На поселениях обнаружено множество предметов связанных с металлообработкой: формы для отливки топоров (Хизанаант Гора, Квацхелеби, Амиранис Гора, Гарни, Баба-Дервиш II, Кюль-Тепе, Геой-Тепе), тигели из огнеупорной глины (Хизанаант Гора, Баба-Дервиш II), отходы в виде шлаков (Хизанаант Гора, Гарни). Остатки металлургической промышленности найдены также на поселениях, расположенных вдали от рудников. Это указывает, что ремесленники-литейщики работали вдали от медно-рудных регионов: печь для выплавки металла найдена в Амиранис Гора и Баба-Дервише) [Kushnareva, Chubinishvili 1970: 114].

Широкое освоение металлических орудий в хозяйстве и вообще в быту несомненно повысило трудоспособность, а бронзовое боевое оружие – боевой потенциал населения, что способствовало распространению на обширной территории племён, носителей Куро-Араксской культуры [Japaridze 1976: 290]. В поисках медных рудников куро-араксцы осваивают центральную и восточную часть Северного Кавказа. О. Джапаридзе отмечает, что в этой части Кавказа распространяется Шида Картлийский вариант Куро-Араксской культуры [Japaridze 2006: 290].

Эта культура широко распространяется в Иране, на побережье оз. Урмия. Куро-Аракская культура распространяется и в глубь Ирана вдоль оз. Урмия на Казвинское плато [Rothman 2005: рис.2], а также в Восточной Анатолии, где известна как Ранне-транскавказская, или Каразская культура. В Сирии и Палестине она представлена т.н. Хирбет-Керакской керамикой.

По-видимому, распространение Куро-Аракской культуры из Центрального Южного Кавказа было обусловлено экономическими, социальными и демографическими факторами. Экономические интересы общества требовали освоения новых территорий. Основной целью, видимо являлось захват рудников, защита вывоза продукции и контроль над рынком сбыта. Всё это требовало также осуществление контроля над транзитными путями.

Во второй половине 4-го тыс. до н.э., на начальном этапе распространения Куро-Аракской культуры на юг, чёрнолощённая керамика постепенно появляется в Восточной Анатолии и достигает медных рудников Эргани-Мадена. А в начале 3-го тыс. до н.э. мощная волна племён, носителей этой культуры распространяется и на юге Палестины, возможно достигает и медных рудников Вади-Араба. На всей этой территории внезапно появляются новые элементы культуры пришлых племён [Schaeffer 1961: 230-231].

Подъём большой массы людей с насиженных мест и движение их на юг несомненно обусловлено было сильным толчком, несмотря на это, большая часть куро-араксцев осталась на месте и продолжала жить по-прежнему.

Племена, носители Куро-Аракской культуры распространились по разным направлениям. Их миграция в Восточную Анатолию засвидетельствована со второй половины 4-го тыс. до н.э. В это время небольшое количество Куро-аракской керамики появляется на верхнем течении Евфрата, в регионе Элиазиг-Малатья [Burney 1993: 313]. Экономический расцвет этого региона был связан с обоснованием Урукских торговцев в середине 4-го тыс. до н.э. Об этом свидетельствуют богатые погребения Коруджутепе В, инвентарь которых и архитектура погребений находит близкие параллели с Тепе Гавра XI-IX [Burney 1980: 161]. По мнению М. Франджипане, монументальная архитектура и богатство Арслантепе, свидетельствует о существовании административного аппарата и системы ранне государственной организации [Frangipane 1997: 45-48]. Источником богатства населения Арслантепе была торговля металлом. Об этом свидетельствует находка в одной из комнат (VI A 113) здания III склад оружия [Burney 1993: 314-315].

Таким образом, в конце 4-го тыс. до н.э. регион Малатья являлся экономически развитым и хорошо организованным региональным центром, куда вероятно и племена, носители Куро-Аракской культуры с середины 4-го тыс. до н.э. доставляли бронзу и возможно золото. Куро-Аракская керамика во второй половине 4-го тыс. до н.э. в районе Элиазиг-Малатья не многочислена. В районе Кебана она составляет всего 35% среди сирийской, и керамики Центральной и Восточной Анатолии. В конце 4-го и начале 3-го тыс. до н.э. - 60%, а в первой половине 3-го тыс. до н.э. количество куро-аракской керамики выросло до 80% [Abay 1997: 18-19].

Вторжение куро-араксцев отрицательно подействовало на развитие Арслантепе. «Кавказцы» не смогли втянуться в местную экономическую систему, что на некоторое время вызвало кризис в регионе Малатья [Frangipane 2003: 32-34].

Видимо, во второй половине 4-го тыс. до н.э. мирно, для обмена металлом, пришедшие в регион Малатьи куро-араксцы, в начале 3-го тыс. до н.э. стали добиваться преимуществ, что повлекло за собой падение Арслантепе и смена существующего экономического строя.

Какую же роль сыграли куро-араксцы в Восточной Анатолии? С первых веков 3-го тыс. до н.э. керамика Куро-Аракской культуры широко распространяется в районе Элиазиг-Малатьи и обосновывается в бассейне р. Евфрат [Burney 1993: 313]. Приход кавказцев вызвало падение богатого и развитого Арслантепе. Ранее, в середине 4-го тыс. до н.э. развитие региона было связано с обоснованием месопотамских торговцев в Малатье. Во второй половине 4-го тыс. до н.э. население Арслантепе VI в основном занимается торговлей металлом с Месопотамией. Об этом свидетельствует склад оружия из комнаты VI A 113 здания III – кинжалы и наконечники копий, по-видимому местного производства. Это оружие изготовлено из мышьяковидной бронзы, Медные копи Эргани, расположенные вблизи Арслантепе, содержат мышьяк. Изготовление мышьяковидной бронзы характерно для Анатолии. Оружие из Арслантепе не имеет параллелей в Шумере. Схожие наконечники копий, с загнутой рукояткой, в Уре появляются гораздо позднее [Burney 1993: 314-315].

Арслантепе играло значительную роль в отношениях с Месопотамией и Сирией, так как расположено было на пограничной линии между различными культурными ареалами. По нашему мнению, контактная зона между урукскими торговцами и ранними металлургами Южного Кавказа находилась именно в этом регионе. Хотя приход куро-араксцев и прекращение торговли с Сирией и Месопотамией отрицательно отразилось на развитии Арслантепе. По мнению М. Франджипане, «кавказские оккупанты» построили свои хижины (таб. XI-XII) на месте разрушенных дворцов. Они не смогли втянуться в местную экономику и способствовали разрушению предыдущей экономической системы месопотамского типа, что вызвало кратковременный экономический кризис в регионе Малатьи [Frangipane 2003: 32-34].

Сложная социально-экономическая и политическая ситуация в Арслантепе в начале 3-го тыс. до н.э. отразилась в материале т.н. «Царского» погребения, раскопанного в 1996 году. В большой погребальной камере, выстроенной каменными плитами лежал один основной покойник. На уровне перекрытия камеры обнаружены были четыре скелета. Двое из них, молодые мужчина и женщина лежали друг против друга, на каменных стенах камеры, двое молодых людей, 13 и 15 лет, находились в ногах у основного покойника. Исследование костей погребённых показали, что им было нанесено множество травм и переломов. По мнению археологов, эти травмы они получили во время военных столкновений, хотя не исключено, что двое погребённых у ног «царя» были принесены в жертву. На скелетах, лежащих на каменных плитах, надеты были диадемы, изготовленные из сплава серебра и меди, также их орежду украшали медные булавки и другие металлические предметы. М. Франджипане считает, что эти украшения являлись выражением их принадлежности к знати и возможно к одной семье [Frangipane 2003: 33-34].

Погребальный инвентарь «царя» содержал большое количество металлического оружия, украшений и керамику. Множество бус из золота, серебра и полудрагоценных камней так были расположены, что видимо являлись украшением одежды. Металличе-

ский инвентарь (наконечники копий, кинжалы, ножи, топоры, скальпели, посуда, завитки, диадема, кольца и браслеты) были изготовлены из меди, мышьяковидной бронзы, серебра, золота и такого нетипичного сплава, как серебро и медь. Металлическое оружие лежало за спиной покойника. У его ног лежала керамика, часть которой была местная, позднехалколитическая, а другая часть – чёрнолощённая, с розовой подкладкой и принадлежала пришельцам. Было отмечено, что наконечники копий, булавки и диадемы нового, не характерного для региона типа и указывают на тесную связь с Южным Кавказом. Погребение датируется началом 3-го тыс. до н.э. (3000-2900 гг. до н.э.) и отражают те перемены, которые повлекли за собой пришедшие из Южного Кавказа люди. Инвентарь «царского» погребения и погребальный ритуал указывает, что «царь» пришелец, но в то же время наследник старой элиты [Frangipane 2003: 33-34]. Не вызывает сомнений сходство диадем из Квацхела, Гудабертка и Арслантепе. На Древнем Востоке диадема являлась инсигнией высшего сословия (диадема царицы Пу-Аби, из некрополя Ура [Wooley 1961: 67-68]. Золотые диадемы из «царских» погребений Аладжа-Хююка [Koşay 1951: 158, 169]). Диадемы свидетельствуют, что часть общества Куро-Араксской культуры имела претензии на «царствование», хотя это общество не смогло подняться до уровня «городской цивилизации». В идеологии пришельцев в Арслантепе преимущественным было богатство. «Варваров, обычно, интересовал товар двух типов: предметы роскоши для вождей и их близких и оружие ...война и торговля – это два основных канала, посредством которого осуществляются отношения между цивилизацией, находящейся на грани распада и её внешним пролетариатом» [Toynbee 2003: 25-26].

Видимо, племена, носители Куро-Араксской культуры, в Арслантепе периода VI-V-1, произвели монополизацию торговли металлом и реорганизацию пунктов распределения. Они стали контролировать природные ресурсы и торговые пути в Восточную Анатолию, рудники металла и традиционную торговую дорогу транспортировки металла [Kelly-Buccellati 1990: 122].

Таким образом, куро-араксцы смогли монополизировать рынок Восточной Анатолии. Кроме этого, экономика Арслантепе, видимо ослабла из-за военных конфликтов.

Куро-Араксцы в Леванте. В начале 3-го тыс. до н.э. чернолощенная Куро-Араксская керамика появляется в северной Сирии, в долине Амука и в Леванте. В III слое Рас-Шамры (Угарит) вместе с местной керамикой встречается чернолощенная и красноангобированная керамика, вылепленная вручную, которая в Палестине известна как «Хирбет-Керакская керамика» [Schaeffer 1961: 229-230].

Эта керамика совершенно отличается от местной продукции и спорадически появляется в Хаме и южнее, в Палестине – Бет-Шане, Афуле, Иерихоне, Мегиддо, Гезере, Аи. Отдельные фрагменты были найдены и в Иордании. По мнению К. Шеффера, там, где след этой керамики хорошо заметен, поселения уничтожены в огне [Schaeffer 1961: 231]. Хотя вероятно, это эпизодический момент, так как в целом Раннебронзовый период II-III Палестины характеризуется повышением экономического уровня и демографическим подъёмом, что вероятно было обусловлено существованием транзитных путей на этой территории, которые соединяли Сирию с Египтом. Памятники, содержащие Хирбет-Керакскую керамику расположены были как раз на этой территории [Esse 1991: 103-104]. Не исключено, что именно пришедшие с севера племена, носители

Куро-Араксской/Хирбет-Керакской керамики контролировали определённый участок этого торгового-транзитного пути. Надо отметить, что часть клада с бронзовым оружием из Кфар-Монаша по мнению А. Бен-Тора кавказского происхождения. Об этом свидетельствуют данные химического анализа [Ben-Tor 1992: 113]. По нашему мнению, кавказские племена продвигались к медным рудникам Южной Палестины (Вади Араба) и Синайского полуострова, разработка которых возможно началась в 4 тыс. до н.э. [IDV 1988: 204].

По мнению Р. Гринберга, в конце Раннебронзового II, в начале 3-го тыс. до н.э. из-за экономического кризиса в долине р. Иордан многие города были покинуты, а в некоторых жизнь продолжалась, но менее интенсивно. В Раннебронзовом III периоде часть населения, носителей Раннетранскавказской/Хирбет-Керакской керамики обосновалась в покинутых поселениях и городах, а другая часть сосуществовала с местным населением (Тель Яку, Тель Кишион, Бет Иерах, Хазор). В условиях длительного проживания в долине р. Иордан мигранты должны были учесть экономическую структуру, традиции и социальные отношения, существующие в регионе. Р. Гринберг указывает, что экономика региона основывалась на производство местной продукции, примером которой является зернохранилище в Бет Иерахе. Традиционное занятие мигрантов – обмен металлом, как сырьём, а также готовой продукцией, было менее значительным в экономической структуре этого региона [Greenberg 2007: 258].

Куро-араксцы в Северной Сирии. Южнокавказская чёрнолощённая керамика в середине 3-го тыс. до н.э. появляется в Северной Сирии, на среднем течении Евфрата – на побережьях рек Хабур и Балых. В 25-24 вв. до н.э. эта керамика встречается вместе с местной раннесирийской керамикой в сирийских поселениях городского типа (Тель Хуера, Халава, Мумбакат, Тель Фарфара, Тель Брак).

По-видимому, племена, носители Куро-Араксской культуры, двумя потоками двинулись из региона Малатья. Один поток в начале 3-го тыс. до н.э. обосновался в долине Амука и затем вдоль течения Оронта спустился в Палестину, а другой – позднее, вдоль течения Евфрата добрался до центральной Сирии. На этом пути не встречается никакой географический барьер. Это самый лёгкий и важный путь из Месопотамии к металлическим рудникам Анатолии. Он спускался из Анатолии к долинам Сирии и к современному г. Мардин. Позднее этот путь стал называться Персидская царская дорога [Kelly-Bucellati 1990: 118-120].

Недалеко от города Мардин находится мощное поселение Телль-Мозан, которое в последних веках 3-го тыс. до н.э. известно было как хурритский город Уркиш/Уркеш [Fortin 1999: 170]. Обнаруженные там металлические предметы имеют большое сходство с куро-аракским материалом [Kelly-Bucellati 1990: 121, таб. 28в]. Раннетранскавказская чёрнолощённая керамика в аккадскую эпоху (24-23 вв. до н.э.) появляется в Тель-Браке, известный по письменным свидетельствам из архивов Эблы и Мари как город Нагар [Bunatz et al. 1999: 77; Oates 1987: 64].

Для Куро-Араксской культуры в Анатолии характерны однообразные сельские поселения и небольшие городки. Но не одно из поселений пришельцев не попал в ареал урбанистической культуры Сирии 3-го тыс. до н.э. [Kelly-Bucellati 1990: 120].

Видимо, с конца 3-го тыс. до н.э. южнокавказские металлурги утратили свою функцию, так как взамен ценимой на Ближнем Востоке мышьяковидной бронзы в Месо-

потамии и Анатолии стала распространяться более лёгкая оловянистая бронза. Хотя в Эбле с 24 в. до н.э. появляется новая технология изготовления оловянистой бронзы. Этот сплав был более прогрессивный и выгодный, чем изготовление бронзы старым способом, так как он более чистый и лёгкий, чем мышьяковидная бронза. Если изготовленный из оловянистой бронзы в Эбле кинжал весил 159 грамм, обнаруженный в Малатье схожий экземпляр из мышьяковидной бронзы весил 500 грамм [Archì 1993: 617-618]. Соответственно, более лёгкое оружие становится более рентабельным.

В царских архивах Эблы упоминаются более пятисот профессиональных кузнецов [Archì 1993: 616]. Видимо, монополию на производство бронзы новыми технологиями захватили цари Эблы. Возможно, сбыт мышьяковидной бронзы в Месопотамию и Сирию прекратился именно из-за этого.

В начале 23 в. до н.э. Хирбет-Керакская керамика пропадает. Видимо «кавказцы» ассимилировались с местным, западносемитским населением. Явления, которые имели место в Малатье, где соприкоснулись племена, носители Куро-Аракской культуры с месопотамскими и анатолийскими культурами, были отражением сложных отношений между народами различной культуры. Одним из показателей этих отношений является «царское» погребение и появление каркасной архитектуры в Арслантепе, а также распространение чёрнолощённой керамики с розовой подкладкой на археологических памятниках Кебанского региона (Норшунтепе, Ташкан-Мевки, Дегирментепе).

В отличие от Палестины, кавказская чёрно-лощённая керамика редко встречается на памятниках северо-восточной Сирии. Возможно распространению Куро-Аракской-Караской культуре вглубь Сирии препятствовали сирийские поселения типа Тель Мозан и Тель Брак, благоприятное географическое положение которых давало возможность контролировать торговые пути на юг, в Месопотамию [Kelly-Buccellati 1990: 124].

Южнокавказская керамика редко встречается в Тарсусских горах, а также в Тель Хуре, тель Мозане и Тель Фарфаре. По мнению М. Келли-Бучеллати, малочисленность этой керамики в северо-восточной Сирии и большое количество в Палестине объясняется тем, что существовала какая-то сила, которая мешала продвинуться торговцам кавказским металлом из Анатолии далеко на юг. Возможно распространению куро-аракской керамики мешали поселения городского типа (Тель Мозан, Тель Брак, Тель Лейлан), которые перекрыли традиционный торговый путь на юг. Эти города контролировали торговлю металлом и другим товаром в Месопотамии, в развитых, но бедных сырьём шумерских городах. Расцвет концентрированных на этом участке Северной Сирии городов был связан с географическими и экономическими условиями. Экономической основой являлось развитое сельское хозяйство и торговля, которая была обусловлена выгодным географическим положением [Kelli-Buccellati 1990: 124].

Возможно, торговую дорогу из Южного Кавказа в сторону Восточного Средиземноморья с конца 4-го тыс. до н.э. до второй половины 3-го тыс. до н.э. контролировали куро-араксы, но с конца 3-го тыс. до н.э. города, возникшие на Евфрате, в Северной Сирии, перекрыли торговые пути в Месопотамию.

В середине 3 тыс. до н.э. на Южном Кавказе Куро-Аракскую культуру сменяют культуры среднебронзовой эпохи, среди которых выделяется Триалетская культура. Ареал её распространения более узок, чем Куро-Аракской культуры, хотя совпадает с границами этой культуры на Южном Кавказе. Концентрация памятников Кура-Аракской и Триалет-

ской культур, вблизи залежей руды (в основном медной) [Twaltschrelidze 2001: 78-89; Palmieri, Sertok, Chernykh 1993: 573-599], или их расположение на транзитных дорогах, высокий уровень развития металлургии [Dschaparidze 2001: 92-119; Inanischwili 2001: 142-149; Maisuradze, Gobedschischwili 2001: 130-135; Tschartolani 2001: 120-129] свидетельствует, что формирование и расцвет культур бронзовой эпохи на Южном Кавказе было связано с производством металлов. Развитие и расцвет Триалетской культуры повидимому связан с металлургическим производством [Japaridze 1991: 182], с производством бронзового оружия с примесью олова, а не мышьяка, как в эпоху Куро-Аракса [Japaridze 1991: 184], что делает оружие более лёгким и удобным в употреблении.

Во второй половине 3-го и в начале 2-го тыс. до н.э. на Южном Кавказе распространяется Триалетская культура, расцвет которой обусловлен дальнейшим развитием с переднеазиатским миром [Japaridze 1991: 166, 187]. В эпоху средней бронзы вновь существовал тот торговый путь [Kushnareva 1974: 33-34], который в 4-3 тыс. до н.э. связывал Южный Кавказ (Куро-Араксскую культуру) с Сирией и Палестиной (Хирбет-Керакская керамика) [Dschaparidze 2001: 92-119].

В 4-3 тыс. до н.э. расцвет региона Элиазиг-Малатьи в Анатолии был связан с активизацией шумерских, а затем ассирийских торговцев и их интересом существования металла в Анатолии [Burney 1980: 161; Mellaart 1985: 23-24].

Экономической основой развития южнокавказских культур эпохи ранней и средней бронзы видимо являлась интенсивная эксплуатация кавказских медных, сурьмяных и мышьяковых руд. Именно металлургия вывела кавказские культуры на международную арену. Об этом свидетельствует такой археологический материал, как боевое оружие. Оружие Бедено-Алазанского и Триалетского типа встречается в Сирии и Палестине, в странах Эгейского мира, Месопотамии и нагорье Ирана. Стимулом развития торговых отношений служила торговая фактория в Канише (Кюль-Тепе), которая расположена была вблизи южнокавказских территорий [Kushnareva, Risin 2001: 105]. Важным было также, что в эпоху Триалетской культуры «жизнь была сравнительно мирной» [Kuftin 1948: 45; Japaridze, Kikvidze, Avalishvili, Tsereteli 1981: 164].

Угасание Триалетской культуры был связан с процессами, происходящими в Анатолии. 19-18 вв. до н.э. были финальной фазой Ассирийской торговли в Канише [Burney 1980: 164]. После образования Хеттского царства торговля металлом перешла в руки хеттов. Нарушились традиционные торговые отношения, что повлекло за собой утерю рынка сбыта для племён Южного Кавказа, специализированных в горнорудном деле и металлообработке.

Ещё в конце 3-го и в начале 2-го тыс. до н.э. известные нам дороги основных торговых экспедиций ассирийцев проходили в богатых медью, серебром и свинцом районов Сирии и восточной части Малой Азии. Отсюда, с помощью посредников, связи ассирийцев простирались в Восточное Средиземноморье. Связанные с рынком ремесленники очищали металл и изготавливали слитки, т.е. доводили металл до той кондиции, которая была принята в международной торговле. После обоснования в торговле Северной Сирии и Малой Азии, ассирийские торговцы создали целую систему торговых колоний с центром в Канише [IDV 1988: 30].

В месопотамских письменных источниках описана торговля и военные походы в далёкие и экзотичные страны. В текстах каждый регион упоминается в связи с тем

специфическим сырьём, которым был богат. Например, указано, что Маган (идентифицирован с современным Оманом), Мелуха (долина Инда) и Аратта (юго-запад современного Ирана) богаты металлами и драгоценными камнями.

Известно, что царь Урука, Энмеркар, а позднее Саргон Аккадский были заинтересованы активацией торговых путей на запад и на восток. Саргон, например, с целью защиты своих торговцев, предпринял военную кампанию в Малую Азию, в Пурушханду (идентифицируется с Ачем-хуюком в Центральной Анатолии). Историк Мери Хелмс отмечает значительный вклад путешествующих торговцев в развитии международных отношений. М. фон де Миероп считает, что месопотамская элита 3-го тыс. до н.э. составляла своё богатство в домах и погребениях, а также в качестве жертвоприношений в храмах, чтобы отметить свой статус. Стимулом для сохранения статуса правящей элите являлись военные и торговые экспедиции в дальние страны. Для этой же цели служили обмен подарками с царями соседних стран. Символами власти, добытыми торговцами в дальних странах, элита укрепляла и поднимала свой статус в глазах собственного населения. Предметы, изготовленные из особых материалов вызвали религиозность и магические ассоциации, так как были привезены из далёких стран морем или сухопутными дорогами, которые были довольно опасны. В следствии этого проходил интеркультурный обмен между далёкими цивилизациями [Aruz 2003: 239].

Формально-стилистический, иконографический и исторический анализ тех предметов искусства, которые характерны для отдельных групп артефактов, принадлежащих элите, отражает культурный обмен между цивилизациями, Это особенно касается предметов, изготовленных из экзотических материалов [Aruz 2003: 240]. Например, среди богатства, раскопанного в царском дворце Эблы, обнаружены диоритовые и алебастровые вазы с именами египетских фараонов IV и VI династии. Отношения осуществлялись морским путём через побережные города Леванта. А в городах долины Инда был найден импорт из Центральной Азии [Aruz 2003: 241].

Обнаруженные на археологических памятниках редкие материалы и отличающиеся артефакты свидетельствуют о межкультурном обмене и освоении широкого географического ареала. Это касается не только золотых и серебрянных украшений и драгоценных камней, но и посуды из хлорита и алебастра, каменных скульптур, косметических инструментов, раковин, перламутра, слоновой кости, древесины, настольных игр, а также таких бытовых предметов, как гири, или живых животных, например, обезьян [Aruz 2003: 241].

Некоторый материал имел религиозное значение, он употреблялся в культовых ритуалах, в декоре алтарей храмов, в изображениях божеств и украшениях скульптур божеств. В элитных погребениях покойник был украшен богатыми ювелирными изделиями, так как вероятно, наподобие некоторых традиционных обществ, его тело являлось жертвой божеству. Из восточных гор привозили лазурит, из-за чего он имел сакральное значение, Лазурит был священным камнем богини Инаны и его имя писалось, как «блестящий свет». Лазурит был одним из престижных камней, которые в Месопотамии употреблялись для жертвенных предметов божествам.

Древнейший рудник, откуда привозили лазурит в страны Древнего Востока был Сар-и Санг в горах Бадахшана, в современном северном Афганистане. Лазурит из этого рудника в 3 тыс. до н.э. широко был распространён в западной части Центральной Азии, Иране,

Месопотамии, Сирии и Средиземноморье. Любопытно, что этот камень во время расцвета Харрапской цивилизации был популярен в Индостане, а в Месопотамии бирюза встречается крайне редко (например она не найдена в царских погребениях Ура), хотя широко распространена в Иране и Центральной Азии [Aruz 2003: 242-243].

Об определённых связях с Ираном возможно указывает факт находок лазурита в погребениях среднебронзовой эпохи на Южном Кавказе [Gogadze 1972: 135; Simonyan 2004: 126]. В золотом кубке из Триалетского кургана XVII (таб. XLI₆), инкрустированном цветными полудрагоценными камнями вставлены сердолик, гагат, янтарь, бирюза, а также лазурит [Apakidze 2003: 23-25]. Лазурит и сердолик были довольно популярными в Месопотамии, эти камни также часто встречаются в городах Харрапской цивилизации. По свидетельству шумерских письменных источников, сердолик доставляли из мифической страны – Мелуха, которая сегодня идентифицируется как полуостров Индостан [Aruz 2003: 243].

На Южном Кавказе, в ювелирном производстве Триалетской культуры употреблялся также агат. В уникальные нагрудные украшения из Триалетского VIII и Карашамбского большого кургана вставлены красивейшие агаты. Триалетский кулон (таб. XLIV₂), по мнению Б. Куфтина имеет сходство с украшением из погребения жрицы Абабашти из Урук-Варки [Kuftin 1941: 94, XCIV, XCV].

Золотые и серебряные украшения, которые пользовались популярностью на Ближнем Востоке, часто распространялись далеко на запад. Например, золотые бусы в форме плоских дисков, соединённых трубочкой со сквозным отверстием найдены в Анатолии: Эскиапаре, Трое; Эгейском мире: на острове Айгине. Большое количество бус этого типа обнаружено в городах Индской цивилизации, среди них в порту Лотхала, а также в Туркменистане, в Алтын Тепе, в Иране – В Тепе Хиссаре, в царских гробницах Ура. Они найдены и на Южном Кавказе, в погребениях Лори-Берда (таб. XLIV₆) и Лчашена (таб. XLIV₅). Золотые серьги в форме полумесяца, распространённые на Южном Кавказе, пользовались популярностью во всём Старом Свете – Месопотамии, Сирии, Иране, Трое и Средиземноморье.

В 3 тыс. до н.э. на Древнем Востоке были распространены золотые и серебряные бусы четырёхспиральной формы (Царские гробницы Ура, Ларса). Схожие бусы найдены в Лчашене (таб. XLIV₅), большой предмет, изготовленный из мышьяковидной бронзы раскопан в «Царской» гробнице Арслантепе. R. Maqsvet-Hislop этот символ объясняет, как знак водного потока и связывает его с богиней Нанше, дочерью водного божества Энки. Бусина аналогичной формы обнаружена в Тель Браке, в одном из кладов, также в Ашуре, в погребении 20-го в до н.э. Похороненный в этом погребении человек, по всей вероятности, был торговцем в той торговой сети, приоритетом которой была торговля анатолийским металлом. В этом же погребении были найдены четыре сердоликовые бусины, гравированные белой пастой, что возможно объясняется связями этого купца с Индостаном [Aruz 2003: 244].

В 3 тыс. до н.э. на Ближнем Востоке были популярны сердоликовые бусы, гравированные белой пастой. Одна такая бусина была найдена в Триалетском XIII (XIV курган по Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84) кургане [Kuftin 1941: 437, таб. CI]. Одним из разновидностей этих бус являются бусы в форме двойной спирали, которые были распространены в Индостане, Бахрейне и Месопотамии [Aruz 2003: рис. 74]. Вероятно

позднейшим развитием этого типа являются «глазковые» бусы, встречающиеся во 2 тыс. до н.э. в Митанни и затем в Ассирии. Мы считаем, что появление в 1 тыс. до н.э. на памятниках Южного Кавказа и особенно Триалети, тальковых бус типа «домино», было отражением древних ближневосточных традиций.

В 4-3 тыс. до н.э. основной торговый путь из Южного Кавказа в Месопотамию, Сирию и Палестину, видимо, проходил через Малатью, что способствовало развитию раннебронзовой культуры Южного Кавказа и её распространению на юг. В это же время функционирует торговый путь в сторону озёр Ван и Урмия. В 18 в. до н.э. торговый путь, проходящий через Малатью, так же как и ассирийские торговые колонии в Анатолии были уничтожены. В эту же эпоху (1760 г. до н.э.) разгромлен значительный торговый центр на Евфрате - Мари [Margueron 1999: 12]. Мари был городом, через который проходила торговая дорога «от восходящего солнца (т.е. от Персидского залива), до заходящего солнца (т.е. до Средиземного моря)» [Bahnassi 1987: 17]. В начале и середине 3-го тыс. до н.э. дерево и медь в Мари привозили из Анатолии, а из Афганистана – большое количество лазурита [Fortin 1999: 94, 157]. Возможно, посредством торговли с Мари на Южный Кавказ попали лазурит и глазковые бусы [Simonyan 2004: 126].

В начале 2 тыс. до н.э. на Ближнем Востоке произошли значительные политические события. В Месопотамии Шамши-Адад I (1813-1781 гг. до н.э.) создал «большую державу, перегородившую все пути по Евфрату, Тигру и по предгорьям Загроса, и тем самым нарушил структуру караванной торговли по всему Ближнему Востоку [IDV 1988: 30]. В то же время в Малой Азии возникает Хеттское царство, «осуществлявшее гегемонию от оз. Туз до перевалов через Малоазийский Тавр, включая большую территорию внутри излучины Галиса. ... Около 1800 г. до н.э. разрушены Хаттуса, Алишар и Каниш» [IDV 1988: 128]. В 1760 г. до н.э. был разрушен город Мари, который имел огромное значение в международной торговле [Margueron 1999: 12]. Изменившаяся политическая ситуация повлияла и на торгово-обменные отношения. Существование месопотамских торговых колоний в Анатолии (Кюль-Тепе – Каниш, Норшунтепе) было также обусловлено торговым путём, который соединял Южный Кавказ с Сирией. Уничтожение этих городов повлекло за собой потерю значения дороги через Малатью. Разрушение торговых колоний и нарушение торговых путей вызвал упадок среднебронзовых культур Южного Кавказа.

С конца 16-го в. до н.э. на Южном Кавказе начинается расцвет новой культуры. В это время распространяется единая археологическая культура, которую мы называем Баретской культурой [Narimanishvili 2006; Narimanishvili 2006]. Памятники этой культуры впервые были открыты в Триалети, в Баретской долине (местечко «Байбурт»). Обнаруженный здесь материал Б. Куфтин поместил в период между среднебронзовой и позднебронзовой эпохами. Впоследствии, керамика найденная в погребениях Баретской долины была обнаружена на многих памятниках Южного Кавказа. Её условно именуют «Байбуртской керамикой». Позднее, погребения раскопанные Б. Куфтиным в Барети К. Пицхелаури отнёс к памятникам «Переходного периода». Имеются различные мнения, касательно наименования памятников этого типа – памятники переходного периода, Центральнокавказская культура, Лчашен-Цителгорийская культура, памятники Байбуртского типа. Мы считаем более приемлемым название «Баретская культура».

Границы Баретской культуры совпадают с ареалом распространения Триалетской культуры. Она распространяется в центральной и восточной части Южного Кавказа и в

основном относится к 15-14 вв до н.э. Тот регион Южного Кавказа, где находятся памятники Баретской культуры, более консолидирован по сравнению с концом среднебронзового периода. Здесь также заметно культурно-экономическое и политическое единство.

В середине 2 тыс. до н.э. в позднебронзовую эпоху, появления новых элементов культуры на Южном Кавказе последовало за расцветом хурритского государства Митанни. В 15-14 вв. до н.э. государство Митанни было одним из сильнейших на Ближнем Востоке, с которым считались фараоны Египта и хеттские цари.

Со второй половины 2 тыс. до н.э. торговые связи Южного Кавказа с Ближним Востоком вероятно в основном осуществлялись дорогой через оз. Ван и Урмию. Возникновение в Малой Азии и Месопотамии крупных государств сделало невозможным восстановление международной торговли в её прежней форме [IDV 1988: 128]. Поэтому одна из значительных торговых дорог ведущих в Месопотамию переместилась к восточному побережью оз. Ван, или к западному побережью оз. Урмия (таб. II). Дорога затем двигалась к р. Малый Заб и пройдя Арбелу, спускалась в верхнюю Месопотамию. Как видно, именно этой дорогой пользовались купцы, везущие южнокавказский металл. В дальнейшем, возникшее в бассейне р. Хабур митаннийское царство отрезало Ашшур от западных коммуникаций, а другой выход на Иранское плато, который проходил через долину Диялы, контролировало Касситское царство.

Судя по лингвистическим и археологическим данным, хурриты на Ближнем Востоке жили с древнейших времён. В середине 3-го и начале 2-го тыс. до н.э. на Загросском нагорье уже существовали хурритские царства (Карахар, позже Шушара, Аррапха и др.). В 3 тыс. до н.э. вероятно хурриты занимают верхнее течение Евфрата. По данным архива клинописных документов, обнаруженных в поселении Телль Мозан, он отождествляется с городом Уркеш, который в конце 3-го тыс. до н.э. известен как хурритский город [Fortin 1999: 170]. Хурритское представительство существовало в торговом центре Канеш, а также в связанном с ним других торговых городах (особенно в Уршу). Этот факт указывает, что население Тавра и Загроса торговлю с западными областями Ближнего Востока начало до установления политических контактов [IDV 1988: 66-67]. В 16 в до н.э. влияние хурритского населения западнее Евфрата было довольно сильным. К 15 в до н.э. хурритское царство Митанни являлось одним из сильнейших политических образований. Древним египтянам оно было известно под именем «Нахарина» [Melikishvili 1954: 19]. Возможно это наименование связано с топонимом «Наири», которое ассирийцы употребляли в 15-14 вв. до н.э. для определения части Южного Кавказа, а также Восточной Анатолии, Северного Курдистана и Южного Азербайджана [IDV 1988: 93]. В семитских языках «Нахарина» и «Наири» обозначало страну, расположенную на севере [Melikishvili 1954: 19]. Ассирийцы Митаннийское царство называли «Ханигальбат», а самоназвание жителей Митанни было «Маитене» [IDV 1988: 71]. К 14 в до н.э. Митаннийское царство было настолько сильным, что египетские фараоны предпочитали налаживать родственные отношения с митаннийцами. Фараоны XVII династии рождаются с представительницами царской династии Митанни. Известно, что женой Аменхотепа II была дочь Артатама I, Аменхотеп III был женат на дочери Шутарна I Кулу-Хепу [Podany 2010: 186, 195-196].

Часть учёных считает, что на протяжении 2-го тыс. до н.э. от северных регионов Митанни и Аррапхи до современной Армении и Южной Грузии, возможно до Кавказ-

ских гор, население было этнически однообразным [IDV 1988: 90]. По мнению Б. Пиотровского, множество общих черт заметно в керамике, вооружении, строительстве и др. распространённых в этом регионе. Общие черты заметны среди хурритского населения Сирии и Месопотамии и населением Центрального Южного Кавказа [IDV 1988: 90].

По данным лингвистики, хурритский язык относится к северо-восточным кавказским (нахско-дагестанским) языкам. Древнейшие хурритские тексты известны со второй половины 3-го тыс. до н.э. С I тыс. до н.э. тексты, написанные на этом языке, не встречаются [Khachikyan 1990: 574]. По мнению Дьяконова, отдельные лексические параллели между хурритским и грузинским языками, возможно свидетельствуют о дальних родственных отношениях [Dyikonov 1980: 104].

Впервые А. Сванидзе обратил внимание на выражения, существующие в грузинском языке: «кирамала», «тавдакира», «ари арале», « тари арале». Появление этой лексики в грузинском языке Г.Меликишвили связывает с ассимиляцией определённой части урартских племён с картвельскими племенами [Melikishvili 1959: 117]. Также можно предположить, что хуррито-картвельские лексические совпадения указывает на ту древнюю общность, которая существовала гораздо ранее, в середине 2-го тыс. до н.э., или даже раньше.

Месопотамский и египетский, или левантский импорт, распространившийся в 15-14 вв до н.э. является отражением политического, экономического и культурного влияния Ближнего Востока. Вместе с митаннийскими цилиндрическими печатями на Кавказе распространяются мечи и кинжалы переднеазиатского типа, амулеты, скарабеи, бронзовые фигурки и рельефные изображения сирийских божеств, стеклянные бусы и золотые украшения, распространённые в Египте, Сирии и Месопотамии. Развивается новая технология изготовления керамики, распространяются новые виды сосудов. Появляются двухколёсные повозки, запряжённые лошадьми.

В своих завоевательных войнах митаннийцы опирались на военную элиту, которая как в Митанни, так и в Сирии и Палестине называлась *marġanni-na*. Это наименование связывалось с древнеиндийским *maṅga*, что означало «юношу», а в Авесте обозначало «члена мужского союза». В дальнейшем этот слой превратился в родовую знать – «ездящие на боевых колесницах», хотя по текстам из архива Аллалаха известны такие *marġanni-na*, которые не имеют боевых колесниц [Wilhelm 1992: 47-48]. По данным письменных источников, лошадь и колесница в Сирии и Палестине стоили довольно дорого и содержать колесницу и лошадей могли только богатые люди [Wilhelm 1992: 47].

Ритуал погребения усопшего на колеснице/повозке (ложе), или в сопровождении частей колесницы [Narimanishvili 2009: 23, рис. 39], в середине 2-го тыс. до н.э. на Южном Кавказе, возможно указывает на существование этого социального слоя и на Кавказе. Вероятно на это указывает и тот факт, что захоронения с повозками или их частями принадлежат как мужчинам, так и женщинам (Погребение №30 из Сафар-Хараба [Narimanishvili 2010: 302], курган №2 Бериклдееби [Mansfeld 2001: 44-52, рис. 20], Лчашен [Martirosyan 1964: 96-98]). Мы считаем, что погребённые на колесницах, или с частями колесниц покойники являются представителями этой знати - *marġanni-na* на Южном Кавказе и показателем их высокого социального статуса является колесница/повозка. Надо отметить, что на грузинском языке слово «мамри», а на сванском «мааре» означают мужчину, так что вполне возможно, что наименование *marġanni-na*, объясняет-

ся картвельскими языками. Возможно, что бронзовые штандарты с фигурами воинов на колесницах принадлежали именно представителям этого социального слоя.

По нашему мнению, в 16-14 вв. до н.э. в эпоху могущества царства Митанни, центральная часть Южного Кавказа испытывала сильное политическое, экономическое и культурное влияние этого государства. о чём свидетельствует появление на поселениях и некрополях Южного Кавказа митаннийских цилиндрических печатей „Common Style“, переднеазиатских мечей и кинжалов, месопотамского и египетского импорта (стеклянные бусы, скарабеи и скарабеоиды).

Для эпохи поздней бронзы характерна интенсивная международная интерактивность между Египтом, Месопотамией, Левантом, Анатолией, Кипра и Эгейским миром. Эта интерактивность проявляется в разных формах: в торговле, царских браках, в военных конфликтах. Интернациональная атмосфера этой эпохи очевидна в тех свойствах произведений искусства, которые понятны и приемлемы в разных регионах. В искусстве Средиземноморья 14-13 вв. до н.э. учёные выделяют т.н. интернациональный стиль. Исследуя блестящие произведения искусства древнего Угарита, Мэрион Фельдман впервые употребила термин «интернациональный стиль» [Feldman 2002]. Угарит (16-13 вв. до н.э.) находился на территории современной Сирии, на восточном побережье Средиземного моря. Этот город-государство расположен был на перекрёстке сухопутных и морских путей, которые соединяли бассейн Средиземноморья с Анатолией и Месопотамией. Эти пути связывали Сирию с Балканами, Ираном и Индией. Документы, обнаруженные в архивах Угарита написаны на разных языках. Кроме документов на угаритском (одном из западносемитских языков) языке, там найдены аккадские, хурритские, хеттские и тексты на кипро-минойском языке. Среди произведений искусства, раскопанных в Угарите, есть предметы, изготовленные, или инкрустированные из таких экзотических материалов, как слоновая кость, лазурит, алебастр и др. Много золотых и стеклянных украшений и посуды. Часть этих материалов была найдена в царском дворце, часть - в погребениях. Искусство Угарита является замечательным примером интернационального стиля.

Международные отношения, дальние сухопутные и морские путешествия, письменная коммуникация положили начало распространению блестящим произведениям искусства и предметам роскоши в Средиземноморье и внутренним регионам Ближнего Востока. Для произведений искусства «интернационального стиля» характерны такие признаки, которые выходят за рамки геополитических и культурных границ. Это касается легко переносимых предметов роскоши, которые изготовлены из слоновой кости, золота, алебастра, или фаянса и не подчиняются атрибуции того или иного культурного региона, так как в них смешаны мотивы, характерные для разных регионов [Feldman 2002].

В ареал распространения «интернационального стиля» более или менее попадает и Южный Кавказ. Доказательством этому служат обнаруженные в этом регионе митаннийские цилиндрические печати, стеклянные и фаянсовые бусы, скарабеи и скарабеоиды, женские фигурки левантийского стиля. Не исключено, что проявлением «интернационального стиля» также являются южнокавказские бронзовые штандарты со скульптурами животных. Основой для этого мнения послужили изображения на отпечатках цилиндрических печатей из архивов Нузи. На этих отпечатках представле-

ны люди с высокими штандартами, наверхиями которых являются фигурки быков и птиц. По мнению Э. Порада, эти штандарты схожи с т.н. штандартами Гора Древнего Египта [Porada 1947: 15,43,115, таб. 30,35,43]. Можно предположить, что распространение «интернационального стиля» на Южном Кавказе происходило посредством Митаннийского царства.

Во второй половине 14-го в. до н.э. Хеттское царство, Египет и Ассирия объединёнными силами выступили против Митанни. Царь хеттов Супилуллиумас I (1340-1325 гг. до н.э.) захватил территорию Митанни до Средиземного моря, включая Кархемьш. В середине 13-го в. до н.э. ассирийский царь Адад-Нерари I занял большую часть Митанни [Wilhelm 1992: 69,75]. В конце второй половины 2-го тыс. до н.э. основную территорию хурритских царств занимает объединение «стран Наири», во главе которого, по-видимому стоит царство Диаухи. К концу 2-го тыс. до н.э. из коалиции «стран Наири» на передний план выдвигается Урарту, которое с 9 в. до н.э. становится одним из могущественных государств на Ближнем Востоке.

Таким образом, можно сказать, что перераспределение политических сил и возникновение новых царств на Ближнем Востоке во 2-м тыс. до н.э. повлекло за собой нарушение старых караванных путей. Ранее, в 4-3 тыс. до н.э. торговый путь из Южного Кавказа в Месопотамию, Сирию и Палестину проходил через Малатью, что способствовало возникновению бронзовых культур в Анатолии [Mellaart 1985: 24] и возможно на Кавказе, а также их распространению далеко на юг. В начале 2-го тыс. до н.э. этот путь, также как и ассирийские торговые колонии в Анатолии были разрушены. В середине 2-го тыс. до н.э. связь между Южным Кавказом и Месопотамией возможно осуществлялась через Малый Заб и Арбелу. Эту территорию в 15-14 вв. до н.э. контролировало Митанни [Narimanishvili 2004: 105].

Во 2-м тыс. до н.э. основным грузом торговых караванов были соль и ткани. Особо ценились разноцветные шерстяные и льняные ткани. Хорошая одежда в хеттской Анатолии стоила довольно дорого – 30 сиклей, что равнялось 30 овцам [Gurney 1987: 78-79].

На Южном Кавказе, в частности в погребениях могильника Сафар-Хараба палинологи засвидетельствовали разноцветные (пурпурные, бирюзовые, коричневые, синие, серые) льняные и шерстяные ткани разной фактуры. Некоторые экземпляры грубые и не цветные. Особого внимания заслуживают остатки пурпурных тканей (погр. №№ 56, 73, 85). Производство пурпурных тканей и их распространение в середине 2-го тыс. до н.э. являлось монополией городов Восточного Средиземноморья (Леванта). Пурпурная краска изготовлялась из определённого вида моллюсков, которые обитали на восточном побережье Средиземного моря [IDV 1988: 74; Bernhardt 1982: 90]. Краску из этих моллюсков делали и до финикийцев, но именно финикийцы позаботились о распространении пурпурных тканей в соседние страны [Bernhardt 1982: 90]. Финикийцы начали красить льняные и шерстяные ткани в пурпурно-красный и лилово-синие цвета из краски, полученной из этих моллюсков (Murex). Вследствии этого большим хозяйственным значением стало пользоваться импортирование некрашенной шерти из скотоводческих регионов Сирии, а затем и всей Передней Азии. А из Финикии красные и синие ткани экспортировались за дорогую цену. Краска, в отличии от окрашенных тканей, не выдерживала долгого хранения и поэтому не могла стать предметом экспорта [IDV 1988: 236].

Со 2-го тыс. до н.э. на археологических памятниках Южного Кавказа появляются импортные предметы из Египта и Леванта, или их копии. Ритуальные камни из Египта [Narimanishvili 2009: 23, рис. 25], стеклянные бусы, скарабеи и скарабеоиды [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72; Narimanishvili 2004: 105], разного рода амулеты: фигурки сердца [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: 84], ноги [Narimanishvili D. 2010: 221, fig. 6], лягушки [Pitskhelauri 2005: 85-86], свиньи [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72]. В Древнем Египте и Леванте распространено было класть в могилу разные амулеты и скарабеи. Фигурки лягушек, амулеты сердца и скарабеи связаны были с возрождением жизненной силы. Эти амулеты ложили на тело усопшего для возрождения жизненной энергии. Они употреблялись с Древнейшего царства до римской эпохи [Budge 2001: 150; Budge 2003: 165, 189].

Торговые отношения Египта с Палестиной существовали с древнейших времён. С начала 4-го тыс. до н.э. из Палестины в Египет ввозят металлы, особенно медь. Со 2-го тыс. до н.э. из Ханаана в Египет поступаю кони, древесина, серебро, медь, вино, разные масла. А из Египта в Левант вывозят золото, разную одежду, пищу, верёвки, полотно, а также разные украшения, амулеты, магические, или ритуальные мелкие предметы [Bard 1999: 842-844]. Вполне вероятно, что какие-то из этих предметов попадали из Леванта и на Южный Кавказ. Возможно из Палестины на Кавказ попадали не египетские предметы, а их копии, изготовленные в Палестине. Хотя некоторые учёные предполагают, что связь между Египтом и Кавказом существовала уже в эпоху XII династии (1991-1786 гг до н.э.), а может и раньше [Hubert 1925: 29].

Небольшие фигурки из Южного Кавказа [Pitskhelauri 1973: таб. XLIV-1] имеют большое сходство с сирийско-палестинскими [Frankfort 1977: 259, рис. 299-300] экzemплярами и возможно являются их грубыми копиями.

Предметами экспорта из Южного Кавказа видимо были металл, шерсть, кожа, древесина и кони. Во 2-м тыс. до н.э. конь и колесница, запряжённая конями на Ближнем Востоке стоили очень дорого. Упряжный конь в Анатолии стоил 30 сиклей [Gurney 1987: 78]. Хорошо известны текст Киккули Митаннийского о коневодстве, а также сохранившиеся в угаритских архвах трактаты об уходе за лошадьми. Видимо, конь был настолько экзотичным животным, что нужны были специальные инструкции по уходу за ними. До нас не дошли труды о том, как надо сеять, пахать, лепить горшок. Такая информация передавалась потомству, как элементы бытового знания, которые хорошо были известны всем. Трактаты по коневодству были исключением [Shifman 1987: 41-42].

Во 2-м тыс. до н.э. конь был большой редкостью в Леванте. В 14-13 вв. до н.э. это животное являлось объектом межгосударственной торговли и стоило очень дорого [Shifman 1987: 41].

Согласно ассирийским источникам, в Ассирию лошадей завозили из соседних, северо-восточных стран [Piotrovski 1959: 151]. Тиглатпиласар I, после победы над союзом стран Наири, обложил их данью в 1200 лошадей и 2000 крупного рогатого скота. Большое количество лошадей Саламансар III получал с берегов оз. Урмии. В урартских надписях часто рассказывается об угоне лошадей из закавказских регионов в центр Ванского царства. В трофейных списках на первом месте упоминаются кони [Piotrovski 1959: 151].

Одомашненная лошадь в Анатолии и Южном Кавказе вероятно существовала в 4-3 тыс. до н.э. [Burney 1993: 314]. Остеологические материалы свидетельствуют, что на

поселениях 17-16 вв. до н.э. лошадь была домашним животным, а со второй половины 2-го тыс. до н.э. можно говорить о развитом коневодстве. Вполне вероятно, что это животное во 2-м тыс. до н.э. являлось объектом торговли и в частности объектом экспорта из Южного Кавказа, чему способствовало существование в 16-14 вв. до н.э. хурритского Митаннийского царства и этнически однородного населения на довольно обширной территории.

В середине 2-го тыс. до н.э. значение торгового пути из Южного Кавказа в сторону озёр Урмия и Ван заметно возрастает. Торговые взаимоотношения с Месопотамией, Сирией, Палестиной и южнее осуществлялись видимо при посредничестве хурритских царств. Позже, после усиления Ассирийской державы, начинается экспансия ассирийцев на север, в основном с целью захвата основных торговых путей. На смену сравнительно мирным торговым и культурным отношениям приходят военные походы и захватническая политика. Ужесточается борьба Ассирии против северных «стран Наири». заслуживает внимания титул Тукулти-Нинурта I (1244-1208 гг. до н.э.) – « Царь могущественный, царь Ассирии, царь Кардуниаша, Шумера и Аккада, царь Сипара и Вавилона, царь Тильмуна и Мелаха, царь Верхнего и Нижнего морей, царь гор и широких степей, царь шубарейцев, кутиев и всех стран Наири». Ассирийские цари никогда не владели Тильмуном (Бахрейн) и Мелархой (Индия). Видимо в титулатуре царя отобразилась вся программа, которая учитывала захват новых территорий, международных торговых путей и центров. В 1112 году Тиглатпилесер I выступил против бывшего хеттского царства. Его целью был захват важного торгового пути, который пролегал вдоль течения Верхнего Евфрата и долин р. Чорохи. Вблизи этой территории находились значительные для той эпохи рудники меди, серебра и свинца [IDV 1988: 103,108].

С начала 13 в. до н.э., после падения Митанни и начала милитаристической политики Ассирии, на Ближнем Востоке сложилась сложная политическая и экономическая ситуация, которая несомненно коснулась населения Южного Кавказа. На археологических памятниках Южного Кавказа ближневосточные артефакты, или их копии встречаются гораздо реже.

С середины 2-го тыс. до н.э. торговые интересы Южного Кавказа с древневосточными государствами осуществлялись посредством путей, идущих в сторону оз. Ван и Урмия. Видимо, в этот период торгово-экономические интересы Южного Кавказа направлены на юго-восток, в сторону Иранского нагорья (таб. II). Артефакты, найденные на археологических памятниках Кавказа свидетельствуют о контактах с Ираном и сопредельными регионами. Обнаруженные на могильнике Сафар-Хараба глазковые бусины (таб. L₄), булавка с головкой в виде фигурки тура [Kuftin 1941: 77, рис. 87-1] и сосуд на ножке (таб. LVIII₁, LIX₂), ближайшие параллели которых мы находим в Северном Иране, Южном Туркменистане и Северном Афганистане [Narimanishvili, 2006: 102; Narimanishvili 2010: 303, 333]. Видимо, эти контакты существовали и немного ранее, так как ближайшими аналогиями сердоликовой бусине с белой инкрустацией из Триалетского XIII кургана можно считать сердоликовые бусы, инкрустированные белой, или красной пастой ареал распространения, которых охватывает Иран (Тепе Гиссар III), Южный Туркменистан (Бассейн р. Мургаб, Намазга VI), долину Инда в постхаррапский период и Северный Афганистан (Мундигак). Все эти памятники датируются первой половиной 2-го тыс. до н.э. [Aruz 2003: fig 74]. В это же время и в

том же регионе распространены были булавки с головкой в виде фигурки животного (тур, бык) [Sarianidi 1977: 83-84,102-104]. Сосуды и вазы на ножке часто встречаются в Загросском нагорье, на памятниках Гийанской культуры и датируются 2 тыс. до н.э. Они распространяются на северо-востоке и северо-западе Ирана [Stankevich 1978: 17-31].

Схожий материал из Триалети и южных регионов Каспия вероятно указывает об определённых контактах этих регионов.

Торговые взаимоотношения Южного Кавказа с Месопотамией, Сирией и Палестиной, Ираном и южнее, в середине 2-го тыс. до н.э. по-видимому осуществлялись при посредничестве Митанни. Позднее, после усиления Ассирийского царства, начинается новая волна ассирийской экспансии на север с целью захвата торговых путей. Сравнительно мирные торговые и культурные отношения сменяют военные походы и завоевательная политика. По-видимому, в этот период торгово-экономические интересы Южного Кавказа направлены в сторону Иранского нагорья. Расширение торговых взаимоотношений в этом направлении позднее повлекло за собой усиления одного из царств и выделения из коалиции «стран Наири» - Урарту. Города и крепости Урарту располагались именно на торговом пути. Вероятно, контроль над торговыми путями и соответственно торговлей кавказским сырьём, превратило Урарту в одно из могущественных государств на Ближнем Востоке.

ტაბულების აღწერა:

- I. სამხრეთ კავკასიის ადრე და შუა ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიური კულტურების გავრცელების რუკა და სავაჭრო გზები ძვ.წ. 4-2 ათასწლეულის პირველ ნახევარში.
- II. სამხრეთ კავკასიიდან ახლო აღმოსავლეთისაკენ მიმავალი ძირითადი სავაჭრო გზების რუკა ძვ.წ. 16-14 საუკუნეებში.
- III. სამხრეთ კავკასიიდან ახლო აღმოსავლეთისაკენ მიმავალი ძირითადი სავაჭრო გზების რუკა ძვ.წ. 14-13 საუკუნეებში.
- IV. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა გეგმარება და სამოსახლოს რეკონსტრუქცია: 1. ციხიაგორა [Makharadze 1994: pl. XXI]; 2. ქვაცხელა C1 [Javakhishvili 1973: fig. 11]; 3. შენგავითი. ფოტოგრაფია მოგვანოდა ა.სი-მონიანმა, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებთ
- V. ნეოლითური და ადრებრინჯაოს სახლების რეკონსტრუქცია: 1. იმირის გორა, სახლი №8 [Javakhishvili 1973: fig. 9-b]; 2. იმირის გორა, სახლი №9-10 [Javakhishvili 1973: fig. 9-c].
- VI. ადრებრინჯაოს ხანის სახლების გეგმარება და მშენებლობის ტექნიკა: 1-3. სარებისა და წნულის ნაშთები ციხიაგორას ნამოსახლარიდან [Makharadze 1994: pl. VIII, XVII]; 4. ციხიაგორა B1, №2 სახლის გეგმა [Makharadze 1994: pl. XX]; 5. ციხიაგორა B2, № 1 სახლის გეგმა [Makharadze 1994: pl. XVII].
- VII. ადრებრინჯაოს ხანის სახლის გეგმარება და რეკონსტრუქცია: 1 ქვაცხელა C1 ფენის №4 ნაგებობა [Javakhishvili 1973: fig. 12]. 2. ქვაცხელა C1 ფენის №4 ნაგებობის რეკონსტრუქცია [Javakhishvili 1973: fig. 13].
- VIII. ახალციხის ამირანის გორა. ადრებრინჯაოს ხანის სამოსახლოს გეგმა [Chubinishvili 1963: pl. XII].
- IX. ახალციხის ამირანის გორა. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის ერთი უბანი [Chubinishvili 1963: pl. XIII].
- X. ახალციხის ამირანის გორა. ადრებრინჯაოს ხანის სახლების გეგმა [Chubinishvili 1963: pl. XIV].
- XI. არსლანთეფე. ადრებრინჯაოს ხანის (ძვ.წ. 2900-2800 წწ.) ნამოსახლარის ერთ-ერთი მონაკვეთის რეკონსტრუქცია [Frangipane 2003: 35].
- XII. არსლანთეფე: 1. ადრებრინჯაოს ხანის დასახლების გეგმა [Frangipane 2004: 104]; 2. ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარის რეკონსტრუქცია [Frangipane 2004: 104].
- XIII. 1. თელუთძორი. ადრებრინჯაოს ხანის სახლის მაკეტი [რუბენ ბადალიანის ფოტო]; 2. თელუთძორი. ადრებრინჯაოს ხანის სახლის მაკეტის ჩანახატი და რეკონსტრუქცია [რუბენ ბადალიანის ფოტო]; 3-5. თანამედროვე სახლი, ჰარანი, სამხრეთ თურქეთი [Sami, Özdemir 2011: fig. 2, 6b, 6c].

- XIV. აბული: 1. სრულად შემორჩენილი, მშრალი წყობით ნაგები სახლი; 2. დასახლების ნაშთები.
- XV. აბული: 1. წრიული გეგმარების შიდა ეზოს ხედი; 2. შიდა ეზოს და მის გარშემო განლაგებული სახლების ნაშთები.
- XVI. აბული. 1-2. სრულად შემორჩენილი სახლების ჩანახატი და ჭრილი; 3. ერთ-ერთი კომპლექსის გეგმა.
- XVII. აბული. 1. სრულად შემორჩენილი სახლის გეგმა და ჭრილები; 2. ამავე სახლის ჩანახატი.
- XVIII. 1. საცხოვრებელი სახლი, ლა რომპოტი (საფრანგეთი) [Henry 1957: pl. IX-ფ]; 2. საცხოვრებელი სახლი, დუნრავენი (ირლანდია) [Henry 1957: pl. VII].
- XIX. ჯინისი. 1-2. № 1 სახლის ხედები.
- XX. ჯინისი: 1. № 3 სახლის ხედი; 2. № 2 სახლის ხედი.
- XXI. ჯინისი. 1-3. № 3 სახლი, დეტალები.
- XXII. ჯინისი. დასახლების რეკონსტრუქციის ცდა.
- XXIII. ჯინისი. № 1 სახლი, რეკონსტრუქციის ვარიანტები.
- XXIV. 1. ჯინისი, № 1 სახლი, რეკონსტრუქციის ერთ-ერთი ვარიანტი; 2. საბჭოთა № 1 სახლი, რეკონსტრუქცია.
- XXV. საფარ-ხარაბა. ადრებრინჯაოს ხანის აკლდამა: 1. გენგეგმა; 2-4. სამარხი კამერის გეგმა და ჭრილები; 5. სამარხი კამერის ჩანახატი [Shanshashvili 2010: pl. IX].
- XXVI. ნიშან-სიმბოლოები ადრებრინჯაოს ხანის კერამიკაზე: 1-3. ოზნი [Kuftin 1948: 32, pl. XXXVI]; 4,5. ახალციხის ამირანის გორა [Chubinishvili 1963: pl. V].
- XXVII. ადრებრინჯაოს ხანის მოხატული კერამიკა: 1. ოზნი [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: pl. 30-137]; 2. ქვაცხელა [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. IV-242]; 3. ქვაცხელა [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. XXII-3]; 4-7. ქვაცხელა [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. IV-136, 154, 241, 408].
- XXVIII. ადრებრინჯაოს ხანის მოხატული კერამიკა: 1,4. ბემთაშენი [Kuftin 1941: pl. CXXI]; 2,3. ქვაცხელა [ინვ. №15-55: 1258, ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში]; 5,6. ბემთაშენი [ინვ. №№43-68-132, 43-68-22, ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში]; 7,8 ქვემო არანისი [Ghlonti 1985: 20]; 9. ქვემო არანისი [ინვ. №09-XIX-83-43, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე]; 10. ქვემო არანისი [ინვ. №09-XIX-76-75, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე]; 11. ქვემო არანისი [ინვ. №09-XIX-76-125, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე]; 12. ქვემო არანისი [ინვ. №09-XIX-76-297, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე]; 13. ქვემო არანისი [ინვ. №09-XIX-75-103, ინახება საქართველოს ეროვნული მუზეუმის დუშეთის არქეოლოგიურ ბაზაზე].

- XXIX. სახლის მოდელები: 1. სიზანანთგორა [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 2. ქვაცხელა [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35].
- XXX. სახლის მოდელები: 1. ახალციხის ამირანის გორა [Chubinishvili 1963: fig. 4-25]; 2. სიზანანთგორა [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 3. ოზნი [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: pl. 27-39]; 4. აის სამლოცველო იერუსალიმთან [Marquet-Krause 1935: pl. LV, LVI-1]; 5. ქვაცხელა [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35]; 6. დიგაშენი [Orjonikidze 1995: 81, pl. 141-1].
- XXXI. ადრებრინჯაოს ხანის კერის სადგრები: 1-2. ღრმახევისთავი [Abramishvili et all. 1980: fig. 41,207]; 3, 4. აბელია [Chubinishvili 1971: pl. XXIII-2,3]; 5. სიზანანთ გორა [Kikvidze 1972: fig. 8-1]; 6. ზემო ავჭალა [Pkhakadze 1963 fig.13-3]; 7. ზველი [Orjonikidze 1983: pl. 30-4]; 8. ლოდობანა [Orjonikidze 1983: pl. 32-14]; 9, 10. ქვაცხელა [Javakhishvili, Ghloni 1962: pl. IV-336,387]; 11, 12. სიზანანთ გორა [Kikvidze 1972: fig. 8, 1-3]; 13. სიმპიანთმინები [Ramishvili et all. 1987: pl. CXXXVIII].
- XXXII. ადრებრინჯაოს ხანის კერის სადგრები: 1. ქვაცხელა [ფოტო გ. ნარიმანიშვილის]; 2. სიზანანთ გორა [Kikvidze 1972: pl. XXIII-6]; 3. ოზნი [ფოტო გ. ნარიმანიშვილის].
- XXXIII. ადრებრინჯაოს ხანის საბეჭდავები: 1. გრაკლიანი [Licheli, Samsonia 2010: 182-183]; 2. ყალჩაბიური [ფოტო რ. ბადალიანის]; 3. თალინი [Badalyan, Avetisyan 2007: 243-247]; 4. ქვემო არანისი [Ghloni 2006: pl. VIII]; 5. ბერიკლდეები [Jalabadze 1998: pl. X-20].
- XXXIV. ადრებრინჯაოს ხანის საბეჭდავები: 1-2. გრაკლიანი, ანაბეჭდი და ჩანახატი [Licheli, Samsonia 2010: 182-183]; 3-5. გუდაბერტყა – ჩანახატი (ი. ესვანჯია), ანაბეჭდი, ფოტო (გ.ნარიმანიშვილის)
- XXXV. ადრებრინჯაოს ხანის ჰორელიეფი ხაშურის ნაცარგორადან: 1-2. დეტალები „თვალი“ (ფოტო გ.ნარიმანიშვილის); 3. ჰორელიეფის შემორჩენილი ფრაგმენტები (ფოტო გ.ნარიმანიშვილის); 4. რეკონსტრუქცია; 5. ჩანახატი და ქრილები (ჩანახატი ი. ესვანჯიასი).
- XXXVI. შუაბრინჯაოს ხანის სარიტუალო-საპროცესიო გზები: 1. თრიალეთის № 47 ყორღანი; 2. თრიალეთის № 49 ყორღანი; 3. თრიალეთის № 15 ყორღანი.
- XXXVII. შუაბრინჯაოს ხანის სარიტუალო-საპროცესიო გზები: 1. ზურტაკეტის № 6 ყორღანის რეკონსტრუქცია; 2. თრიალეთის №№ 47, 49 და 51 გზიანი ყორღანები, გეგმა; 3. ზურტაკეტის № 4 ყორღანი და მისი სარიტუალო გზა.
- XXXVIII. ეგვიპტის პირამიდები და მათი „აღმავალი“ გზები: 1. აბუსირი. მეხუთე დინასტიის პირამიდების ველი [Lehner 1997: 142]. 2. აბუსირი. საჭურეს პირამიდა. გეგმა და რეკონსტრუქცია [Lehner 1997: 143].
- XXXIX. გიზას პირამიდების კომპიუტერული რეკონსტრუქცია [Lehner 1997: 110-111].

- XL. საკიდები და ამულეტები: 1. ნიჟარები. ილანლითეფე [Jalilov, Aladgarov 2008: 42, სურ.5]; 2. ნიჟარა - საკიდი, ლორი ბერდი [Devedjian 2006: 344, fig. 94-9, 96-4, 112-8]; 3. ნიჟარა – საკიდი, ჭაჭკარი [Japaridze et all.1981: 17, fig. 9, pl. LXI]; 4-5. ბაყაყის ფიგურები, ფევრები [Miron, Orthmann 1995: 260, Abb. 127]; 6,7. ბაყაყის ფიგურები, შილდა (ფოტო ავტორის); 8. ოქროს გარსაკრავი, ლჭაშენი [Khanzadyan, Petrosyan 2007: pl. XLI]; 9. აქატის სანონი, მენამორი [Khanzadyan 2007: pl. LXII-2]; 10. ბაყაყის ფიგურები, ილანლითეფე [Jalilov, Aladgarov 2008: fig. 7]; 11. გოჭის ფიგურა, ნინამური [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72, fig. 572]; 12. ფეხის ფორმის ამულეტი, თრიალეთი [Kuftin 1941: pl. CI; Narimanishvili 2010: fig. 6]; 13-14. ფეხის ფორმის ამულეტები, ეგვიპტე [Narimanishvili 2010: fig. 7,8].
- XLI. შუა ბრინჯაოს ხანის ტორევეტიკა: 1. სასმისი, თრიალეთის XVI ყორღანი [Kuftin 1941: pl. CII]; 2. ვერცხლის თასი, თრიალეთის XV ყორღანი [Kuftin 1941: pl. CII]; 3. ვერცხლის თასი, თრიალეთის V ყორღანი [Kuftin 1941: pl. XCI]; 4. ვერცხლის თასი, ყარაშამბი [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. I-II]; 5. სათლი, თრიალეთის XVII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXXVIII]; 6. ელექტრუმის თასი, ყარაშამბი [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. III];
- XLII. შუაბრინჯაოს ხანის ოქროს ნანარმი: 1. შტანდარტი, თრიალეთის XV ყორღანი [Kuftin 1941: pl. C]; 2. თასი, ვანადორი (კიროვაკანი) [Khanzadyan, Devejyan 2007: pl. IV]; 3. თასი, თრიალეთის VII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. CI]; 4. შტანდარტი. სადულა, კახეთი (ფოტო გ. ნარიმანიშვილის); 5. შტანდარტი. სადულა, კახეთი (ფოტო გ. ნარიმანიშვილის); 6. შტანდარტი, თრიალეთის VI ყორღანი [Kuftin 1941: pl. XCIX].
- XLIII. შუაბრინჯაოს ხანის ოქროს ნანარმი: 1,2. ლილები, ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Petrosyan 2007: pl. XLI]; 3. ოქროს ხვია, ანაგა, ყორღანი № 1, ჩამვეებული სამარხი [Ghambashidze et all. 2010: 239, pl. G-V, fig. 76]; 4. ოქროს ხვია, თრიალეთის VIII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. XCVIII]; 5. ოქროს ხვები. თრიალეთი [Dshaparidze 1995: fig. 72]; 6. ოქროს მძივი, ლჭაშენი, ყორღანი №2 [Petrosyan 2007: pl. XLI-3]; 7. ოქროს მძივი, ყარაშამბი [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. VI]; 8,9. ოქროს მძივები, ბაკურციხე, ყორღანი №1 [Ghambashidze et all. 2010: 236, pl. G-2, fig. 38]; 10. ოქროს მძივი, ვანადორი (კიროვაკანი) [Khanzadyan, Devejyan 2007: pl. XXV-6]; 11,12. დმანისი [ფოტო კახა კახიანის]; 13. ოქროს მძივი, ლორი ბერდი, სამარხი № 94 [Devejian 2006: pl. IV-7; Devejyan 2007: pl. XXV-5]; 14. ვერცხლის საკიდი, შენგავითი [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: pl. XI-1]; 15. ოქროს საკიდი, ოქუნი (უზუნლარი) [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: pl. XI-2]; 16, 17. ბეჭდები, ანანაური [Ghambashidze et all. 2010: 239, pl. G-I, fig. 19]; 18. მშვილდის გარსაკრავი. თრიალეთი [Narimanishvili 2009: pl. LXI-5]; 19. ოქროს ლილი, თრიალეთი, ყორღანი თოფ-ქარი №2 [Kuftin 1948: pl. XVIII]; 20. ოქროს უმბონი, თრიალეთის ყორღანი XVII [Kuftin 1941: pl. CIII]; 21. ოქროს გარსაკრავი, თრიალეთი [Narimanishvili 2009: pl. LXI-2].
- XLIV. ბრინჯაოს ხანის ყელსაბამები: 1. ანანაური, კახეთი [Ghambashidze et all. 2010: 235, pl. G-I, fig. 13]; 2. თრიალეთი, ყორღანი VII [Kuftin 1941: pl. XCV];

3. გელაროტი [Smith, Badalyan et all 2004:24, fig. 15]; 4. ტაგავორანისტი [Devejyan 2007a: pl. XXXIII]; 5. ლჭაშენი, ყორღანი №2 [Petrosyan 2007: pl. XXXVI]; 6. ლორი-ბერდი, სამარხი №15 [Devejyan 2007b: pl. L].
- XLV. ეგვიპტური ოქროს ყელსაბამები: 1. დედოფალ აჰოტეპის სამარხი, XVIII დინასტია [Wilkinson 2005: 84]; 2. უფლისწულ ჰნუმიტის სამკაული, XII დინასტია [Bongioanni, Sole Croche 2001: 354].
- XLVI. შუაბრინჯაოს ხანის მოხატული კერამიკა: 1. თრიალეთის VII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXXI; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. II-4]; 2. თრიალეთის VII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXXII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. II-5]; 3. თრიალეთის I ყორღანი [Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. II-6]; 4. ვერინ-ნავერის ყორღანი [ფოტო გ. ნარიმანიშვილისა]; 5. სევანი [The State History Museum of Armenia 1995: fig. 16]; 6. იაიჩი, ნახჭევანი [Belli, Bahsaliyev 2001: fig. 40]; 7,10. თრიალეთის XVII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXVI; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. I-13, II-8]; 8,11. თრიალეთის XVII ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXVII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. I-5, II-7]; 9. თრიალეთის V ყორღანი [Kuftin 1941: pl. LXXVIII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. II-2]; 12. თრიალეთის VI ყორღანი [Kuftin 1941: pl.LXXX; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, ტაბ. I-8].
- XLVII. ცილინდრული საბეჭდავები: 1. მენამორი [Khanzadyan 2007: pl. LXII-1]; 2. გელაროტი [Badalyan, Smith 2007: 41]; 3. ართიკი სამარხი № 422 [Khachatryan 1975: fig. 77-2]; 4. ართიკი, სამარხი № 53 [Khachatryan 1975: fig. 77-1]; 5. ქუმულთა, ჩრდილოეთ ოსეთი [Uvarova 1900: 324, pl. 127-47]; 6. საფარ-ხარაბა, № 27 სამარხი. ფოტო, ჩანახატი და საბეჭდავის ანაბეჭდი 7. საფარ-ხარაბა, № 5 სამარხი, საბეჭდავის ფოტო, ჭრილი და ანაბეჭდი.
- XLVIII. საბეჭდავები: 1,3-5. იმერა, სამარხი № 4; 2. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 94; 6. საფარ-ხარაბა, სამარხი №56; 7-8. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 22; 9. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 73; 10. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 56; 11. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 40; 12. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 38; 13-15. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 84; 16. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 56; 17. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 6; 19. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 38; 20. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 40; 21-22. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 84; 23. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 56; 24-27. იმერა, სამარხი № 4; 28-29. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 22; 30. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 73; 31. საფარ ხარაბა, სამარხი № 56; 32-34. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 84.
- XLIX. 1-4. „თვლიანი“ მძივები. საფარ-ხარაბა სამარხი № 6; 5-8. საფარ-ხარაბას № 6 სამარხის მძივების „თვალეები“. ჩანახატი; 9. სკარაბეოიდი. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 6, ჩანახატი; 10-11. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 6, ლურჯი მინის სკარაბეოიდის ფოტო; 12. ადამიანის სახიანი მწვანე მინის სკარაბეოიდი ნუზიდან [Starr 1937: ტაბ. 120-RR1].
- L. საბეჭდავები და მძივები: 1-3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 6; 4. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 110; 5. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 90.

- LI. სარიტუალო ქვები: 1-3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8.
- LII. სარიტუალო ქვები: 1-3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8.
- LIII. სარიტუალო ქვები: 1-3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8.
- LIV. სარიტუალო ნივთები და სალესავეები საფარ-ხარაბას № 8 სამარხიდან: 1. სალესავი; 2. რიყის ქვისაგან დამზადებული ნივთი; 3. ქვიშაქვისაგან დამზადებული ნივთი; 4-5. ძვლის ფირფიტები.
- LV. ეგვიპტური „პირის გახსნის რიტუალში“ გამოსაყენებელი ქვები: 1-8. <http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk/religion/wpr.html>; 9. თოდის განძი, მონტუს ტაძარი, XII დინასტია, ამენემხეტ II ეპოქა (ძვ.წ. 1919 – 1885 წწ.) [Shneider 2008: 61-69, fig. 35c].
- LVI. ტუტანხამუნის სამარხში აღმოჩენილი „პირის გახსნის რიტუალში“ გამოსაყენებელი ინსტრუმენტების ნაკრები [Hagen, Hagen 2002: 160].
- LVII. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1. თიხის ჭურჭლების, „კაუჭის“ და „ინსტრუმენტების“ გროვის ხედი; 2. „კაუჭი“ და „ინსტრუმენტების“ გროვა; 3. № 8 სამარხის საერთო ხედი; 4. „ინსტრუმენტების“ გროვა.
- LVIII. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1-3. თიხის ჭურჭელი.
- LIX. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1-4. თიხის ჭურჭელი;
- LX. 1-3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8, ბრინჯაოს კაუჭი-ინსიგნია და მისი დეტალები; 4. ავრანლო, ბრინჯაოს კაუჭი-ინსიგნია და მისი დეტალები, ჩანახატი; 5. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 85, ბრინჯაოს კვერთხისთავი. 6. ავრანლო, ბრინჯაოს კაუჭი-ინსიგნია და მისი დეტალები, ფოტო.
- LXI. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1. ბრინჯაოს კაუჭი-ინსიგნია; 2-5. ძვლის-ტარიანი ლანცეტები.
- LXII. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1. ობსიდიანის ისრისპირები; 2-3. კაპარჭის ბრინჯაოს გარსაკრავები; 4. ლითონის მედალიონი; 5. ობსიდიანის ისრისპირი; 6-7. კაპარჭი, ჩანახატები.
- LXIII. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 8: 1. ობსიდიანის ისრისპირები; 2. ძვლისტარიანი ლანცეტის პირები; 3. ბრინჯაოს სატევარი;
- LXIV. კვერთხი-ინსიგნიები: 1. ცილინდრული საბეჭდავი, მესოპოტამია [Barrelet 1955: fig. 5-b]; 2. კვერთხები, ლარსა [Barrelet 1955: fig. 8-d]; 3. ეანათუმის სტელა [Barrelet 1955: fig. 5-a]; 4. ცილინდრული საბეჭდავი, მესოპოტამია [Barrelet 1955: fig. 5-c]; 5. ბრინჯაოს კაუჭი-ინსიგნია, რეკონსტრუქცია, ავრანლო; 6-8. ასურნასირპალ II-ის ქადაკება ნიმრუდიდან და მისი დეტალები [Frankfort 1977: 152, fig. 175]; 9. კვერთხი, რეკონსტრუქცია, საფარ-ხარაბას № 85 სამარხი.
- LXV. მძივები: 1-2. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 91; 3. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 42; 4. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 73; 5. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 95; 6. იმერა, სამარხი № 4; 7. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 38; 8-10. საფარ-ხარაბა, სამარხი № 73.

- LXVI. ბრინჯაოს ქანდაკებები კახეთის სამლოცველოებიდან. 1. მელაანი, ძვ.წ. IX-VII სს. [Miron, Orthmann 1995: 273, Abb. 201]; 2. მელი ღელე I, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Pitskhelauri 1973, pl. LXIV-1]; 3-4. მელაანი, ძვ.წ. IX-VII სს. [Miron, Orthmann 1995: 274, Abb. 202].
- LXVII. ქალღმერთის თიხის ჰორელიეფები მელი ღელე I-ის სამლოცველოდან, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Pitskhelauri 1973, pl. LXIV-1; Miron, Orthmann 1995: 251, Abb. 131].
- LXVIII. ქალღმერთის გამოსახულებები სირია-მესოპოტამიიდან: 1. Burney-ს რელიეფი [Andre-Salvini 2008: 22]; 2. ოქროს საკიდი, მინეთ ელ-ბეიდა [Schaeffer, Dussaud 1929: pl. LIV-2]; 3. ულუბურუნი, ოქროს საკიდი [Bass et al. 1989: fig. 3]; 4. ოქროს საკიდი, მინეთ ელ-ბეიდა [Barrelet 1958: pl. II-e]; 5. თიხის ჰორელიეფი, ლუერი [Barrelet 1952: fig. 8]; 6. თიხის ჭურჭელი, მარი [Bunatz, Kune, al-Mahmud 1999: fig. 80]; 7, 8. თიხის ჭურჭელი, ლარსა [Barrelet 1952: fig. 12; Barrelet 1955: fig. 19].
- LXIX. მეომრების ბრინჯაოს ქანდაკებები სომხეთიდან: 1. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 10, fig. 4]; 2. ლორი-ბერდი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 11, fig. 5]; 3. ლჭაშენი [Grigoryan 2010: 61, fig. 51].
- LXX. ბრინჯაოს შტანდარტები სამხრეთ კავკასიიდან: 1. ართიკი, ძვ.წ. XIII-XII სს. [Grigoryan 2010: 73, fig. 61]; 2. ნერკინ გეთაშენი, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Grigoryan 2010: 24, fig. 18]; 3. თოლორსი, ძვ.წ. XII-XI სს. [Grigoryan 2010: 72, fig. 60]; 4. წითელგორები, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Miron, Orthmann 1995: Abb. 77]; 5. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 75, fig. 63]; 6. ბერიკლდეები, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Koridse 1995: 110, Abb. 97].
- LXXI. ბრინჯაოს ქანდაკებები სომხეთიდან: 1. ეჩმიადინი, ძვ.წ. XII-XI სს. [Grigoryan 2010: 25, fig. 20]; 2. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Shahnazarian, Mkrtchian 1995: 21, fig. 22]; 3. ნომბერიანი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 71, fig. 59]; 4. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 80, fig. 71]; 5. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 60, fig. 50].
- LXXII. ფრინველების ბრინჯაოს ქანდაკებები სამხრეთ კავკასიიდან: 1. აპარანი [ფოტო გ. ნარიმანიშვილის]; 2. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 74, fig. 62]; 3. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 8, fig. 1]; 4. წითელგორები, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Miron, Orthmann 1995: 246, Abb. 118]; 5. სასირეთი [Nioradze 2011: 95, fig. 12]; 6. ბერიკლდეები, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Koridse 1995: 110, Abb. 96].
- LXXIII. ლომების ბრინჯაოს ქანდაკებები სამხრეთ კავკასიიდან: 1. ლჭაშენი, ძვ.წ. XV-XIV სს. [Grigoryan 2010: 82, fig. 74]; 2. შირაკავანი, [Torosian et al 2002]; 3. ნერკინ დვინი, ძვ.წ. XIV-XIII სს. [Grigoryan 2010: 58, fig. 47]; 4. ოშაკანი, ძვ.წ. XVII-XVI სს. [Grigoryan 2010: 70, fig. 58]. 5. ყარაჯამირლი, [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7].
- LXXIV. ბრინჯაოს შტანდარტები ანატოლიიდან. 1. ალაჯა ჰუიუქი. [http://classics.unc.edu/courses/clar241/AlaH3-anSt.jpg]; 2. ალაჯა ჰუიუქი, ძვ.წ. 2500-2200

- წნ. [Frankfort 1970: 211, fig. 239]. 3. ალაჯა ჰუიუქი. <http://beta.photobucket.Com/images/Alaca+Hoyuk+standard>]; 4. ალაჯა ჰუიუქი, სამარხი C, ძვ.წ. 2500-2200 წწ. [Muscarella 2003: 285, fig. 188]. 5. ალაჯა ჰუიუქი [Özgüç 2002: 36]. 6. ჰოროზთეფე [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-1]. 7. ჰოროზთეფე [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-4]. 8. ალაჯა ჰუიუქი [h]; 9. ალაჯა ჰუიუქი, სამარხი E, ძვ.წ. 2500-2200 წწ. [Özgüç 2002: 38]. 10. ალაჯა ჰუიუქი. ძვ.წ. 2500-2200 წწ. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03>].
- LXXV. ვერცხლის და ბრინჯაოს ქანდაკებები: 1. მესოპოტამია [Mallowan 1948: pl. VII]; 2,3. ური [Woolley 1934: ტაბ. 166, 167]. 4. ალაჯა ჰუიუქი [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaS10>]
- LXXVI. 1,2. ეანათუმის გამარჯვების სტელა, ტელო [Frankfort 1977: 72-73, სურ. 74-75]; 3. ნარამსინის სტელა [Frankfort 1977: 86, სურ. 91]; 4. ნარმერის სტელა [IDV 1988: 807, fig. 1036].
- LXXVII. 1-4. ეანათუმის გამარჯვების სტელა, ტელო. დეტალები [Frankfort 1977: 72-73, სურ. 74-75]; 5. ნარამსინის სტელა, დეტალები [ნახატი ი. ესვანჯიასი და გ. ნარიმანიშვილისა Frankfort 1977: 86 მიხედვით]; 6. მარის სასახლის ერთ-ერთი ფრიზის დეტალი [ნახატი ი. ესვანჯიასი და გ. ნარიმანიშვილისა Cornelius 1994: fig. 28 მიხედვით].
- LXXVIII. სამხრეთკავკასიური შტანდარტების გამოყენების შესაძლო ვარიანტები (გ. ნარიმანიშვილის თავისუფალი რეკონსტრუქცია ბრინჯაოს შტანდარტებისა და თრიალეთის და ყარაშამბის თასებზე გამოსახული ადამიანის ფიგურების მიხედვით. ჩანახატი ი. ესვანჯიასი).
- LXXIX. ბრინჯაოს ქანდაკებები: 1-2. გარაჯამირლი [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7]. 3, 4. ბოლაზ-ქოი [Rostovtseff 1931: pl. XXI]. 5. ლურისტანი [Smith 1931: fig. XV-a]. 6. ქიში [Colbert 1936: pl. 21].
- LXXX. 1. ეანათუმას ეტლის რეკონსტრუქცია [<http://thelosttreasurechest.wordpress.Com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#/jp-carousel-2049>]; 2. ურის შტანდარტის დეტალი [Woolley 1934: pl. 92].
- LXXXI. გვიანი ბრინჯაოს ხანის ეტლები სამხრეთ კავკასიიდან. 1. ეტლის ბრინჯაოს მოდელი, კახეთი [Pitzchelauri 1995: 106, fig. 90]. 2. ხის ეტლები ლჭაშენიდან, ძვ.წ. XV-XIV სს. [The State History Museum of Armenia 1995: 23, fig. 27]. 3. ხის ეტლი ლჭაშენიდან, ძვ.წ. XV-XIV სს [Grigoryan 2010: 86, fig. 77].

Description of the Plates:

- I. Map of spread of the Early and Middle Bronze Age archaeological cultures and trade roads in the 4th and the first half of the 2nd mill.B.C.
- II. Map of the main tread roads from South Caucasus to Near East in 16th – 14th cc. B.C.
- III. Map of the main tread roads from South Caucasus to Near East in 14th – 13th cc. B.C.
- IV. Planes and reconstructions of the Early Bronze Age settlements: 1. Tsikhiagora [Makharadze 1994: pl. XXI]; 2. Kvatskhela C1 [Javakhishvili 1973: fig. 11]; 3. Shengavit (Photo: © H. Simonyan).
- V. Reconstruction of the houses of Neolithic and Early Bronze Age: 1. Imiris Gora, House #8 [Javakhishvili 1973: fig. 9-b]; 2. Imiris Gora, House #9-10 [Javakhishvili 1973: fig. 9-c].
- VI. Plans and technichs of building of the Early Bronze Age houses: 1-3: Remains of wattle and daube house from Tsikhiagora settlement [Makharadze 1994: pl.VIII, XVII]; 4. Tsikhiagora B1, plan of the house #2 [Makharadze 1994: pl. XX]; 5. Tsikhiagora B2, plan of the house #1 [Makharadze 1994: pl. XVII];
- VII. Plans and reconstructions of the Early Bronze Age houses: 1. Kvatskhela C1, house #4 [Javakhishvili 1973: fig. 12]; 2. Reconstruction of the house #4, Kvatskhela C1 [Javakhishvili 1973: fig. 13].
- VIII. Amiranis Gora, Akhaltsikhe. Plan of the Early Bronze Age settlement [Chubinishvili 1963: pl. XII].
- IX. Amiranis Gora. Plan of the Early Bronze Age settlement, one district [Chubinishvili 1963: pl. XIII].
- X. Amiranis Gora, Akhaltsikhe. Plans of the houses of the Early Bronze Age settlement [Chubinishvili 1963: pl. XIV].
- XI. Arslantepe. Reconstruction of one district. Early Bronze Age (2900-2800 B.C.) settlement [Frangipane 2003: 35].
- XII. Arslantepe: 1. Plane of the Early Bronze Age settlement [Frangipane 2004: 104]; 2. Reconstruction of the Early Bronze Age settlement [Frangipane 2004: 104].
- XIII. 1. Teghutdzor. Model of the Early Bronze Age house [Photo: © R. Badalyan]; 2. Teghutdzor. Drawing and reconstruction of the Model of the Early Bronze Age house [Foto: © R. Badalyan]; 3-5. Modern house. Harran, South Turkey [Sami, Özdemir 2011: fig. 2, 6b, 6c].
- XIV. Abuli: 1. Fully preserved house, built with dry massonry; 2. Remains of the settlement.
- XV. Abuli: 1. Veiw of the inner round yeard; 2. Preserved remaints of houses in the yeard and arounr it.

- XVI. Abuli. 1-2. Drawing and section of the fully preserved houses; 3. Plane of one of the complexes
- XVII. Abuli. 1. Plane and section of the fully preserved house. 2. Drawing of the same house.
- XVIII. 1. House, La Rochepote, France [Henry 1957: pl. IX-გ]; 2. House, Dunraven, Ireland [Henry 1957: pl. VII].
- XIX. Jinisi. Views of the house #1.
- XX. Jinisi. 1. View of the house #3. 2. View of the house #2.
- XXI. Jinisi. 1-3. House #3. Details.
- XXII. Jinisi. Try of the reconstruction of the settlement.
- XXIII. Jinisi. House #1. Versions of reconstruction.
- XXIV. 1. Jinisi, house #1, one of the variant of the reconstruction; 2. Sabechdavi. Reconstruction of the house #1.
- XXV. Saphar-Kharaba. Early Bronze Age grave. 1. General Plan; 2-4. Plan and section of tomb chamber; 5. Tomb chamber drawing [Shanshashvili 2010: pl. IX].
- XXVI. Signs and symbols on Early Bronze Age pottery: 1-3. Ozni [Kuftin 1948:32, pl. XXXVI]; 4,5. Amiranis Gora [Chubinishvili 1963: pl. V].
- XXVII. Painted pottery of the Early Bronze Age: 1. Ozni [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: pl. 30-137]; 2. Kvatskhelan [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. IV-242]; 3. Kvatskhela [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. XXII-3]; 4-7. Kvatskhela [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. IV-136,154, 241,408].
- XXVIII. Painted pottery of the Early Bronze Age: 1,4. Beshtasheni [Kuftin 1941: pl. CXXI]; 2-3. Kvatskhela [inv. №15-55:1258]; 5-6. Beshtasheni [inv. №№ 43-68-132, 43-68-22]; 7-8. Kvemo Aranisi [Ghlonti 1985:20]; 9. Kvemo Aranisi [inv. № 09-XIX-83-43]; 10. Kvemo Aranisi [inv. № 09-XIX-76-75]; 11. Kvemo Aranisi [inv. № 09-XIX-76-125]; 12. Kvemo Aranisi [inv. № 09-XIX-76-297]; 13. Kvemo Aranisi [inv. № 09-XIX-75-103].
- XXIX. Models of the houses: 1. Khizanaant Gora [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 2. Kvatskhela [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35].
- XXX. Models of the houses: 1. Akhaltsikhe Amiranis Gora [Chubinishvili 1963: fig.4-25]; 2. Khizanaant Gora [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 3. Ozni [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: pl. 27-39]; 4. Ai temple (Jerusalem) [Marquet-Krause 1935: pl. LV, LVI-1]; 5. Kvatskhela [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35]; 6. Digasheni [Orjonikidze 1995: 81, pl. 141-1].
- XXXI. The Early Bronze Age andirons: 1,2. Ghrmakhevistavi [Abramishvili et all. 1980: fig. 41,207]; 3,4. Abelia [Chubinishvili 1971: pl. XXIII-2,3]; 5. Khizanaant Gora [Kikvidze 1972: fig. 8-1]; 6. Zemo Avchala [Pkhakadze 1963 fig. 13-3]; 7. Zveli [Orjonikidze 1983: pl. 30-4]; 8. Lodobana [Orjonikidze 1983: pl. 32-14]; 9, 10. Kvatskhela [Javakhishvili, Ghlonti 1962: pl. IV-336,387]; 11, 12. Khizanaant Gora

- [Kikvidze 1972: fig. 8, 1-3]; 13. Khimshiantmitsebi [Ramishvili et al. 1987: pl. CXXXVIII].
- XXXII. Early Bronze Age andirons: 1. Kvatskhela [Photo of G. Narimanishvili]; 2. Khizanaant Gora [Kikvidze 1972: pl. XXIII-6]; 3. Ozni [Photo of G. Narimanishvili].
- XXXIII. Early Bronze Age seals: 1. Grakliani [Licheli, Samsonia 2010: 182-183]; 2. Kaghchaghbyur [Foto © R. Badalyan]; 3. Talin [Badalyan, Avetisyan 2007: 243-247]; 4. Kvemo Aranisi [Ghlonti 2006: pl. VIII]; 5. Berikldeebi [Jalabadze 1998: pl. X-20].
- XXXIV. Early Bronze Age seals: 1,2. Grakliani. Seal impression and drawing [Licheli, Samsonia 2010: 182-183]; 3-5. Gudabertka. Drawing (Artist I. Esvanjia), seal impression, photo (G. Narimanishvili).
- XXXV. Early Bronze Age highrelief, Natsargora of Khashuri: 1,2. Details, „eye“ (Photo © G. Narimanishvili); 3. Preserved fragments of highrelief (Photo © G. Narimanishvili); 4. Reconstruction; 5. Drawing and section (Artist I. Esvanjia).
- XXXVI. Middle Bronze Age ritual roads: 1. Trialeti # 47 kurgan; 2. Trialeti # 49 kurgan; 3. Trialeti #15 kurgan.
- XXXVII. Middle Bronze Age ritual roads: 1. Reconstruction of Zurtaketi # 6 kurgan; 2. Trialeti ## 47, 49, 51 kurgans with ritual roads, plan; 3. Zurtaketi # 4 kurgan and ritual road.
- XXXVIII. Egyptian pyramids and causeways to them: 1. Abusir. Valley of Fifth Dinastic pyramids [Lehner 1997: 142]; 2. Abusir. Pyramid of Sahure [Lehner 1997: 143].
- XXXIX. Digital reconstruction of Giza pyramids [Lehner 1997: 110-111].
- XL. Pendants and amulets: 1. Beads of shells, Ilanlitepe, Azerbaijan [Jalilov Aladgarov 2008: 42, fig. 5]; 2. Shell-pendant, Lori Berd [Devedjian 2006: 344, fig. 94-9, 96-4, 112-8]; 3. Shell-pendant, Chachkari [Japaridze et al. 1981: 17, fig. 9, pl. LXI]; 4. Figurines of frogs, Pevrebi [Miron, Orthmann 1995: 260, Abb. 127]; 6,7. Figurines of frogs, Shilda (Photo of G. Narimanishvili); 8. Foil of the figurine of frog, Lchashen [Khanzadyan, Petrosyan 2007: pl. XLI]; 9. Weight in form of frog, agate, Metsamor [Khanzadyan 2007: pl. LXII-2]; 10. Figurines of the frogs, Ilanlitepe, Azerbaijan [Jalilov, Aladgarov 2008: fig. 7]; 11. Figurin of the piglet [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: 72, fig. 572]; 12. Foot-shape amulet, Trialeti [Kuftin 1941: pl. CI; Narimanishvili 2010: fig. 6]; 13, 14. Foot-shape amulet, Egypt [Narimanishvili 2010: fig. 7,8].
- XLI. Metal vessels of the Middle Bronze Age: 1. Silver mug, XVI kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. CII]; 2. Silver bowl, XV kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. CII]; 3. Silver goblet, V kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. XCI]; 4. Silver goblet, kurgan of Karashamb [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. I-II]; 5. Bucket handle, XVII kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXXVIII]; 6. Beaker made of electrum, Karashamb [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. III];
- XLII. Golden artefacts of the Middle Bronze Age: 1. Standard, XV kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. CII]; 2. Beaker, Vanadzor (Kirovakian) [Khanzadyan, Devejyan

- 2007: pl. IV]; 3. Beaker, VII kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. CI]; 4, 5. Standard, Sadugha, Kakheti (Photo of G. Narimanishvili); 6. Standard, VI kurgan of Trialeti [Kuftin 1941: pl. XCIX].
- XLIII. Golden artefacts of the Middle Bronze Age: 1, 2. Buttons, Lchashen [Petrosyan 2007: pl. XLI]; 3. Golden hairring, kurgan #1 of Anaga, inlet tomb [Ghambashidze et al. 2010: 239, pl. G-V, fig. 76]; 4. Golden hairring, kurgan VIII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. XCVIII]; 5. Golden hairrings, Trialeti [Dshaparidze 1995: fig. 72]; 6. Golden bead, Lchashen, kurgan #2 [Petrosyan 2007: pl. XLI-3]; 7. Golden bead, Karashmb [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. VI]; 8, 9. Golden beads, kurgan #1 of Bakurtsikhe [Ghambashidze et al. 2010: 236, pl. G-2, fig. 38]; 10. Golden bead, Vanadzor (Kirovakan) [Khanzadyan, Devejian 2007: pl. XXV-6]; 11, 12. Dmanisi (Photo of Kakha kakhiani); 13. Golden bead, Lori Berd, grave #94 [Devejian 2006: pl. IV-7; Devejian 2007: pl. XXV-5]; 14. Silver pendant, Shengavit [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: pl. XI-1]; 15. Golden pendant, Okun (Uzunlar) [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: pl. XI-2]; 16, 17. Golden rings, Ananauri [Ghambashidze et al. 2010: 239, pl. G-I, fig. 19]; 18. Bow foil, Trialeti. [Narimanishvili 2009: pl. LXI-5]; 19. Golden button. Trialeti, kurgan Top-Kar #2 [Kuftin 1948: pl. XVIII]; 20. Golden umbon, kurgan XVII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. CIII]; 21. Golden foil, Trialeti [Narimanishvili 2009: pl. LXI-2].
- XLIV. Necklaces of the Early and Middle Bronze Age: 1. Golden necklace from Ananauri, Kakheti, kurgan #2 [Ghambashidze et al. 2010: 235, pl. G-I, fig. 13]; 2. Golden necklace, Trialeti, kurgan VII [Kuftin 1941: pl. XCV]; 3. Silver necklace, Gegharot [Smith, Badalyan et al. 2004: 24, fig. 15]; 4. Golden necklace, Tagavoranist [Devejian 2007a: pl. XXXIII]; 5. Golden necklace, Lchashen, kurgan #2 [Petrosyan 2007: pl. XXX-VI]; 6. Golden necklace, Lori Berd, grave #15 [Devejian 2007b: pl. L].
- XLV. Egyptian golden necklaces: 1. Grave of queen Ahothep, XVIII Dynasty [Wilkinson 2005: 84]; 2. Jewellery of princess Hnumit, XII Dynasty [Bongioanni, Sole Croce 2001: 354].
- XLVI. Painted pottery of the Middle Bronze Age: 1. Kurgan VII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXXI; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-4]; 2. Kurgan VII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXXII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-5]; 3. Kurgan I of Trialeti [Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-6]; 4. Verin-Naver (Photo of G. Narimanishvili); 5. Sevan [The State History Museum of Armenia 1995: fig. 16]; 6. Yayci, Nakhchevan [Belli, Bahsaliyev 2001: fig. 40]; 7, 10. Kurgan XVII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXVI; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. I-13, II-8]; 8, 11. Kurgan XVII of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXVII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. I-5, II-7]; 9. Kurgan V of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXVIII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-2]; 12. Kurgan VI of Trialeti [Kuftin 1941: pl. LXXX; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. I-8];
- XLVII. Cylinder Seals: 1. Metsamor [Khanzadyan 2007: pl. LXII-1]; 2. Gegharot [Badalyan, Smith 2007: 41]; 3. Artik, grave #422 [Khachatrian 1975: fig. 77-2]; 4. Artik, grave #53 [Khachatrian 1975: fig. 77-1]; 5. Kumulta, North Caucasus [Uvarova 1900: 324, pl. 127-47]; 6. Trialeti, Saphar-Kharaba, grave #27. Photo, drawing and

- seal impression; 7. Trialeti, Saphar-Kharaba, grave #5. Photo, seal impression and section.
- XLVIII. Seals from Saphar-Kharaba and Imera necropolis: 1,3-5, 24-27. Imera, grave #4; 2. Saphar-Kharaba, grave #94; 6, 10, 16, 23, 31. Saphar-Kharaba nekropolis, grave # 56; 7,8. Saphar-Kharaba, grave #22; 9. Saphar-Kharaba, grave #73; 11, 20. Saphar-Kharaba, grave #40; 12,19. Saphar-Kharaba, grave #38; 13-15. Saphar-Kharaba, grave #84; 17, 18. Saphar-Kharaba, grave #6;. 21, 22, 32-34. Saphar-Kharaba, grave #84; 28, 29. Saphar-Kharaba, grave #22; 30. Saphar-Kharaba, grave #73;
- XLIX. Scaraboids and “eye” beads: 1-4. Saphar-Kharaba, grave #6; 5-8. “Eyes” of the beads from grave #6, Saphar-Kharaba; 9. Saphar-Kharaba, grave #6, drawing of the scaraboid; 10,11. Saphar-Kharaba, grave #6, photo of face-shaped blue glass scaraboid; 12. Face-shaped green glass scaraboid, Nuzi [Starr 1937: tab. 120-RR1].
- L. Seals and beads: 1-3. Saphar-Kharaba, grave #6; 4. Saphar-Kharaba, grave # 110; 5. Saphar-Kharaba, grave #90.
- LI. Ritual stones: 1-6. Saphar-Kharaba, grave # 8.
- LII. Ritual stones: 1-3. Ritual stones. Saphar-Kharaba, grave # 8.
- LIII. Ritual stones. 1-3. Saphar-Kharaba, grave #8.
- LIV. Ritual artefacts and whetstones from Saphar-Kharaba necropolis, grave #8: 1. Whetstone; 2. Artefact, made of cobble-stone; 3. Artefact, made of limestone; 4,5. Bone plates.
- LV. 1-8. Instruments used in the “Opening of the Mouth” ritual in Ancient [Egypt <http://www.digital.egypt.ucl.ac.uk/religion/wpr.html>]; 9. Tod Treasure, Monthu temple, Middle Kingdom, Dynasty XII, reign of Amenemhat II, ca. 1919-1885 B.C. [Schneider 2008: fig. 35a].
- LVI. Instruments used in the “Opening of the Mouth” ritual, discovered in Tutankhamen grave [Hagen, Hagen 2002: 160].
- LVII. Saphar-Kharaba, grave # 8: 1. View of pottery, “crook” and set of “instruments”; 2. “Crook” and set of “instruments”; 3. General view of the grave #8; 4. The set of “instruments”.
- LVIII. Saphar-Kharaba, grave # 8: 1-3. Pottery.
- LIX. Saphar-Kharaba, grave # 8: 1-3. Pottery.
- LX. 1-3. Saphar-Kharaba, grave # 8, bronze crook-insignea and its details; 4. Avranlo, bronze crook-insignea and its details, drawing; 5. Saphar-Kharaba, grave #85, bronze mace-head; 6. Avranlo, bronze crook-insignea and its details, photo.
- LXI. Saphar-Kharaba, grave # 8: 1. Bronze crook-insignea; 2-5. Lancets with bone shaft.
- LXII. Saphar-Kharaba, grave # 8: 1. Obsidian arrowheads; 2-3. Bronze foils of quiver; 4. Metal medallion; 5. Obsidian arrowhead; 6-7. The quiver, drawing.

- LXIII. Saphar-Kharaba, grave #8: 1a. Flint arrowheads; 1b. Obsidian arrowheads; 2. Lan-
cets with bone shaft; 3. Bronze dagger.
- LXIV. The staff-insignias: 1. Impression of the cylinder seal, Mesopotamia [Barrelet 1955:
fig. 5-b]; 2. The staffs, Larsa [Barrelet 1955: fig. 8-d]; 3. Stele of Eannatum [Barrelet
1955: fig.5-c]; 4. Impression of cylinder seal, Mesopotamia [Barrelet 1955: fig. 5-c];
5. Bronze crook-insignia, reconstruction, Avranlo; 6-8. Statue of Assurnasirpal II
from Nimrud and its details [Frankfort 1970: 152, fig. 175]; 9. Reconstruction of
the staff, Saphar-Kharaba, grave # 85.
- LXV. Beads: 1, 2. Saphar-Kharaba, grave # 91; 3. Saphar-Kharaba, grave # 42; 4. Saphar-
Kharaba, grave # 73; 5. Saphar-Kharaba, grave # 95; 6. Imera, grave # 4; 7. Saphar-
Kharaba, grave # 38; 8-10. Saphar-Kharaba, grave # 73.
- LXVI. Bronze figurines from Kakheti sanctuaries: 1. Melaani, 9th-7th cc. B.C. [Miron, Orth-
mann 1995: 273, Abb. 201]; 2. Meli Ghele I, 14th - 13th cc. B.C. [Pitskhelauri 1973,
pl. LXIV-1]; 3-4. Melaani, 9th - 7th cc. B.C. [Miron, Orthmann 1995: 273, Abb. 202];
- LXVII. Clay highreliefs from Meli Ghele I sanctuary, 14th - 13th cc. B.C. [Pitskhelauri 1973,
pl. LXIV-1; Miron, Orthmann 1995: 251, Abb. 131].
- LXVIII. Images of goddesses from Syria and Mesopotamia: 1. Burney relief [Andre-Salvini
2008: 22]; 2. Golden pendant, Minet el-Beida [Schaeffer, Dussaud 1929: pl. LIV-2];
3. Golden pendant, Uluburun [Bass et al. 1989: fig.3]; 4. Golden pendant, Minet
el-Beida [Barrelet 1958: pl.II-e]; 5. Clay highrelief, Louvre [Barrelet 1952: fig. 8]; 6.
Clay jar, Mari [Bunatz, Kune, al-Mahmud 1999: fig. 80]; 7-8. Vase, Larsa [Barrelet
1952: fig. 12; Barrelet 1955: fig. 19].
- LXIX. Bronze sculptures of the warriors, Armenia: 1. Lchashen, 15th - 14th cc. B.C. [Grigor-
yan 2010: 10, fig. 4]; 2. Lori Berd, 15th - 14th cc.. B.C. [Grigoryan 2010: 11, fig. 5];
3. . Lchashen, XV-XIV cc. B.C. [Grigoryan 2010: 61, fig. 51].
- LXX. Bronze standards from South Caucasus: 1. Artik, 13th - 12th cc. B.C. [Grigoryan 2010:
73, fig. 61]; 2. Nerkin Getashen, 14th - 13th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 24, fig. 18].
3. Tolors, 12th - 11th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 72, fig. 60]. 4. Tsiteligorebi, 14th -
13th cc. B.C. [Miron, Orthmann 1995: Abb. 77]; 5. Lchashen, 15th - 14th cc. B.C.
[Grigoryan 2010: 75, fig. 63]. 6. Berikdeebi, 14th -13th cc. B.C. [Koridse 1995: 110,
Abb. 97].
- LXXI. Bronze sculptures from Armenia: 1. Echmiadzin, 12th - 11th cc. B.C. [Grigoryan
2010: 25, fig. 20]. 2. Lchashen, 15th - 14th cc. B.C. [Shahnazarian, Mkrtchian 1995:
21, fig. 22]; 3. Noyemberian, 15th - 14th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 71, fig. 59]; 4.
Lchashen, 15th - 14th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 80, fig. 71]. 5. Lchashen, 15th - 14th
cc. B.C. [Grigoryan 2010: 60, fig. 50].
- LXXII. Bronze sculpture of birds from South Caucasus: 1. Aparan, [Photo of G. Nariman-
ishvili]; 2. Lchashen, 15th - 14th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 74, fig. 62]; 3. Lchashen,
15th - 14th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 8, fig. 1]; 4. Tsiteligorebi, 14th - 13th cc. B.C.
[Miron, Orthmann 1995: 246, Abb. 118]; 5. Sasireti, [Nioradze 2011: 95, fig. 12];
6. Berikdeebi, [Koridse 1995: 110, Abb. 96].

- LXXIII. Bronze sculptures of lions from South Caucasus: 1. Lchashen, 15th – 14th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 82, fig. 74]; 2. Shirakavan, [Torosian et al 2002]; 3. Nerkin Dvin, 14th – 13th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 58, fig. 47]; 4. Oshakan, 17th – 16th cc. B.C. [Grigoryan 2010: 70, fig. 58]; 5. Garajamirli, [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7].
- LXXIV. Bronze standards from Anatolia: 1. Alaca Hoyuk (2500-2200 B.C.) [<http://beta.photobucket.com/images/Alaca+Hoyuk+standard/>]; 2. Alaca Hoyuk (2500-2200 B.C.) [Frankfort 1970: 211, fig. 239]. 3. Alaca Hoyuk (2500-2200 B.C.) [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03.jpg>]; 4. Alaca Hoyuk, grave C, (2500-2200 B.C.) [Muscarella 2003: 285, fig. 188]. 5. Alaca Hoyuk [Özgüç 2002:36]; 6. Horoztepe [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-1]; 7. Horoztepe [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-1]; 8. Alaca Hoyuk [[h](#)]. 9. Alaca Hoyuk, grave E, 2500 – 2200 B.C [Özgüç 2002:38]. 10. Alaca Hoyuk 2500 – 2200 B.C. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaT03.jpg>].
- LXXV. Silver and bronze figurines from Anatolia and Mesopotamia: 1. Mesopotamia [Mallowan 1948: pl. VII]; 2,3. Ur [Woolley 1934: 166,167], 4. Alaca Hoyuk [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaS10.jpg>]
- LXXVI. 1,2. Stele of victory of Eannatum, Telloh. Details [Frankfort 1977: 72-73, fig. 74-75]; 3. Stele of victory of Naramsin [Frankfort 1977: 86, fig. 91]; 4. Stele of Narmer [Bongard-Levin 1988:307, fig.1036].
- LXXVII. 1-4. Stele of victory of Eannatum, Telloh. Details [Frankfort 1977: 72-73, fig. 74-75]; 5. Stele of victory of Naramsin, details [drawing of I. Esvanjia and G. Narimanishvili after Frankfort 1977: 86, fig. 91]; 6. Detail of one the friezes from Mari palace [drawing of I. Esvanjia and G. Narimanishvili after Cornelius 1994: fig. 28].
- LXXVIII. Possible variants of using South Caucasian standards (Free reconstruction of G. Narimanishvili after South Caucasian standards and images of human figures on the silver goblets from the kurgans of Trialeti and Karashamb. Drawing of I. Esvanjia).
- LXXVIII. Возможные варианты применения южнокавказских штандартов (Произвольная реконструкция Г. Нариманишвили по бронзовым штандартам и изображениям человеческих фигур на серебрянных кубках из Триалети и Карашамба. Рисунок И. Эсванджия).
- LXXIX. Bronze figurines: 1,2. Garajamirli [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7]; 3, 4. Bogazkoy [Rostovtseff 1931: pl. XXI]; 5. Luristan [Smith 1931: fig. XV-a]; 6. Kish [Colbert 1936: pl. 21].
- LXXX. 1. Reconstruction of the chariot of Eannatum [<http://thelosttreasurechest.wordpress.com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#jp-carousel-2049>]; 2. Standard from Ur, detail [Woolley 1934: pl. 92].
- LXXXI. Late Bronze Age chariots from South Caucasus: 1. Bronze model of chariot, Kakheti [Pitzchelauri 1995: 106, fig. 90]; 2. Wooden chariots, Lchashen, 15th – 14th cc. B.C. [The State History Museum of Armenia 1995: 23, fig. 27]; 3. Wooden chariots, Lchashen, 15th – 14th cc. B.C. [Grigorian 2010: 86, fig. 77].

Описание таблиц:

- I. Карта распространения археологических культур ранне и среднебронзовой эпохи Южного Кавказа и торговые пути в 4 –первой пол. 2-го тыс. до н.э..
- II. Карта основных торговых путей соединяющих Южный Кавказ и Ближний Восток в 16-14 вв. до н.э.
- III. Карта основных торговых путей соединяющих Южный Кавказ и Ближний Восток в 14-13 вв. до н.э.
- IV. Планировка поселений и реконструкция жилищ раннебронзовой эпохи на южном Кавказе: 1. Цихиагора [Makharadze 1994: pl. XXI]; 2. Квацхела С1 [Javakhishvili 1973: fig. 11]; 3. Шенгавит (Фотографию нам любезно предоставил доктор ист. наук. А. Симонян)
- V. Реконструкция жилищ эпохи неолита и ранней бронзы: 1. Имирис Гора, дом №8 [Javakhishvili 1973: fig. 9-b]; 2. Имирис Гора, дом № 9-10 [Javakhishvili 1973: fig. 9-c].
- VI. Планировка жилищ и строительная техника раннебронзовой эпохи: 1-3. Остатки плетёного каркаса и кольев на поселении Цихиагора [Makharadze 1994: pl. VIII, XVII]; 4. Цихиагора В1, план дома №2 [Makharadze 1994: pl. XX]; 5. Цихиагора В2, план дома № 1 [Makharadze 1994: pl. XVII].
- VII. Планировка и реконструкция жилища раннебронзовой эпохи: 1. Квацхела С1, дом №4 [Javakhishvili 1973: fig. 12]; 2. Реконструкция дома №4 поселения Квацхела С1 [Javakhishvili 1973: fig. 13].
- VIII. План поселения Амиранис Гора, Ахалцихе [Chubinishvili 1963: pl. XII].
- IX. Один из кварталов поселения Амиранис Гора, Ахалцихе [Chubinishvili 1963: pl. XIII].
- X. План зданий раннебронзовой эпохи поселения Амиранис Гора, Ахалцихе [Chubinishvili 1963: pl. XIV].
- XI. Реконструкция одного из участков поселения Арслантепе (2900-2800 гг. до н.э.) эпохи ранней бронзы [Frangipane 2003: 35].
- XII. Арслантепе: 1. План поселения раннебронзовой эпохи [Frangipane 2003:104].; 2. Реконструкция жилищ раннебронзовой эпохи [Frangipane 2003: 104].
- XIII. 1. Техутдзор. Макет зданий раннебронзовой эпохи (Фотографию нам любезно предоставил доктор исторических наук Р. Бадалян); 2. Техутдзор. Рисунок и реконструкция макета зданий раннебронзовой эпохи (Рисунок нам любезно предоставил доктор исторических наук Р. Бадалян); 3-5. Современные жилища из Харрана, Турция [Sami, Özdemir 2011: figs. 2, 6b, 6c].
- XIV. Абули: 1. Полностью сохранившееся здание, построенное сухой кладкой; 2. Остатки поселения.

- XV. Абули: 1. Вид внутреннего двора круглой планировки; 2. Остатки внутреннего двора и зданий вокруг него.
- XVI. Абули. 1-2. Рисунок и разрез полностью сохранившихся домов; 3. План одного из комплексов.
- XVII. Абули. 1. План и разрез полностью сохранившегося дома; 2. Рисунок этого-же дома.
- XVIII. 1. Дом из Ля Рошпота (Франция) [Henry 1957: pl. IX-03]; 2. Дом из Дунравена (Ирландия) [Henry 1957: pl. VII].
- XIX. Джиниси. 1-2. Виды дома № 1.
- XX. Джиниси. 1. Вид дома № 3. 2. Вид дома № 2.
- XXI. Джиниси. 1-3. Дом № 3. Детали.
- XXII. Джиниси. Опыт реконструкции поселения.
- XXIII. Джиниси. Дом № 1. Варианты реконструкции.
- XXIV. 1. Джиниси. Дом № 1, один из вариантов реконструкции; 2. Сабечдави (Эли-Баба), дом № 1, реконструкция.
- XXV. Сафар-Хараба. Погребение куро-аракского периода: 1. Генплан; 2-4. План и разрезы погребальной камеры; 5. Погребальная камера, рисунок [Shanshashvili 2010: pl. IX].
- XXVI. Знаки-символы на куро-аракской керамике: 1-3. Озни [Kuftin 1948: 32, pl. XXXVI]; 4,5. Амиранис Гора [Chubinishvili 1963: pl. V].
- XXVII. Расписная керамика куро-аракской культуры: 1. Озни [Jhorjhiashvili, Gogadze 1974: pl. 30-137]; 2. Квацхела [Javakhishvili, Glonti 1962: pl. IV-242]; 3. Квацхела [Javakhishvili, Glonti 1962: pl. XXII-3]; 4-7. Квацхела [Javakhishvili, Glonti 1962: pl. IV-136, 154, 241, 408].
- XXVIII. Расписная керамика куро-аракской культуры: 1,4. Бешташени [Kuftin 1941: pl. CXXI]; 2,3. Квацхела [Инв. № 15-55: 1258, хранится в Национальном Музее Грузии]; 5,6. Бешташени [Инв. № № 43-68-132, 43-68-22, хранится в Национальном Музее Грузии]; 7,8. Квемо Араниси [Glonti 1985: 20]; 9. Квемо Араниси [Инв. № 09-XIX-83-43, хранится в хранилище Национального Музея Грузии в Душети]; 10. Квемо Араниси [Инв. № 09-XIX-76-75, хранится в хранилище Национального Музея Грузии в Душети]; 11. Квемо Араниси [Инв. № 09-XIX-76-125, хранится в хранилище Национального Музея Грузии в Душети]; 12. Квемо Араниси [Инв. № 09-XIX-76-297, хранится в хранилище Национального Музея Грузии в Душети]; 13. Квемо Араниси [Инв. № 09-XIX-75-103, хранится в хранилище Национального Музея Грузии в Душети].
- XXIX. Модели домов: 1. Хизанаант Гора [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 2. Квацхела [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35].

- XXX. Модели домов: 1. Амиранис Гора [Chubinishvili 1963: fig. 4-25]; 2. Хизанаант Гора [Kikvidze 1972: pl. XXIV-1]; 3. Озни [Zhorzhikashvili, Gogadze 1974: pl. 27-39]; 4. Святилище Аи (Иерусалим) [Marquet-Krause 1935: pl. LV, LVI-1]; 5. Квацхела [Dshaparidze 1995: 59, Abb. 35]; 6. Дигашени [Orjonikidze 1995: 81, pl. 141-1].
- XXXI. Глиняные подставки для очага: 1,2. Грмахевистави [Abramishvili et al 1980: fig. 41, 207]; 3,4. Абелия [Chubinishvili 1971: pl. XXIII-2,3]. 5. Хизанаант Гора [Kikvidze 1972: fig. 8-1]; 6. Земо Авчала [Pkhakadze 1963: fig. 13-3]; 7. Звели [Orjonikidze 1983: pl. 30-4]; 8. Лодобана [Orjonikidze 1983: pl. 32-14]; 9, 10. Квацхела [Javakhishvili, Glonti 1962: pl. IV-336, 387]; 11,12. Хизанаант Гора [Kikvidze 1972: fig. 8-1-3]; 13. Химшиаантмицеби [Ramishvili et al 1987: pl. CXXXVIII].
- XXXII. Глиняные подставки для очага: 1. Квацхела (Фото Г. Нариманишвили); 2. Хизанаант гора [Kikvidze 1972: pl. XXVIII-6]; 3. Озни (Фото Г. Нариманишвили).
- XXXIII. Печати эпохи ранней бронзы: 1. Граклиани [Licheli, Samsonia 2010:183]; 2. Кагчагбюр (Фото и рисунок нам любезно предоставил доктор исторических наук Р. Бадалян); 3. Талин [Badalyan, Avetisyan 2007: 247]; 4. Квемо Араниси [Glonti 2006: pl. VIII]; 5. Бериклдееби [Jalabadze 1998: pl. X-20].
- XXXIV. Печати эпохи ранней бронзы: 1,2. Граклиани [Licheli, Samsonia 2010: 182-183]; 3-5. Гудабертка (Фото Г. Нариманишвили, рисунок И. Эсванджия).
- XXXV. Глиняный горельеф из Нацаргора, Хашури: 1-2. Детали, «глаз» (Фото автора); 3. Сохранившиеся фрагменты горельефа (Фото автора); 4,5. Реконструкция, разрезы (Рисунок И. Эсванджия).
- XXXVI. Ритуально-процессионные дороги эпохи средней бронзы: 1. Триалетский курган №47; 2. Триалетский курган №49; 3. Триалетский курган №15.
- XXXVII. Ритуально-процессионные дороги эпохи средней бронзы: 1. Зуртакетский курган №6, реконструкция; 2. Триалетские курганы № № 47, 49, 51, план; 3. Зуртакетский курган № 4.
- XXXVIII. Египетские пирамиды и «Восходящие» дороги: 1. Абусир. Долина пирамид пятой династии [Lehner 1997: 142]; 2. Абусир. Пирамида Сахуре, план и реконструкция [Lehner 1997: 143].
- XXXIX. Компьютерная реконструкция пирамид Гизы [Lehner 1997: 110-111].
- XL. Подвески и амулеты: 1. Бусы из раковин. Иланлитепе [Jalilov Aladgarov 2008: 42, fig. 5]; 2. Подвеска, раковина, Лори Берд [Devedjian 2006: 344, fig. 94-9, 96-4, 112-8]; 3. Подвеска, раковина, Чачкари [Japaridze et al 1981: fig. 39, pl. LXI]; 4,5. Фигурки лягушек, Певреби [Miron, Orthmann 1995: 260, Abb. 127]; 6,7. Фигурки лягушек, Шилда (Фото Г. Нариманишвили); 8. Золотая обкладка, Лчашен [Khanzadyan, Petrosyan 2007: pl. XLI]; 9. Агатовая гирька, Мецамор [Khanzadyan 2007: pl. LIII]; 10. Фигурки лягушек, Иланлитепе [Jalilov Aladgarov 2008: 42, fig. 7]; 11. Фигурка поросёнка, Цицамури [Nikolaishvili, Narimanishvili 1995: fig. 572]; 12. Амулет в форме ноги, Триалетский XIII курган [Kuftin

- 1941: pl. CI; Narimanishvili 2010: fig. 6]; 13, 14. Амулеты в форме ноги, Египет [Narimanishvili 2010: fig. 7,8].
- ХLI. Торевтика эпохи средней бронзы: 1. Кубок с ручкой, Триалетский XVI курган [Kuftin 1941: pl. CII]. 2. Серебрянный кубок, Триалетский XV курган [Kuftin 1941: pl. CII]; 3. Серебрянный кубок, Триалетский V курган [Kuftin 1941: pl. XCI]; 4. Серебрянный кубок, Карашамбский курган [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. I-II]; 5. Серебрянное ведёрко, Триалетский XVII курган [Kuftin 1941: pl. LXXXVIII]; 6. Кубок из электрума, Карашамбский курган [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. III].
- ХLII. Золотые изделия эпохи средней бронзы: 1. Штандарт, Триалетский XV курган [Kuftin 1941: pl. CII]; 2. Кубок, Кироваканский курган (Ванадзор) [Khanzadyan, Devejyan 2007: pl. IV]; 3. Кубок, Триалетский VII курган [Kuftin 1941: pl. CI]; 4,5. Штандарты, Садуга (Фото Г. Нариманишвили); 6. Штандарт, Триалетский VI курган [Kuftin 1941: pl. XCIX].
- ХLIII. Золотые изделия эпохи средней бронзы: 1,2. Пуговицы. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Petrosyan 2007: pl. XLI]; 3. Завиток, Анага, Курган №1, впускное погребение [Gambashidze et al 2010: 239, pl. G-V, fig. 76]; 4. Завиток, Триалетский VIII курган [Kuftin 1941: pl. XCVIII]; 5. Завитки, Триалети [Dshaparidze 1995: Abb. 72]; 6. Бусина, Лчашен, курган №2 [Petrosyan 2007: pl. XLI-3]; 7. Бусина, Карашамб [Avetisyan, Piliposyan 2007: pl. VI]; 8-9. Бусы, Бакурцихе, курган №1 [Gambashidze et al. 2010: 236, pl. G-2, fig. 38]; 10. Бусина, Ванадзор (Кировакан) [Khanzadyan, Devejyan 2007: pl. XXV-6]; 11-12. Дманиси, (Фото Каха Кахиани); 13. Бусина, Лори Берд, погребение №94 [Devejyan 2007: pl. XXV-5]; 14. Подвеска, Шенгавит [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: pl. XI-1]; 15. Подвеска, Окун (Узунлар) [Khanzadyan, Petrosyan, Simonyan 2007: 308. XI-2]; 16,17. Кольца, Ананаури [Gambashidze et al 2010: 235, pl. G-I, fig. 19]; 18. Ободок, Триалети [Narimanishvili 2009: pl. LXI-5]; 19. Пуговица, Курган Топ-Кар №2, Триалети [Kuftin 1948: pl. XVIII]; 20. Умбон, Триалетский XVII курган [Kuftin 1941: pl. CIII]; 21. Ободок, Триалети [Narimanishvili 2009: pl. LXI-2].
- ХLIV. Ожерелья ранне и среднебронзовой эпохи: 1. Золотое ожерелье, Ананаури [Gambashidze et al 2010: 235, pl. G-1, fig. 13]; 2. Золотое ожерелье из Триалетского VII кургана [Kuftin 1941: pl. XCV]; 3. Серебрянное ожерелье из Гехарота [Smith, Badalyan et al 2004:24, fig. 15]; 4. Золотое ожерелье из Тагавораниста [Devejyan 2007a: pl. XXXIII]; 5. Золотое ожерелье из Лчашенского №2 кургана [Petrosyan 2007: pl. XXXVI]; 6. Золотое ожерелье из Лори Берда, погребение №15 [Devejyan 2007b: pl. L].
- ХLV. Золотые ожерелья из Древнего Египта: 1. Погребение царицы Ахотеп, XVIII династия [Wilkinson 2005: 84]; 2. Золотое ожерелье царевны Хнумит, XII династия [Bongioanni, Sole Croce 2003: 354].
- ХLVI. Расписная керамика эпохи средней бронзы: 1. Триалетский VII курган [Kuftin 1941: pl. LXXXI; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-4]; 2. Триалетский VII курган [Kuftin 1941: pl. LXXXII; Narimanishvili D. 2010c: 384-388, pl. II-5];

3. Триалетский I курган [Narimanishvili D. 2010с: 384-388, pl. II-6]; 4. Верин Навер (Фото Г. Нариманишвили); 5. Севан [The State History Museum of Armenia 1995: fig. 16]; 6. Яйчи, Нахичеван [Belli, Bahsaliyev 2001: fig.40]; 7, 10. Триалетский XVII курган [Kuftin 1941: pl. LXXXVI; Narimanishvili D. 2010с: 384-388, pl. I-13, II-8]. 8, 11. Триалетский XVII курган [Kuftin 1941: pl. LXXXVII; Narimanishvili D. 2010с: 384-388, pl. I-5, II-7]; 9. Триалетский V курган [Kuftin 1941: pl. LXXXVIII; Narimanishvili D. 2010с: 384-388, pl. II-2]; 12. Триалетский VI курган [Kuftin 1941: pl. LXXX; Narimanishvili D. 2010с: 384-388, pl. I-8].
- XLVII. Цилиндрические печати: 1. Мецамор [Khanzadyan 2007: pl. LXII-1]; 2. Гехарот [Badalyan, Smith 2007: 41]; 3. Артик, погребение № 422 [Khachatryan 1975: fig. 77-2]; 4. Артик, погребение № 53 [Khachatryan 1975: fig. 77-1]; 5. Кумулта, Северная Осетия [Uvarova 1900: 324, pl. 127-47]; 6. Фото, рисунок и отпечаток печати из погребения № 27 Сафар-Хараба; 7. Фото, рисунок, разрез и отпечаток печати из погребения № 5 Сафар-Хараба.
- XLVIII. Печати из погребений могильника Сафар-Хараба и Имера: 1,3-5,24-27. Имера, погребение № 4; 2. 6,10,16,23,31. Сафар-Хараба. Погребение № 56; 7,8. Сафар-Хараба. Погребение № 22; 9. Сафар-Хараба. Погребение № 73;11, 20. Сафар-Хараба. Погребение №40; 12,19. Сафар-Хараба. Погребение №38; 13-15. Сафар-Хараба. Погребение № 84; 17, 18. Сафар-Хараба. Погребение № 6; 21,22,32-34. Сафар-Хараба. Погребение № 84; 28, 29. Сафар-Хараба. Погребение № 22;
- XLIX. 1-4. Глазковые бусы Сафар-Хараба. Погребение № 6. Рисунок; 5-8. Рисунок “глазков” бус из погребения № 6. Сафар-Хараба; 9. Скарабеоид. Сафар-Хараба. Погребение № 6. Рисунок; 10,11. Фото скарабеоида (Голубое стекло) Сафар-Хараба. Погребение № 6; 12. Скарабеоид (Зелёное стекло), Нузы [Starr 1937: ԳՅԾ. 120-RR1].
- L. Печати и бусы: 1-3. Сафар-Хараба. Погребение №6. 4. Сафар-Хараба. Погребение №110 . 5. Сафар-Хараба. Погребение № 90.
- LI. Ритуальные камни: 1-8. Сафар-Хараба. Погребение № 8.
- LII. Ритуальные камни: 1-3. Сафар-Хараба. Погребение № 8.
- LIII. Ритуальные камни: 1-4. Сафар-Хараба. Погребение № 8.
- LIV. Ритуальные предметы и точильный камень из погребения №8. Сафар-Хараба: 1. Точильный камень; 2. Предмет изготовленный из булыжника; 3. Предмет изготовленный из известняка; 4,5. Костяные пластины.
- LV. Камни, используемые в древнеегипетском ритуале «Отверзания уст»: 1-8. h 9. Клад Тода, Храм Монту, XII династия, эпоха Аменемхета II (1919-1885 гг. до н.э.) [Schneider 2008: fig. 35-с].
- LVI. Набор инструментов, используемых в древнеегипетском ритуале «Отверзания уст», обнаруженные в гробнице Тутанхамуна [Hagen, Hagen 2002: 160].

- LVII. Сафар-Хараба, погребение №8: 1. Вид сосудов, «крюка» и «инструментов»; 2. «Крюк» и «Набор инструментов»; 3. Общий вид погребения № 8; 4. «Набор инструментов».
- LVIII. Сафар-Хараба, погребение №8: 1-3. Керамические сосуды.
- LIX. Сафар-Хараба, погребение №8: 1-4. Керамические сосуды.
- LX. 1-3. Сафар-Хараба, погребение № 8, бронзовый крюк-инсигнея и детали крюка; 4. Авранло, бронзовый крюк-инсигнея и детали крюка, рисунок; 5. Сафар-Хараба, бронзовое навершие жезла, погребение № 85; 6. Авранло, бронзовый крюк-инсигнея и детали крюка, фото.
- LXI. Сафар-Хараба, погребение № 8: 1. Бронзовый крюк-инсигнея; 2-5. Ланцеты с костяной рукоятью.
- LXII. Сафар-Хараба, погребение № 8: 1а. Кремнёвый наконечник стрелы; 1 б. Обсидиановые наконечники стрел; 2-3. Бронзовые обкладки колчана; 4. Металлический медальон; 5. Obsидиновый наконечник стрелы; 6,7. Колчан, рисунок.
- LXIII. Сафар-Хараба, погребение № 8: 1. Obsидиановые наконечники стрел; 2. Лезвия ланцетов с костяной рукоятью; 3. Бронзовый кинжал.
- LXIV. Жезлы-инсигнеи: 1. Изображение на цилиндрической печати, Месопотамия [Barrelet 1955: fig.5-b]; 2. Жезлы, Ларса [Barrelet 1955: fig. 8-d]; 3. Стела Эанатума [Barrelet 1955: fig. 5-a]; 4. Изображение на цилиндрической печати, Месопотамия [Barrelet 1955: fig. 5-c]; 5. Авранло, бронзовый крюк-инсигнея, реконструкция; 6-8. Статуя Асурнасирапала II из дворца в Нимруде и детали [Frankfort 1970: 152, fig. 175]; 9. Реконструкция жезла из погребения № 85 могильника Сафар-Хараба.
- LXV. Бусы: 1-2. Сафар-Хараба, погребение № 91; 3. Сафар-Хараба, погребение № 42; 4. Сафар-Хараба, погребение № 73; 5. Сафар-Хараба, погребение № 95; 6. Имера, погребение № 4. 7. Сафар-Хараба, погребение № 38; 8-10. Сафар-Хараба, погребение № 73.
- LXVI. Бронзовые фигурки из святилищ Кахети: 1. Мелаани, IX-VII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: 273, fig. 201]; 2. Мели Геле I, XIV-XIII вв. до н.э. [Pitshelauri 1973: pl. LXIV-1]; 3-4. Мелаани, IX-VII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: 274, fig. 202].
- LXVII. Глиняные горельефы женского божества из святилища Мели Геле I, XIV-XIII вв. до н.э. [Pitshelauri 1973: pl. LXIV-1; Miron, Orthmann 1995: 251, fig. 131].
- LXVIII. Изображения женских божеств из Сирии и Месопотамии: 1. Рельеф Burney [Andre-Salvini 2008: 22]; 2. Минет эль Бейда [Schaeffer, Dussaud 1929: pl. LIV-2]; 3. Улубурун, золотая подвеска [Bass et all. 1989: fig. 3]; 4. Минет эль Бейда [Barrelet 1958: pl. II-e]; 5. Плакетка, Лувр [Barrelet 1952: fig. 8]; 6. Сосуд, Мари [Bunatz, Kune, al-Mahmud 1999: fig. 80]; 7-8. Сосуд, Ларса [Barrelet 1952: fig. 12].

- LXIX. Бронзовые скульптуры воинов на колесницах: 1. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 10, fig. 4]; 2. Лори Берд, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 11, fig. 5]; 3. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 61, fig. 51].
- LXX. Бронзовые штандарты из Южного Кавказа: 1. Артик, XIII-XII вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 73, fig. 61]; 2. Неркин Геташен, XIV-XIII вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 24, fig. 18]; 3. Толорс, XII-XI вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 72, fig. 60]; 4. Курган из Цителгореби, XIV-XIII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: Abb. 77]; 5. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 75, fig. 63]; 6. Курган из Бериклдеби, XIV-XIII вв. до н.э. [Koridse 1995: 110, Abb. 97].
- LXXI. Бронзовые скульптуры из Армении: 1. Эчмиадзин, XII-XI вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 25, fig. 20]; 2. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Shahnazarian, Mkrtchian 1995: 21, fig. 22]; 3. Ноемберян, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 71, fig. 59]; 4. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 80, fig. 71]; 5. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 60, fig. 50].
- LXXII. Бронзовые скульптуры птиц из Южного Кавказа: 1. Апаран (Фото Г. Нариманишвили); 2. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 74, fig. 62]; 3. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 8, fig. 1]; 4. Курган из Цителгореби XIV-XIII вв. до н.э. [Miron, Orthmann 1995: 246, Abb. 118]; 5. Сасирети [Nioradze 2011: 95, fig. 12]; 6. Бериклдеби, XIV-XIII вв. до н.э. [Koridse 1995: 110, Abb. 96].
- LXXIII. Бронзовые скульптуры львов из Южного Кавказа: 1. Лчашен, XV-XIV вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 82, fig. 74]; 2. Ширакаван [Togoyan et al 2002]; 3. Неркин Двин [Grigoryan 2010: 58, fig. 47]; 4. Ошакан, XVII-XVI вв. до н.э. [Grigoryan 2010: 70, fig. 58]; 5. Гараджамирли [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7].
- LXXIV. Бронзовые штандарты из Анатолии: 1. Аладжа Гуюк, 2500-2200 гг. до н.э. [<http://beta.photobucket.com/images/Alaca+Hoyuk+standard/>]; 2. Аладжа Гуюк, 2500-2200 гг. до н.э. [Frankfort 1970: 211, fig. 239]. 3. Аладжа Гуюк, 2500-2200 гг. до н.э. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03.jpg>]; 4. Аладжа Гуюк, погребение С [Muscarella 2003: 285, fig. 188]; 5. Аладжа Гуюк [Özgüç 2002: 36]; 6. Хорозтепе [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-1]; 7. Хорозтепе [Özgüç, Akok 1958: pl. XVII-4]; 8. Аладжа Гуюк [<http://classics.unc.edu/courses/clar241/AlaH3-anSt.jpg>]; 9. Аладжа Гуюк, погребение Е [Özgüç 2002: 38]; 10. Аладжа Гуюк, 2500-2200 гг. до н.э. [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaT03.jpg>].
- LXXV. Серебрянные и бронзовые скульптуры из Анатолии и Месопотамии: 1. Месопотамия [Mallowan 1948: pl. VII]; 2-3. Ур [Woolley 1934: pls. 166,167]; 4. Аладжа Гуюк [<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaS10.jpg>].
- LXXVI. 1,2. Победная стела Эанатума, Телло [Frankfort 1977: 72-73]; 3. Стела Нарамсина [Frankfort 1977: 86]; 4. Стела Нармера [Bongard-Levin 1988: 307, fig. 1036].
- LXXVII. 1-4. Победная стела Эанатума, Телло. Детали [Frankfort 1977: 72-73]; 5. Стела Нарамсина. Детали. [Рисунок И. Эсванджия и Г. Нариманишвили по Frankfort

1977: 86]; 6. Деталь одного из фризов дворца в Мари. Рисунок И. Эсванджия и Г. Нариманишвили по [Cornelius 1994: fig. 28].

LXXVIII. Возможные варианты применения южнокавказских штандартов (Произвольная реконструкция Г. Нариманишвили по бронзовым штандартам и изображениям человеческих фигур на серебрянных кубках из Триалети и Карашамба. Рисунок И. Эсванджия).

LXXIX. Бронзовые скульптуры: 1, 2. Гараджамирли [Achundov, Narimanov 1996: fig. 7]; 2,3. Богазкой [Rostovtseff 1931: pl. XXI]; 5. Луристан [Smith 1931: fig. XV-a]; 6. Киш [Colbert 1936: pl. 21].

LXXX. 1. Реконструкция колесницы царя Эаннатума, XXVI вв. до н.э. [<http://thelosttreasurechest.wordpress.com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#jp-carousel-2049>]; 2. Деталь штандарта из Ура [Woolley 1934: pl. 92];

LXXXI. Повозки эпохи поздней бронзы из Южного Кавказа: 1. Бронзовая модель колесницы, Кахети [Pitzchelaury 1995: 106, Abb. 90]; 2,3. Деревянные повозки из Лчашена XV-XIV вв. до н.э. [The State History Museum of Armenia 1995: 23, fig. 27]; 4. Деревянная повозка из Лчашена XV-XIV вв. до н.э. [Grigorian 2010: 86, fig. 77].

ლიტერატურა//Bibliography//Литература

- Abay E. 1997:** Die Keramik der Frubronzezeit in Anatolien. Munster.
- Abramishvili R. 1978:** თრელის შუა და გვიანბრინჯაოს ხანის სამაროვანი. – თბილისი, არქეოლოგიური ძეგლები I, 48 - 85. თბილისი.
- Abramishvili R., Gotsiridze D. 1978//აბრამიშვილი რ., გოცირიძე დ.:** თრელის მტკვარ-არაქსის კულტურის ნასახლარი. – თბილისი, არქეოლოგიური ძეგლები I, 34-47. თბილისი.
- Abramishvili R., Giguashvili N., Kakhiani K 1980//აბრამიშვილი რ., გიგუაშვილი ნ., კახიანი კ.:** ღრმახევისთავის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- Afanasiyeva V. 1979//Афанасьева В.** Гильгамеш и Энкиду. Москва.
- Akhundov T. 1999//Ахундов Т.:** Древнейшие курганы Южного Кавказа (Культура подкурганных склепов). Баку.
- Akhundov T. 2001//Ахундов Т.:** Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы. Баку.
- Akhundov T., Makhmudova V. 2008//Ахундов Т, Махмудова В. 2008:** Южный Кавказ в кавказско-переднеазиатских этнокультурных процессах IV тыс. до н.э. Баку, 59-60
- Akhundov T, Narimanov I. 1996:** Neue Forschungen zur Mittleren Bronzezeit in Aзербaidžan. – Georgica. Zeitschrift für Kultur, Sprache und Geschichte Georgiens und Kaukasus. Heft 19, Konstanz, 3-43.
- Alizadeh A. 1988:** Socio-Economic complexity in Southwestern Iran during the Fifth and Forth Millennia B.C.; The Evidence from Tall-i Bakun A. – Iran, Vol. 26, 21
- Amiran R. 1993:** The Kinnert gold plaque and the Alaça royal tombs again. Nimet Özgüce Armağan. Aspect of art and iconography: Anatolia and its Neighbors. Studies in Honor of Nimet Özgüce: 23-24. Ankara.
- Anati E. 2007//Анати Э.:** Палестина до древних евреев. Москва.
- Andre-Salvini B. 2008:** Babylon. - Beyond Babylon. Art, Trade and Diplomacy in the Second Millennium B.C., 18-26, New Haven and London.
- Apakidze J. 2003//აფაქიძე ჯ.:** რიალეთის კულტურის ოქრომჭედლობის ერთი ნიმუშის შესწავლისათვის. – ძიებანი, № 11, 23-27. თბილისი.
- Archi A. 1985//Арчи А.:** Заметки о географическом кругозоре текстов Эблы III тысячелетия до н.э. - Древняя Эбла, 297-317. Москва.
- Archi A. 1993.** Bronze Alloys in Ebla. - Between The Rivers and over The Mountains, 615-625. Roma.
- Arnaud, D., Calvet, Y. and Huot, J.-L. 1979:** IIsu-Ibnisu, orfevre de IЕ.BABBAR de Lar-sa. La jarre L.76.77 et son contenu. - Syria, 56, 1/2: 1-64.
- Aruz J. 2003:** Art and interconnections in the third millennium B.C. Art of the First Cities (Ed. By J. Aruz), 239-250. The Metropolitan Museum of Art, New York
- Avetisyan P., Muradyan F. and Sargsyan G. 2010:** Early Bronze Age burial mounds at Tالin. - Von Majkop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4. – 2. Jt.v. Chr. Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006 (Herausgegeben von S. Hansen, A. Hauptmann, I. Motzenbäcker, E. Pernicka. 161-165). Bonn.

- Aynard J.M. 1966:** Coquillages mesopotamiens. – Syria, T. 43, Fasc. ½, 21-37.
- Avetisyan P., Piliposyan A. 2007: Karashamb** - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 89- 99. Yerevan
- Badalyan R. 2001//Бадалян Р.:** Обсидиан Южного Кавказа: эксплуатация источников и распространение сырья. - კავკასია: ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები, 29-39; თბილისი.
- Badalyan R. 2002//Бадалян Р.:** Обсидиан Кавказа: Источники и распространение сырья в эпоху неолита- раннего железа (по результатам анализов нейтронной активации). - Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Ереван.
- Badalyan R., Avetisyan P. 2007:** Bronze and Early Iron Age Archaeological Sites in Armenia, I, Mt. Aragats and its Surrounding Region. - BAR International Series 1697, 243-247. Oxford
- Badaljan R., Edens Ch., Gorny R., Kohl Ph. 1993:** Preliminary Report on the 1992 Excavations at Horom, Armenia. – Iran. Vol. XXXI, 1 – 24. London.
- Badaljan R., Kohl Ph., Stronach D. and Tonikjan A. 1994:** Preliminary Report on the 1993 Excavations at Horom, Armenia. – Iran. Vol. XXXII, 1 – 29. London.
- Badalyan R., Smith A. 2007:** L' Arménie à l'age du Bronze et à l'age du Fer. – Les Dossiers d'archéologie. Arménie. Des origines à la christianisation. Mai-juin, # 321: 38-41.
- Bahnassi A. 1987:** Das alte Syrien und seine Kunst. Leipzig.
- Bard K. 1999:** Encyclopedia of. the Archaeology of Ancient Egypt. London.
- Barrelet M.-T., 1952:** A propos d'une plaquette trouvée a Mari. - Syria 29, ¾, 285-293.
- Barrelet M.-T. 1955:** Les deesses armées a ailes. - Syria 32. Fasc. ¾, 222-260.
- Barrelet M.-T. 1958:** Deux deesses syro-pheniciennes sur un bronze du Louvre.- Syria, T. 35, Fasc. ½, 27-44.
- Bass G. F., Pulak C., Collon D., Weinstein J. 1989:** The Bronze Age shipwreck at Uluburun: 1986 Campaign. – AJA, vol. 93, #1, 1-29.
- Belli O., Bashaliev V. 2001:** Middle and Late Bronze Age Painted Pottery Culture in the Nakhichevan Region. Istanbul.
- Ben-Tor A. 1992:** The Archaeology of Ancient Israel, London.
- Bernkhardt K. 1982//Бернхардт К.:** Древний Ливан. Москва.
- Bittel K. 1976 :** Die Hethiter. München.
- Bjerke S. 1965:** Remarks on the egyptian ritual of “Opening the mouth” and its interpretation. – Numen, vol. 12, 3, 201-216.
- Black J., Green A. 1992:** Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia. Austin.
- Boehmer R. 1997:** Einige ältere, in jüngeren Zeiten wiederbenutzte altorientalische Siegel. Beiträge zu altorientalischen und mittelmeerischen Kulturen, Festschrift für Wolfgang Röllig, 23-41. Kevelaer-Neukirchen-Vluyn.
- Boehmer R.M., Güterbock H.G. 1987:** Glyptik aus dem Stadtgebiet von Boğazköy. Berlin
- Boehmer R.M., Kossack G. 2000:** Der figürlich verzierte Becher von KaraSamb. - Alter Orient und Altes Testament. Band 272, 9-71. Münster.
- Boldwin Smith E. 1942:** The Megaron and its Roof. - AJA Vol. 46, No 1, pp. 99-118.
- Bongioanni A., Sole Croche M. 2001//Бонджоанни А., Соле Кроче М.:** Сокровища Египта. Иллюстрированный путеводитель по Египетскому Музею в Каире. White Star Publisher.

- Bray W., Trump D. 1990**//Брей У., Трамп Д.: Археологический словарь. Москва.
- Budge E.W. 2001**//Бадж, Э.: Амулеты и суверия, Москва.
- Budge E.W.2003**//Бадж Э.: Египетская религия. Египетская магия. Москва.
- Bunatz D., Kune H. and A. al-Mahmud 1999**: Atturath ah hadari liljazira assuria wa ma havlaha. dalil muthaf Deir ez Zor. Dimashk.
- Burney C.A. 1958**: Eastern Anatolia in the Chalcolitic and Early Bronze Age. AS, Vol. VIII, 157-209. London.
- Burney Ch . 1961**: Excavation at Yanik Tepe, North-West Iran. – Iraq, Vol. XXIII. London.
- Burney Ch. 1980**: Aspects of the excavations in the Altinova, Elazig. – AS, Vol. XXX. 157-167. London.
- Burney Ch. 1993**: Arslantepe as a GateWay to the Highlands: a None on periods VIA - VID. - Between the Rivers and over the Mountains (Ed. by M.Frangipane, H.Hauptmann, M.Liverani, P.Matthiae, M.Mellink), 311-317. Roma.
- Burton Brown T. 1951**: Excavation in Azerbaijan, 1948. London.
- Cardi B. 1967**: The Bampur Sequence in the 3-rd Millennium B.C., Antiquity, vol. XLI.
- Cardi B. 1968**: Excavation at Bampur, S.E. Iran: A Brief Report. - Iran. vol. VI, 135-155.
- Carter T., Dunstov L., Humphreys A. 2004**: Syria and Lebanon. Lonely planet.
- Chiera E. 1984**//Къера Э.: Они писали на глине. Москва.
- Chubinishvili T. 1963**//ჩუბინიშვილი: ამირანის გორა. თბილისი
- Chubinishvili T. 1971**//Чубинишвили Т.: К древней истории Южного Кавказа, I. Тбилиси.
- Chubinishvili T., Nebieridze L., Pkhakadze G. et all. 1976**//Чубинишвили Т., Небие-რიдзе Л., Пхакадзе Г. и др. 1976: Итоги полевой работы Квемо-Картлийской археологической экспедиции. - ПАИ в 1974 году, 14-20. Тбилиси.
- Çiringiroğlu A. 1984**: The Second Millennium Painted Pottery Tradition of the Lake Van Basin. - AS, vol. XXXIV, 129-139.
- Colbert E. H. 1936**: Was the extinct Giraffe (Sivatherium) known to the early Sumerians? – American Anthropologist, New Series, vol. 38, #4, 605-608.
- Collon D. 1982**: Some Bucket Handles. - Iraq, vol. 44, #1, 95-101.
- Cool Root M. 2005a**: This fertile land. – This fertile land. Signs and symbols in the early arts of Iran and Iraq (ed. by M. Cool Root), 3-11.
- Cool Root M. 2005b**: Catalogue of artifacts, didactics, and images in the exhibition. - This Fertile land. Signs and symbols in the early arts of Iran and Iraq (ed. by M. Cool Root), 47-64.
- Cornelius I.1993**: Anat ant Qudshu as the “Mistress of animals”. Aspect of the Iconography of the Canaanite Goddesses. - Studi Epigrafici e Linguistici sul Vicino Oriente, #10, 21-45.
- Cornelius I. 1994**: The iconography of the Canaanite gods Reshef and Baal; Late bronze and Iron Age (c. 1500-1000 BCE). Friburg, Gottingen.
- Daviau P.M. 2008**: Ceramic Architectural Models from Transjordan and The Syrian Tradition. – Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East. Wiesbaden, 293-308.
- Day P.L. 1992**: Anat: Ugarits”Mistress of Animals” – Journal of Near Eastern Studies, vol. 51, 3, 181-190.

- Dedabrishvili Sh. 1969//Дедабришвили Ш. 1969:** Памятники эпохи ранней и средней бронзы. - Труды Кахетской Археологической Экспедиции (1965-1966), 35-75. Тбилиси.
- Dedabrishvili Sh. 1979//Дедабришвили Ш.:** Курганы Алазанской долины. Тбилиси.
- Dedabrishvili Sh., Rusishvili R. 1984// დედაბრიშვილი შ., რუსიშვილი რ.:** სადულას ვეილს შუა ბრინჯაოს ხანის № 2 გორასამარხი. – კაე შრომები, VI, 56-63. თბილისი.
- Devejian S. 1981//Деведжян С.:** Лори-Берд I. Результаты раскопок 1969-1973 гг. Ереван.
- Devedjian S. 2006:** Lori Berd (Bronze moyen). II. Erevan.
- Devejian S. 2007:** Lori Berd. - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 77-86. Yerevan.
- Devejian S. 2007a:** Tagavoranist. - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 99-102. Yerevan.
- Devejian S. 2007b:** Gold of Lori Berd in the Late Bronze Age. - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 108-115. Yerevan.
- Diamant S., Rutter J. 1969:** Horned objects in Anatolia and the Near East and possible connections with the Minoan Horns of consecration. - AS, vol. 19, 147-177.
- Dshaparidze O. 1995:** Die Kura-Araxes Kultur. – Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische Funde aus Georgien, 57-62. Saarbrücken.
- Dschaparidze O. 2001:** Zur fruen Metallurgie Georgien vom 3. bis zum Jahrtausend v. Chr. – Georgien: Schätze aus dem Land des goldenen Vlies, 92-119. Bochum.
- Dyiaconov I. 1980//Дьяконов И.:** Хурритский язык и другие субстратные языки Малой Азии. - Древние Языки Малой Азии, 99-106. Москва.
- Dyiaconov I. 1990//Дьяконов И.:** Люди города Ура. Москва.
- Esayan S. 1980//Есаян С.:** Скульптура древней Армении. Ереван.
- Esse D. 1991:** Subsistence, Trade and Social Change in Early Bronze Age Palestine. Chicago.
- Feldman M. 2002:** Luxurious forms: Redifining a Mediterranean “International Style”, 1400-1200 B.C.E.- The Art Bulletin, Vol. 84, No. 1, 6-29.
- Fortin M. 1999:** Syrie. Terre de civilisation. Québec.
- Fossey Sh. 2001//Фоссе Ш.:** Ассирийская магия. Санкт Петербург.
- Frangipane M. 1997:** A 4-th millenium temple/palace complex at Arslantepe-Malatya. North-South relations and the formation of early state societies in the northern regions of Greater Mesopotamia. - Paléorient, vol. 23/1, 45-73. Paris.
- Frangipane M. 2003:** Arslantepe. Alle origini dello stato - Archeologia Viva, Anno XXII, 99. 21-36. Firenze.
- Frangipane M. 2004:** Arslantepe. Alle origini del potere. La collina dei leoni. Milano.
- Frangipane M., Palumbi G. 2005:** Red-Black Ware, Pastoralism, Trade and Anatolian-Transcaucasian Interactions in the 4-th – 3-rd Millennium B.C. - Les Cultures du Caucase (VI-III millenaires avant n.e), 233-255.
- Frankfort H. 1969:** The Art and Architecture of the Ancient Orient. London.
- Frankort H., Frankort H.A., Wilson J., Jakobsen T. 2001//Франкфорт Г., Франкфорт Г.,А., Уилсон Дж., Якобсен Т.:** В преддверии философии. Санкт-Петербург.

- Gensheimer T. 1984:** The Role of Shell in Mesopotamia: evidence for trade exchange with Oman and the Indus Valley. – *Paleorient*, Vol. 10, № 1: 65-73.
- Gevorkyan A./Геворкян А. 2004:** Древневосточная мера веса куро-аракских литейщиков. – *АЭФК*, 53. Тбилиси.
- Ghambashidze et all. 2010// ლამბაშიძე ი., მინდიაშვილი გ., გოგოჭური გ., კახიანი კ., ჯაფარიძე ი.:** უძველესი მეტალურგია და სამთო საქმე საქართველოში. თბილისი.
- Ghlonti L., Javakhishvili A., Kikvidze I., Tushabrambshvili D. 1968//Глонти Л., Джавахишвили А., Киквидзе Я., Тушабрамишвили Д.:** Некоторые итоги полевых работ 1964 года Урбнисской и Квирильской археологических экспедиций. *სსმმ XXV* - В. 3-14.
- Ghlonti L., Javakhishvili A. 1987//Глонти Л., Джавахишвили А.:** Новые данные о многослойном памятнике эпохи энеолита-поздней бронзы в Шида Картли – Бериклდეби. – *КСИА* 192, 80-87.
- Ghlonti M. 1985//ღლონტი მ.:** არაგვის ხეობის მოხატული ჭურჭელი. – არქეოლოგიური ძიებანი. ახალგაზრდა მკვლევართა **IV** და **V** სამეცნიერო სესიის მასალები. თბილისი.
- Ghlonti M. 2006//ღლონტი მ.:** რელიეფურორნამენტიანი ჭურჭელი არაგვის ხეობიდან. – ძიებანი, **17-18, 51-54**. თბილისი.
- Gilead I. 1993:** Gerar, Site E. The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. II, 469. Jerusalem.
- Gobejishvili G. 1981//გობეჯიშვილი გ.:** ბედენის გორასამარხების კულტურა. თბილისი.
- Goff B.L. 1963:** Symbols of Prehistorique Mesopotamia. New Haven and London.
- Gogadze G. 1972//გოგაძე ე.:** თრიალეთის ყორღანული კულტურის პერიოდიზაცია და გენეზისი. თბილისი.
- Gomelauri N. 2009:** Georgia and Eurasia in the 2nd and 1st Millenia, B.C.- Evidence of Bronze plastics. - *Georgian Art in the Context of eEuropean and Asian Cultures. Vakhtang Beridze 1st International symposium of Georgian Culture*, 39-44. Tbilisi
- Greaves A., Helwing B. 2003:** Archaeology in Turkey: The Stone, Bronze and Iron Age, 2000.- *AJA*, vol. 107, 1, 71-103
- Greenberg R. 2007:** Transcaucasian colors: Khirbet Kerak Ware at Khirbet Kerak (Tel Bet Yerah). – *Les Culture du Caucase (VIe–IIIe millénaires avant notre ère)*. Leur relations avec Proche-Orient, 257-268. Paris.
- Grigoryan A. 2010:** A glance from the Bronze Age. Finding from the Bronze Age burial mounds in Armenia IV-I millennia B.C. *Catalog-Album. History Museum of Armenia*.
- Gurney O.R. 1987// Герни О.Р. Хетты. Москва.**
- Hagen, R.-M. and R. Hagen 2002:** Egypt – People, Gods, Pharaohs. Köln.
- Hall, H.R. 1913:** Catalogue of Egyptian Scarabs in the British Museum. Vol. I. London.
- Hauptmann, A./Gambaschidze, I. 2001:** Antimon – eine metallurgische Besonderheit aus dem Kaukasus. In: Gambaschidze, I., Hauptmann, A., Slotta, R., Yalcin, Ü.(Hg.), *Georgien Schätze aus dem Land des Goldenen Vlies*, 150-154.
- Henry F. 1956/1957:** Early Monasteries, beehive huts, and dry-stone houses in the neighbourhood of Caherciveen and Waterville (co Kerry). – *Proceedings of the Royal Irish Academy. Section C: Archaeology, Celtic History, Linguistics, Literature*, Vol. 58, 45-166.

- Hubert H. 1925:** De quelques objets de bronze trouvés à Byblos. – Syria. T. VI. Paris.
- IDV 1983//** История Древнего Востока: Часть первая. Под ред. И. Дьяконова. Москва.
- IDV 1988//История Древнего Востока:** Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации. Часть вторая. Под ред. Г.М Бонгард-Левина. Москва.
- Inanishwili G. 2001:** Metallurgische Verfahren und Kenntnisse im alten Georgien. – Georgien: Schätze aus dem Land des goldenen Vlies, 142-149. Bochum.
- Ingram R. S. 2005:** Faience and glass beads from the Late Bronze Age shipwreck at Uluburun. – Submitted to the office of Graduate Studies of Texas A&M University in partial fulfillment of the requirement for the degree of Master of Arts. <http://www.nautarch.tamu.edu/>
- Ivanov V. 1982//Иванов В.:** Хеттская мифология. - Мифы народов мира. Т. 2, 590-591. Москва.
- Jalabadze M. 1998//ჯალაბაძე მ.:** ბედენის კულტურა შიდა ქართლში (ბერიკლდეების ნამოსახლარი). – ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად წარმოდგენილი სადისერტაციო ნაშრომი. თბილისი.
- Jalilov B., Aladgarov A. 2008:** Goranboy ve Göygöl rayonları ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar. - Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar: 41-44. Bakı.
- Japaridze N. 1982//ჯაფარიძე ნ.:** ბრინჯაოს ხანის ოქრომჭედლობა საქართველოში. თბილისი.
- Japaridze O. 1961//ჯაფარიძე ო.:** ქართველი ტომების ისტორიისათვის ლითონის წარმოების ადრეულ საფეხურზე. თბილისი.
- Japaridze, O. 1969//ჯაფარიძე ო.:** არქეოლოგიური გათხრები თრიალეთში. თბილისი.
- Japaridze O. 1976//ჯაფარიძე ო.:** ქართველ ტომთა ეთნიკური ისტორიის საკითხისათვის. თბილისი.
- Japaridze O. 1991//ჯაფარიძე ო.:** საქართველოს არქეოლოგია. თბილისი.
- Japaridze O. 1998//ჯაფარიძე ო. 1998:** ქართველი ტომების ეთნოკულტურული ისტორიისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულში. თბილისი.
- Japaridze O. 2006//ჯაფარიძე ო.:** ქართველი ერის ეთნოგენეზის სათავეებთან. თბილისი.
- Japaridze O., Kikvidze I., Avalishvili G., Tsereteli A. 1981//ჯაფარიძე ო., კიკვიძე ი., ავალიშვილი გ., წერეთელი ა.:** მესხეთ-ჯავახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები (1970-1977წწ.). თბილისი.
- Jararova G. 1984//Джафарова Г.:** Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпоху поздней бронзы и раннего железа (по археологическим материалам). Баку.
- Javakhishvili A. 1973//Джавахишвили А.:** Строительное дело и архитектура поселений Южного Кавказа тыс. до н.э. Тбилиси.
- Javakhishvili A., Ghloni L. 1962//ჯავახიშვილი ალ., ლლონტი ლ.:** ურბნისი I. თბილისი.
- Kalantaryan A., Piliposyan A., Melkonyan U. 2004//Калантарян А., Пилипосян А., Мелконян У.:** Среднебронзовое погребение № 30 Ошакана. - АЭФК, 69-71. Тбилиси.
- Kaplan J. 1993:** Givataym. - In: E. Stern (ed.), The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, Vol. II, 520-521, Jerusalem.

- Karakhmedova A. 1990//Карахмедова А.:** Хурритские печати из Мингечаура. – Культурные связи народов Средней Азии и Кавказа. Древность и средневековье, 139-142. Москва.
- Kelly-Buchellati M. 1990:** Trade in metals in third millenium: northeastern Syria and Eastern Anatolia. - in: Resurrecting the past. A Joint Tribute to Adnan Bunni, 117-131. Istanbul.
- Khachatryan T. 1975//Хачатрян Т.:** Древняя культура Ширака. Ереван.
- Khachikyan M. 1990// Хачикян М. :** Хурритский язык. – Лингвистический энциклопедический словарь,574. Москва.
- Khanzadyan E. 1969//Ханзаян Э.:** Гарни IV. Результаты раскопок 1949-1966 гг. (на арм. яз.). Ереван.
- Khanzadyan E. 2003.//Ханзаян Э.:** Мецаморский одиннадцатый курган и печать царя Куригальзу. - АЭФК, 96-102. Ереван.
- Khanzadyan, E. 2007:** Metsamor. - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 122-128. Yerevan.
- Khanzadyan E., Devejyan 2007:** Vanadzor (Kirovakan) - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 86-89. Yerevan.
- Khanzadyan E., Petrosyan L., Simonyan H. 2007:** Sites of the Early and Middle Bronze Age. - The Gold of Ancient Armenia (III mill. BC – 14 cent. AD), 71-77. Yerevan.
- Kikvidze I. 1972//კიკვიძე ი.:** ხიზანანთ გორის ადრებრინჯაოს ხანის ნასახლარი. თბილისი.
- Kikvidze I. 1976//კიკვიძე ი.:** მინათმოქმედება და სამინათმოქმედო კულტი ძველ საქართველოში. თბილისი.
- Kikodze Z., Koridze I. 1978//ქიქოძე ზ., კორიძე ი.:** ფარავნის დაზვერვითი არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1977 წელს ჩატარებული სამუშაოების მოკლე ანგარიში. სსმე VI, 19-26. თბილისი.
- Klengel-Brandt E. 1991//Кленгель-Брандт Э.:** Вавилонская башня. Москва.
- Koşay H.Z. 1951.** Les Fouilles d’Alaca Höyük. Entreprises par la societe `dhistoire turque. – Rapport preliminaire sur les travaux en 1937-1939. Ankara.
- Koşay H.Z. 1976:** Keban Project. Pular excavations 1968-1970. Ankara.
- Kushnareva, K. 1974//Кушнарева, К.:** Обмен и торговля в Закавказье в древности. - КСИА # 138, 27-37.
- Kushnareva K. 1993//Кушнарева К.:** Южный Кавказ в IX-II тыс. до н.э.. Санкт-Петербург.
- Kushnareva K., Chubinushvili T. 1970//Кушнарёва К., Чубинишвили Т.:** Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград.
- Kushnareva K., Risin M. 2001//Кушнарева К. Рысин М.:** Новые данные к проблеме датировки памятников "цветущей поры" Триалетской культуры. – კავკასია: ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ძიებანი. დამატებანი, VI, 101-116. თბილისი.
- Kuftin B. 1941// Куфтин Б.:** Археологические раскопки в Триалети. Тбилиси.
- Kuftin B. 1948//Куфтин Б.:** Археологические раскопки 1947 года в Цалкском районе. Тбилиси

- Kuftin B. 1949//Куфтин Б.:** Археологическая маршрутная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тбилиси
- Kornienko Koridse I. 1995:** Der Kurgan 4 von Berikldeebi. - Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archäologische funde aus Georgien, 109-110. Saarbrücken
- Langsdorff A., McCown D.E. 1942:** Tall-i Bakun A, a season of 1932. Chicago.
- Le Breton L. 1957:** The early periods at Susa, Mesopotamian relation. – Iraq, XIX, #2, 79-124.
- Lehner M 1997:** The complete pyramids. Thames and Hudson. New York.
- Leontyev A. 1990// Леонтьев А.:** Путешествие по карте языков мира. Москва.
- Levy T., Alon D. 1993:** Gilat. In: E. Stern (ed.), The New Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land. Vol. II, 516-517. Jerusalem.
- Licheli V., Samsonia N. 2010//Личели В., Самсония Н.:** Месопотамские печати из поселения Граклиани. – АЭФК, 182-183. Тбилиси.
- Lilyquist C. 1994:** The Dilbat Hoard. – Metropolitan Museum Journal, vol. 29, 5-36.
- Lisitsina G., Prishipenko L. 1977//Лисицына Г., Прищипенко Л.:** Палеоэтноботанические находки Кавказа и Ближнего Востока. Москва.
- Lloyd S. 1984//Ллойд С.:** Археология Месопотамии. Москва.
- Loon van M., Güterbock, H.G. 1971:** Kogucutepe near Elazig. Recent archaeological research in Turkey. - AS, XXI, 17-19. London.
- Lortkipanidze M. 1969//ლორთქიფანიძე მ.** ძველი საქართველოს გლიპტიკური ძეგლების კორპუსი, I. თბილისი.
- Lordkipanidze O. 1989//Лордкипанидзе О.:** Наследие Древней Грузии. Тбилиси.
- Maisuradze B., Gobedschischwili G. 2001:** Alter Bergbau in Ratscha. – Georgien: Schätze aus dem Land des goldenen Vlies, 130-135. Bochum.
- Mackay E. 1929:** A sumerian palace and the „A“ cemetery at Kish, Mesopotamia. Part II. – Anthropology, Memoires, vol. I, #2, Chicago.
- Macqueen J. 1983//Маккуин Дж.:** Хетты и их современники в Малой Азии. (Macqueen J.G. The Hittites and their contemporaries in Asia Minor. Colorado. 1975). Москва.
- Makharadze Z. 1994//მახარაძე ზ.:** ციხიანგორის მტკვარ-არაქსული ნამოსახლარი. თბილისი.
- Mallowan M.E.L. 1948:** A cooper rein-ring from Southern Iraq. - Iraq, vol. 10, 51-55.
- Mallowan M. E. L., Cruikshank Rose J. 1935:** Excavations at Tall Arpachiyah, 1933. - Iraq, Vol. 2, 1-178.
- Mansfeld G. 2001:** Die “Königsgräber” von Alaca Höyük und ihre Beziehungen nach Kaukasien. – AMIT, Band 33, 19-61.
- Margueron J-Cl. 1999:** A Guide to Mari. Paris.
- Marinatos N. 2000:** The Goddess and the Warrior. London and New York
- Marquet-Krause J. 1935:** La deuxieme campagne de fouilles a Ay (1934). Rapport sommaire. – Syria, T. 16, Fasc.4, 325-345.
- Marro C. 1997:** La culture du haut-Euphrate au bronze ancien: essai d'interpretation à partir de la céramique peinte de Keban (Turquie). Paris.
- Martirosyan A. 1964//Мартиросян А.:** Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван.
- Mellaart J. 1985//Меллаарт, Дж.:** Торговля и торговые пути между сев. Сирией и Анатолии (4000-1500 гг до н.э.). Древняя Эбла, 20-34. Москва.

- Melikset-Bekov L. 1938//მელიქსეთ-ბეგი ლ.:** მეგალითური კულტურა საქართველოში. თბილისი.
- Melikishvili G. 1954//Меликишвили Г.:** Наири-Урарту. Тбилиси.
- Melikishvili G. 1959//Меликишвили Г.:** К истории древней Грузии. Тбилиси.
- Miron A., Orthmann W. 1995:** Archäologische Funde aus Georgien. - Unterwegs zum Goldenen Vlies. Saarbrücken.
- Munchaev R., Merpert N. 1997//Мунчаев Р., Мерперт Н.:** Древнейший культовый центр в долине Хабуря. СА, № 2, 5-27.
- Munchaev R., Merpert N. 2001//Мунчаев Р., Мерперт Н.:** Культовая башня III тыс. до н.э. в Телль Хазне I, Сирия. – კავკასია: ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ძიებანი. დამატებანი. VI, 51-62. თბილისი.
- Müller-Karpe M. 1995:** Zu den Erdgräbern 18,20 und 21 von Assur. Ein Beitrag zur Kenntnis mesopotamischer Metallgefäße und waffen von der Wende des 3. zum 2. Jahrtausend v. Chr. - Sonderdruck aus Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 42, 257-352.
- Muller Muscarella O.W. 2002:** The Central Anatolian plateau: The tombs of Alaca Höyük. – Arts of the first cities. The third millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus (Ed. by J. Aruz). The Metropolitan Museum of Art. New York, 277-288.
- Museibli N. 2010:** The Late Eneolithic burial mounds (barrows, tumulis) of Akstafa district. – Археология Кавказа # 2-3, 39-44. Тбилиси.
- Muskhelishvili D., Tskitishvili G. 1960//მუსხელიშვილი დ., ცქიტეშვილი გ.:** შიდა ქართლის დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. - საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 185-196. თბილისი.
- Dima Narimanishvili G 2000.//ნარიმანიშვილი გ.:** ძვ.წ. II ათასწლეულის სარიტუალო გზები თრიალეთში. - ძიებანი № 5, 47-54. თბილისი.
- Narimanishvili G. 2004//Нариманишвили Г.:** Цилиндрические печати из Триалети. - Международная научная конференция: АЭФК, 105-106. Тбилиси.
- Narimanishvili G. 2004a:** Ritual Roads at Trialeti Barrows. - Journal of Georgian Archaeology 1, 120-133. Tbilisi.
- Narimanishvili G. 2005//Нариманишвили Г.:** К изучению знаков отличия (инсигния из Триалети). Археология, этнология, фольклористика Кавказа, 141-142, Баку.
- Narimanishvili G. 2006//ნარიმანიშვილი გ.:** საფარ-ხარაბას სამაროვანი. – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში, 17-18, 92-126. თბილისი.
- Narimanishvili G. 2009//ნარიმანიშვილი გ.:** სიახლენი თრიალეთის კულტურაში. თბილისი.
- Narimanishvili G. 2010:** Trialeti in the 15th and 14th centuries BC. – Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines, 275-369. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Amiranashvili J. 2010:** Jinisi Settlement. – Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines, 207-253. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Amiranashvili J., Kvachadze M., Shanshashvili N. 2010:** Archaeological sites at Avranlo. – Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines, 370-410. Tbilisi.
- Narimanishvili G., Makharadze Z., Shanshashvili N., Melikidze Sh. 2004//ნარიმანიშვილი გ., მახარაძე ზ., შანშაშვილი ნ., მელიქიძე შ.:** ნალკის ექსპედიცია 1990-

- 92 წლებში. – საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1989-1992 წწ (მოკლე ანგარიშები), 123-128. თბილისი.
- Narimanishvili D. 2007//**Нариманишвили Д.: Предметы быта, изображённые на серебрянном кубке из Триалети. - Вопросы армянской этнологии и археологии 3, 41-48. Ереван
- Narimanishvili D. 2009//**ნარიმანიშვილი დ.: სამხრეთ კავკასიის უძველესი მოსახლეობის ტანსაცმელი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით (ძვ.წ. II ათასწლეული). - სტუდენტთა 67-ე საუნივერსიტეტო სამეცნიერო კონფერენცია, 119-128. თბილისი.
- Narimanishvili D. 2010//**Нариманишвили Д.: Египетские амулеты III-II тысячелетия до н.э. на Южном Кавказе. – АЭФК, 221-224. Тбилиси.
- Narimanishvili D. 2010a//**Д. Нариманишвили: Изображение мебели на триалетском кубке. – АЭФК, 225-227. Тбилиси.
- Narimanishvili D. 2010b//**ნარიმანიშვილი დ.: კულტი და რიტუალი თრიალეთის კულტურაში. სამაგისტრო ნაშრომი. შერულებულია არქეოლოგია-ეთნოლოგიის მაგისტრის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი.
- Narimanishvili D. 2010c//**ნარიმანიშვილი დ. 2010: მოხატული კერამიკა თრიალეთის ბრწყინვალე ყორღანებიდან. - დიდაქარობა, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, 384-388. თბილისი.
- Narimanishvili D. 2014//**Нариманишвили Д. 2014: Некоторые вопросы торевтики Триалетской культуры. – Habitus. Studies in anthropology and archeology, I. Ethnology and archaeology of Armenia and neighboring countries (25-27 October, Materials of International Conference). Yerevan, 234-241.
- Nasidze G. 1972//**ნასიძე გ.: თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1971 წლის ანგარიში. - არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1971 წელს. თბილისი.
- Nasidze G., Kighuradze N. 1973//**ნასიძე გ. კიღურაძე ნ.: თორი-ლიკანის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ანგარიში. - არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოში 1972 წელს. თბილისი.
- Nasidze G. 1976//**Насидзе Г.М.: Итоги работ Тори-Ликанской экспедиции. - ПАИ в 1974 году. Тбилиси.
- Nasidze G. 1976a//**Насидзе Г.: Селища в зоне строительсееи лесных дорог Боржомского района. - Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. Тбилиси.
- Nasidze G. 1987//** Насидзе Г.: Тори-Ликанская экспедиция. - ПАИ в 1984-1985 гг., 95-98. Тбилиси.
- Neve P. 1993:** Hattusa – Stadt der Gotter und Tempel. Mainz am Rhein.
- Newberry P. E. 1906:** Egyptian scarabs. Dover Publications, INC. Mineola, New York.
- Nightingale G. 2008:** Tiny, fragile, common, precious. Mycenaean glass and faience, beads and other objects, in: C. M. Jackson – E. C. Wager (Hrsg.), Vitreous Materials in the Late Bronze Age Aegean, Sheffield Studies in Aegean Archaeology 9 (Oxford 2008) 64–104.
- Nikolaishvili V., Narimanishvili G. 1995//**ნიკოლაიშვილი ვ., ნარიმანიშვილი გ.: წინამურთი III. – მცხეთა, ტ. X, 58-96, სურ. 358-852. თბილისი.
- Nioradze G. 2011//**ნიორაძე გ.: ქვემო სასირეთის განძი. გიორგი ნიორაძე. შრომები, ტ. I, 85-100. თბილისი.

- Oganessian V. 1993//Оганесян В.:** Раскопки Карашамбского могильника в 1987 году. – Археологические работы на новостройках Армении I, 26-36. Ереван.
- Orjonikidze A. 1983//ორჯონიკიძე ა.:** სამცხე-ჯავახეთი ადრე ბრინჯაოს ხანაში. თბილისი.
- Orjonikidze A. 1995//Орджоникидзе А.:** Работы Джавахетской экспедиции на памятниках бронзового века. - ПАИ в 1987 году, 80-82. Тбилиси.
- Orjonikidze A. 2004//ორჯონიკიძე აღ.:** მტკვარ-არაქსის კულტურის განვითარების ძირითადი საფეხურები აღმოსავლეთ საქართველოში. თბილისი.
- Orthmann V. 1985//Ортманн, В.:** Керамика Ранней и Средней бронзы на Среднем Евфрате и ее связи с керамикой Хамы и Эблы. - Древняя Эбла, 61-81. Москва.
- Özfiyat A. 2001:** Dogu Anadolu Yayla Kulturleri. Istanbul.
- Özgülç T. 2002:** Früe Bronzezeit. - Die Hethiter und ihr Reich. 2002, 36-41. Bonn.
- Özgülç T., Akok M. 1958:** Horoztepe. An early Bronze age settlement and cemetery. – Türk Tarih kurumu yayinlarindan. V, ser. # 18. Ankara.
- Palmieri A., Sertok K., Chernykh., E. 1993:** From Arslantepe metalwork to arsenical copper technology in eastern Anatolia. – Between the Rivers and over the Mountains, 573-599. Roma.
- Parrot A. 1955:** Les fouilles de Mari. Dixieme campagne. (Automne 1954). - Syria XXXII, 3-4, 185-211.
- Petrosyan L. 2007.** Lchashen (in Armenian). The gold of ancient Armenia (III mill. BCE – 14 cent. AD), 102-108. Yerevan.
- Piliposyan A. 1998//Пилипосян, А.:** Печати армянского нагорья в системе древневосточной глиптике (на арм. языке). Ереван.
- Piliposyan A. 2015:** The Metsamor seals. – In: Metsamor. The Chronicle of Fifty yars of excavations. Yerevan, 67-71.
- Piotrovskii B. 1959//Пиотровский Б.** Ванское царство. Москва.
- Piotrovski B. 1992//Пиотровский Б.:** Дополнение к статье Я.И. Гуммеля «Раскопки к юго-западу от Ханлара в 1941 г.». - ВДИ, 4, 12-15.
- Pitskhelauri K. N. 1973//ფიცხელაური კ.ნ.:** აღმოსავლეთ საქართველოს ტომთა ისტორიის ძირითადი პრობლემები (ძვ.წ. XV-VII სს.). თბილისი.
- Pitskhelauri K. N. 1995//Pizchelaury K.:** Die Spätbronze- und Früheisenzeitlichen Kulturen Ostgeorgiens. - Unterwegs zum Goldenen Vlies. Archaologische funde aus Georgien, 97-106. Saarbrücken
- Pitskhelauri K.K. 2005//ფიცხელაური კ.კ.:** ცენტრალურამიერკავკასიური არქეოლოგიური კულტურა ძვ.წ. XIV-XIII სს. თბილისი.
- Pkhakadze G. 1963//ფხაკაძე გ.:** ქვემო ქართლის ენეოლითი. თბილისი.
- Podany A. H. 2010:** Brotherhood of Kings. How International Relations Shaped the Ancient Near East. Oxford University press.
- Pogrebova M. 2000//Погребова М.:** Печати митаннийского стиля из Закавказья как исторический источник. - ВДИ, 4, 145-150.
- Porada E. 1947:** Seal Impressions of Nuzi. – The Annual of the American Schools of Oriental Research, vol, XXIV, 1-138.
- Postgate J.N., Moorey P.R.S. 1976:** Excavation at Abu Salabikh, 1975. - Iraq, vol. 38, #2, 133-169.

- Pusch E. B., Rehren T. 2007:** Hochtemperature-Technologie in der Ramses-Stadt. Rubinglass für den Pharao, Teil 1. Gerstenberg
- Puturidze M. 2001//ფუთურიძე მ.:** თრიალეთური კულტურის ოქრომჭედლობის ნაწარმის ერთი ტიპის კვლევისათვის. – კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ძიებანი. დამატებანი, **VI, 117-122**. თბილისი.
- Puturidze M. 2002//ფუთურიძე მ.:** სამხრეთ კავკასია – ეგეოსური სამყაროს კულტურული კონტაქტების საკითხისათვის ძვ.წ. III ათასწლეულის ბოლოსა და II ათასწლეულის პირველ ნახევარში. – ენა და კულტურა, № 3, **100-113**. თბილისი.
- Puturidze M. 2005:** About the problem of South Caucasian – Near Eastern cultural relations according to the items of artistic craft during the first half of the 2nd millennium BC. *Metalla* №12. ½., 8-22. Bochum.
- Puturidze M. 2006//ფუთურიძე მ.:** ზოგიერთი მოსაზრებანი თრიალეთური კულტურის მხატვრული ხელოსნობის განვითარების ტენდენციების შესახებ. – ძიებანი, №17-18, **66-76**. თბილისი.
- Puturidze M. 2010//Путиридзе М.:** О появлении одного типа торевтического материала из погребальных комплексов Тriaлетской культуры. – *АЭФК*, 253-254. Тбилиси.
- Ramishvili R. et all. 1987//Рамишвили Р. и др.,** Археологическое изучение Арагвского ущелья. – *ПАИ* в 1984-85 гг., 74-89. Тбилиси.
- Reader C. 2004:** On Pyramid Causeway. - *The Journal of Egyptian Archaeology*, vol. 90, 63-71.
- Rehren T. 2014:** Glass Production and Consumption between Egypt, Mesopotamia and the Aegean.- In: P. Pfälzner, H. Niehr, E. Pernicka, S. Lange and T. Köster (eds). *Contextualising Grave Inventories in the Ancient Near East. Qatna Studien Supplementa 3*, Harrassowitz, Wiesbaden, pp. 217-225.
- Rempel J. 2005:** The Chevron-filled cross and early communicative systems.- *This Fertile land. Signs and symbols in the early arts of Iran and Iraq* (ed. by M. Cool Root), 37-46.
- Rostovtzeff M. 1931:** Deux et chevaux: A propos de quelques bronzes d'Anatolie, de Syrie et d'Arménie. – *Syria*, t. 12, fasc. 1, 48-57.
- Roth A.M. 1992:** The pss-kf and the “Opening of the Mouth” ceremony: A ritual of birth and rebirth. – *The Journal of Egyptian Archaeology*, Vol. 78, 113-147.
- Roth A.M. 1993:** Social change in the Fourth Dynasty: The spatial organization of Pyramids, tombs, and cemeteries.- *Journal of the American Research Center in Egypt*, vol. 30, 33-55.
- Rothman M.S. 2005:** Transcaucasians: Settlement, migration, and trade in the Kura-Araxes periods. Mountains and Valleys. - A symposium on highland – lowland interaction in the Bronze Age settlement system of Eastern Anatolia, Transcaucasia and Northwestern Iran. *AMIT*, 37, 53-62.
- Rubinson K. 2001:** Metal Vessels with Basket Handles at Trialeti. - კავკასია ნეოლით-ბრინჯაოს ხანის არქეოლოგიის საკითხები. ძიებანი. დამატებანი. **VI, 117-122**. თბილისი.
- Rubinson K. 2003:** Silver Vessels and Cylinder Sealings: Precious Reflections of Economic Exchange in the Early Second Millennium BC. - *Archaeology in the Border-lands. Investigations in Caucasia and Beyond. Monograph 47*, 128- 143. Los Angeles.

- Rubinson K. 2009:** Revisiting the Sylver Vessels from Trialeti. - Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures. Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture, 18-20. Tbilisi.
- Sadradze V. 1993//სადრადზე В.:** Археологические памятники "Мцхета Великой" эпохи средней бронзы. Тбилиси.
- Sadradze V. 2002//სადრადზე ვ.:** მცხეთისა და მისი შემოგარენის ძვ.წ. II-I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი.
- Salje B. 1990:** Der „Common Style“ der Mitanni-Gliptik und die Gliptik der Levante und Zyperns in der späten Bronzezeit. Mainz am Rein.
- Sami K., Özdemir I. 2011:** The vernacular houses of Harran and cultural heritage-Turkey – International Journal of Academic Research, Vol. 3, # 3, Part I, 148-157.
- Sarianidi V. 1977//Сарианиди В.:** Древние земледельцы Афганистана. Москва.
- Schaeffer C.F.A. 1961:** Les fondements pre- et protohistoriques de Syrie du neolithique ancien au bronze ancien. – Syria, XXXVIII, 221-242. Paris.
- Schaeffer C.F.-A., Dussaud R. 1929:** Les Fouilles de Minet-el-Beida et de Ras Shamra (campagne de printemps 1929). Rapport sommaire. – Syria, 10, Fasc. 4, 285-303.
- Schmidt K. 2011:** Göbekli Tepe. – The Neolithic in Turkey, vol. 2 (Ed. M. Özdoğan, N. Başgelen, P. Kunihelm). Istanbul, 41-83.
- Shneider T. 2008:** Egypt and the Levant. – Beyond Babylon. Art, Trade and Dyploamacy in the Second Millennium B.C. (Ed. By J. Aruz, K. Benzel, J.M. Evans), 61-69. New York, London.
- Shanshashvili N. 1990//შანშაშვილი ნ.:** ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურაში. – ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებელი საკვალიფიკაციო ნაშრომი. თბილისი.
- Shanshashvili N. 1999//Шаншашвили Н.:** ნიშნები და სიმბოლოები მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე; Знаки и символы на керамике куро-аракской культуры. Тбилиси.
- Shanshashvili N. 2004//შანშაშვილი ნ.:** ობსიდიანის მნიშვნელობა დაკრძალვის რიტუალში. – ძიებანი, №13-14, 68-73.
- Shanshashvili N. 2007//Шаншашвили, Н.:** К распространению расписной керамики куро-аракской культуры на территории Грузии. АЭФК, 227-229. Тбилиси
- Shanshashvili N. 2010:** Sities of the Kura-Araxes culture in Trialeti. – Rescue Archaeology in Georgia: The Baku-Tbilisi-Ceyhan and South Caucasian Pipelines, 161-184. Tbilisi.
- Shanshashvili N., Narimanishvili G. 2009:** Cultural interaction of Mesopotamia and the South Caucasus in the Early Bronze Age. - Georgian Art in the Context of European and Asian Cultures. Vakhtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture, 13-17. Tbilisi
- Shanshashvili N., Ramishvili A. 2010//შანშაშვილი ნ., რამიშვილი ალ.:** თიხის ჰორელიეფი შიდა ქართლიდან. – ძიებანი, № 19, 115-125. თბილისი.
- Shanshashvili N., Ramishvili A. 2009-2010//Шаншашвили Н., Рамишвили А.:** Антропоморфный горельеф из Нацаргора (Южный Кавказ). – АК №2-3. Тбилиси.
- SHCMG 1990/სიკიძე:** საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. ნიგნი 5. თბილისი.

- Shifman I. 1987// Шифман Я.:** Культура древнего Угарита (XIV-XIII вв. до н.э.). Москва.
- Simonian A. 1984//Симонян А.:** Два погребения эпохи средней бронзы могильника Верин Навер. - СА № 3, 122-135.
- Simonian A. 2004//Симонян, А.:** „Царское“ погребение эпохи средней бронзы Неркин-Навер. АЭФК, 126-127. Тбилиси.
- Smith S. 1931:** Rein-ring from Luristan. - The British Museum Quarterly, vol. 6, #2, 32-33.
- Smith A., Badalyan R., Avetisian P., Zardaryan M. 2004:** Early Complex Societies in Southern Caucasus: A Preliminary Report on the 2002 Investigations by bProject ArGATS on the Tsakahovit Plain Republic of Armenia. - AJA #108, 1-41.
- Stadelmann R. 1991:** Die Ägyptische Piramiden. - Kulturgeschichte der Antike Welt, Band 30. Mainz am Rhein.
- Stankevich I. 1978//Станкевич И.:** Керамика Южной Туркмении и Ирана в бронзовом веке. - Древность и средневековые народов Средней Азии, 17-31. Москва.
- Starke F. 2002 :** Die hethitische Verfassung. - Die Hethiter und ihr Reich, 316-317. Bonn.
- Starr R. F. S. 1937:** Nuzi. Report on the excavations at Yorgan Tera near Kirkuk, Iraq, conducted by Harvard University in conjunction with the American Schools of Oriental Research and University Museum of Philadelphia 1927-1931, vol II. Cambridge. Harvard University Press. Massachusetts.
- Sturua K. 1994//სტურუა ქ.:** ობსიდიანი და ვაჭრობის სანეისები. – არქეოლოგიური კრებული I, 21-36. თბილისი.
- The State History Museum of Armenia 1995:** Museums of Armenia. St. Petersburg.
- Toorn van der K. 1995:** The Domestic Cult at Emar. - Journal of Cuneiform Studies, Vol. 47, 35-49.
- Torosyan R., Khnikyan O., Petrosyan L. 2002//Торосян Р., Хникян О., Петросян Л.:** Древний Ширакаван (результаты раскопок 1970-1981 гг.) . (на арм. яз). Ереван.
- Toynbee A.J. 2003//Тойнби А. Дж.:** Цивилизация перед судом истории. Москва.
- Tschartolani S. 2001:** Tschartolani S. Alter Bergbau in Svanetien. – Georgien: Schatze aus dem Land des goldenen Vlies, 120-129. Bochum.
- Tskvitinidze Z. 2001//ცქვიტინიძე ზ.:** ქვემო ქართლი ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებში. - დმანისი III, 77-128. თბილისი.
- Tushishvili N. 1968//Тушишвили ნ.:** არდასუბნის ზოგიერთი ადრეული ძეგლი. - ძმ. № 15. 41-45. თბილისი.
- Twaltschrelidze A. 2001:** Erzlagerstätten in Georgien. – Georgien: Schatze aus dem Land des goldenen Vlies, 78-89. Bochum.
- Uvarova P. 1900//Уварова П.:** Могильники Северного Кавказа. - МАК, вып. VIII. Москва.
- Wegner I. 1981:** Gestalt und Kult der Istar-Sawuska in Kleinasien. - AOAT. Neukirchen.
- Wiggermann F.A.M. 1992:** Mesopotamian Protective Spirits. The ritual texts. Croningen.
- Wilhelm G. 1992//Вильгельм Г.:** Древний народ хурриты. Москва
- Wilkinson T. 2005:** Dictionary of Ancient Egypt. The Thames & Hudson Ltd. London.
- Woolley L. 1934:** Ur excavations. The Royal cemetery, vol. II. London.
- Woolley L. 1961//Вулли Л.:** Ур халдеев. Москва.
- Wooley L. 1982//Вулли Л. :** Забытое царство. Москва.

Woolley L., Mallowan M. 1976: Ur excavations, vol.VII. The old Babylonian period. British Museum publications.

Zamarovski V. 1986//Замаровский В.: Их величества пирамиды. Москва.

Zettler R.L., Horne L. 1998: Tresure from the Royal Tombs of Ur. Pennsylvania.

Zhorzhikashvili L., Gogadze E. 1974//Жоржикашвили Л., Гогодзе Э.: Памятники Триалети эпохи ранней и средней бронзы. Тбилиси

[<http://www.petrie.ucl.ac.uk>].

[<http://www.metmuseum.org>].

[<http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk>].

<http://www.petrie.ucl.ac.uk>

<http://www.digitalegypt.ucl.ac.uk/religion/wpr.html>;

[<http://classics.unc.edu/courses/clar241/AlaH3-anSt.jpg>];

<http://beta.photobucket.Com/images/Alaca+Hoyuk+standard>

<http://www.hittitemonuments.com/alacahoyuk/alacaU03>

<http://thelosttreasurechest.wordpress.Com/2011/12/06/historical-warrior-illustration-series-part-xviii/#\jp-carousel-2049>

შემოკლებათა განმარტება:

კაე შრომები - კახეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის შრომები. თბილისი.

მცხეთა – მცხეთა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. თბილისი.

სსმაე – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები. თბილისი.

სსმმ – საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმი. თბილისი.

ძიებანი – ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში. არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი. თბილისი.

ძმ - ძეგლის მეგობარი. საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა დაცვის საზოგადოება. თბილისი.

АК – Археология Кавказа. Тбилиси.

АЭФК - Археология, Этнология, Фолклористика Кавказа.

ВДИ - Вестник Древней Истории. Институт всеобщей истории. Москва.

КСИА –Краткие Сообщения Института Археологии. Москва.

МАК – Материалы по Археологии Кавказа. Москва.

СА – Советская Археология. Институт Археологии АН СССР. Москва.

РА – Российская Археология. Институт Археологии. Москва.

ПАИ – Полевые Археологические Исследования. Центр археологических исследований. Тбилиси.

AJA – American Journal of Archaeology

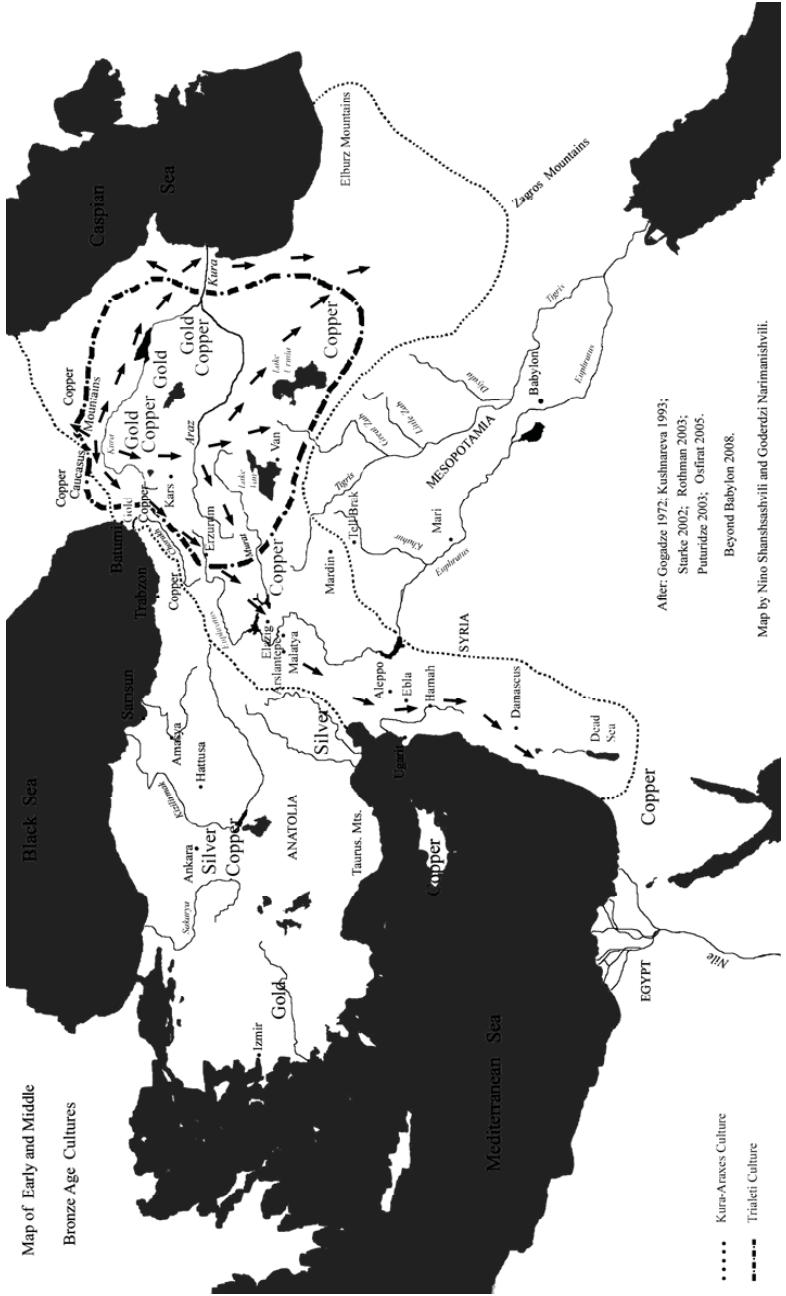
AS - Anatolian Studies. Journal of the british institute of Archaeology at Ankara.

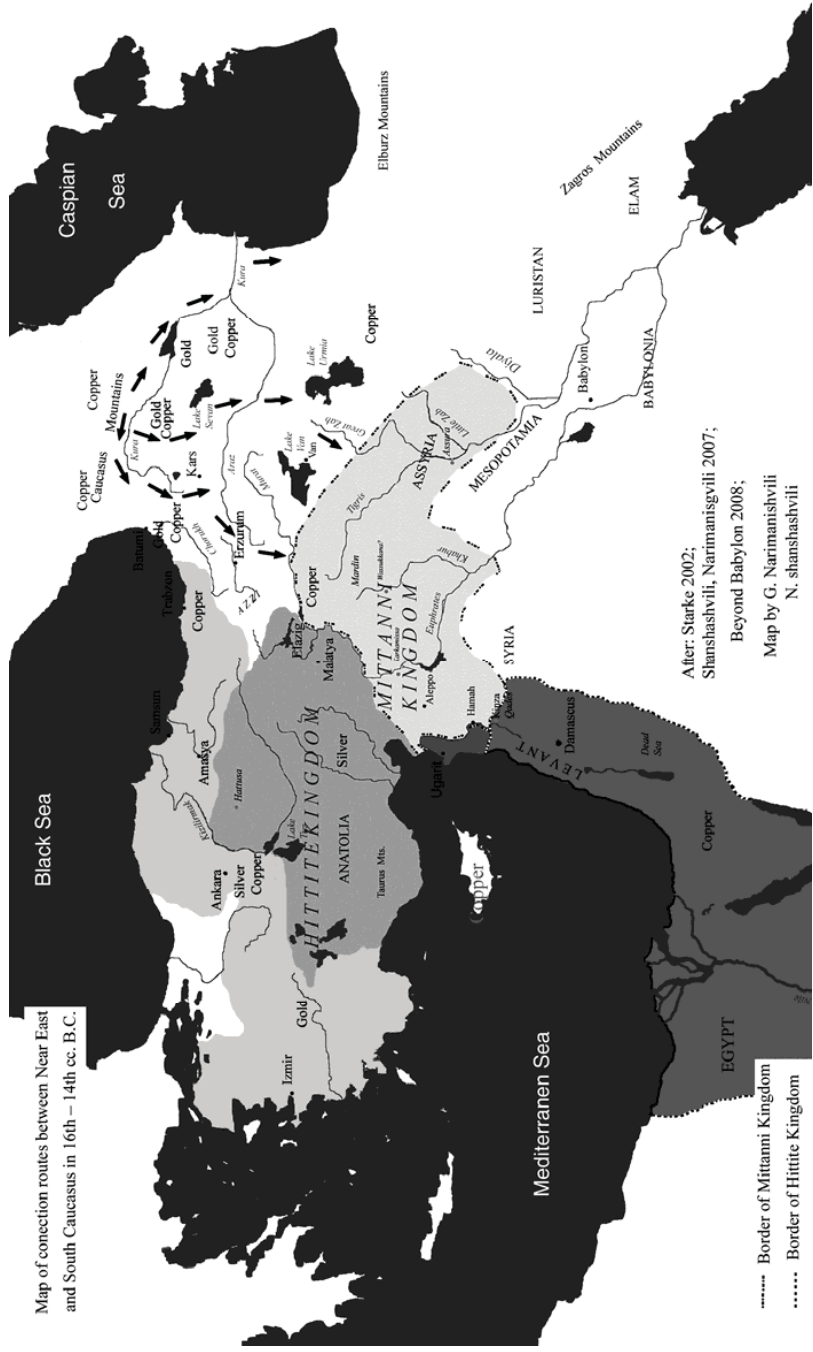
AMIT - Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan.

AOAT -Alter Orient Und Altes Testament

JGA - Journal of Georgian Archaeology. Tbilisi.

SHCMG – Summa Historical and Cultural Monuments of Georgia საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა. თბილისი.

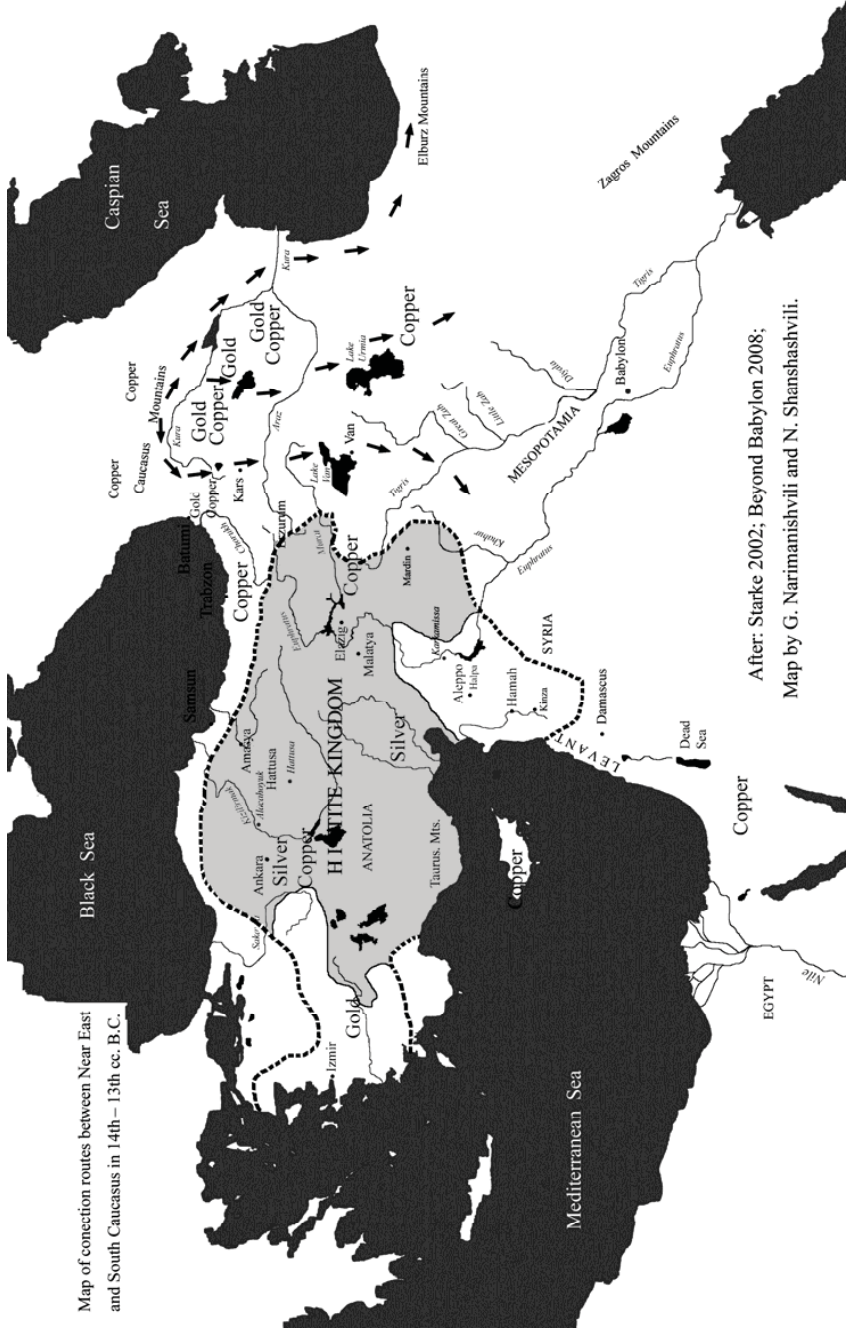

Map of connection routes between Near East and South Caucasus in 16th – 14th cc. B.C.

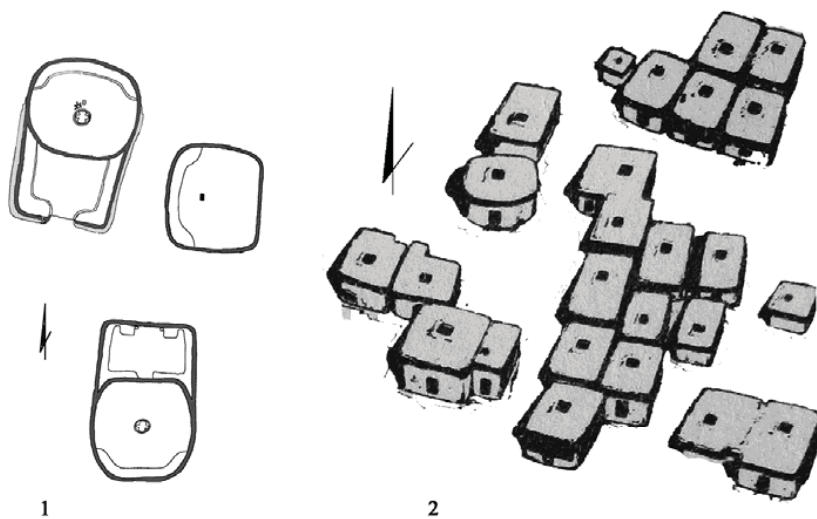
Alter: Starke 2002;
 Shanshashvili, Narimanisvili 2007;
 Beyond Babylon 2008;
 Map by G. Narimanisvili
 N. shanshashvili

----- Border of Mittanni Kingdom
 Border of Hittite Kingdom

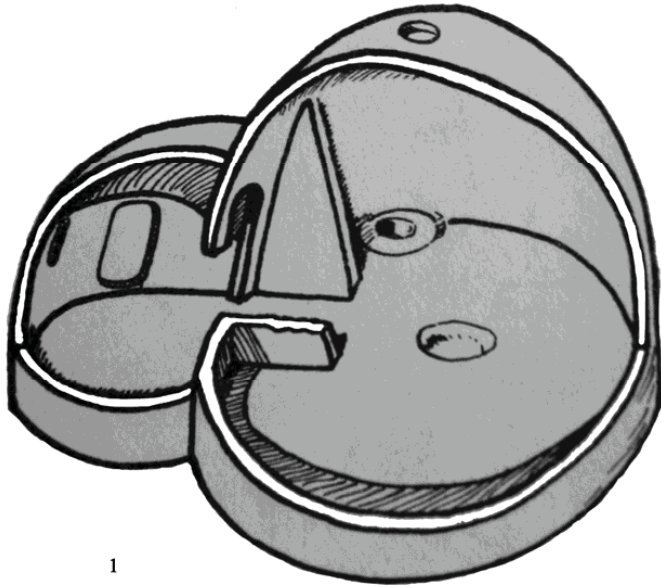

Map of connection routes between Near East and South Caucasus in 14th – 13th cc. B.C.

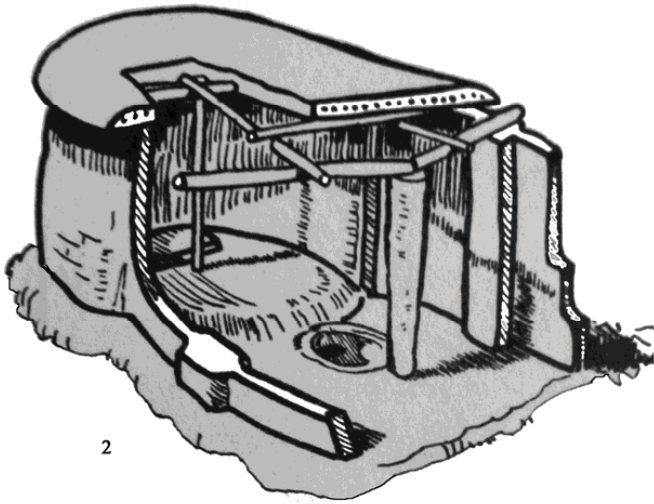
After: Starke 2002; Beyond Babylon 2008;
Map by G. Narimanishvili and N. Shanshashvili.

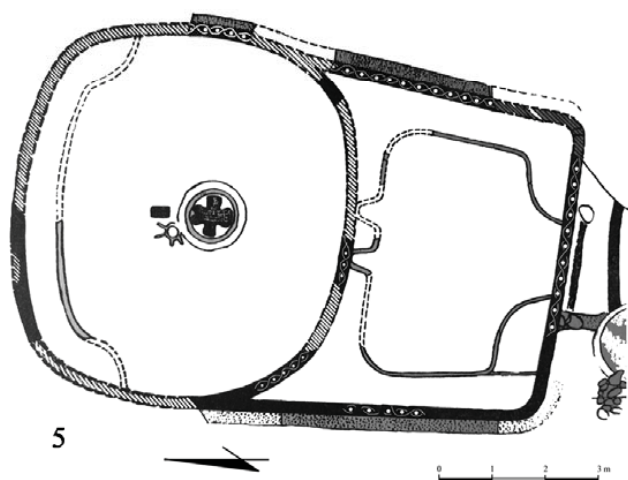
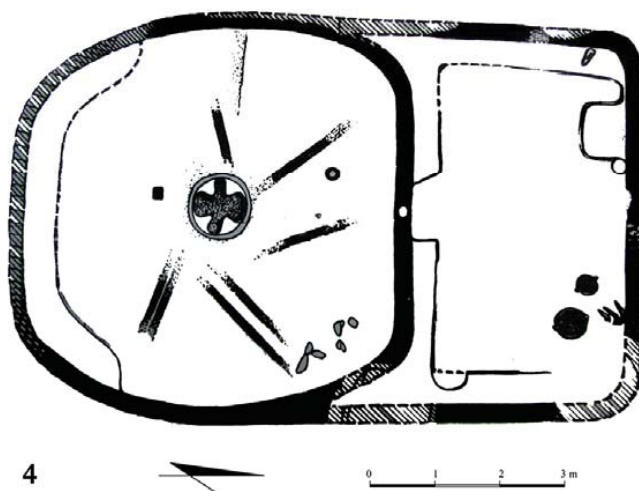
3

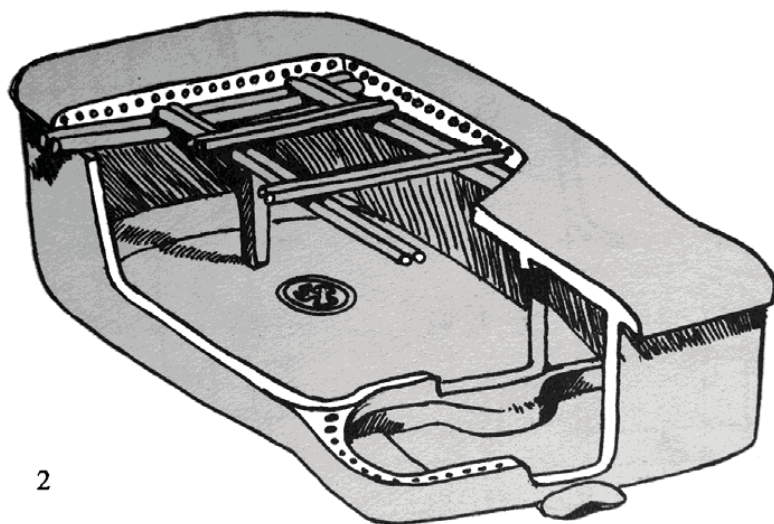
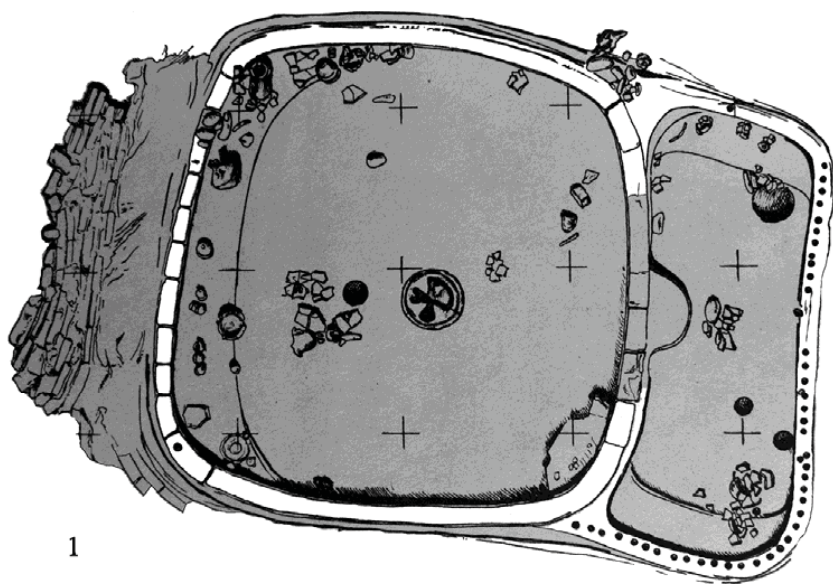

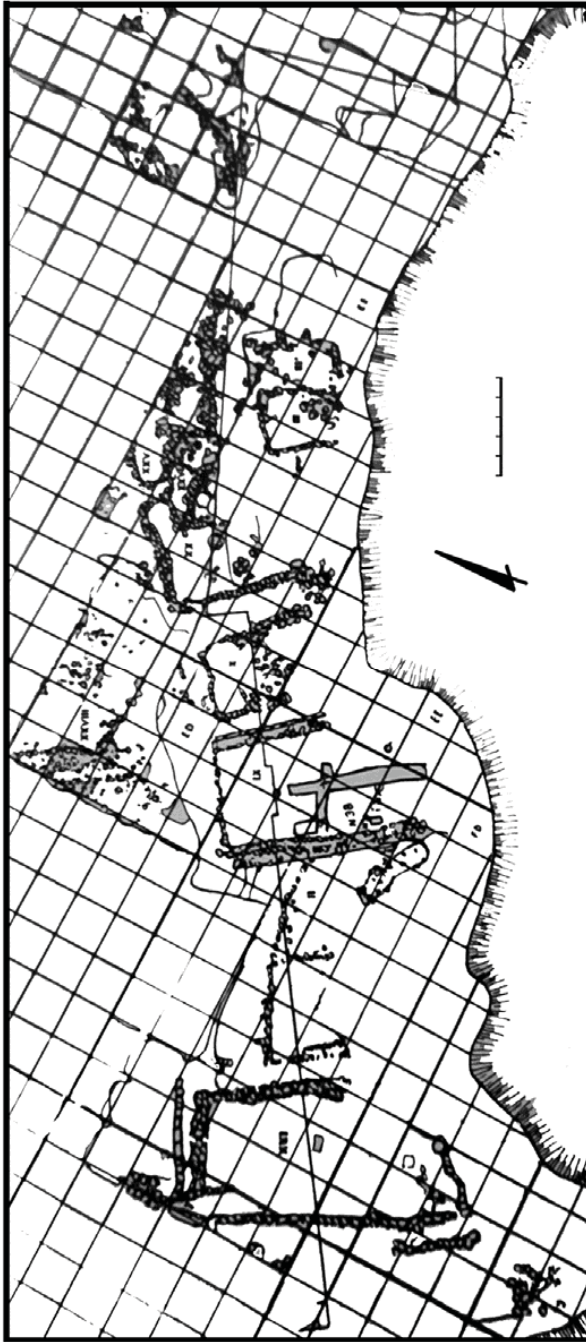
1

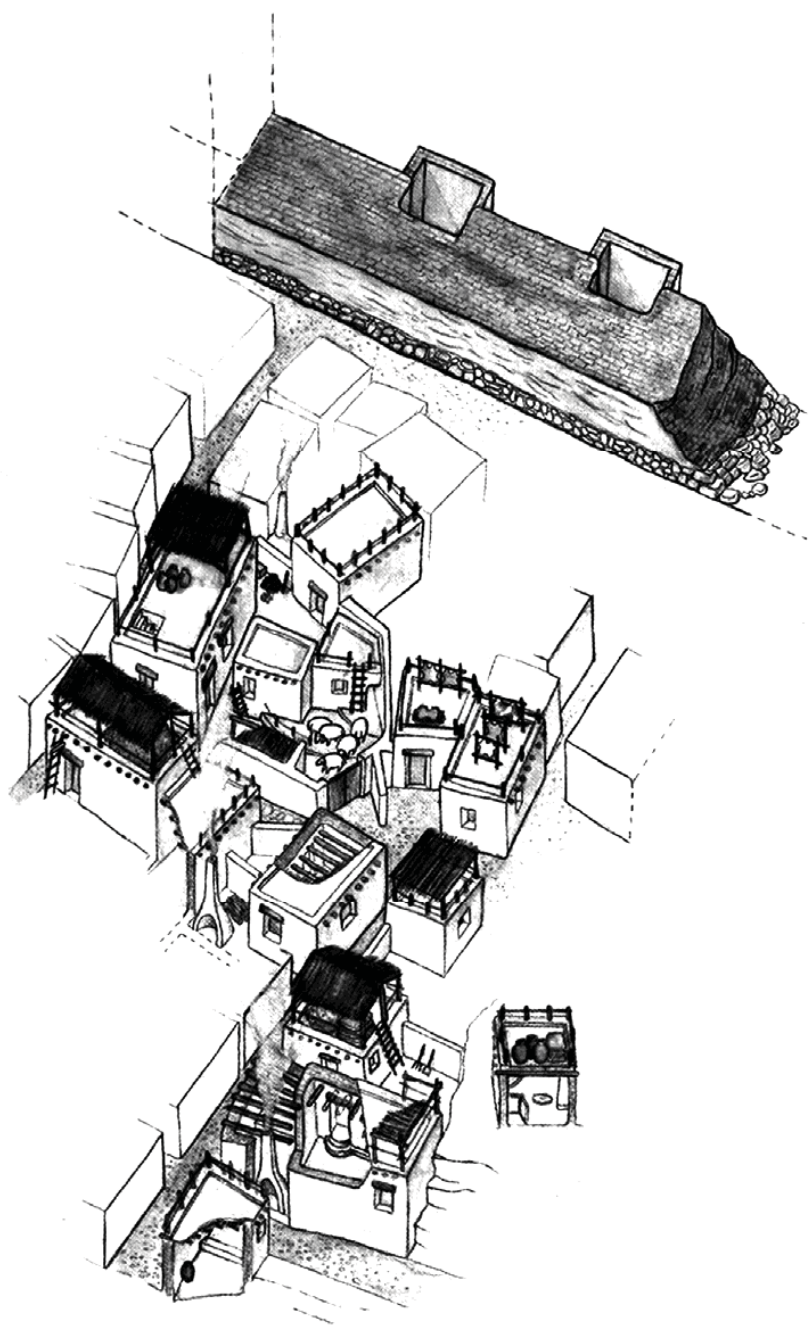

2

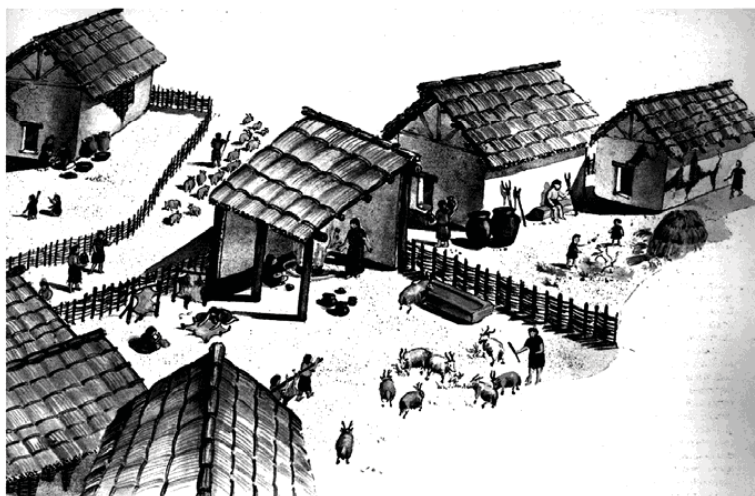

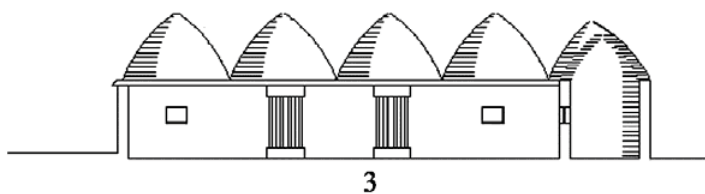
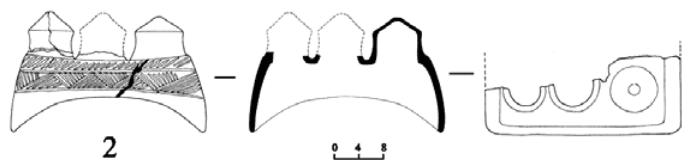
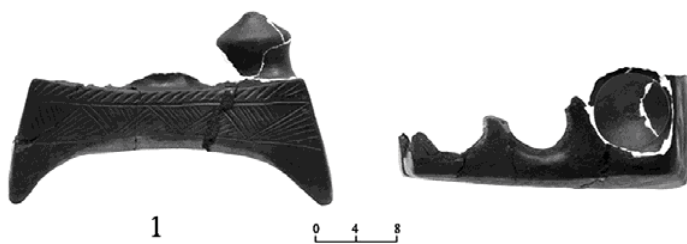

1

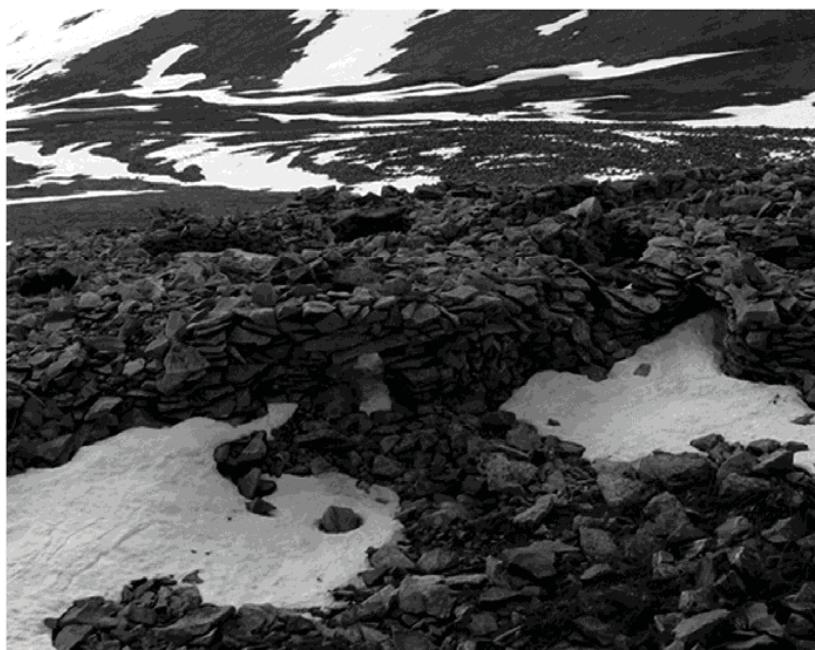

2

1

2

1

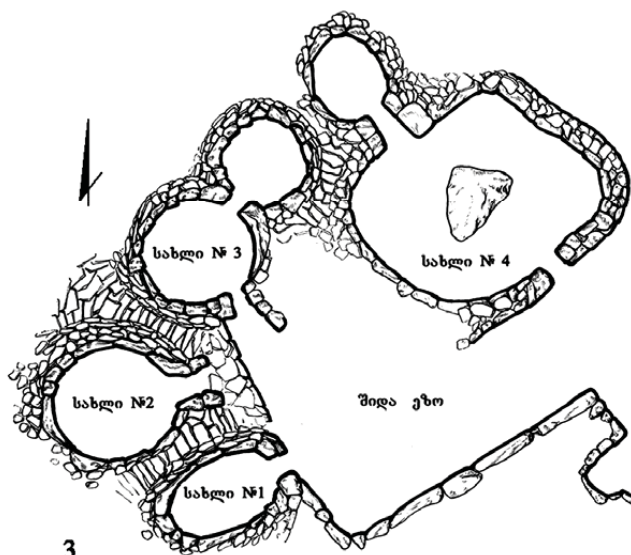
2

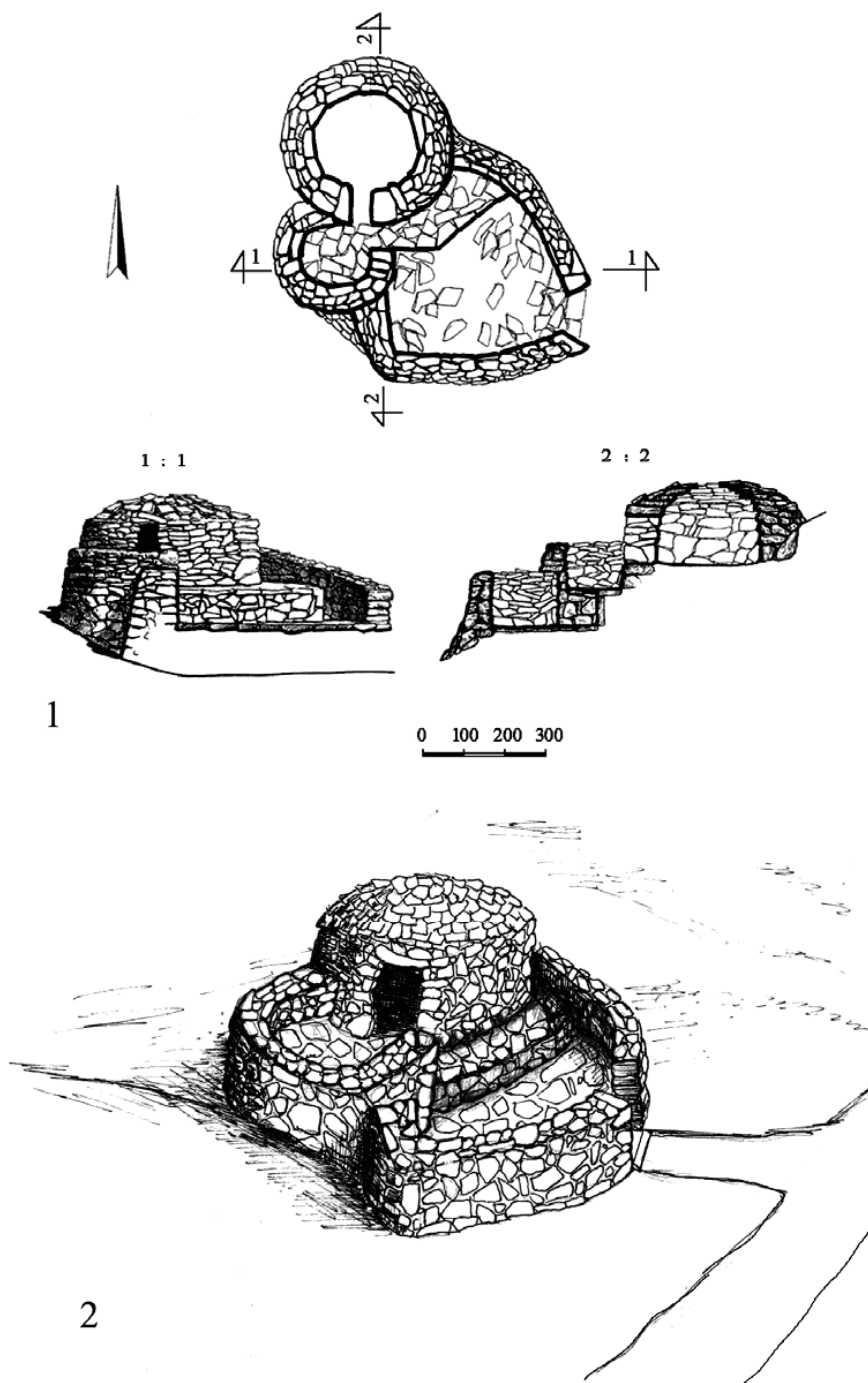
1 სახლი № 1 სახლი № 2

2 0 100 200 300

3 0 100 200 300

1

2

1

2

1

2

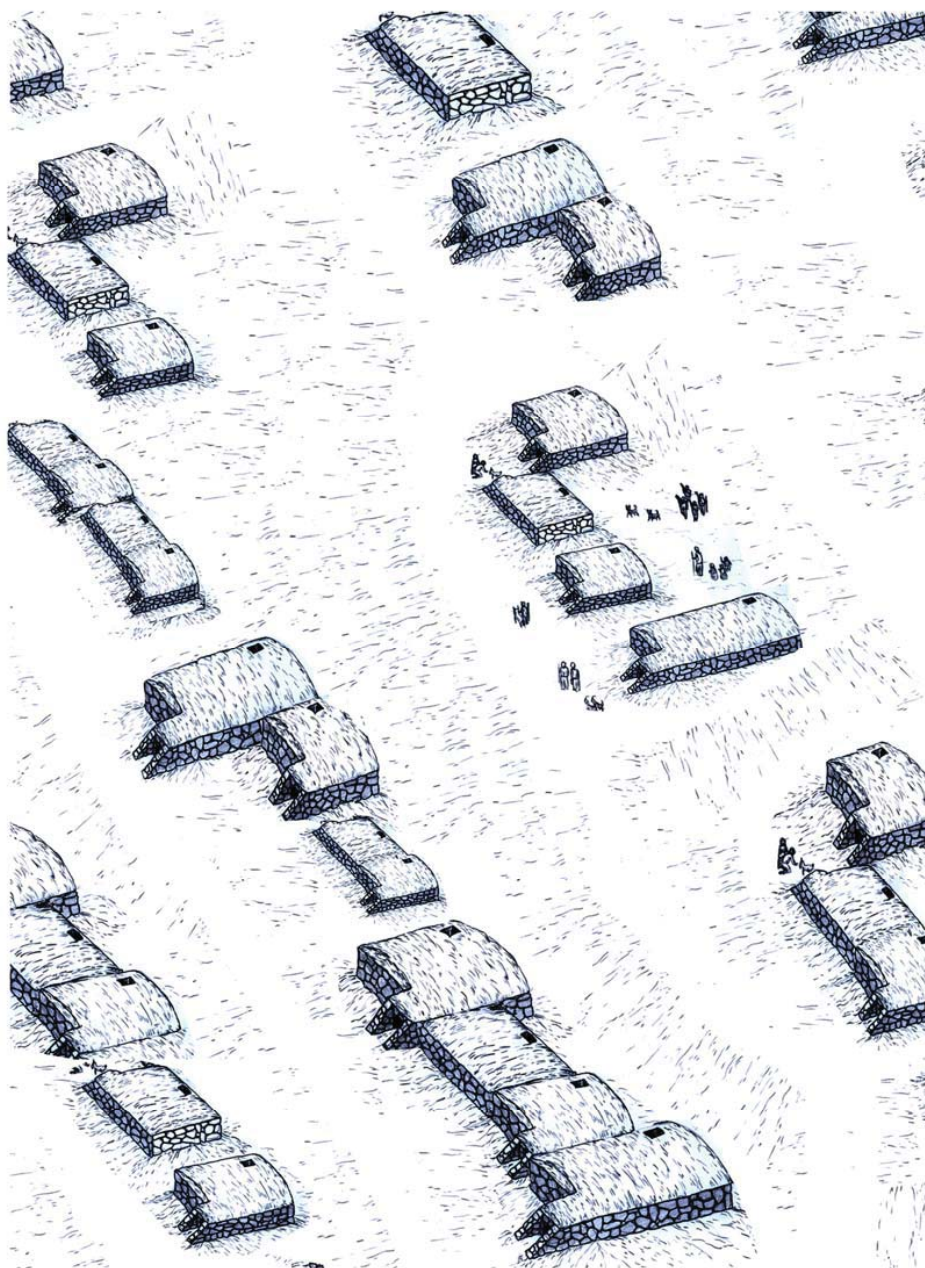
1

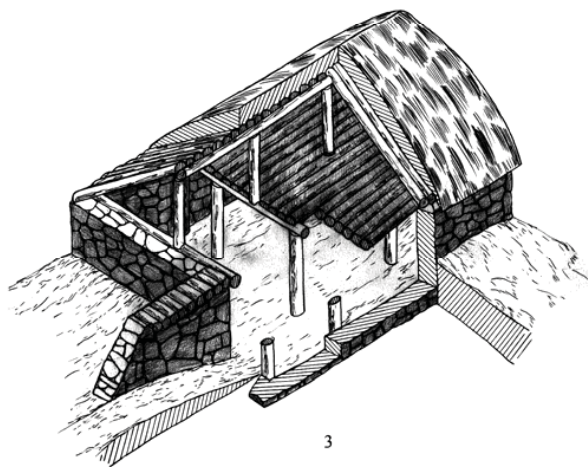
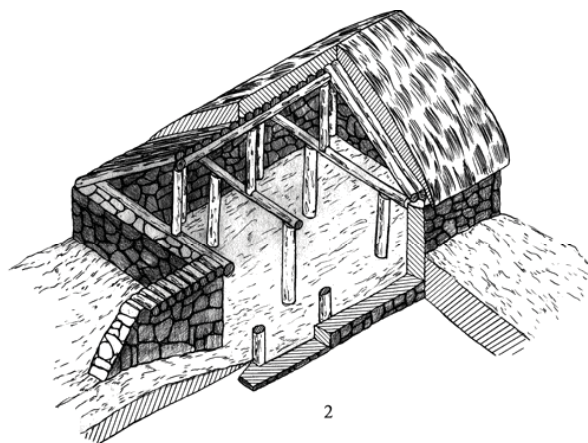
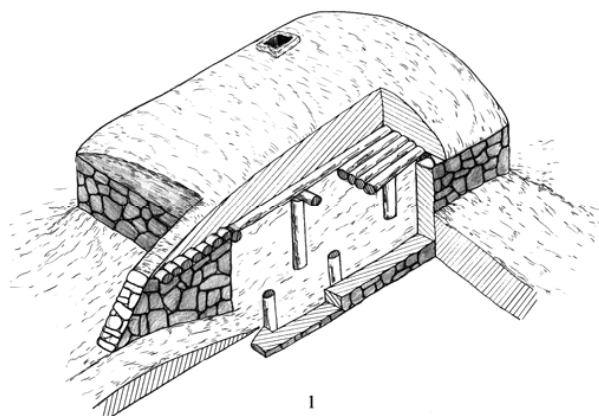

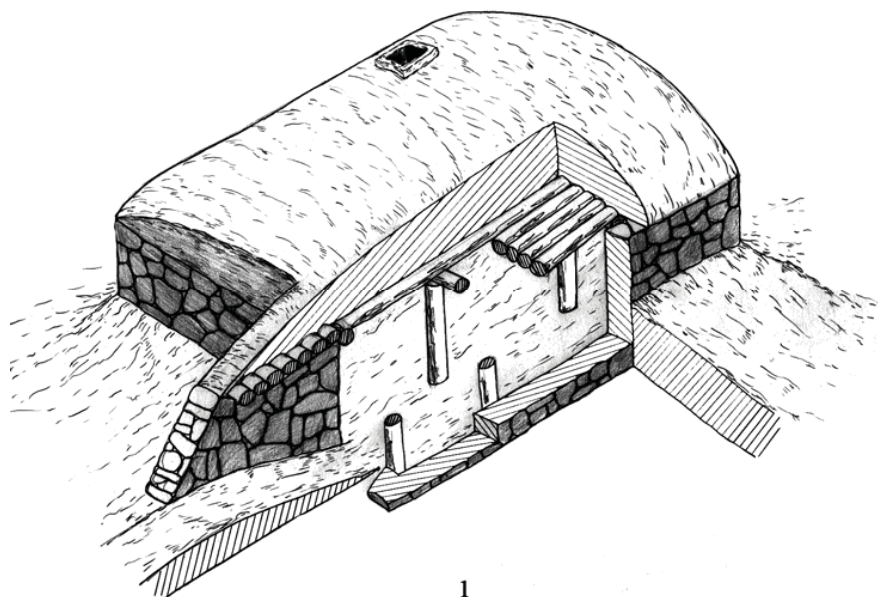
2

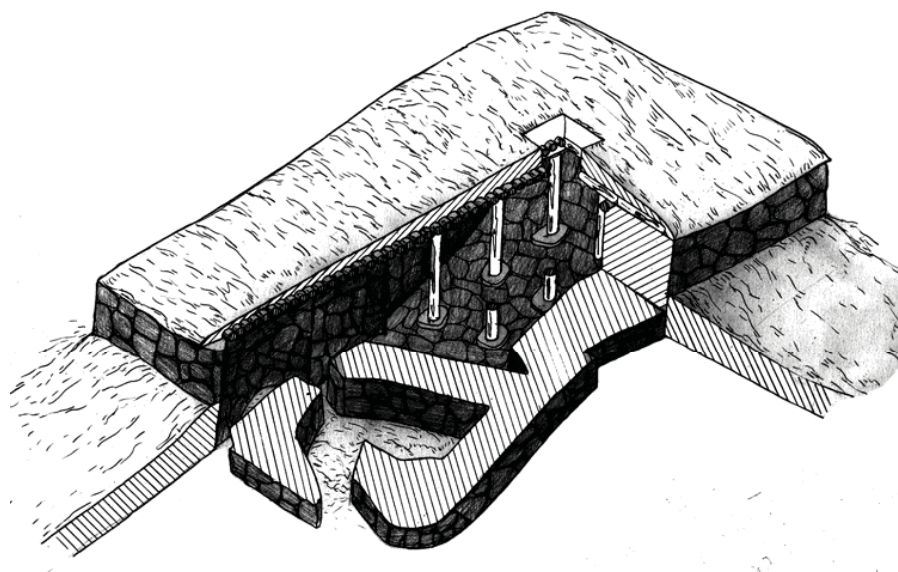
3

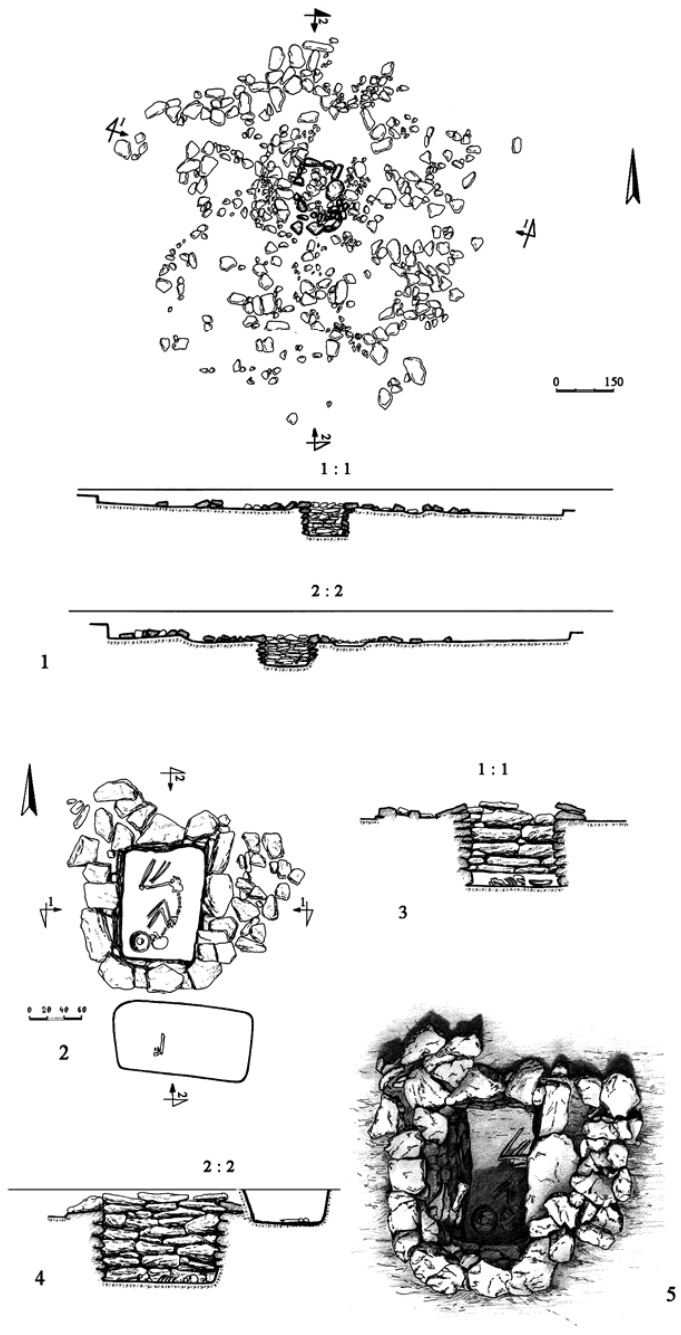

1

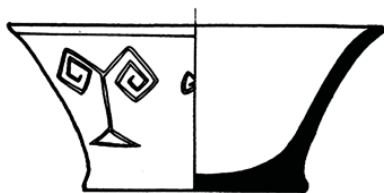

2

1

2

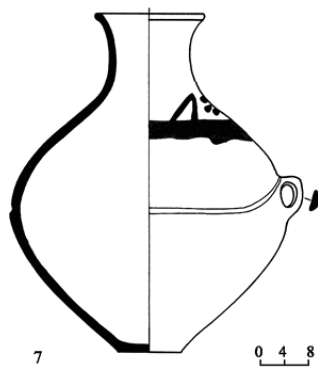
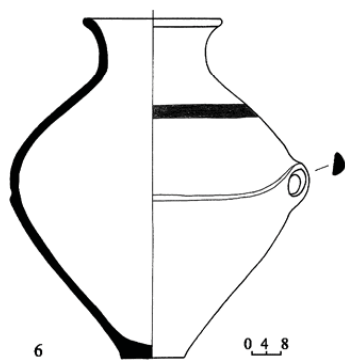
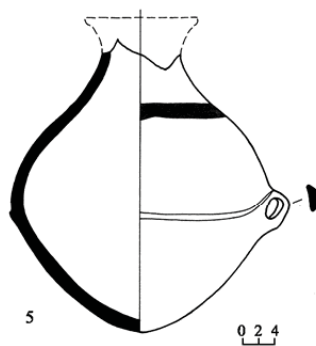
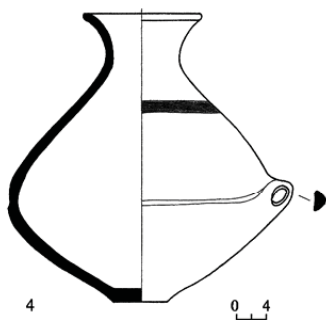
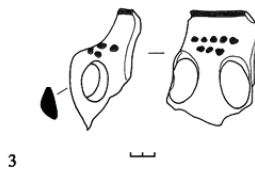
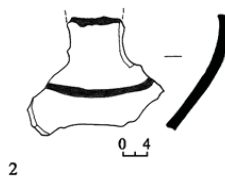
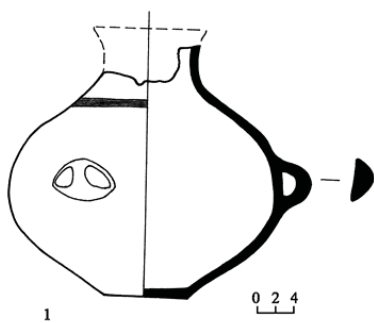
3

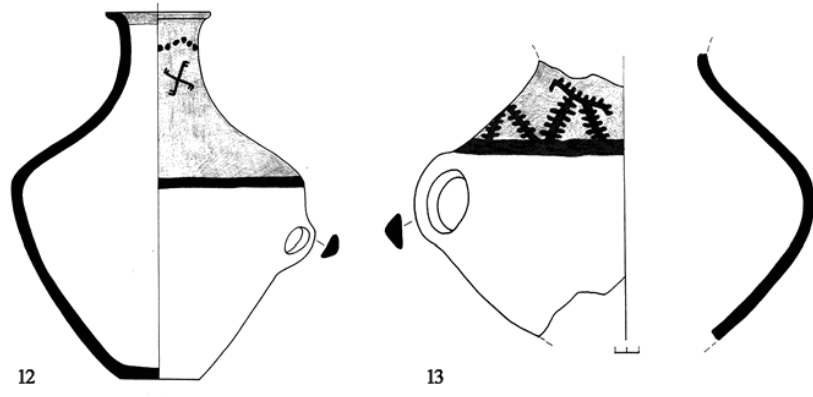
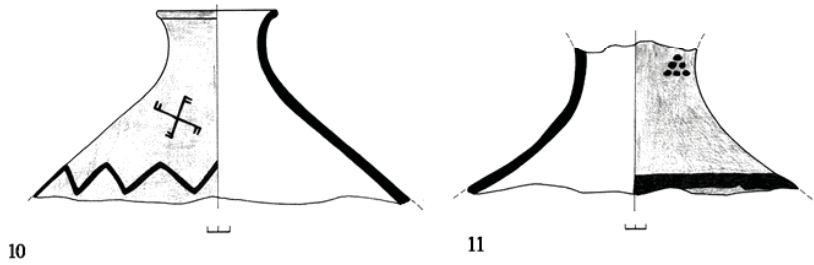
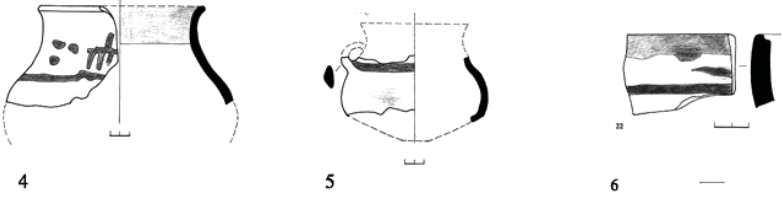

4

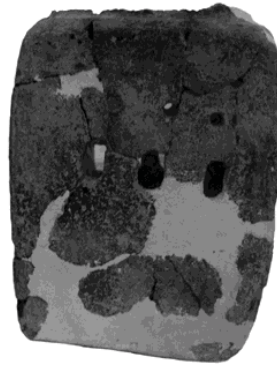
5

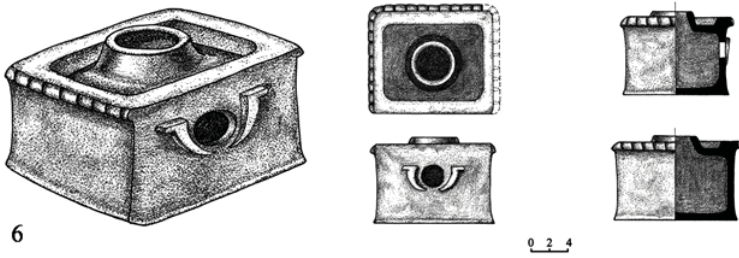
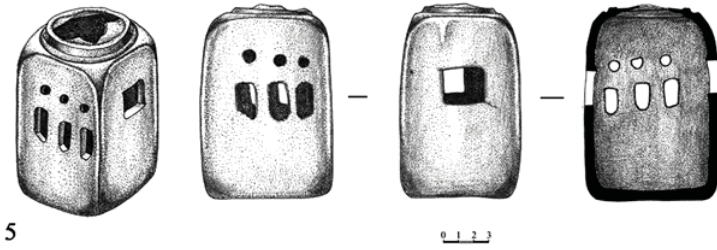
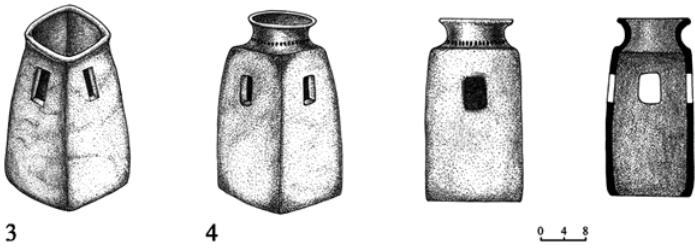
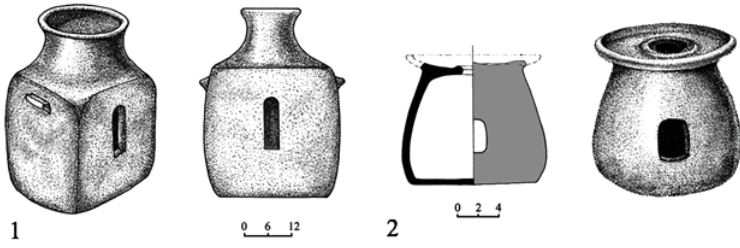

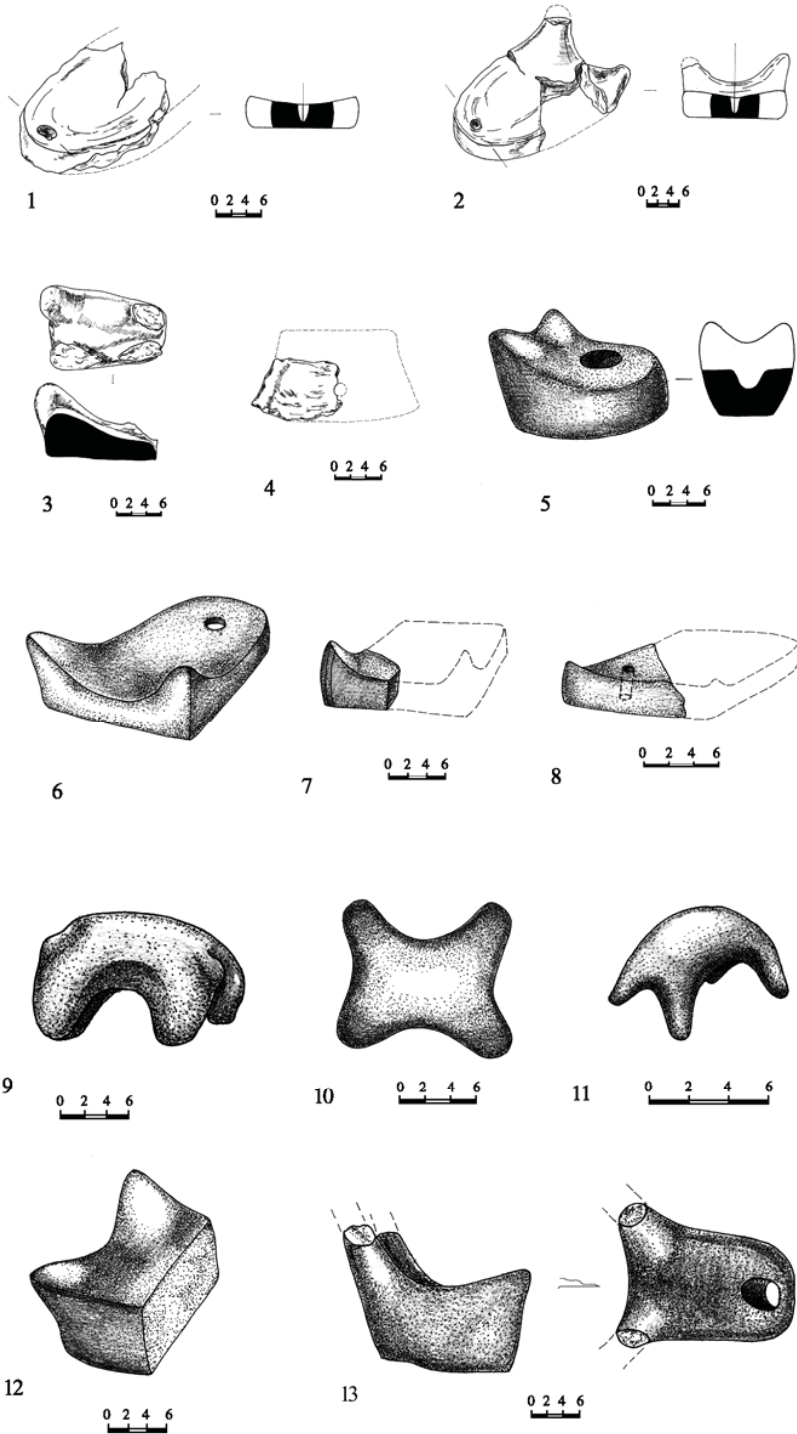

1

2

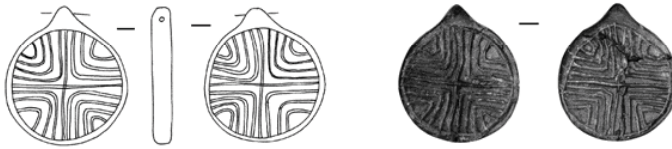

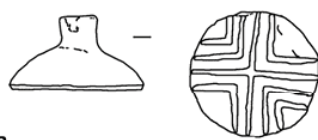

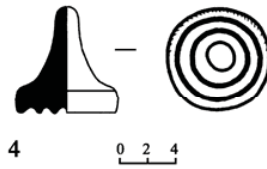
1

2

3

4

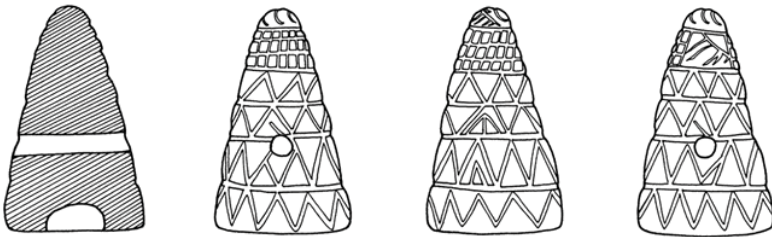
5

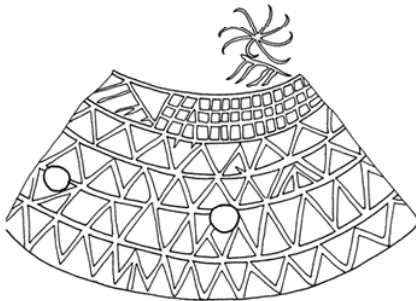
1

2

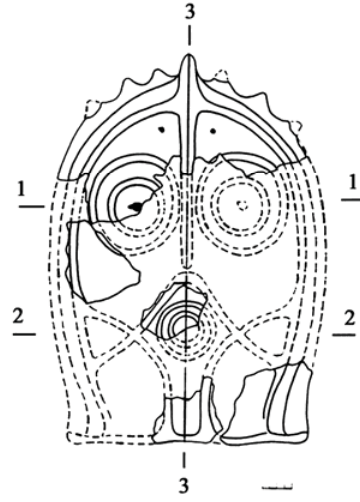
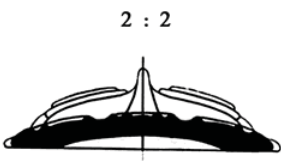
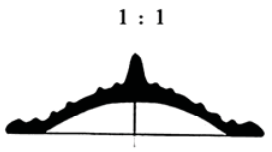
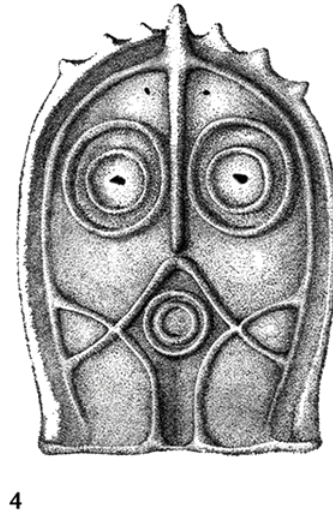
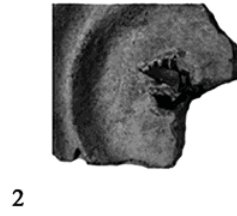
3

4

5

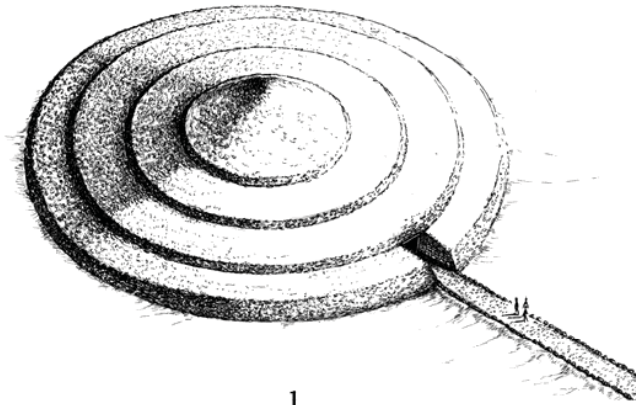
1

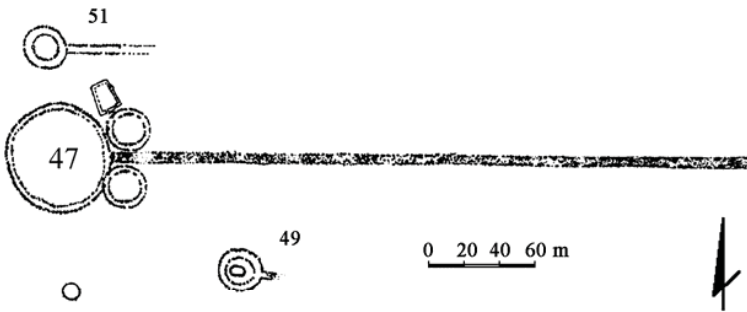
2

3

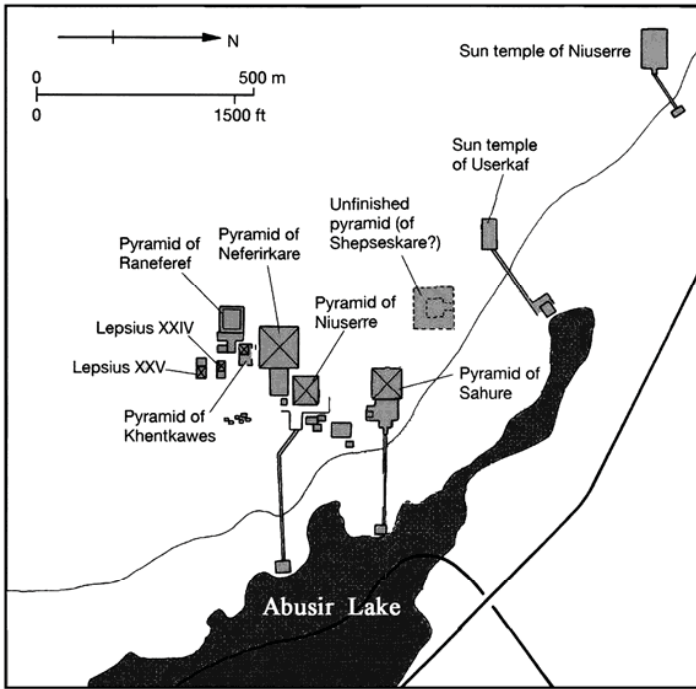
1

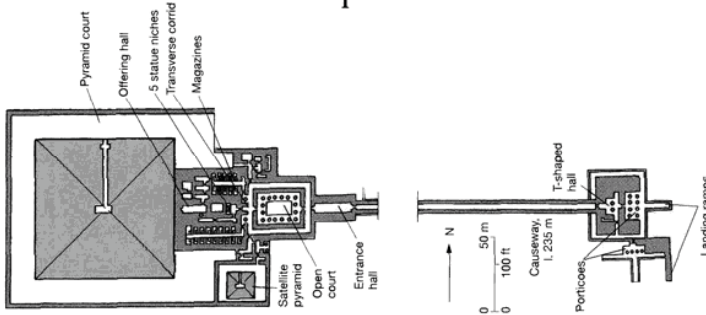
2

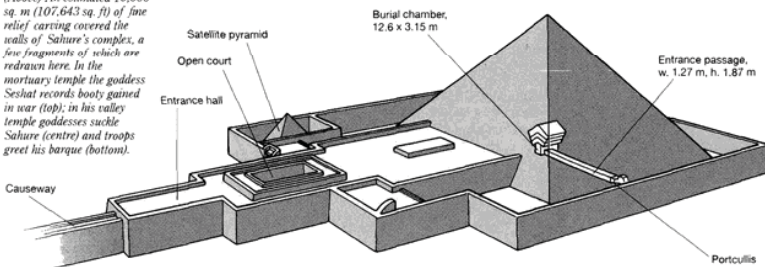
3

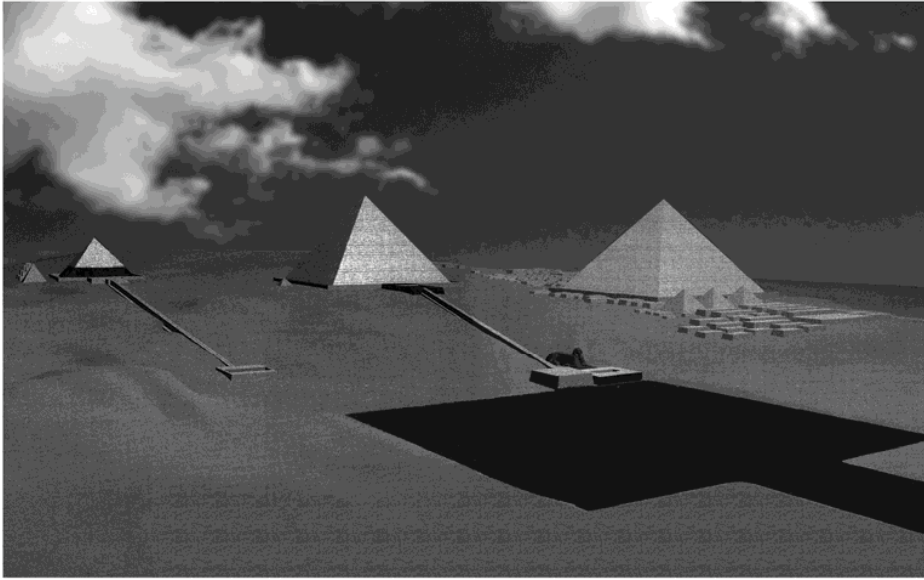
1

(Above) An estimated 10,000 sq. m (107,643 sq. ft) of fine relief carving covered the walls of Sahure's complex, a few fragments of which are redrawn here. In the mortuary temple the goddess Seshat records booty gained in war (top); in his valley temple goddesses suckle Sahure (centre) and troops greet his barque (bottom).

2

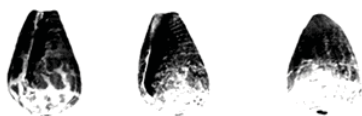
1

2

1

2

3

4

5

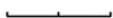
6

7

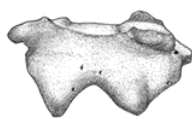
8

9

10

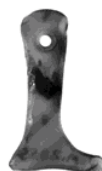
11

12

13

14

1

2

3

4

5

6

7

1

2

3

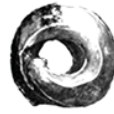
4

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

1

2

3

4

5

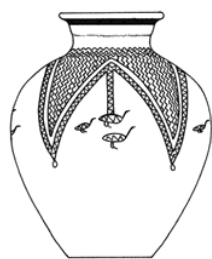
6

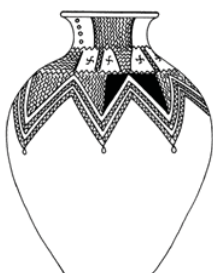
1

2

1

2

3

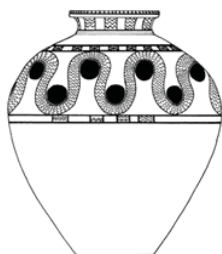
4

5

6

7

8

9

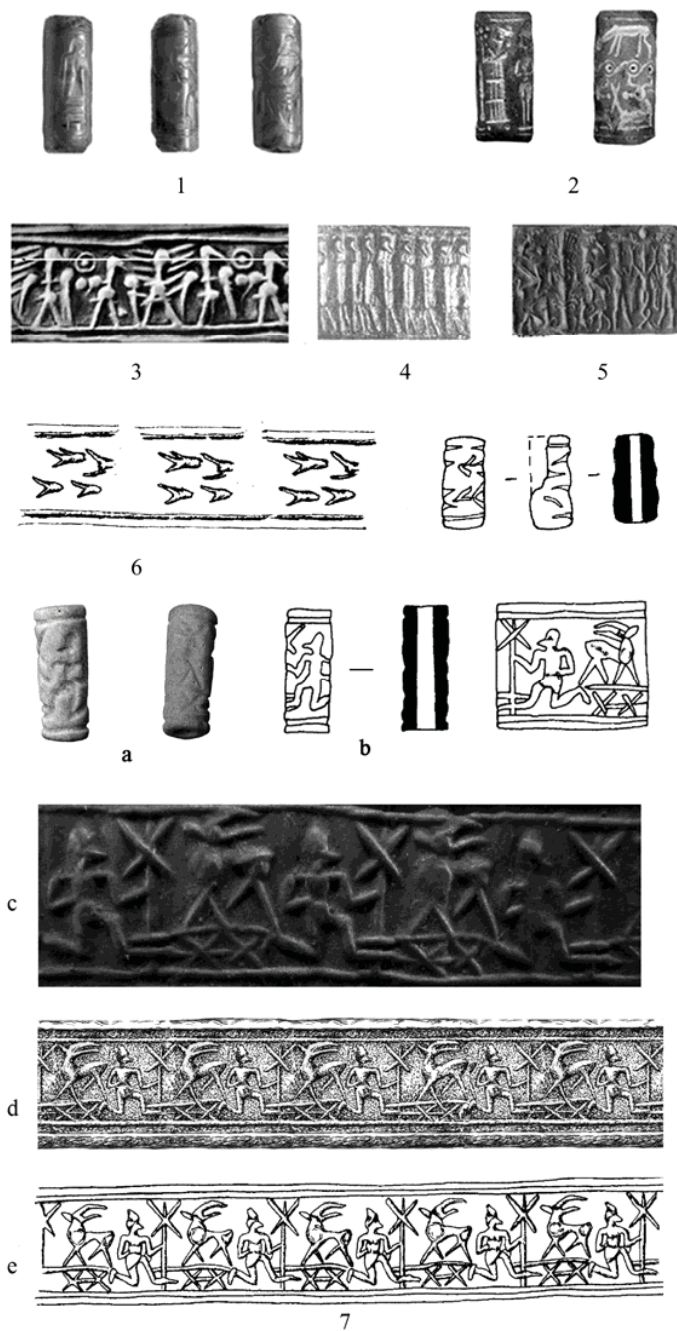
10

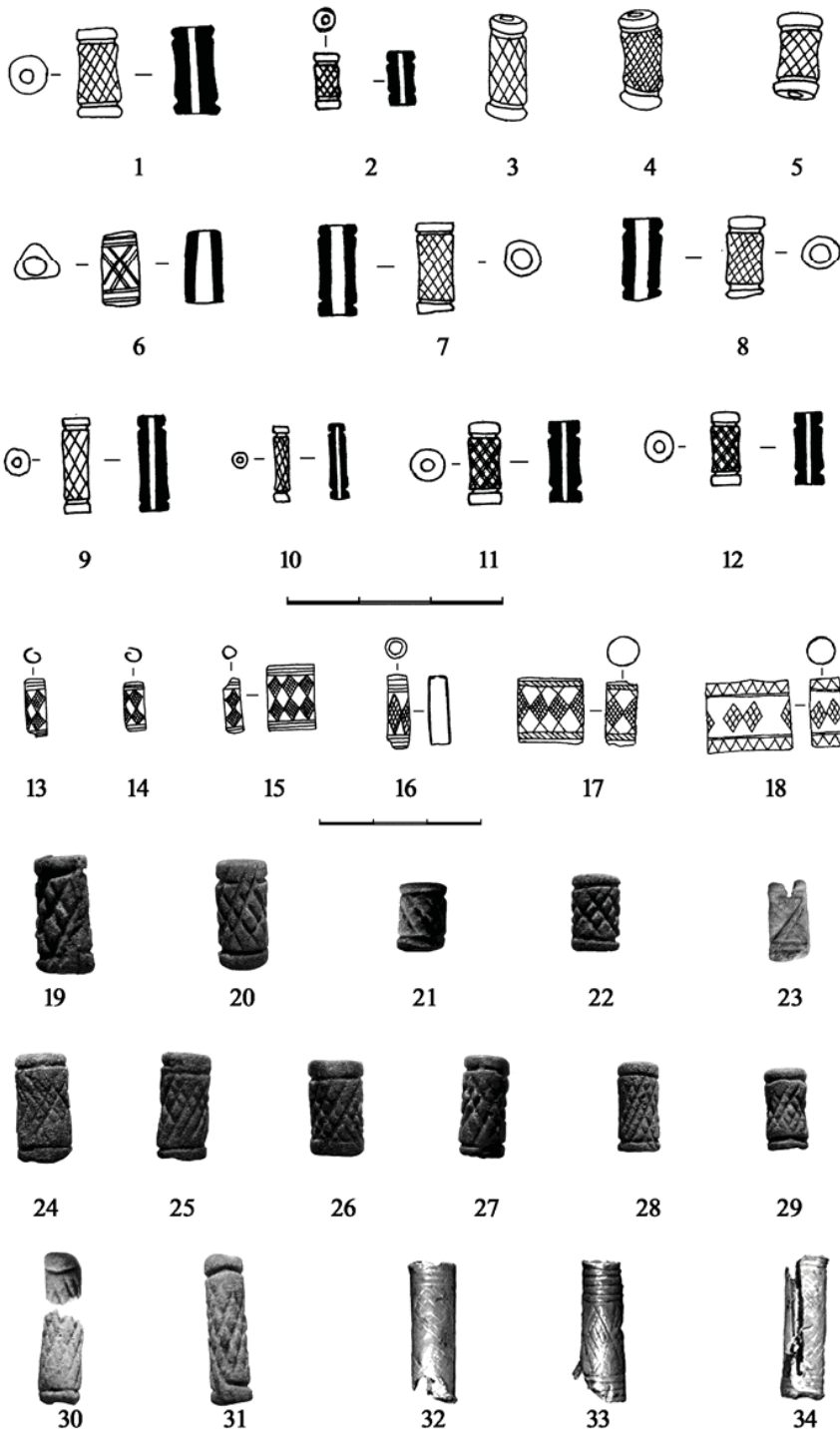

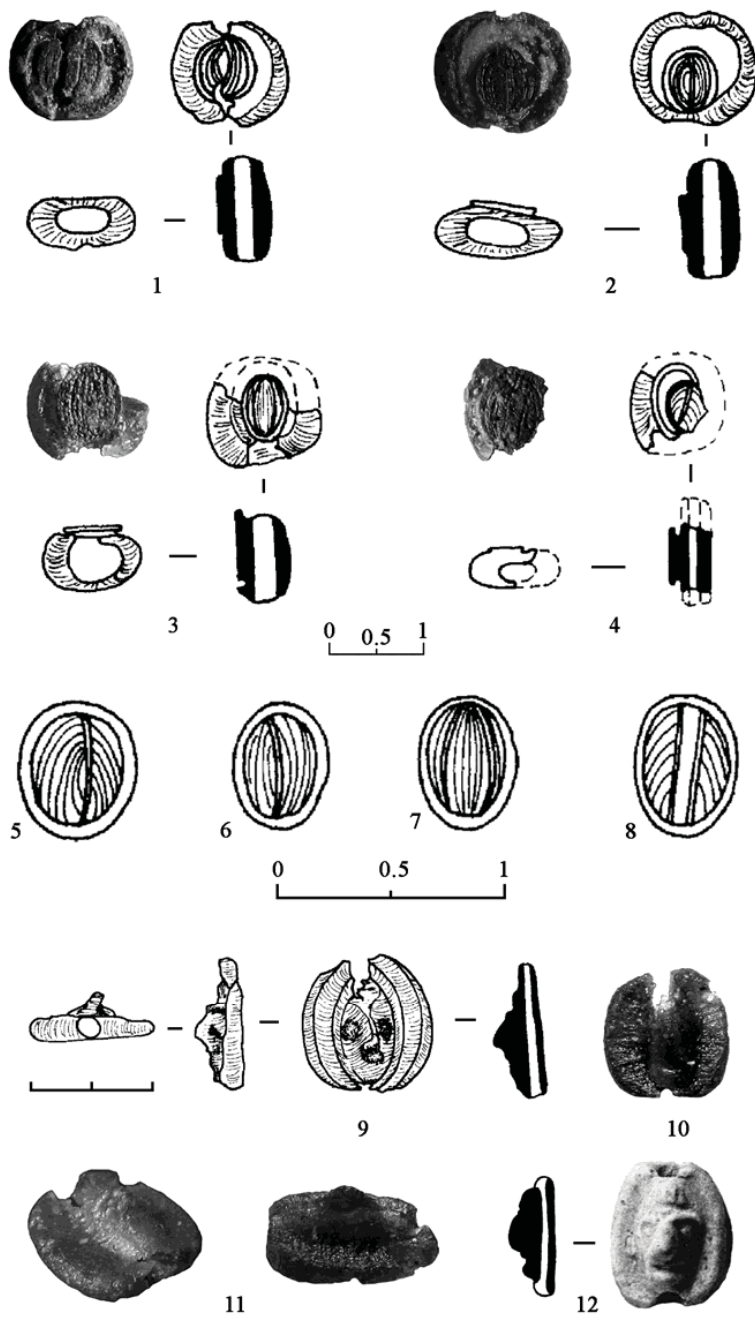
11

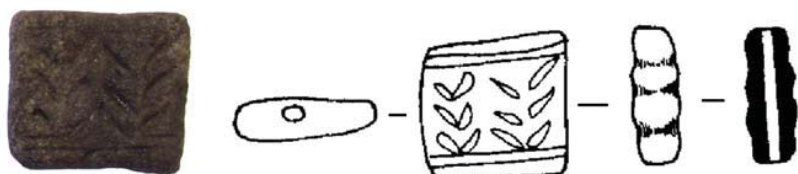

12

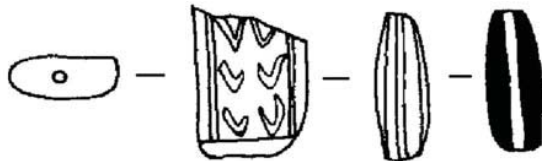

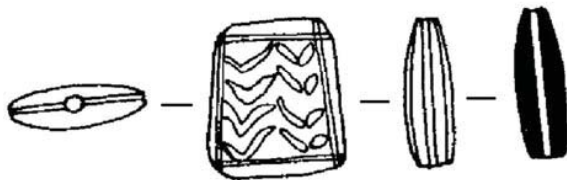

1

2

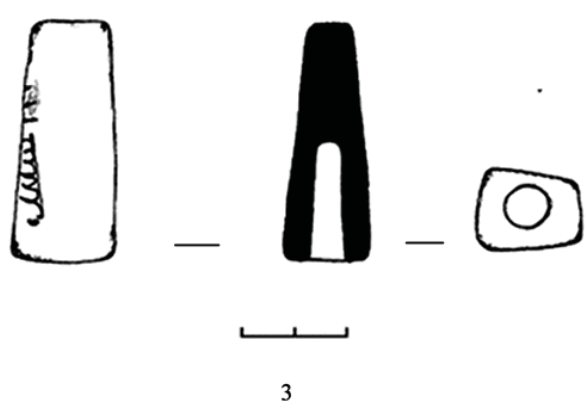
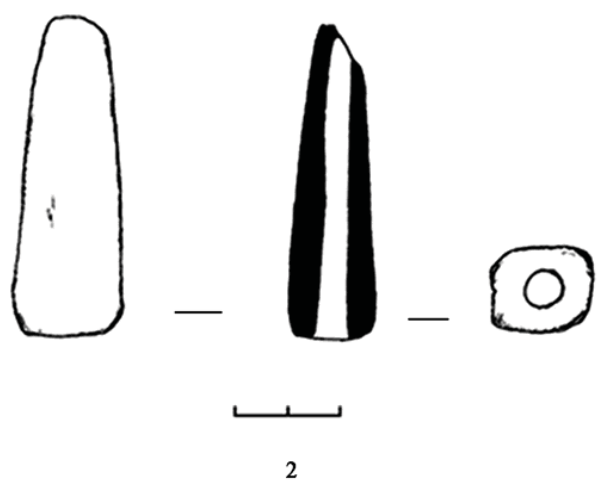
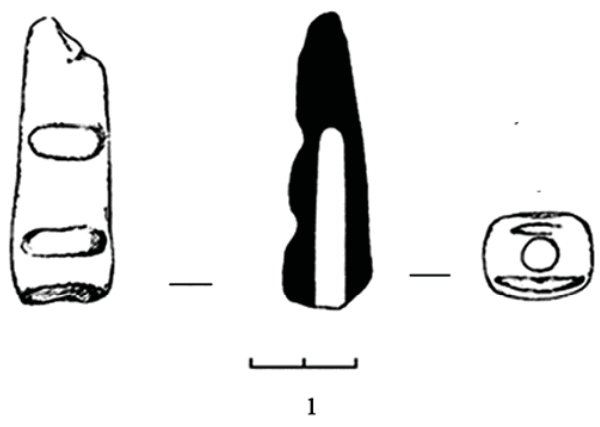
3

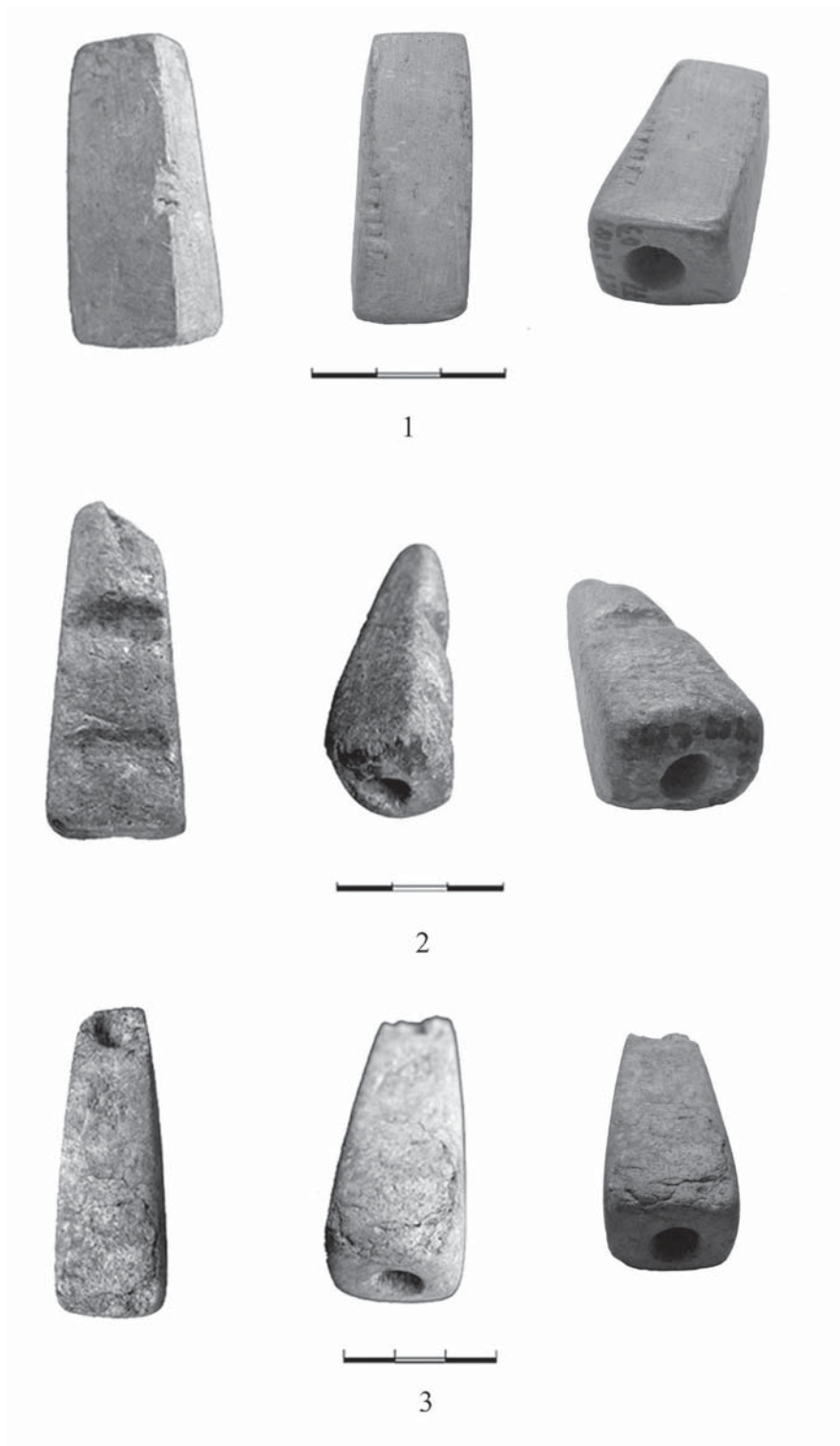

4

5

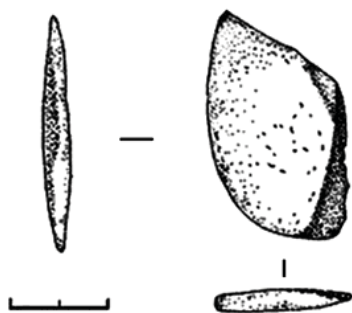

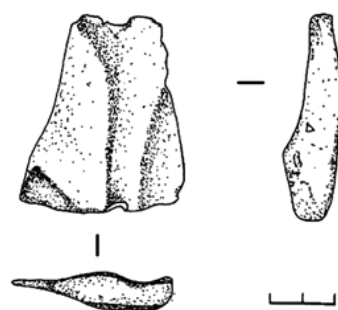

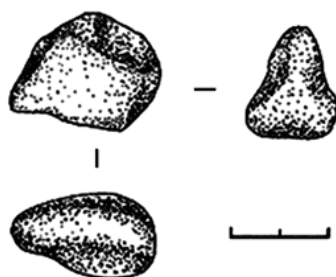
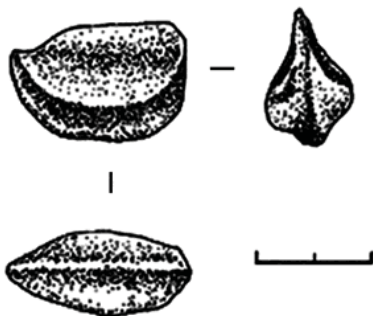
1

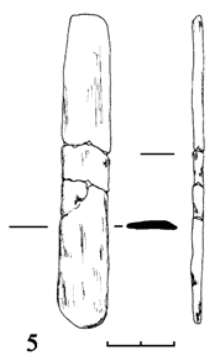
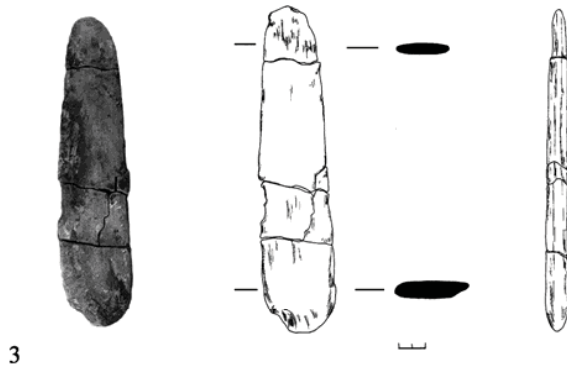
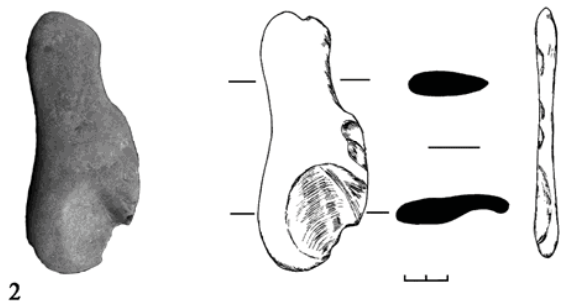
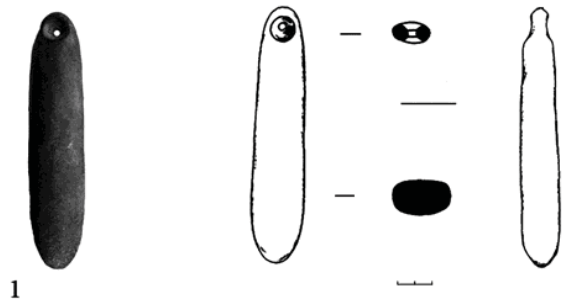

2

3

1

2

3

4

5

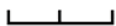
6

7

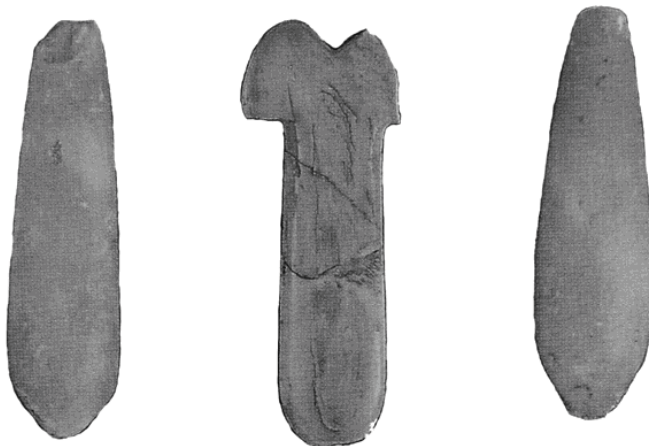

8

9

1

2

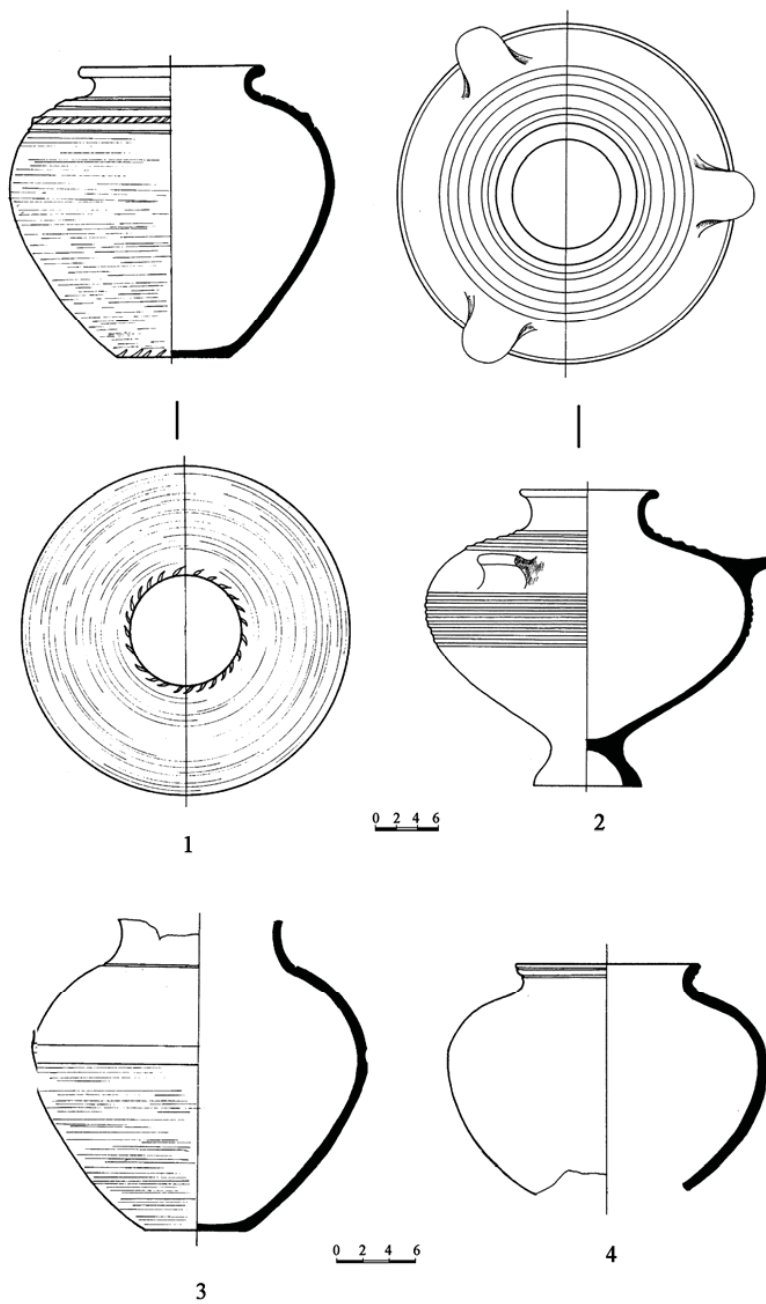

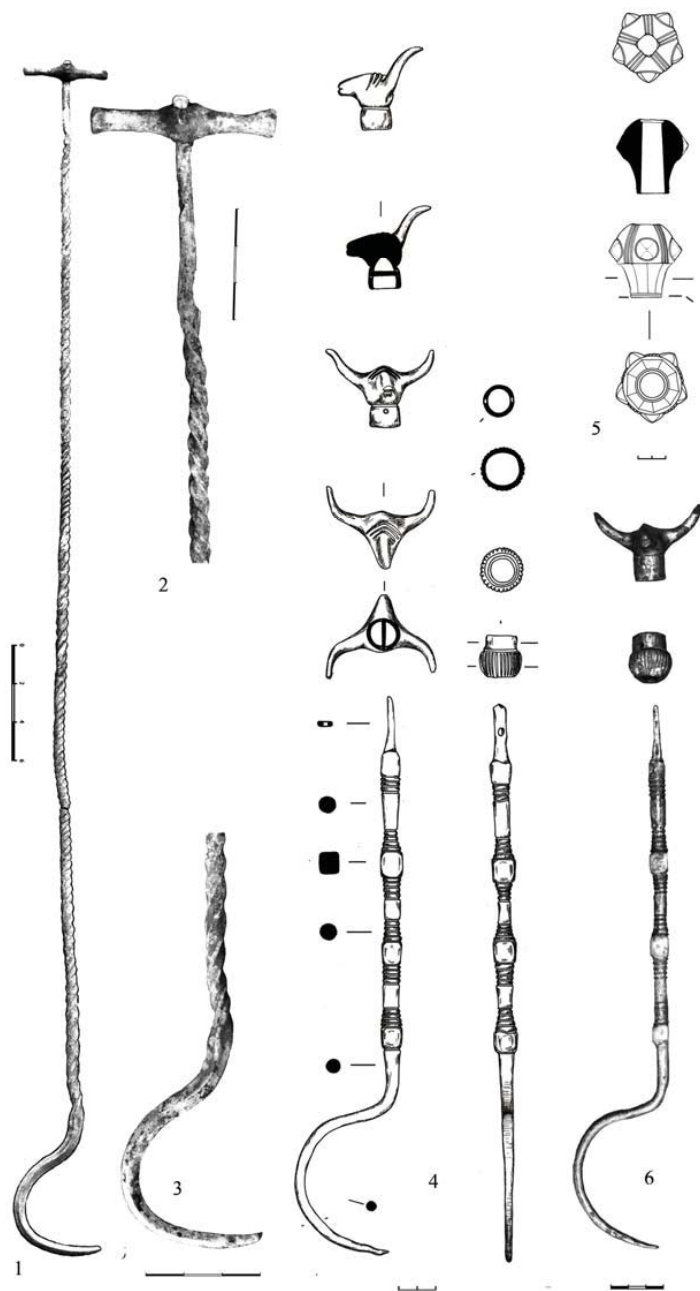
3

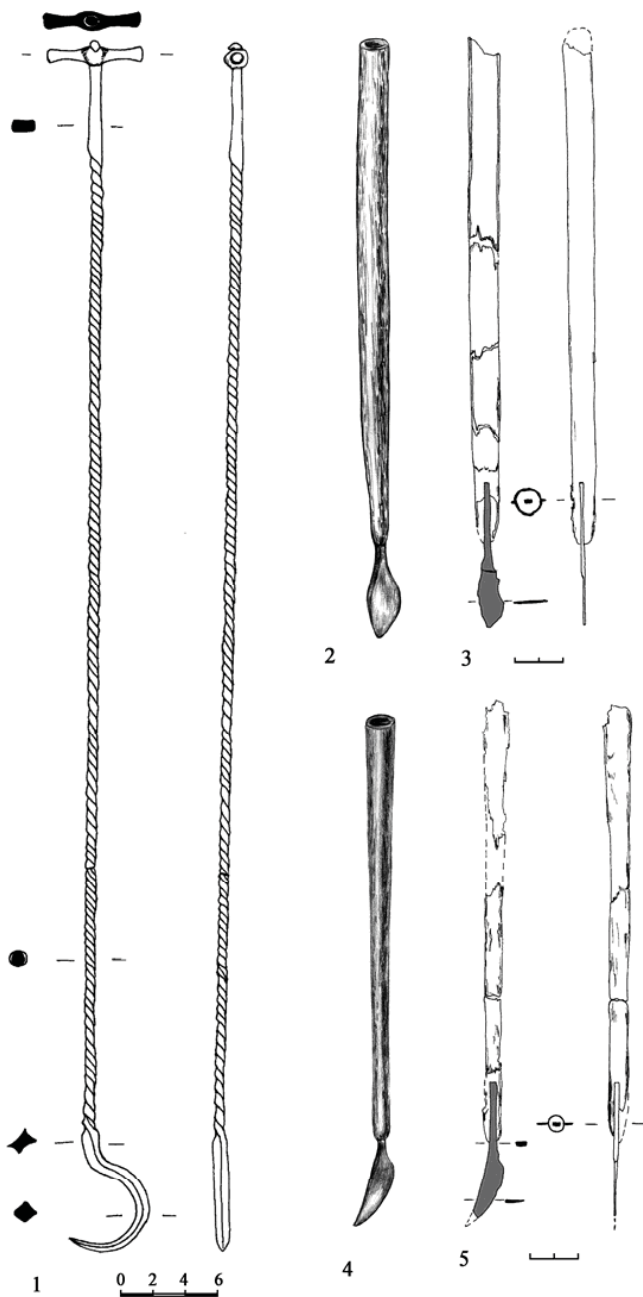

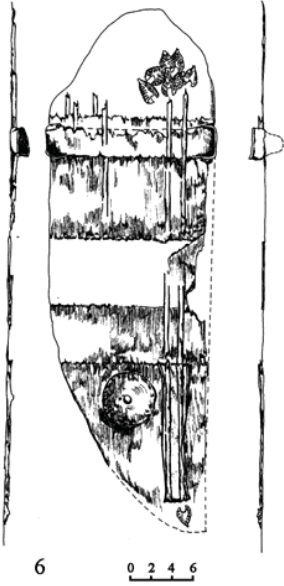
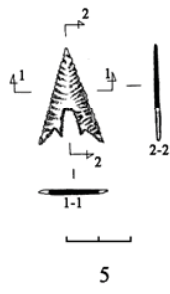
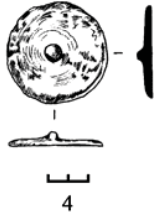
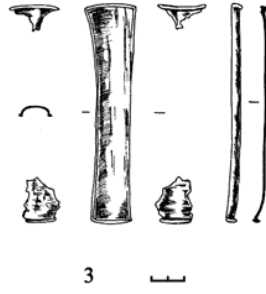
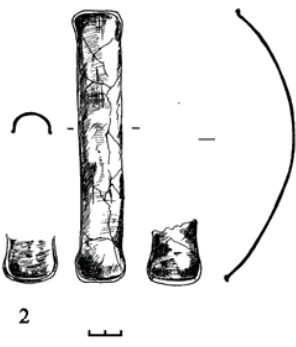
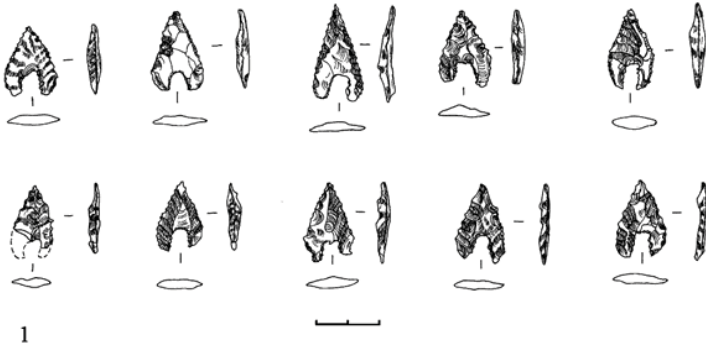
4

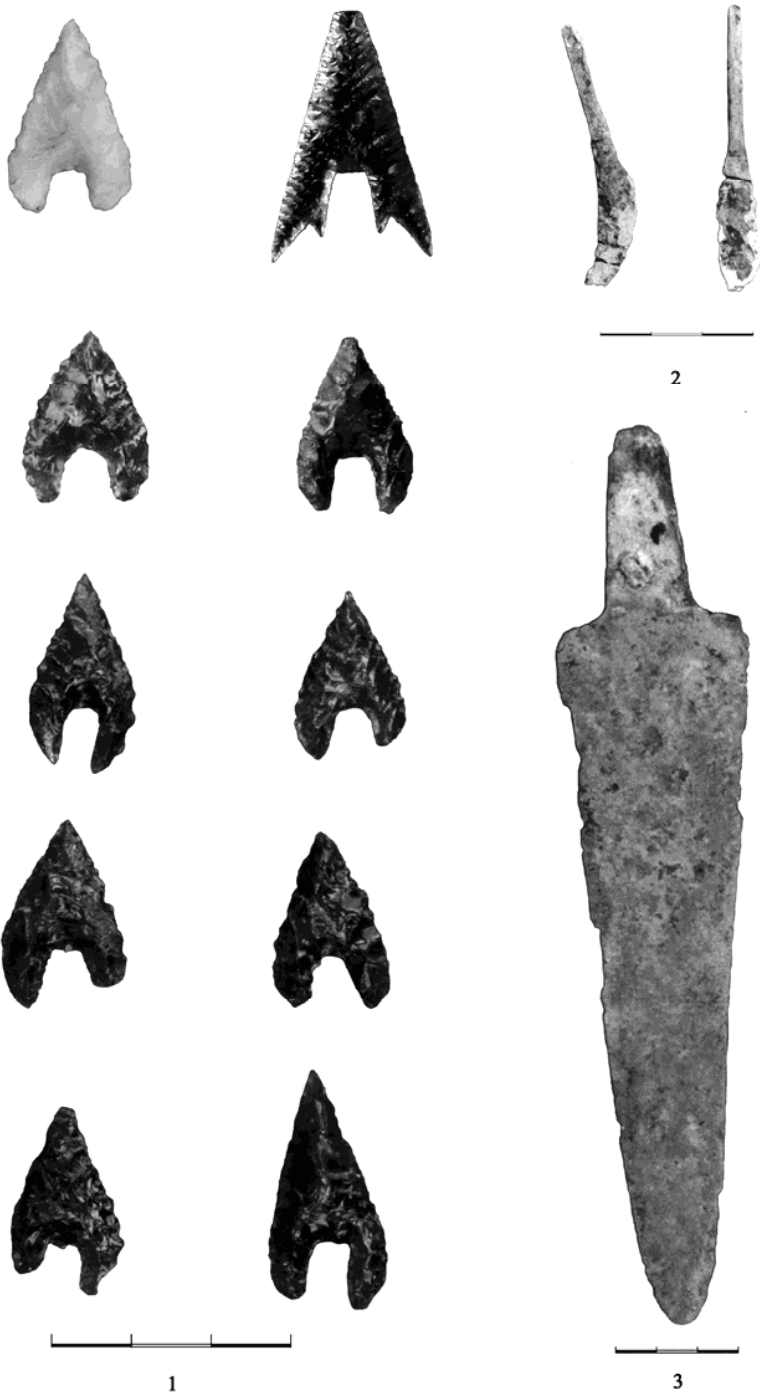

1

2

3

4

5

6

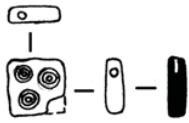
7

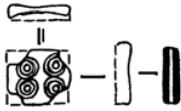
8

9

1

2

3

4

5

6

7

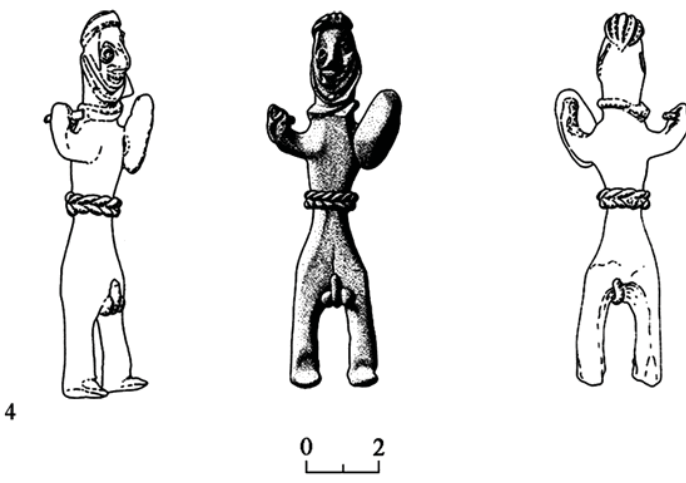
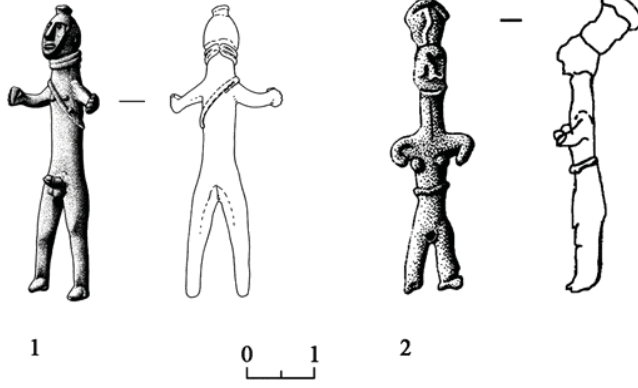
8

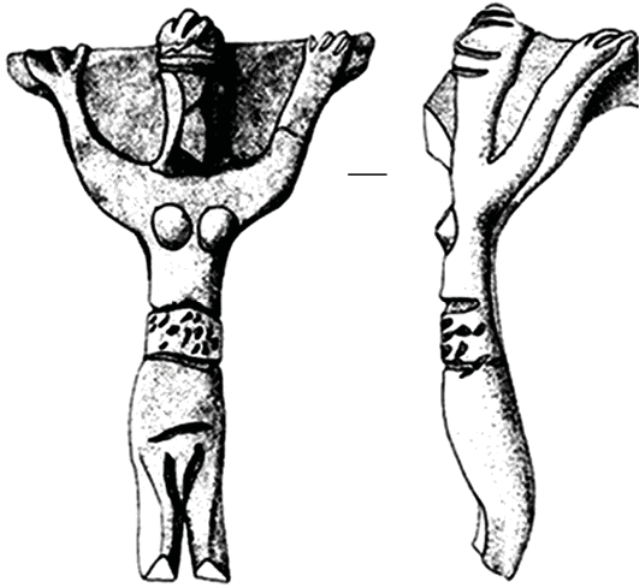

9

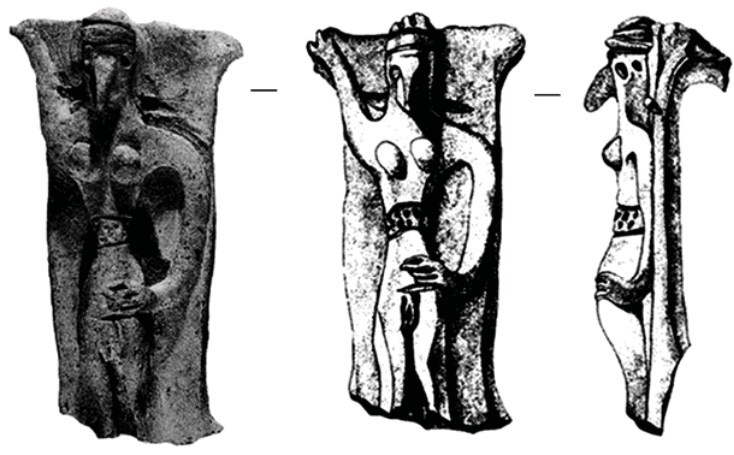

10

1

2

1

2

3

4

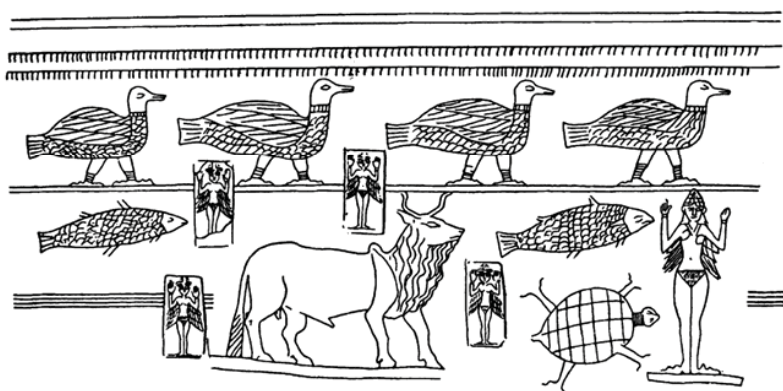
5

6

7

8

1

-

2

-

3

-

1

2

3

4

5

6

1

2

3

4

5

1

2

3

4

5

6

1

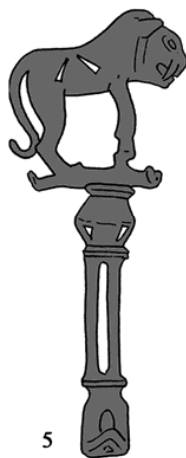
2

3

4

5

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

1

2

3

4

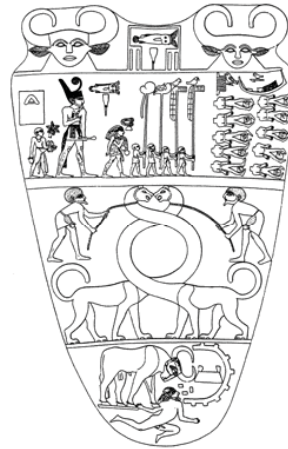
1

2

3

4

1

2

3

4

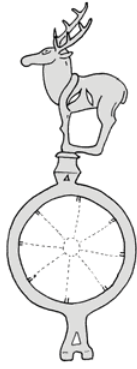

5

6

1

2

3

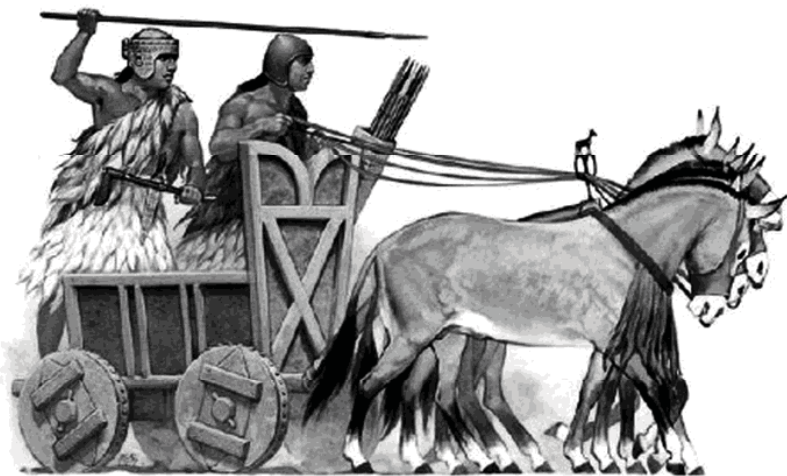
4

5

6

1

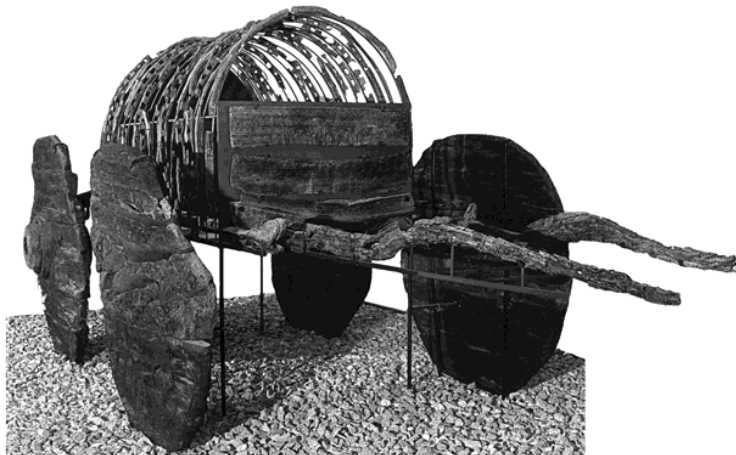
2

1

2

3

დაბეჭდა შპს „მნიგნობარის“ სტამბაში

www.mtsignobari.ge

0102, ქ. თბილისი, კიევის ქ. №10; ტელ.: 294 05 71

